

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 31 Güz 2019

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 31 Güz 2019

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Yunus KOÇ

Editörler
Yunus KOÇ, Evgenia KERMEİ ÜNAL

İngilizce Editör
Tevfik Orçun ÖZGÜN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **uluslararası, hakemli ve süreli** bir dergidir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA tarafından taranmakta ve EBSCO tarafından dizinlenmektedir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisinde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı
Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

Teknik Editör
Çiğdem KARACAOĞLAN

İdare Yeri
Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA
Tel: +90 (312) 297 71 82 - 297 67 71 / Belgeç: +90 (312) 297 71 71
E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Basımcı
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA
Tel: +90 (312) 310 97 90

Yayın Tarihi

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Âbide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ	Milli Savunma Üniversitesi.
Prof.Dr. Evgenia KERMELİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Prof.Dr. Serdar SAĞLAM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
Prof.Dr. Arif SARIÇOBAN	Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Doç.Dr. Suat ALP	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
Doç.Dr. Mustafa DURMUŞ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Doç.Dr. Meltem EKTİ	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Doç.Dr. Bülent GÜL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Doç.Dr. Serhat KÜÇÜK	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Dr.Öğr.Üyesi Mikail CENGİZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Dr.Öğr.Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan Ü. ÖZDEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Öğr.Gör.Dr. Fatma TÜRKYILMAZ	Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.
Dr. Serdar ERKAN	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü.
Dr. Tevfik Orçun ÖZGÜN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Dr. Gülhan YAMAN KAHVECİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Arş.Gör. Nilay ALTUNAY	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Arş.Gör. Buğra Yiğit BOZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Arş.Gör. Meral KOÇAK	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Cihan DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi Kütüphaneleri.
Çiğdem KARACAOĞLAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Danışma Kurulu

AÇIK, Prof.Dr. Fatma (Ankara H.B.V. Ü.)	KADERLİ, Dr. Zehra (Hacettepe Ü.)
AKSOY, Doç.Dr. Erdal (Ankara H.B.V. Ü.)	KAPICI, Dr.Öğr.Üyesi Özhan (Hacettepe Ü.)
ALPASLAN, Dr.Öğr.Üyesi Erhan (K. Sütçü İmam Ü.)	KARAGÖZ, Dr. Fatma Gül (Galatasaray Ü.)
ASKER, Prof.Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)	KARAKAŞ, Doç.Dr. Ayhan (Çukurova Ü.)
ASLAN DEMİR, Doç.Dr. Sema (Hacettepe Ü.)	KARAMAĞARALI, Prof.Dr. Nakış (Gazi Ü.)
ATABEY, Dr.Öğr.Üyesi İbrahim (Ankara H.B.V. Ü.)	KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Ankara H.B.V. Ü.)
AY, Doç.Dr. Resul (Hacettepe Ü.)	KARLUK, Prof.Dr. Abdurşit C. (Yıldırım Beyazıt Ü.)
AYSAL, Doç.Dr. Necdet (Ankara Ü.)	KAYA, Prof.Dr. Önal (Ankara Ü.)
BAYRAKTAR TELLAN, Dr.Öğr.Üyesi Elif (İstanbul Medeniyet Ü.)	KERMELİ ÜNAL, Prof.Dr. Evgenia (Hacettepe Ü.)
BARIN, Dr.Öğr.Üyesi Erol (Başkent Ü.)	KOÇ, Prof.Dr. Yunus (Hacettepe Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Balıkesir Ü.)	KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
BEŞİRLİ, Prof.Dr. Hayati (Azerbaycan Devlet İktisat Ü.)	KUTLAR OĞUZ, Prof.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)	KÜÇÜK, Doç.Dr. Serhat (Hacettepe Ü.)
ÇAĞIMLAR, Dr.Öğr.Üyesi Zekiye (Çukurova Ü.)	MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)	MİŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
ÇORUHLU, Dr.Öğr.Üyesi Tülin (Sakarya Ü.)	NEMUTLU Dr.Öğr.Üyesi Özlem (Manisa Celal Bayar Ü.)
DEMİR, Prof.Dr. Nurettin (Hacettepe Ü.)	ÖGER, Doç.Dr. Adem (Nevşehir H.B.V. Ü.)
DEMİR, Dr.Öğr.Üyesi Ahmet (Başkent Ü.)	ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
DEMİR, Dr.Öğr.Üyesi Şerif (Siirt Ü.)	ÖZARSLAN, Prof.Dr. Metin (Hacettepe Ü.)
DEVELİ, Prof.Dr. Hayati (İstanbul Ü.)	ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Ankara H.B.V. Ü.)
DEVELİ, Arş.Gör.Dr. Tevfik Orkun (Muğla Ü.)	ÖZGÜN, Dr. Tevfik Orçun (Hacettepe Ü.)
DOĞAN, Prof.Dr. Âbide (Hacettepe Ü.)	ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
DURMUŞ Prof.Dr. İlhami (Ankara H.B.V. Ü.)	PEKTAŞ, Prof.Dr. Kadir (İstanbul Medeniyet Ü.)
DURMUŞ, Doç.Dr. Mustafa (Hacettepe Ü.)	PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
EFEĞİL, Prof.Dr. Ertan (Sakarya Ü.)	REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)	SARAR KUZU, Doç.Dr. Tülay (Başkent Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)	SARI, Dr.Öğr.Üyesi İsa (Hitit Ü.)
ERDAL, Prof.Dr. Marcel (Frankfurt Ü.)	ŞAMAN DOĞAN, Prof.Dr. Nermin (Hacettepe Ü.)
ERDOĞDU, Doç.Dr. İnci (Ankara Ü.)	TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Ankara H.B.V. Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)	TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
FİDAN, Prof.Dr. Giray (Ankara H.B.V. Ü.)	UNAN, Prof.Dr. Fahri (Manas Ü.)
GELEKÇİ, Prof.Dr. Cahit (Hacettepe Ü.)	UYAR, Doç.Dr. Mustafa (Ankara Ü.)
GÖKÇE, Prof.Dr. Turan (İzmir Kâtip Çelebi Ü.)	ÜKTEN, Dr.Öğr.Üyesi Selim Serkan (Aksaray Ü.)
GÖKSU, Doç.Dr. Erkan (Dokuz Eylül Ü.)	ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR, Dr.Öğr.Üyesi Nagehan (Hacettepe Ü.)
GÖRGÜN BARAN, Prof.Dr. Aylin (Hacettepe Ü.)	YALÇIN ÇELİK, Prof.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
GÜL, Doç.Dr. Bülent (Hacettepe Ü.)	YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
GÜNDOĞDU, Prof.Dr. Abdullah (Ankara Ü.)	YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
GÜNGÖR ERGAN, Prof.Dr. Nevin (Hacettepe Ü.)	YILDIZ, Prof.Dr. Naciye (Ankara H.B.V. Ü.)
HAFİZ, Prof.Dr. Nimetullah (Pristine Ü.)	YÜCE, Doç.Dr. Sefa (Gazi Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)	ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)	ZAMBAK, Dr. Öğr. Üyesi Ferda (Adnan Menderes Ü.)
KAÇALIN, Prof.Dr. Mustafa S. (Marmara Ü.)	ZEKİYEY, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan Bilimler Akademisi)

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 16, Sayı: 31, Güz 2019

İÇİNDEKİLER

Gürer Karagedikli

Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet, Toprak ve Kayıt Pratikleri: 1670-1671 Edirne Tahriri Bize Ne Anlatır?

State, Land and Registration Practices in the Early Modern Ottoman Empire: What does the 1670-1671 Edirne Land Survey Show us? 7

Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek

19. Yüzyıl Yunan Harfli Türkçe (Karamanlıca) Gazete ve Süreli Yayınlarında Dil Tartışmaları
Nineteenth Century Linguistic Discussions in Newspapers and Periodicals in Turkish written in Greek Script (Karamanlidika)29

Bahadır Nurol

1923 Mübadelesini Yeniden Hatırlamak: Niğde'de Lozan Mübadilleri

Recalling the Population Exchange of 1923: Lausanne Exchanges in Niğde.....57

Kerim İlker Bulunur

Namus Adına Öldürmek: 16 ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Namus Cinayetleri
Killing in the Name of Honour: Honour Killings in the Ottoman Empire in the 16th and 17th

Centuries.....81

Gökçen Kapusuzoğlu

Son Hun Hükümdarı He-lian Bobo Adına Kazınan Bengü Taş

The Inscription Engraved for the Last Hun Emperor He-lian Bobo.....99

Bayram Özbal, Ayten Genç

“Yabancı Dil Olarak Türkçe” Ders Kitaplarında Alıştırma Yönergelerinin Değerlendirilmesi

An Evaluation of Exercise Instructions in “Turkish as a Foreign Language” Textbooks 123

Gülin Dağdeviren Kırmızı

To be Digitally Alive or Not: The Case of an Endangered Official Language

Dijital Olarak Canlı Olmak ya da Olmamak: Tehlike Altındaki Resmi Bir Dilin Durumu 147

Ebru Çoban

Cumhuriyetin İdeolojik Aygıtı: Diyarbakır'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1934-1949)

The Ideological Apparatus of the Republic: Commemorations of the Republic Day in Diyarbakır (1934-1949) 163

Murat Çıkla

Selim İleri'nin Kaleminden Cahide Sonku ve Eşyaya Atfedilen Değer

Cahide Sonku from Selim İleri's Pen and the Value Attributed to Items 193

Bilgenur Uslu

Manas'ın Dünyaya Gelişine Göstergebilimsel Bir Deneme

A Semiotic Essay on the Birth of Manas209

Resul Turan

Sultanın Topraklarında Çarın Adamları: Rus İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde Rize Rus Viskonsolosluğu (1879-1914)

The Tsar's Men in the Sultan's Lands: The Rize Russian Vice Consulate Amidst the Activities of Russian Intelligence (1879-1914).....225

Alptekin Yavaş

Ortaçağ'ın Ölümcül Silahı Çarh ve Onun “Gizemli” Uçları

The Medieval Deadly Weapon Crossbow and its “Mysterious” Bolts259

Yayın İlkeleri281

Editorial Principles.....285

ERKEN MODERN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET, TOPRAK VE KAYIT PRATİKLERİ: 1670-1671 EDİRNE TAHRİRİ BİZE NE ANLATIR?*

*Gürer KARAGEDİKLİ***

Öz: Bu makale, post-klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak ve toprak kayıt meselesine eğilmektedir. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda geçirdiği dönüşümü anlamada önemli bilgiler sunan 1670-1671 tarihli bir Edirne tahrir defteri yoluyla, Osmanlı idari ve mali kayıt pratikleri hakkında mevcut bilgi birikimimize katkı yapmayı hedeflemektedir. İlaveten, bu tahriri hem klasik dönemde hem de 17. yüzyılda hazırlanan tahrir defterleriyle mukayese ederek, mali kayıtların değişen doğası ile ilgili yeni sorular sormayı amaçlamaktadır. Nihayet çalışma, Osmanlıların mekânı ölçülebilir bir birim olarak nasıl kullandıklarının altını çizerek, değişen idari ve mali ihtiyaçlara göre mekan algısındaki dönüşümün yerini tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Edirne, tahrir, tahrir defteri, toprak, ölçüm, post-klasik dönem.

State, Land and Registration Practices in the Early Modern Ottoman Empire: What does the 1670-1671 Edirne Land Survey Show us?

Abstract: This article focuses on land and land registration in the post-classical period of the Ottoman Empire. Based on the 1670-71 Edirne Land Survey, it provides new information with regard to the transformation the Ottoman Empire was going through during the seventeenth century. The study aims to contribute to our current state of knowledge about the Ottoman administrative and fiscal registration practices. Furthermore, it intends to ask new questions regarding the changing nature of fiscal registers by comparing the Edirne Survey with the tax surveys of the classical period as well as with those prepared in the seventeenth century. Finally, by underlining how Ottomans used space as a measurable unit, it discusses the place of the changing perception of space vis-à-vis the changing administrative and fiscal needs.

Keywords: Edirne, survey, survey register, land, measure, post-classical period.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda yaşadığı genel dönüşüm ile bilhassa Osmanlı mali ve idari teşkilatlanmasının bel kemiği olan timar sistemindeki çözülme, tarih yazımında hak eden bir ilgi gördü (Soyudoğan, 2012; Tezcan, 2010; Özel, 2004; Faroqhi, 1994; Howard, 1987; İnalçık, 1980). Timar sistemini anlamada temel kaynak olan tahrir defterlerinin 17. yüzyıl başlarından

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 19.04.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Gör., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. gurer@metu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7846-6052.

itibaren genel bir uygulama olmaktan çıkması, araştırmacıların değerlendirmelerinde büyük bir yer tuttu. Yeni fethedilen toprakların istisnai tahrirleri bir yana, gerçekten de, devlet 17. yüzyılın başlarından itibaren daha evvelki dönemlerde imparatorluk çapında yaptığı düzenli mufassal tahrirlerin muadili sayımları üretmedi¹. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ateşli silahlar kullanan askerlerin devreye girişiyle sipahilerin eski önemini yitirmeleri, Celâli isyanlarının yarattığı karmaşa ortamı neticesinde köylülerin yaşadıkları yerleri terk etmeleri ve merkezî hazine gelirlerinin arttırılma ihtiyacı klasik tahrirlerin artık üretilmemelerinin başlıca sebepleri idi (İnalcık, 1980).

Diğer taraftan, değişen askerî ve mali koşullarla doğrudan ilişkili olarak, Osmanlı Devleti farklı türde sayımlar yapmaya ve defterler üretmeye devam etti. Klasik dönem tahrir defterlerinin verdiği tafsilatlı bilgi yığına sahip olan Osmanlı tarihçileri kuşağının aksine, postklasik dönem çalışan yeni kuşak tarihçiler anılan dönemde mufassal tahrirlerin yokluğunda Osmanlı toplumunu ve devletin değişen emperyal politikalarını anlamak için artan ölçüde bu yeni tür belgelere başvurmaya başladılar. Osmanlı tarihi uzmanlarının klasik dönem tahrir defterlerinin sunduğu bilgileri sınamada kullandıkları malzeme türlerinin başında mufassal avarız defterleri gelir. İlaveten, gayrimüslimlerin ödeyecekleri vergi toplamını vergi mükellefi yetişkin erkek nüfus üzerinden kayda geçiren cizye defterleri de 17. yüzyıldan itibaren merkezî hazinenin önemli kalemlerinden biri hâlini almaya başladı. Tarihçiler, bu defterlerin klasik dönem tahrirlerinin ihtiva ettiği nüfus ve yerleşim örüntülerini mukayese edebilecek veya tamamlayacak veriler sunduğu inancına sahiptirlir (Özel, 1999; 2000).

Son yıllarda Osmanlı tarihçileri, 17. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi yeni fetih sonrasında hazırlanan tahrir defterlerine denk geldiler. Devlet, bilinen uygulamalara uygun bir şekilde, merkezî yönetimin kontrolü altına yeni giren bu yerlerde insan ve vergi kaynaklarını kayda geçirecek tahrirler yapmaya devam etti. 17. yüzyılın ikinci yarısındaki fetihleri müteakiben yapılan bu tahrirler sırasıyla 1664'teki Uyvar, 1669'daki Basra, 1670-1671'deki Girit/Ege Adaları ve 1681'deki Kamanice tahrirleridir (Şimsirgil, 2012; Khoury, 2001; Kolovos, 2007; Greene, 1996; Kołodziejczyk, 1994). Aşağıda daha ayrıntılı

¹ Tahrir çalışmaları 1990'ların sonuna kadar Osmanlı tarihi alanını domine edecekti. Osmanlı çalışmalarının en önemli alanlarından biri olan “defteroloji”nin altın çağı olarak kabul edilen bu dönemde, Osmanlı klasik dönemini araştıran tarihçiler Osmanlı kırsal toplumunu açıklamada ziyadesi ile şanslıydılar; zira düzenli tutulmuş tahrir defterleri tarihçilere 16. yüzyılın sosyal ve kırsal durumunu yeniden inşa edecek çok muazzam veriler sunuyordu. Defteroloji araştırmalarının tamamını burada zikretmek neredeyse imkânsız gibidir. Önemli çalışmalardan bazıları için bk. Lowry, 1992; Kiel, 1987; Halasi-Kun, 1986; Barkan, 1943; Barkan ve Meriçli, 1988; İnalcık, 1954; Öz, 1991; Çiçek, 1995; Acun, 2000; Faroqhi, 2000; Murphey, 1990; Emecen, 1991; Emecen 1996.

inceleneyeceği üzere, klasik tahrir defterlerinin yapısal özelliklerini devam ettiren bu yeni sayımlardan bazıları taşınmazları daha farklı biçimlerde kayda geçirdi. Takip eden yüzyılda da, Osmanlılar yeni ya da yeniden fethettikleri topraklar için tahrirler yaptılar. Bunlar arasında, 1715'te Venedik'ten tekrar alınan Mora yarımadası ve 1741'de yeni fethedilen Semendire için yapılan tahrirler sayılabilir (Parveva, 2009a; Pavlovic, 2015).

Yukarıda sıralanan 17. yüzyılın ikinci yarısındaki bu tahrirler, Osmanlıların yeni ya da yeniden fethettikleri topraklar için düzenledikleri sayımlardır. Yalnız, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin daha yakından incelenmesi, devletin yeni/yeniden fethedilen topraklar dışında da tahrirler yaptığını gösteriyor. Bunlardan biri, Edirne kazasına ait bir mufassal tahrir defteridir. Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti Edirne kazası için aynı tarihlerde bir tahrire girişmiş; kaza dâhilindeki köylerin sayımını, tasarruf edilen toprak büyüklüklerini ve kullanılmayan alanları ayrıntılı bir biçimde kayda geçirmiştir. Üç asır gibi bir süredir Osmanlı hakimiyetinde bulunan topraklardan biri olmasına rağmen, geleneksel tahrirlerin ortadan kalktığı bir dönemde devlet, Edirne kazası dâhilindeki köyleri hangi saiklerle tahrir etme ihtiyacı duymuş olabilir? Ne tam olarak klasik tahrirlerdekine ne de 17. yüzyılın avarız sayımlarına benzeyen bu yeni yöntem, dönemin değişen mali ve siyasi ortamı için bize neler anlatıyor? Elinizdeki çalışma, bu Edirne tahriri yoluyla, 17. yüzyılın yeni tahrir pratikleri hakkındaki mevcut bilgilerimize katkısı amaçlıyor. Bilhassa, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda geçirdiği dönüşümü anlamada yeni bilgiler sunan bu yeni tür tahrir defteriyle, erken modern dönemde toprak kayıt pratiklerinde meydana gelen değişmelere odaklanıyor. Aynı zamanda, defterin sunduğu nicel ve nitel verileri hem klasik dönem tahrirleri hem de aynı dönemde yapılan diğer klasik dönem sonrası tahrir defterleri ile mukayese ederek, bu dönüşüm döneminde devletin kayıt pratiklerindeki değişmelerine dair yeni sorular üretmeyi hedefliyor. Son olarak, tartışma bizi Osmanlı yönetiminin mekânı daha net olarak nasıl ölçtüğü bahsine götürecektir². Böylece, söz konusu uygulamaların Osmanlı idari ve mali jargonunda nereye oturduğu ve ne anlam ifade ettiği tartışılacak.

² Burada “net ölçü” ile kastedilen, “cerib” birimidir. Devlet, 16. yüzyılın klasik tahrirlerinde de muhtemelen kaydedilen toprağın büyüklüğünü net olarak biliyordu; fakat bu büyüklükler çift-hane terminolojisi içine yerleştiriliyordu. Elinizdeki çalışmada daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, Edirne tahririnde bütün topraklar ve alanlar, araziye bir ölçü birimiyle ölçerek yani *misâha* ederek (misâha için bk. Fazlıoğlu, 2004, s. 261) cerib hâlinde defter edilmiştir.

1. 17. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerinin Bağlamı: Postklasik Dönem Tahrirleri

17. yüzyılın Osmanlı Devleti'nin farklı mali, siyasi ve sosyal değişimlerle yüzleştiği bir dönem olduğunu biliyoruz. İstanbul siyasi ve iktisadi belirsizliklerle çalkalanırken, sistemin temeli olan tımar rejiminin çözülmeye başlamasıyla doğrudan ilişkili olarak, Anadolu kırsalı da ciddi bunalımlar yaşıyordu. Oktay Özel, Celâli adıyla anılan periyodik isyancılardan müteşekkil işsiz ve topraksız erkek kümelerinin iktisadi, siyasi ve mevsimsel zorluklar yaşayan Anadolu kırsalını tarumar ettiklerini iddia etmiştir (Özel, 2004, s. 191 ayrıca bk. Özel, 2012, ss. 184-202). Bu değişimlerin, imparatorluğun mali ve idari bürokrasisini yeni arayışlara yönelttiği tarih yazımında sıkça vurgulanır (Tezcan, 2010; Darling, 1996). 17. yüzyılda düzenli bir ödemeye dönüşen avarız vergileri ise bu yeniliklerin başında gelir. Aslında tüm bu gelişmeler, sistemin içinden geçtiği durumun bir tezahürüydü ve merkezî devletin eskiden düzenli tahrirler yoluyla yaptığı sayımları artık yeni bazı yöntemlerle gerçekleştirmesi gerekmekteydi. Avarız tahrirleri, bu tür yeni kayıt pratiklerinin habercisiydi ve yüzyıl boyunca devam edecekti³. Avarız tahrirleri vergi mükelleflerinin avarız yükümlülüğü ile ilgilidir. Yani, klasik dönemde dirlik sahiplerinin (tımarlı, zeamet veya hass sahiplerinin) gelirleri ile ilgili olan tahrirlerin aksine, avarız tahrirleri değişen askerî ve mali ihtiyaçlarla ilişkili olarak doğrudan hazine gelirleri ile ilgilidir⁴.

Öte yandan, modernite öncesi diğer devletlerin yaptığı gibi, Osmanlı Devleti de fetihler yoluyla yeni gelir kalemleri yaratacak sayım ve kayıtları sürdürdü. Devletin 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın başlarında gerçekleşen bir dizi fethin ardından yaptığı tahrirler bunun göstergesidir. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşen bu fetihleri müteakiben yapılan tahrirlerde, devletin standart bir yöntem takip etmediği anlaşıyor. Diğer bir ifade ile 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında yapılan tahrirler Osmanlı Devleti'nin hem eski tahrir pratiklerini devam ettirdiğini hem de yeni uygulamaları denediğini göstermesi bakımından önemlidir (Kolovos, 2007, s. 203). Örneğin Uyvar tahriri, kayıt uygulamaları açısından mali yönetimin hâlâ klasik dönemin terimlerini kullandığına işaret eder (Şimşirgil, 2012, ss. 174-192). Özellikle köylü toprakları tanımlanırken çift resmi terminolojisinin kullanılması, klasik

³ Avarız tahrirleri üzerine çok geniş bir alan yazın (literatür) var. Belli başlı çalışmalar için bk. (Özel, 2016; Küpeli, 2011; İnbaşı, 2009; Gökçe, 2007; Çakar, 2004; Demirci, 2009; Öz, 1993; Öz, 1999; Ünal, 1997; Darling, 1986).

⁴ Edirne kazası özelinde, bu tahrirlerin farklı düzenlenme sebeplerindeki ve yapısal mantığındaki farklılıkları 16. yüzyılın klasik tahrirlerinden biri ile mufassal bir avarız tahriri karşılaştırması ile anlamamız mümkün. bk. TT 648 ve TT 817.

tahrirlerin pratiğiyle aynılık göstermektedir⁵. Bu pratiğin 1680'den sonra yeniden uygulamaya geçirildiğini, Kamanice ve Semendire tahrirleri ortaya koyuyor. Bunlarda da Osmanlı maliyesi esasen klasik tahrir defterlerindeki terminolojiyi takip etmiş görünüyor (Kolodziejczyk, 1994; Pavlovic, 2015). Yani anılan tahrirler, bu bölgelerin tımar sitemine entegre edildiğini gösteriyor. Bununla birlikte, Basra'nın yeniden fethini müteakiben yapılan tahrirdeyse asıl amacın bölgeyi tımar sistemine dâhil etmek olmadığı sonucuna varılıyor⁶.

Köprülülerin siyasette etkin oldukları 17. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı mali ve idari makamları yeni bazı denemelere girişti (Börekeçi, 2009, ss. 313-317). 1670'te Girit adasının tahririnde o zamana kadar uygulanmamış bazı yeni kayıt pratikleri bunun kanıtıdır. Zikredildiği gibi, bu defter 1669'daki nihai fethi sonrasında adanın Osmanlılarca yapılan tahririnin sonucunda üretildi. Bu tahrir defterinin, Osmanlılar için yeni bir uygulama olduğu araştırmacılarca da belirtilmiştir (Greene, 1996; Kolovos, 2007; Kermeli, 2008). Buna göre tahrir emini, klasik tahrir defterlerinin yapısına uygun olarak ilkin kayda konu köyün ismini ve orada yaşayan toprak mutasarrıfı köylülerin isimlerini listelemiştir. Ek olarak, köylülerin ne büyüklükte tarla tasarruf ettikleri ve bağ, bahçe, bostan sahibi oldukları yazılmıştır. Her köy kaydının sonunda, o köyde tasarruf edilen toplam toprak miktarı "cerib" olarak ve köy sakinlerinin ödemekle yükümlü olduğu toplam vergi miktarı (nakdî ve aynî) kaydedilmiştir. Anılan tahririn geçmişteki muadilleriyle sürekliliğini koruduğu iddiasında olan Molly Greene'e göre, adadaki köylülerin vergi yükümlülüklerini ve nüfuslarını kayda geçiren bu tahririn ana amacı Girit'in kırsal kesimlerinin klasik çift hane sistemine entegre edilmesidir (Greene, 2000, ss. 23-29). Diğer taraftan Elias Kolovos ise Osmanlı

⁵ Bütün Uyvar sancağının köy, mezra ve varoşlarının klasik çift hane terminolojisine uygun kayda geçirildiğini görüyoruz (Şimşirgil, 2012). Ne var ki, sadece Uyvar kalesinin hemen çevresindeki tarla, bostan, bağ ve bahçelerin kale muhafızlarının tasarrufuna bırakıldığını ve bu toprakların klasik çift hane terminolojisine göre değil de Edirne tahririndeki benzer biçimde cerib olarak kaydedildiğini görüyoruz (Şimşirgil, 2012, ss. 196-197. Orijinal tahrir defteri için bk. BOA TT 698).

⁶ Dina R. Khoury'nin çalışmasından edindiğimiz bilgiye göre, Girit'tekine benzer bir biçimde, devlet kentli ve aşiret seçkinlerinin kırsal alanlarda üretim yaptıkları topraklardaki haklarını ve bu toprakların resmî olarak mülk olduğunu kabul etmiştir. Diğer taraftan, Girit tahririnin aksine, köylülerin tasarrufundaki topraklar, toprak büyüklüklerine herhangi bir atıf yapılmaksızın, yalnızca yetişkin erkek isimleri altında kaydedilmiştir. Yani, topraklar ne klasik dönem tahrirlerinin çift resmî terminolojisine ne de Girit ve Edirne'dekine benzer biçimde defter edilmiştir. Khoury'ye göre, bölgenin göçebe kırsal nüfusun yoğun yaşadığı bir yer olması, toprak kaydında böyle ayrıntısız bir yol izlenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan yazar, bölgenin vergilerinin salyane sistemi içerisinde maktu olarak toplanmasını da zikretmiş, fakat Basra için bu ayrıntısız kayıt pratiğinin doğrudan salyane sistemiyle ilişkili olabileceğini belirtmemiştir (Khoury, 2001, ss. 315-316).

mali yönetiminin Girit tahririyle klasik tahrir pratiğini radikal bir şekilde dönüştürüp devlet gelirlerini artırmayı hedeflediğini ileri sürer. Başka bir ifade ile, Girit tahriri Osmanlıların çok daha rafine bir kayıt pratiği geliştirdiğinin kanıtıdır (Kolovos, 2007, s. 203).

Kanunnamesinden de açıkça görüldüğü gibi, Girit tahririyle Osmanlılar adadaki ekilebilir arazilerin özel mülkiyet statüsünü kabul etmiştir. Eugenia Kermeli, defterin toprağın özel mülkiyeti üzerine sunduğu ampirik veriyle, klasik dönem toprak sistemi tanımlarının yeniden değerlendirildiğini belirtir. Girit bağlamında, toprağın özel mülkiyet durumunun 1670'ten sonra kabul edildiğini belirten Kermeli için bu durum, Osmanlıların adanın yerel geleneklerini kendi ihtiyaçları doğrultusunda uyarlamasının bir göstergesidir (Kermeli, 2008). Girit tahririnin yapıldığı aynı yıl, Osmanlı yönetimi Edirne kazası için de bir tahrir düzenlemiş ve kaza dâhilindeki köylerde bulunan tarlaları ve diğer taşınmazları çok ayrıntılı bir biçimde kayda geçirmiştir (Karagedikli, 2017, ss. 53-212). Bir sonraki bölüm bu tahrir defterini ayrıntılı bir biçimde değerlendirecektir.

2. 1670-1671 Tarihli Defter-i Kaza-i Edirne

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç başkentinden ve devlet ricalinden kişilerin her zaman göz önünde tuttuğu şehirlerden biri olan Edirne, 1670-1671 Edirne tahririnin yapıldığı dönemde Edirne kazasının merkezidir ve beş nahiyesi vardır⁷. Edirne, Doğu Rumeli'de çok sayıda küçük ve orta büyüklükteki kente ve kasabaya farklı hizmetler sunan ve onların ürettiğini talep eden Osmanlı memleketinin hacimli şehirlerinden biridir. Tahtgâh-ı selaseden biri olan Edirne'de, Osmanlı sultanları uzun zamanlar geçirmişlerdir. Bu padişahlar arasında, yarım asıra yakın bir saltanat sürecek olan IV. Mehmed de vardır. IV. Mehmed, 17. yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürmüş ve saltanatının büyük bir kısmını Edirne'de geçirmiştir. Anılan dönemde padişahın ve saray halkının şehirde bulunması, başta askerî zümre mensupları olmak üzere önemli sayıda Osmanlı ve yabancı görevlinin Edirne'ye yerleşmesini motive ederek Edirne'nin demografik olarak büyümesini sağlamıştır (Karagedikli, 2013, ss. 221-231).

Bu çalışmanın konusu olan mufassal tahrir defteri, padişah IV. Mehmed'in saray halkı ile Edirne'de bulunduğu ve aynı zamanda yeni mali denemelerin yapıldığı Köprülü ailesinin vezareti sırasında üretildi⁸. 1671 tarihinde nihai

⁷ Aynı yüzyılın başlarında yapılan tahrirdeki idari taksimatta olduğu gibi, Edirne kazası hâlâ imparatorluğun Rumeli eyaletinin sancaklarından biri olan Paşa Livası sınırları içerisindedir. Anılan dönemde Sofya şehri bu sancağın beylerbeyi merkezi konumundadır (Gökbilgin, 1952).

⁸ Bu defter, sancak ya da eyalet çapında yapılmış bir tahririn parçası olabilir. Ne var ki, defterde ne bir kanunnameye ne de Edirne kazası dışında başka bir idari birime denk

hâlini alan ve bu çalışmanın konusu olan Edirne tahriri, Girit tahririyle aynı zamanda yapılmış görünüyor⁹. Tımar sisteminin kristalize olduğu bir bölgede yapılan ve 16. yüzyılın klasik tahrir defterleriyle hem benzerlikler hem de farklılıklar gösteren bu yeni tür tahrir, bu çalışmada ilk kez kullanılıyor. Tahrir defterimiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde iki parça hâlinde bulunmaktadır. Defterin bu iki kısmı ayrı kataloglar altında tasnif edilmiştir. İlk kısım “defter-i kaza-i Edirne” başlığı ile başlayan MAD 133'tür. MAD 133, Edirne kazası sınırları içinde bulunan dört nahiyenin (Ada, Üsküdar, Manastır ve Cisir-i Mustafa Paşa nahiyeleri) köylerini ve mezralarını ve bu köylerde yaşayan köylüler ile tasarruflarındaki toprakların kayıtlarını içerir. MAD 556 katalog numarası ile karşımıza çıkan ikinci kısım ise “defter-i mufasssal-ı tahrir-i cedîd-i nâhiye-i Çöke tâbi'-i Edirne el-mahrûse” başlığını taşımaktadır. Yani, Edirne kazasının 17. yüzyıldaki beşinci nahiyesi olan Çöke nahiyesinin köylerini ve mezralarını içerir. Anılan nahiye, Edirne kazasına dâhil 100 kadar kırsal yerleşimi barındıran önemli bir nahiyedir. Kayda geçirilen köylerin yazım ayrıntılarına bakıldığında, bu iki defterin aynı tahririn parçaları olduğu kesin olarak söylenebilir (BOA MAD. 133, [tarihsiz], ss. 1-185; BOA MAD. 556, 1081/1671, ss. 6-211).

Edirne tahririnin iki farklı cilt hâlinde arşivde bulunmasının yanında, MAD 133'ün sayfaları doğru şekilde de numaralandırılmamış ve sıralanmamıştır. Bu yanlış ciltlenmeyle ilişkili olarak, bazı köylerin kayıtları ansızın kesintiye uğramaktadır. Örneğin, Kâfir Doğancı köyünün kaydında gözlemlediğimiz ani kesinti bize, Ada nahiyesinin kayıtlarının bittiği izlenimini vermektedir. Ne var ki, ani kesinti nedeniyle eksik kalan Kâfir Doğancı köyünün devamı ilerleyen sayfalarda karşımıza çıkmaktadır¹⁰; ki Ada nahiyesinin kayıtlarının bitmediğinin kanıtıdır¹¹. Bu nedenle, tahririn parçaları olan iki cilt de dikkatlice okunmuş ve sayfalar yeniden biraraya getirilmiştir¹².

gelindiğinden, bu aşamada Edirne kazasının özel koşullarından dolayı tahrir edilmiş olabileceği varsayımı ağırlık kazanmaktadır.

⁹ Her ne kadar defterde bir kanunname ya da tahririn ne zaman başladığına dair bir ibare bulunmasa da defterin derkenarlarındaki yazılanlardan 1669 ürün ekim mevsiminde başladığı varsayılabilir (Parveva, 2013, s. 20).

¹⁰ MAD 133, p. 92 (Arabi rakam ile 31 numaralı sayfa). Kafir Doğancı köyünün geri kalan bölümü sayfa 92b (Arabi 31) ve 93a (Arabi 32) numaralı sayfalarda.

¹¹ 92 ve 121 numaralı sayfalar arasında Ada nahiyesi sınırlarındaki köylerin kayıtları var. 31 ve 92 numaralı sayfalar arasında Üsküdar nahiyesi köyleri.

¹² Ada nahiyesi köyleri için bk. MAD 133, ss. 1-31 ve MAD 133, ss. 92b-121. Üsküdar nahiyesi köyleri için bk. 32-82 ve MAD 133, ss. 122-123. Cisir-i Mustafa Paşa nahiyesindeki köyler için bk. MAD 133, ss. 83-92a. Manastır nahiyesi köyleri kesintisiz olarak MAD 133, ss.127-185 arasındadır. Çöke nahiyesinin tüm köyleri tek bir cilt hâlinde MAD 556 içindedir. Elinizdeki çalışma için kullanılan veriler, bu hatalı ciltleme düzeltildikten sonra meydana geldi.

1670-71 tarihli Edirne tahrir defteri bağlamında Stefka Parveva'nın çalışmasını belirtmekte yarar var. Parveva, Sofya'daki Sts. Cyril and Methodius Millî Kütüphanesinde bulunan dağınık birkaç sayfa dokümana dayanan çalışmasında, Edirne kazası sınırlarında bulunan 21 köyü, 2 mezrayı ve 2 müselem çiftliğini analiz etmiştir. Söz konusu yerleşimler, 17. yüzyılda Edirne kazasının çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır (Parveva, 2009; Parveva, 2011; Parveva, 2013)¹³. Elinizdeki çalışmada kullanılan tahrir defteri, Edirne kazasının bütüncül analizini yapmaya olanak verecek daha eksiksiz bir veri seti sunuyor¹⁴. Bulgar arşivlerindeki dağınık belgelerin derkenarlarındaki hesaplamalar (Sts. Cyril and Methodius Millî Kütüphanesindeki ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden birer sayfa mukayesesi için (bk. Resim 1), bunların elimizdeki defterin müsvedde parçaları olduğu izlenimini veriyor. Yani, Parveva'nın kullandığı belgeler, alanda yapılan tahrir sırasında tutulmuş kayıtların parçaları olmalıdır¹⁵. Diğer bir deyişle, elimizdeki 1671 tarihli mufassal Edirne tahrir defteri, bu müsveddelerin sonradan temize çekilmiş nihai hâli olmalıdır. İki parça hâlinde ciltlenen bu deftere, tahrir emini ve katiplere İstanbul'da Defterhane-i Amire'den verilen önceki tahrir defterlerindeki (*defter-i atîk*) kimi bilgiler eklenmiştir. Atik defterlerdeki verilerle 1671 tahririnde karşımıza çıkan bilgilerin bir kısmı Parveva'nın bulduğu dağınık belgelerde yoktur. Örneğin, Büyük İsmailce köyü için (bk. Resim 1), bizim incelediğimiz defterdeki ilave bilgiler Parveva'nın belgelerinde bulunmamaktadır. Ayrıca tahrir defterimiz, atik defterden aktarılan bazı bilgileri de ihtiva ediyor. Örneğin, “karye-i Büyük İsmailce tabi'-i nahiye-i Üsküdar 'an evkaf-ı Sultân Bâyezid der Edirne hâsıl 13.672 akçe” (MAD 133, s. 50) olarak defterimizde bilgileri bulunan köyün detayları Bulgar arşivindeki belgelerde yer almıyor.

Edirne tahririnin ne zaman yapıldığı konusunda da Parveva'nın incelediği belgeler net bir bilgi sunmuyor. Parveva, belgelerin derkenarlarında yazan “fûrûht” tarihlerine bakarak, tahririn 1669/1670 senesinde yapılmış olduğu sonucuna varmaktadır (Parveva, 2013, s. 20). Müellifin tahririn yapıldığı tarih hakkındaki bu yorumu, tahrir yazıcılarının kazadaki tarlaları ve diğer gayrimenkulleri kaydettikleri fiili sayım süreci için doğru olabilir. Tahririn hangi tarihte yapıldığı hakkındaki daha net bilgiyi ise, defterimizin Çöke nahiyesini ilgilendiren kısmı olan MAD

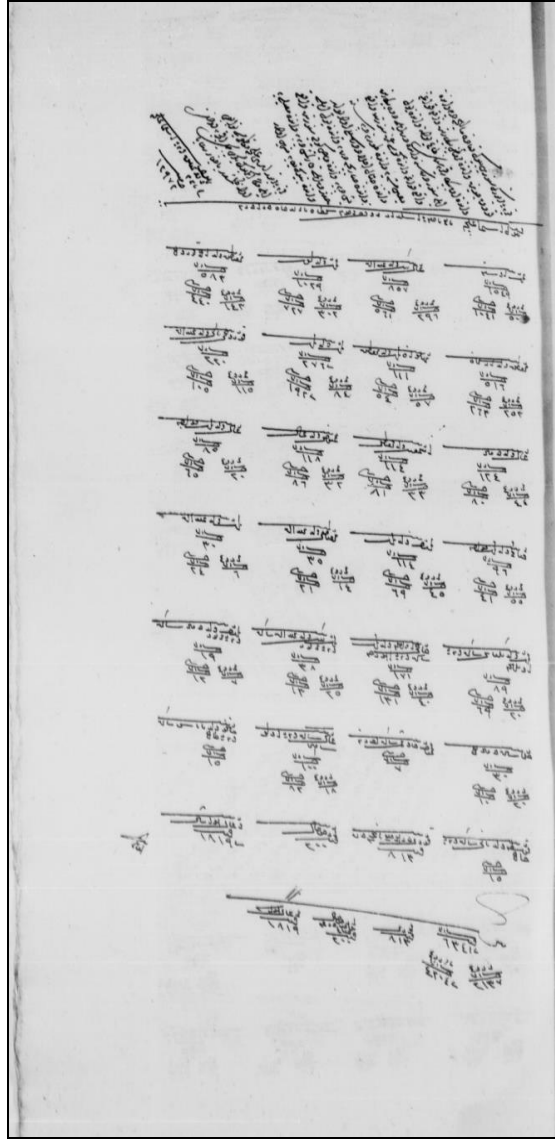
¹³ Hâliyle, Parveva bu belgelerin bir tahririn dağınık parçaları olduğundan habersizdir.

¹⁴ İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1670-1671 tarihli Edirne tahrir defteri, karye, mezraa ve müselleme çiftlik olarak toplam 350 kadar kırsal yerleşim birimini ihtiva etmektedir. Bu yerleşimler, 17. yüzyılın son çeyreğinde Edirne kazasının tamamını temsil etmektedir (MAD 133 ve MAD 556. Ayrıca bk. Karagedikli, 2017). Mukayese için aynı dönemde yapılmış Edirne kazasının 1686 tarihli mufassal avarız defterine müracaat edilebilir (bk. BOA TT 816).

¹⁵ Müsveddelerin geri kalanı büyük ihtimalle kayboldu veya yok oldu. Stefka Parveva'nın Bulgar arşivlerinde bulduğu belgeler Mihaliç, İflahanlı, Maraş, Hasköy, Büyük İsmailce, Sökün, Pavlikan, Yürücekler, Koyunlu, Yürüş, Kaba Öyük, Ayntablı, Omurca, Kafır Hacı, Karaağaç, Kemal, Glavanlı, Akpınar, Düdükçi, Düdükçi Yenicesi, Etmekçi and Saltıklı köyleri ile ilgili ayrıntıları barındırmaktadır.

556'nın ilk varağındaki ifadede buluyoruz: "bâ fermân-ı 'âli el-vâki' fi 24 Şevvâli'l-mu'azzam sene 1081 [6 Mart 1671]" (MAD 556, s. 6). Bir diğer tahmin ise, Edirne kazasının nahiyeelerinin farklı tarihlerde tahrir edilmiş olabileceğidir. Anlaşıldığı kadarıyla, tahrir Edirne kazasının nahiyeelerinde 1669 veya 1670 senesinde yapılmaya başlanmış (ki Parveva'nın müsveddeleri bunu gösteriyor), defterhanede temize çekilip nihai şeklini alması ise 1671 yılını bulmuş olmalıdır.

The document is a handwritten record of land parcels, likely from the Edirne Tahriri. It features a grid-like layout with multiple columns of text. The top section contains a large block of handwritten text in Ottoman Turkish script. Below this, the document is organized into several columns, each containing numerical data and smaller blocks of text. A small rectangular stamp is visible in the upper right corner, containing the text: "МБН ОП", "Фонд №", "Арх. № 5114", and "Л 1". The document is written on aged, slightly discolored paper.

Resim. Aynı köy için iki farklı belge. Üstteki Sts Cyril and Methodius Arşivi'nden (Sofya), alttaki ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden (İstanbul).

3. Terminoloji: Süreklilik ve Değişim

1670-1671 tahrir defterimizde, hem klasik tahrirlerle uyuşan hem de uyuşmayan farklı terimlerin kullanıldığına tanık oluyoruz. Kırsal yerleşim birimlerinin tanımlanması mevzubahis olduğunda, karye, mezra ve müselleme gibi bir önceki

yüzyılın tanımlarının kullanıldığı;¹⁶ toplam beş nahiyyede (Ada, Üsküdar, Cisir-i Mustafa Paşa, Manastır ve Çöke nahiyyeleri), toplam 350 kırsal vergi biriminin kayda geçirildiğini görüyoruz. Bunların 258 adedi hâlihazırda köylülerin meskûn olduğu karye, 58 adedi farklı köylerin tasarrufunda olan mezralardır (Karagedikli, 2017, ss. 138-151). Karye, çoğunlukla geçimlik üretim yapan insanların yaşadığı küçük yerleşim yerleridir ve köylüler tarımsal faaliyetlerini buralardaki arazilerde yapmaktadırlar (Gümüşçü ve Küçükbaşcı, 2016, ss. 85-87). Mezra ise, tasarrufu komşu köy/köylerde olup toprağı oralarda yaşayanlar tarafından işlenen yer olarak tanımlanmaktadır (Özel, 2016, s. 46 ve dipnot 9)¹⁷. Nihayet, bu yerleşimlerin 34 adedi ise gene farklı köylerin veya grupların tasarrufundaki müselleme çiftlikleri¹⁸ olarak kaydedilmişlerdir. Müsellemlerin 15. yüzyılın sonlarında köylülerden mürekkep destek birlikleri olduğu ve 16. yüzyılın başlarında bunların reaya statüsüne düşürüldüğü belirtilmiştir (Özel, 2016, s. 58). Defterimizde köy ve mezralar ile kaydedilen bir başka kırsal birim olan “müselleme çiftlik” tabirinin ne için kullanıldığı net değil. Defter-i atikte nasıl kaydedildiğinin yanında, ne kadar bir alana yayıldığı (cerib olarak) ve hangi köylerin tasarrufunda bulunduğu verilen diğer bilgiler. Aynı mezralarda olduğu gibi, komşu köylerin tasarruflarında görünen bu alanlar, 17. yüzyılın son çeyreğinde Edirne kazasında hacimli bir yekûn tutmaktadır. Mezralardan farklı olarak, bu alanlarda toprak işleyenler isimleri ile sıralanmamış; yalnızca hangi köyün/köylerin tasarrufunda olduğu yazılmıştır (Karagedikli, 2017, ss. 148-151).

Defterde köy, hem orada meskûn olanların yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerini gerçekleştirdikleri hem de komşu köy sakinlerinin ekilebilir toprak (tarla), bağ, bahçe, bostan vb. tasarruf ettiği ve/veya üretimde bulundukları yer olarak kaydedilmiştir. Köylerde yerleşik olanlar deftere doğrudan kendi ismi, baba adı ve tasarruf ettikleri toprak ile kaydedilmişlerdir (Ürettikleri ürün adı veya

¹⁶ Osmanlı mali jargonunda nahiye, kazaların alt idari birimleri için kullanılmıştır (Şahin, 2006, ss. 306-307).

¹⁷ Bizim defterimizde “mezra’a-i Karabudak [nâhiye-i Üsküdar] der tasarruf-ı ahâli-yi karye-i Karabulut [ve] karye-i Uzgaş vakf-ı Murad Paşa der İstanbul” (MAD 133, s. 81); “mezra’a-i Gök Pınarbaşı der nezd-i karye-i Arabacı tâbi’-i karye-i Karaoğlanlı [nâhiye-i Cisir-i Mustafa Paşa]” (MAD 133, s. 83); “mezra’a-i Rum Şah tabi-i nâhiye-i Cisir-i Mustafa Paşa der tasarruf-ı ahali-yi kasaba-yı mezbûr [Cisir-i Mustafa Paşa]” (MAD 133, s. 89); “mezra’a-i Dikçalık der tasarruf-ı ahali-yi karye-i Sekbanlı [der nâhiye-i Ada]” (MAD 133, s. 98) ve birçok başka mezra buna örnek gösterilebilir.

¹⁸ Defterimizdeki Yahşi Fakih çiftliği ile ilgili kayıt aydınlatıcı bilgiler içermektedir: “ber müceb-i defter-i atik çiftlik-i müselleme eş-şehîr be Kara İshak”. Çiftliğin tahrir sırasındaki durumu ise “çiftlik-i Yahşi Fakih der nezd-i karye-i Kara İshak der tasarruf-ı ahali-yi karye-i Kara İshaklı ve karye-i Eymirli [toplam] tarla ber-müceb-i misâha 1749 cerib” (MAD 133, s.113. Başka müselleme çiftlikleri için MAD 133, ss. 14, 48, 49, 66, 71, 98 ve muhtelif sayfalara bakılabilir).

miktarı kaydedilmemiştir). Diğer yandan, başka bir köyde veya şehirde meskûn olup bahsi geçen köyde toprak tasarruf eden kişiler ise yerleşik oldukları yerle ilişkilendirilerek yazılmışlardır. Örneğin Ada nahiyesinde bulunan Keniseli köyü sakinlerinden İbrahim bin Veli, komşu köylerden Şahinci’de toprak tasarruf etmektedir. Şahinci köyündeki yerleşiklerin tersine, İbrahim “zemîn-i İbrahim bin Veli sâkin-i karye-i Keniseli 15 cerîb tarla” şeklinde yaşadığı köye atıfla kaydedilmiştir. Ek olarak, eğer aynı komşu köyün başka sakinleri de kaydedilen karyede toprak tasarruf etmişlerse, yazıcı aynı pratiği “sâkin-i karye-i mezbûr/mezkûr” kelimeleriyle devam ettirmiştir. Örneğin Keniseli köyünde sakin olup komşu Şahinci köyünde toprak tasarruf eden iki kişi müteâkiben şöyle kaydedileceklerdir: “zemîn-i Deli Hüseyin Buzakçızade sâkin-i karye-i Keniseli” ve “zemîn-i Mustafa veled Sefer sâkin-i karye-i m[ezbûr]” (MAD 133, s. 9).

Devlet, tahririn yapıldığı bölgedeki hasılat miktarını belirlemek için de, yaptığı tahrir sırasında köylerde yerleşik olanları ve tasarruflarındaki ekilebilir toprak, bağ, bahçe, bostan gibi vergilendirilebilir taşınmazları kayda geçirmiştir. 1670-1671 Edirne tahriri, toprak sahiplerini veya taşınmaz tasarruf edenlerin kayıtlarını standart bir formda tutmamıştır. El yazısı biçimlerine bakıldığında, aynı kâtip tarafından defter edilmiş olması ihtimal dâhilinde olan Ada, Üsküdar ve Cısır-i Mustafa Paşa nahiyeleri köylerinin sakinleri kaydedilirken “zemin der yed-i” ya da “zemin-i” ifadelerinden biri kullanılmıştır. Benzer bir şekilde, el yazısından başka bir kâtip tarafından tutulduğu açık olan Çöke nahiyesi köylerinin sakinlerinin toprak tasarruf biçimleri de yazılırken aynı ifadeler kullanılmıştır. Ada nahiyesinden “zemin der yed-i Mehmed veled-i Mustafa” ve Çöke nahiyesinden “zemîn-i Seyyid Mehmed bin Halil” şeklindeki kayıtlar örnek olarak gösterilebilir (MAD 133, s. 4 ve MAD 556, s. 1)¹⁹. Manastır nahiyesinin köylerinde sakin olanlar ya da toprak tasarruf edenler farklı bir biçimde de kaydedilmiştir. Bir taraftan “zemin der yed-i” ya da “zemin-i” ifadelerinin kullanımına devam edilmiş; ama bununla birlikte “tasarruf” hakkı sahipleri de belirtilmiştir. Bu kişilerin çoğu, Edirne şehrinde yaşayıp kırsala yatırım yapmak isteyen sermaye sahibi askerî zümre mensubu kişilerdir. Edirne Bostancıbaşı Sinan Ağa’nın tasarrufundaki toprak için “zemîn der tasarruf-ı Sinan Ağa ser-Bostâniyân” ve bir başka askerinin kızı için “zemîn der tasarruf-ı Ümmühan Hâtun bint Kuyucu Mehmed Bey” kayıtları görülmektedir (MAD 133, s. 127). Bu kişilerin tasarrufunda bulunan yerler, büyük ihtimalle tasarruf tapusu alınmış topraklardır²⁰. Yani, dışardan toprak tasarruf edenler ile yerleşik

¹⁹ Defterin tümünde benzer örnekler çokça görülmektedir.

²⁰ Toprakların tasarruf hakkını sahib-i arzın izniyle elinde bulunduran bu kişiler, büyük olasılıkla bölgedeki köylülerle muzaraa yoluyla bu yerleri işletiyorlardı. Örneğin Manastır nahiyesindeki Fikele köyünde toprak tasarruf eden yirmi sekiz, Vakıf Derbend köyünde bir, Doğanoglu köyünde dört, Kavaklı köyünde bir, Manastır-ı

köylülerin elinde bulunan toprakların hukuki durumundaki farklılığı tahrir emini net bir biçimde belirtmiştir.

1670-1671 Edirne tahririndeki bir diğer farklı kayıt pratiği örneğini, aynı köyde aslen yaşayanlar ile daha sonradan o köyün sakini hâline gelmişler arasında yaptığı ayırmada görüyoruz. Bu ayırımı yapmak için kullanılan terim, doğrudan dışardan o köye sonradan gelip yerleşenleri belirtmek için kullanılan “yabancı” kelimesidir. Örneğin Avarız, Kafir Hacı, Nefs-i Üsküdar, Kayı, Kara Hızır ve Umurca köylerinde birçok yeni köylü deftere “yabancı” olarak kaydedilmiştir²¹. Bu aslında bizim klasik dönem tahrirlerinde denk geldiğimiz bir pratik değildir. Zira, kanunnamelerle toprağa bağlanan köylü, ideal olarak ekmekle yükümlü olduğu toprağı terk etmemek durumundaydı. Yani bu durum, 17. yüzyılın başlarından itibaren daha dinamik bir hâle gelen kırsal toplumun geçirdiği dönüşümle doğrudan alakalıdır. Yani, klasik dönem tahrir defterlerinin aksine, 17. yüzyılın avarız defterlerinde başka köylere gidip yerleşenler “birûnî/birûniyân” başlığı altında standart bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır (Özel, 2016, ss. 3, 122, 124, 126, 175).

Köylerin ve mezraaların vakıf ya da timar statüsü son klasik tahrir ya da erişilebilen son tahrirle (*defter-i atîk*) karşılaştırılarak netleştirilmiştir. Klasik tahrir defterleriyle aynı düzen dâhilinde, köylerin ve mezraların büyük bir bölümü atik defterde belirtilen hasıl miktarları ile kaydedilmiştir. Örneğin, Yarbuz Tatar (Erbuz Ata) köyünün ayrıntıları atik defterde belirtildiği şekliyle 1671 defter-i cedide (1670-71 Edirne tahriri) geçirilmiştir²². Klasik tahrirlerin aksine, hasıl miktarları o köyün iltizamını alan kişinin ödediği meblağ paralelinde güncellenmiştir. Üsküdar nahiyesinde bulunan Etmekçi köyü ile ilgili ayrıntı bunun için aydınlatıcıdır. Timurtaş Bey Vakfı olan köyün hasılı, atik deftere göre 3.663 akçedir. Bu hasıl miktarı bir önceki tahrirde kaydedilen ama güncellenmeyen miktardır (mukayese için bk. MAD 133, s. 32 ve Gökbilgin, 1952, ss. 200-203). Edirne tahriri, Etmekçi karyesinin 1669 tarihinde güncellenen hasıl miktarını köy ahalisinin verdiği bilgiye dayanarak 10.000 akçe olarak güncellemiştir²³. Bir taraftan da, dönemin mali ihtiyaçları nedeniyle

Kebir köyünde iki, Bağçepınarı köyünde iki ve Aziz Halifa köyünde altı kişinin toprağı “zemin der tasarruf-ı...” şeklinde kaydedilmişlerdir (Bu köyler sırasıyla şu sayfalarda bulunmaktadır: MAD 133, s. 127, ss. 128-132, ss. 136-140, ss. 140-143, ss. 143-145, ss. 145-146, ss. 146-147).

²¹ Bu köyler sırasıyla şu sayfalarda kayıtlıdır: MAD 133, ss. 35, 35-36, 38-41, 42, 46-47, 48.

²² Örneğin, Yarbuz Tatar (Erbuz Ata) köyü için defterimizdeki açıklama şöyledir: “bi-ihbâr-ı re’âyâ temlik-i Aişe ve Fatıma hatun ‘an evlâd-ı Yarbuz Tatar hâsıl 23000 akçe” (MAD 133, s. 30).

²³ Defterimizde geçen ifade “ber müceb-i defter-i atîk Vakf-ı Timurtaş Bey 3663 [akçe]” biçimindedir. Hîn-i tahrirde aynı köyün hasıl miktarının ne olduğu şöyle

de daha sık kullanılacak olan birkaç köyün bir mukataa birimi olarak kaydedilmesi ve ne miktara fûruht olunduğu da defterde olan bir başka bilgidir²⁴. 1671 Edirne tahrir defterinde revize edilerek yazılan yeni hasıl miktarları ve fûruht bedelleri bize hasıl miktarlarının dönemin değişen mali koşulları ile ilişkili olarak güncellendiğini göstermektedir. Burada fûruht bedelinden kasıt, güncellenen hasıl miktarlarına dayanarak köyden ya da mukataa hâline sokulan birkaç köyden toplanacak verginin ne kadar bedelle iltizama verildiğidir²⁵.

Edirne tahririnde kaydedilen alanları ekilen ve ekilmeyen olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Birinci başlık altında mîrî statüdeki hububat ekilen tarlalar ile mülk statüsündeki bağ, bahçe, bostan vb. topraklar gelmektedir (Imber, 1982). İkinci başlık altında ise ekime elverişli olup ekilmeyen boş/sahipsiz topraklar (arz-ı hâli bilâ-sâhib zer'a sâlih) ile köy ahalisinin sürüleri için ortak kullanımda olan meralar (mer'a-i mevâşi) bulunmaktadır. Sahipsiz alanlar arasında bazen dağlık alanlar da ölçülerek kaydedilmiştir.

Klasik dönem tahrir defterlerinde ender görülen bir uygulama olmasına rağmen, Edirne tahririnde vakıf, tımar, zeamet ya da hass ayrımı yapılmaksızın köy ve mezra sınırlarının ayrıntılı bir şekilde yazıldığını görüyoruz²⁶. Osmanlı'da köy sınırlarının dikkatli bir şekilde çizildiği; fakat bunun belli başlı noktalar belirtilerek ayrıntılı yön tarifleri şeklinde yapıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, tahrir defterlerinin bir amacının da köy arazlerinin, tarla, mera,

ifade edilmiştir: “bâ-ihbâr-ı ahâli-i karye-i mezbûr fûrûht 10,000 [akçe der sene 1080]” (MAD 133, s. 32).

²⁴ Hem bizim Edirne tahrir defterimizde hem de Sts Cyril and Methodius belgelerinde bulunan bu açıklama şöyledir: “karye-i mezbûr İsmâ'ilce mukâta'ası tevâbi' ile ma'an iki yük yirmi bin [220,000] akçeye fûrûht olunagelmıştır. Bâ-ihbâr-ı karye-i m[ezbûr]” (MAD 133, s. 50 and Sts Cyril and Methodius National Library (NLCM) F.1, a.u. 15114, s. 4). Kayhan Orbay'a Sts Cyril and Methodius belgelerinin kopyalarını bana verdiği için teşekkür ederim.

²⁵ Her köy için aynı durum söz konusu değildir zira bazı köylerin gelirini hâlâ sipahi tahsil etmektedir. Örneğin, için şu ifade açıklayıcıdır: “karye-i Yahşi Beglü tâbi'-i nahiye-i Üsküdar sipâhisi kendü zabt ider ne mikdâr akçe virdüğü ma'lûm değildir” MAD 133, p. 53a. Daha başka benzer kayıtlar için bk. MAD 133, p. 46, 53b.

²⁶ Bir örnek olarak, defterden Ahi köyü ile ilgili şu kayıt gösterilebilir: “Karye-i mezburun [Ahi] hudud-ı sınırı Batkonsaz'da gün batısında dikili sınır taşına ve andan yine dikili taş ve andan Azimceli mezarına andan Üsküdar'dan gelen dereye andan dik aşağı Evce kavağa ve andan gün batısına giden yüksek yere ve andan dik aşağı İsakçı mezra'asına ve andan dik aşağı Çuka Sekban demek ile ma'ruf olan dikili taş ve andan dudub gün doğusundan dikili kayaya andan Maldepe'ye andan dereye inüb dereden dik yukarı Üsküdar'dan gelen Yumuk taş köprüye ve andan dik yukarı yine Batkonsaz'a müntehî olur” (MAD 133, s. 44).

ormanlık alanların sınırlarının belirlenmesi olduğunu belirtirler. Diğer bir ifade ile tahririn sınır nizalarını hâlden bir işlevi de vardır (Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009, s. 12). Fakat, klasik tahrirlerin 1670-1671 Edirne tahririnde olduğu gibi her bir köyün ve mezranın sınırını deftere detaylıca geçirmede; bazı hudutnamelerin daha sonra ortaya çıkan anlaşmazlıklarla alakalı sınır kayıtları olduğunu belirtmekte fayda var (Gümüşçü, 2010, s. 90). 1670-1671 tarihli Edirne tahririnde, hangi nahiyeye dâhil olduğu net bir biçimde yazıldıktan sonra, köy sınırlarının birbirine komşu köy sakinleri ya da hasıl sahipleri arasında çıkarabileceği sorunlar düşünülerek tahrir emini tarafından dikkatlice kayda geçirildiği görülmektedir. Bu sınırlar belirlenirken göl, nehir, orman gibi doğal yer belirteçlerinin yanında, dikili sınır taşı gibi bilinçli olarak yerleştirilmiş sınır belirteçleri de kullanılmıştır²⁷. Her ne kadar tüm nahiyelerdeki köy ve mezralar için aynı uygulama takip edilmemişse de özellikle Ada, Cısr-i Mustafa Paşa ve Üsküdar nahiyelerindeki köyler ve mezralar bu mantıkla kaydedilmişlerdir (MAD 133, ss. 1-123)²⁸. Bazı araştırmacılar, Osmanlıların kırsal yerleşim birimlerinin sınırları konusunda modern anlamda farkındalığının 20. yüzyılda oluşacağını iddia etmişlerdir (Hütteroth, 1968, ss. 97-98'den akt. Gümüşçü, 2010, s. 97). Ne var ki, az sayıda araştırmacı arşiv malzemelerini kullanarak bu durumun aksini net bir biçimde göstermişlerdir. Örneğin, tarım alanları ile ilgili köylüler arasında anlaşmazlık çıktığında, ehl-i vukufun sundukları bilgiye dayanarak ve ilgili alana gidilerek kesin sınırlar belirlenmiştir (Ergenç ve Taş, 2007; Gümüşçü, 2010). İlâveten, köyler bir vakfa irad olarak vakfedildiğinde de vakfiyyede sınırlar net biçimde yazılmıştır (Nizri, 2015).

Köylüler arasındaki sınır nizaları, genelde hayvanlar için kullanılan ve birden fazla köyün kullanımında olan otlak alanları (*mera*) yüzünden çıktığından, köy sınırlarının ayrıntılı ve net belirlenmesi anlaşmazlık hâlinde sorunu çözmeye yardımcı olacaktır. 1670-1671 Edirne tahririnde, Edirne kazasının üç nahiyesindeki (Ada, Üsküdar ve Cısr-i Mustafa Paşa) köylerin/mezraların fiziki sınırlarının ayrıntılı bir biçimde çizildiğini görüyoruz. Bunların aksine, Çöke ve Manastır nahiyelerinde aynı uygulamanın görülmemesi bu bölgeleri tahrir eden

²⁷ Klasik dönem tahrir defterlerinde köy sınırlarının belirtilmediğini söylerken, Osmanlı idari ve mali birimlerinin kırsal yerleşimlerin ne büyüklükte bir toprak üzerinde konumlandığı ve bu konumun sınırları konusunda farkındalığının olmadığı çıkarsaması yapılmamalıdır. Köy sınırlarını belirlerken dikili taş dikme pratiği hakkında, 1574 Hüdâvendigâr defterinde ilginç bir örnek var. Tahrir sırasında olmayan ama 1727 yılında derbent köyü olan Kurtbeleni köyü sınırlarının dikili taşlar yardımıyla belirlendiği deftere sonradan ilâştirilen bir kayıttan görülmektedir (Gümüşçü, 2010, ss. 94-95).

²⁸ Manastır ve Çöke nahiyelerinde bulunan köylerin ve mezraların sınırları belirtilmemiştir. Manastır nahiyesinin kayıtları MAD 133, ss.127-185 arasındadır. Çöke nahiyesinin tamamı ise MAD 556 içindedir.

yazıcıların dikkatsizliğine işaret ediyor olabilir²⁹. Zira, hem Manastır hem de Çöke nahiyelerinde mera alanları hiç de azımsanmayacak büyüklüktedir³⁰.

Edirne tahririnde, köy sınırlarının ayrıntılı bir şekilde kayda geçirilmesi bize 19. yüzyıl reformlarının uygulanmasından çok daha evvel Osmanlıların köy sınırları konusunda farkındalığının arttığını göstermektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, farklı köylüler arasında mera ya da tarla için çıkacak bir niza hâlinde, köy sınırlarının belirlenmesi önemli bir konuydu ve bu daha evvelki dönemlerde de bilinen bir durumdu. Ne var ki, iltizam sisteminin 17. yüzyılda daha yoğun bir biçimde uygulamaya geçirilmesiyle, hangi toprağın kimin vergi toplama sınırına girdiği çok daha önem kazanmıştır. Diğer bir ifade ile, kırsal yerleşim biriminin gelirini alan vakıf, sipahi ya da mültezim arasında ortaya çıkacak bir nizanın temelini de işte bu sınır muğlaklıkları oluşturacaktır. Dolayısıyla, Osmanlı mercilerinin bu meseleleri önlemede bulduğu yol kırsal yerleşimlerin sınırlarını daha net biçimde çizmek olmuştur (Nizri, 2015).

Aslında, Edirne tahririni önceki tahrirlerden ayıran en önemli fark, bütün köylerin, müselleme çiftliklerinin ve mezraların sınır ve büyüklüklerini *cerib* olarak daha net bir biçimde kayda geçirmesidir. Osmanlı mali jargonunda, bir köylü ailesi tarafından ekilebilir toprak manasında çift kavramı kullanılmıştır. Bu kayıtlarda çift, toprağın verimliliğine göre (ala, evsat ya da edna) 60-150 dönüm arasında değişen ve bir köylü ailesinin bir çift öküz yardımı ile işlediği toprak büyüklüğünü ifade etmiştir. Mülk olan topraklar içinse (bağ, bahçe, bostan, vb), Osmanlılar genelde dönüm hesabı yapmışlardır. Her ne kadar Kanuni Sultan Süleyman dönemi kanunnamesinde *cerib*in kullanıldığı belirtilmişse de Osmanlı memleketinde toprağın ölçümünde *cerib* birimin kullanılması Sultan IV. Mehmed dönemine kadar yaygınlık kazanmamıştır. Bu arazi ölçü biriminin bir tam bölge için uygulanışını Girit tahririnde görüyoruz. Bu terminoloji kayışını bazı tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin klasik İslam anlayışına dönüş niyeti ile açıklamışlardır (Greene, 1996). Kermeli, bu uygulamanın adada 1669'dan sonra giderek azalan bir seyir izlediğini ve toprak için muzur ve dönümün kullanıldığını belirtmektedir (Kermeli, 2008, s. 21 dipnot 104).

Edirne tahririnde ise, ekilebilir topraklar (tarla) ve geriye kalan her tür kırsal alan *cerib* olarak ölçülmüştür (*misâha*). Bir *cerib*, kanunnamelerin ve fakihlerin normalde ekilebilir alanlar için kullandığı birim olan dönümün neredeyse üç

²⁹ Manastır nahiyesi için bk. MAD 133, ss. 123-185 ve Çöke nahiyesi için bk. MAD 556.

³⁰ İki nahiyede de toplam köy arazisinin (tarla, mera, çayır, bağ, bahçe, bostan, arz-ı hâli, orman vb. tüm alanların toplamı) %45'i meralardan oluşmaktadır (Karagedikli, 2017, ss. 57-59).

katına yakındır³¹. Yukarıda da belirtildiği gibi, aynı ölçülebilir birimi kullanan yegâne kayıtlar Edirne tahririyle aynı yıllarda yapılan Girit ve Ege adaları tahrirleridir. Edirne kazasındaki toprak büyüklüklerinin aksine, dağlık olması sebebiyle Girit adasındaki toprak büyüklükleri çok küçüktür ve 1-20 cerib arasında değişmektedir.

Sonuç

Değişen ihtiyaçlara bağlı olarak 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin yeni denemeleri uygulamaya geçirdiği tarih yazımında sıklıkla belirtilir. Bunların başında ise tımar sisteminin çözülmesiyle ilintili olarak iltizam uygulamasının yaygınlaşmaya başlaması gelir. Klasik tahrirlerin eş zamanlı bir şekilde tedricen genel bir uygulama olmaktan çıktığı bu dönemde, Osmanlılar aralarında yeni kayıt türlerinin de olduğu farklı tahrirler yaptılar. 17. yüzyılın ikinci yarısında yeni fethedilen bölgelerden biri olan Girit için Osmanlıların yaptığı tahrir bunlar arasında tarihçilerden hakeden bir ilgi gördü ve araştırmacılarca devletin yeni yöntemleri uygulamaya geçirdiğinin kanıtı olarak kullanıldı. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin anılan yüzyılda geçirdiği dönüşümü özel bir duruma sahip Girit üzerinden incelemek çok büyük topraklara yayılmış Osmanlı İmparatorluğu için kısıtlı bilgiler sunmaktadır. Uzun bir muhasaranın ardından fethedilen ve Venedik yönetiminden sonra yeni bir rejimin tesis edildiği bir bölge üzerinden genel çıkarsamalarda bulunmak, yöntemsel olarak da sorunlu. Toprak rejiminin miri toprak üzerinden tanımlandığı bir politik yapıda, sistem nasıldı ve neye evrildi sorusunu, devletin sistemini kristalize ettiği bir bölge üzerinden analiz etmek çok daha güvenilir sonuçlar verebilecektir.

Eldeki makalede, yeni fethedilmiş bu bölgelerden biri olmayan Edirne kazası için aynı yıllarda yapılmış mufassal bir tahrir defterinin sistematik analizi yoluyla, genel bir değişimin yaşandığı 17. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında devletin kayıt pratiklerinde yaşadığı dönüşüm incelenmiştir. Bu değişimlerin başında ise köy sınırlarının net belirteçlerle çizilmesi gelmektedir. Bununla birlikte, tüm kırsal yerleşimlerin kapladığı alanın daha net ölçülerle yazılması defterde karşımıza çıkan bir diğer kayıt farklılığı. Bunlardan ilki, klasik

³¹ Kanun şöyle: “Ba’zı çiftliklerin toprağında nizâ’ olsa Hazîne-i Âmirede mahfûz ipden iki başı mühürlü urgan virilüb vilâyet kâdısı ol diyârın musin ve mu’temedün-aleyh elh-i vukûf ile anın gibi yerlerin üzerine varılub misâha eylemek için hükm-i şerîf-i cihân-mûta’ verilür. Kanun: Arâzide câri olan cerib-i şer’î ki tûlen ve arzen altmış zirâ’dır. Misâhada üç bin altı yüz zirâ’ olub bu diyarda câri olan dönüm ki tûlen ve arzen otuz beş zirâ’dır. Misâhada bin iki yüz yirmi beş zirâ’ olub cerib-i şer’înin sülüsünden yirmi beş zirâ’ zâid olur kanundur” (Akgündüz, 2016, s. 116 ayrıca bk., *Millî Tetübbalar Mecmuası*, 1331 [1915], s. 314 ve Bilmen, t.y., s. 130). Dönüm de, zira’ hesabı misaha edildiğinden ölçülebilir bir birimdir. Ne var ki, klasik tahrirlerin mekânın daha net ölçümünden ziyade vergi toplamı kaygısı gütmesi, arazinin bu yöntemle hesaplanıp hesaplanmadığı konusunda kuşku doğurmaktadır.

dönemde de bazı durumlarda mevcut olan bir uygulamadır; ama tarih yazımında genelde köylüler arasında çıkan sınır ihtilafları bağlamında ele alınmıştır. Hâlbuki, bu durumun iltizamın yaygınlık kazandığı bir dönemde, kırsal geliri tasarrufunda tutan mültezim, vakıf ve sipahi arasında çıkabilecek olası ihtilaflar için de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Edirne tahrir defterinin değişen ya da daha ayrıntılı hâle gelen kayıt pratiklerini, işte bu süreçle paralel okumakta yarar var.

Yani defterimizde karşımıza çıkan bu kayıt yeniliğinin, anılan dönemde hem vakıf hem de timar köylerinin (ki iltizama verilmesi neticesinde farklı grupların kontrolünde olduğu da düşünülebilir) gelire konu olan alanın daha net çizmesi ile de ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, bir yandan her bir köylünün elindeki (ya da şehirlinin tasarrufundaki) toprağın ve köy halkının ortak kullanımında olan alanların (orman, sazlık, mera vs) net ölçülerle kayda geçmesi; bunun neticesinde de köylerin toplam arazi büyüklüğünün net bir biçimde belirlenmesi iki boyutlu bir duruma işaret etmektedir. Yani, Edirne tahriri bize Osmanlıların bir yandan mekânı daha net bir şekilde kayda geçirerek iltizam sisteminin yaygınlaştığı bir dönemde vergi gelirlerini optimal bir şekilde değerlendirmeye çalıştığını göstermektedir. Diğer taraftan ise, köylüler arasında toprak sınırı nedeniyle çıkabilecek olası nizalarda daha net veriye sahip olmasına işaret etmektedir. Bütün bu sıralananlar, devletin yeni gelişmelere bağlı olarak, kayıt pratiklerini nasıl revize ettiğini görmemiz için önemli bilgilerdir.

Kaynakça

Yayımlanmamış Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul: BOA. MAD 133 ve MAD 556.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul: BOA.TT 648, TT 817 ve TT 698.

Sts Cyril and Methodius National Library, Sofya: F.1, a.u. 15114.

Yayımlanmış Eserler

Acun, F. (2000). Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, ss. 319-332.

Barkan, Ö. L. (1943). *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Kanunlar I*. İstanbul: Bürhaneddin Matbası.

Barkan, Ö. L. ve Meriçli, E. (Ed.). (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bilmen, Ö. N. (t.y). *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (C. 4). İstanbul: Bilmen Yayınevi.

Börekçi, G. (2009). The Köprülü Family. G. Agoston ve B. Masters (Ed.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire* içinde (ss. 313-317). New York: Facts on File.

- Çakar, E. (2004). 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre). *Belleten*, LXVII(252), ss. 431-459.
- Çiçek, K. (1995). Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler. *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6, ss. 51-89.
- Darling, L. T. (1986). Avarız Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Survey Registers. *Turkish Studies Association Bulletin*, 10, ss. 23-26.
- Darling, L. T. (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*. Leiden: Brill.
- Demirci, S. (2009). *The Functioning of Ottoman Avârız Taxation: An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*. Istanbul: The Isis Press.
- Emecen, F. M. (1991). Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri. *Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990: Bildiriler* içinde (ss. 149-155). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emecen, F. M. (1996). Mufassaldan İcmale. *Osmanlı Araştırmaları*, 16, ss. 37-44.
- Ergenç, Ö. ve H. Taş. (2007). Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries. *Ajames*, 23(2), ss. 1-32.
- Faroqhi, S. (1994). Crisis and Change, 1590-1699. H. İnalcık ve D. Quataert (Ed.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde (ss. 411-636). Cambridge: Cambridge University Press.
- Faroqhi, S. (2000). Tahrîr. *Encyclopedia of Islam* içinde (C. 10, ss.112-113). Leiden: Brill.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Mesâha. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 29, ss. 261-264). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökbilgin, M. T. (1952). XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: *Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Gökçe, T. (2007). 1695 tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2, ss.53-107.
- Greene, M. (1996). An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete. *Mediterranean Historical Review*, 11(1), ss. 60-78.
- Greene, M. (2000). *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press.
- Gümüşçü, O. (2010). Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihî Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı. *Bilgi*, 52, ss.79-104.
- Gümüşçü, O. ve Küçükaşcı, M. S. (2016). Köy. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. Ek-2, ss. 85-87).
- Halasi-Kun, T. (1986). Some Notes on Ottoman Mufassal Defter Studies. *Journal of Turkish Studies*, 10, ss. 163-166.
- Howard, D. (1987). *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656* (Basılmamış doktora tezi). Indiana Üniversitesi, Indiana.

- Hütteroth, W. D. (1968). *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*. Göttingen: Geographisches Instituts.
- Imber, C. (1982). The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, ss.763-774.
- İnalçık, H. (Ed.). (1954). *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalçık, H. (1975). The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East. V. J. Parry ve M. Yapp (Ed.). *War, technology and society in the Middle East* içinde (ss. 195-217). Oxford: Oxford University Press.
- İnalçık, H. (1980). Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *Archivum Ottomanicum*, 6, ss. 283-337.
- Karagedikli, G. (2013). Bir Pâyitahtı Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyılın Başlarında Edirne Şehrinin Sosyal ve Mekânsal Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler. Ü. Ekin (Ed.). *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan* içinde (ss. 221-231). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Karagedikli, G. (2017). *A Study on Rural Space, Land and Socio-Agrarian Structure in Ottoman Edirne, 1613-1670* (Basılmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Kaya, A. Y. ve Terzibaşoğlu, Y. (2009). Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 9, ss. 7-56.
- Kermeli, E. (2008). Caught in between Faith and Cash: The Ottoman Land System of Crete, 1645-1670. A. Anastasopoulos (Ed.). *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840 (Halcyon Days in Crete VI, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006)* içinde (ss. 1-32). Crete: Crete University Press.
- Khoury, D. R. (2001). Administrative Practice Between Religious Law (*Shari'a*) and State Law (Kanun) On the Eastern Frontiers of the Ottoman Empire. *Journal of Early Modern History*, 5(4), ss. 305-330.
- Kiel, M. (1987). Population Growth and Food Production in 16th Century Athens and Attica According to the Ottoman Tahrir Defters. J.L. B. Gammont ve E. van Donzel (Ed.). *Proceedings of the VIth Cambridge CIEPO Symposium* içinde (ss. 115-133). İstanbul-Paris-Leiden: Divit Press.
- Kołodziejczyk, D. (1994). *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca.1681). Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamanice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kolovos, E. (2007). Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670-71 Concerning Crete and the Aegean Islands. E. Kolovos (Ed.). *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History (Studies in Honor of John C. Alexander)* içinde (ss. 201-235). İstanbul: Isis Press.
- Küpeli, Ö. (2011). Klasik Tahrirden Avarız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avarız Defteri. *Belgeler*, XXXII(36), pp. 113-199.

- Lowry, H. (1992). *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: ISIS Press.
- Murphey, R. (1990). Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Studies. *Studia Islamica*, 71, ss. 115-126.
- Nizri, M. (2015). Defining Village Boundaries at the Time of the Introduction of the Malikane System: The Struggle of the Ottoman State for Reaffirming Ownership of the Land. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(1), ss. 37-57.
- Öz, M. (1991). Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler. *Vakıflar Dergisi*, 22, ss. 429-439.
- Öz, M. (1993). XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı. Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan içinde (ss. 193-206). Samsun: Akademi Kitabevi.
- Öz, M. (1999). Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-1642). XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994. Kongreye Sunulan Bildiriler içinde (C. III, ss. 787-794). Ankara: TTK Basımevi.
- Özel, O. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri. XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III içinde (ss.735-743). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, O. (2000). Avârız ve Cizye Defterleri. H. İnalcık ve Ş. Pamuk (Ed.). *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde (ss.35-50). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia in the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 36, ss. 183-205.
- Özel, O. (2012). The Reign of Violence: The celalis c. 1550-1700. C. Woodhead (Ed.). *The Ottoman World* içinde (ss. 184-202). London: Routledge.
- Özel, O. (2016). *Collapse of Rural Society in Ottoman Anatolia. Amasya 1576-1643*. Leiden: Brill.
- Parveva, S. (2009a). Agrarian Land and Harvest in the South-west Peloponnese in the Early Eighteenth Century. S. Parveva (Ed.). *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th Century* içinde (ss. 61-110). İstanbul: ISIS Press.
- Parveva, S. (2009b). Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century. S. Parveva (Ed.). *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-Mid-19th Century* içinde (ss. 11-60). İstanbul: Isis Press.
- Parveva, S. (2011). *Land and People during the Seventeenth - First Decades of the Eighteenth Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman Rule*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.

- Parveva, S. (2013). Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century. P. Peykovska ve G. Demeter (Ed.). *Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th-21st Centuries Collected Studies* içinde (ss. 17-33). Sofia ve Budapest: Hungarian-Bulgarian Joint Academic History Comission.
- Pavlovic, M. (2015). Postclassical Defterology: Possibilities of Socio-economic Research in Contemporary Ottoman Studies. *Journal of Historical Researches (Istrazivanja)*, 26, ss. 66-81.
- Soyudoğan, M. (2012). *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)* (Basılmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Şahin, İ. (2006). Nahiye. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 32, ss. 306-307). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şimşirgil, A. (2012). *Slovakya'da Osmanlılar (Türk Uyvar) 1663-1685*. İstanbul: KTB Yayınları.
- Tezcan, B. (2010). *The Second Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern Period*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ünal, M. A. (1997). 1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avarız Defteri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, ss. 9-51.

19. YÜZYIL YUNAN HARFLİ TÜRKÇE (KARAMANLICA) GAZETE VE SÜRELİ YAYINLARDA DİL TARTIŞMALARI*

*Şehnaz ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK***

Öz: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren din dışı yayıncılığın yaygınlaşmaya başladığı Yunan harfli Türkçede (Karamanlica), özellikle gazete ve süreli yayınlarda; editöryel açıklamalar, okur mektupları, tefrika mukaddimleri gibi yazılarda dil meselesinin gündemde olduğu görülmektedir. Bu meselenin çoğunlukla dilde sadeleşme meselesi, Türkçenin Anadolu Ortodokslara örgün olarak öğretilmesi, lisan-ı Osmanî'nin devlet kademelerinde yer bulmak üzere gerekliliği, kimi zaman lisan-ı millî ya da lisan-ı maderî olarak tanımlanan Yunancanın Anadolu'lulara kazandırılması gibi başlıklar etrafında tartışıldığı söylenebilir. Bu makalede bütün bu meselelerin söz konusu yayınlarda nasıl ele alındığı üzerinde durulacak ve bu meselelerin Anadolu Ortodoksların kendi kimlik tanımlarıyla nasıl ilişkili olduğu tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Yunan harfli Türkçe (Karamanlica), Anadolu Ortodoks Hristiyanlar (Karamanlılar), *Anatoli* gazetesi, lisan-ı maderî, lisan-ı Osmanî, Türkçe, Yunanca.

Nineteenth Century Linguistic Discussions in Newspapers and Periodicals in Turkish written in Greek Script (Karamanlidika)

Abstract: Non-religious publications in Turkish written in Greek script (Karamanlidika) began to flourish from the second half of the 19th century. In these publications, the language issue was on the agenda of editorial notes, reader letters, forewords of the *feuilletons* especially in newspapers and periodicals. In the aforementioned publications, the language issue was mainly discussed in terms of simplification of the language; the formal teaching of the Turkish language to the Anatolian Orthodox community; the necessity of the knowledge of Ottoman Turkish as an official language to be included in the state apparatus and the acquisition of Greek by the Anatolians described sometimes as national or as mother language. This article will analyse these issues and how they are related to the identity formation of the Anatolian Orthodox community.

Keywords: Turkish in Greek script (Karamanlidika), Anatolian Orthodox Christians (*Karamanlılar*), *Anatoli* newspaper, mother language, Ottoman Turkish, Turkish, Greek.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 28.03.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi, Kadir Has Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Modern Diller Bölümü, İstanbul, Türkiye. sehnaz.sismanoglu@khas.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-8489-6964

Yunan Harfli Türkçeye Genel Bir Bakış: Karaman Dili, Karaman Türkçesi, Karamanlı Ağzı, Karamanlca, *Karamanlidika*?¹

Bugün Türkofon² Anadolu Ortodoks Hristiyanların (Karamanlıların)³ ürettiği Yunan harfli Türkçe yayınlara dair temel bilgimiz, Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio tarafından 1958, 1966 ve 1974 yıllarında hazırlanan *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractère grecs* adlı 3 ciltlik katalog ile Evangelia Balta tarafından yeni bulgularla bu kataloglara yapılan 3 ciltlik ekten oluşmaktadır (Sévérien, S. ve Dalleggio, 1958, 1966, 1974; Balta, 1987a, 1987b, 1997). Balta, Yunan harfli Türkçe bibliyografyanın 752 kitabı içerdiğinden söz etmektedir (Balta, 2014a, s. 165). Genel olarak bunun nihai bir rakam olduğu söylenebilirse de çeşitli arşivlerde farklı isim ve dillerde kataloglanmış metinleri ya da Yunan harfli Türkçe gazetelerde ve süreli yayınlarda tefrika olarak kalan kurmaca anlatıları (Şişmanoğlu Şimşek, 2017) da eklediğimizde bu sayı daha da artabilir. En erken 15. yüzyıldan beri varlıkları bilinen (Clogg, 1996, s. 68) Anadolu Ortodoks Hristiyanlara ait Yunan harfli Türkçe olarak basılan ilk metin, Martin Crusius'un *Turcograecia* adlı yapıtının içindeki *Gennadios Scholarios'un İtirafları*'dır (Balta, 2014a, s. 165). 1584 yılında Basel'de yayımlanan bu metin, Fatih Sultan Mehmet'e 1455 ya da 1456 yılında Patrik Gennadios tarafından Ortodoks inancını anlatan bir risale olarak sunulmuştur (Clogg, 1999, s. 120). Yunan harfli Türkçe olarak basılan kitapların dolaşıma girmesi ise asıl olarak 1718 tarihinden itibaren başlayacaktır, en son belgenin tarihi ise 1935 yılına kadar gider (Balta, 2014a, s. 165). Çoğunluğu Anadolu Ortodoks Hristiyanlar tarafından üretilen bu metinler literatürde *Karaman dili*, *Karaman Türkçesi*, *Karamanlı ağzı*, *diyalekti* ya da *Karamanlca* gibi tanımlamalarla ifade edilmektedir. Dilbilimci Matthias Kappler yakın tarihli bir çalışmada bu kavramların izini sürerek nasıl dolaşıma girdikleriyle ilgili bilgiler vermekte ve bu tanımlamaların isabetli olup

¹ Bu çalışma Kadir Has Üniversitesi'nde yürüttüğüm "Türkçenin Toplumsal Tarihinde Yok Sayılmış Bir Aşama-19. Yüzyıl Karamanlca (Yunan harfli Türkçe) Yayınlarında Dil Tartışmaları" (2016-BAP-10) başlıklı BAP projesinin çıktılarından oluşmaktadır. Yunan harfli Türkçe metinleri Latin harflerine aktaran proje asistanı Songül Tuncalı'ya çok teşekkür ederim.

² Türkçe konuşan, anadili Türkçe olan.

³ "Karamanlı ifadesi" 1923 Nüfus Mübadelesi Antlaşmasıyla Yunanistan'a gitmek zorunda bırakılan, çoğunluğu Anadolu'da yaşamış olan Türkofon Ortodoks topluluk için kullanılan genel bir tanımlamadır. Anadolu Ortodokslar ise kendilerini çoğunlukla "Anadolu Ortodoks Hristiyanlar/Ortodoks Hristiyanlar" olarak tanımlıyor, *Karamanlı* tabiri olumsuz ve küçümseyici olarak algılandığından genellikle benimsemiyorlardı. Benzer bir kaygıyla yazı boyunca *Karamanlı* tabiri yerine *Anadolu Ortodoks Hristiyanlar* ifadesi kullanılacaktır. "Karamanlı" kimliğinin bu ikircikli konumu için bk. Balta, 2014b, 117-140; Benlisoy ve Benlisoy, 2010a, ss. 93-108; Benlisoy ve Benlisoy, 2010b, ss. 7-22, Benlisoy ve Benlisoy, 2016, ss. 226-230.

olmadıklarıyla ilgili önemli saptamalarda bulunmaktadır. Kappler, *Yunan alfabesi ile Türkçe* yerine ilk kez 1898 yılında araştırmacı Georg Jacob tarafından dile ilişkin olarak “Karamanlı” ifadesinin kullanıldığını tespit etmiştir (Kappler, 2016, s. 120). Bu ifade ile aslında herhangi bir Anadolu diyalektinin ilişkilendirilmediğini belirten Kappler, özellikle Janos Eckmann’ın 1950’deki dilbilimsel çalışmalarıyla (Eckmann 1950a; 1950b; 1958) “Karamanlı ağzı” ifadesinin yanlış olarak yaygınlaştığından söz etmektedir. İlk kez çok sayıda metni dilbilimsel açıdan ele alan Eckmann, Yunan harfli eserlerdeki dilin birlik göstermediğini, fakat “edebî dil” ve muhtelif “ağızlar”dan oluşan bir “Karamanlı dili”nin söz konusu olduğunu araştırmalarında ileri sürmüştür. Mefkûre Mollova (1979-80) Eckmann’ın çalışmaları üzerine yazdığı eleştirel makalede Eckmann’ın malzemesinin farklı özelliklerin büyük bir karışımını ortaya koyduğunu ancak bunun ayrı bir diyalekt olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir (alıntılayan Kappler, 2016, s. 123). Kappler, Eckmann ve Mollova’nın *Karamanlı* tabirini kullanmalarının ise aslen Anadolu diyalektlerini ilk kez farklı bölümlere ayıran Ignác Kúnos’un Anadolu’nun güneydoğusunda Mersin ve Konya arasındaki bölgeye ait diyalektleri “Karamanisch” (1896) olarak tanımlamasından ileri geldiğini belirtir (Kappler, 2016, ss. 123-124). Kappler, Yunan harfli Türkçe metinleri, çok sayıda konuşulan ve yazılan çeşidiyle birlikte kültürel-grafik (yazıya ilişkin) bir olgu olarak ele almakta ve ayrı bir Karaman dili, Karaman Türkçesi, Karamanlı ağzı, diyalekti ya da Karamanlıcadan söz etmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Yazara göre bu tanımlamalar öncelikle Türkofon Ortodoks nüfusunun coğrafi ve kültürel yapısını sınırlandırarak birçok dilsel form ve çeşitlilik içeren metinlerin dağılım çeperini daraltmakta aynı zamanda Kiril alfabesi gibi farklı kullanımlar da aynı terminolojiyle anıldığından kafa karışıklığına sebebiyet vermektedir (Kappler, 2016, ss. 119-120).

Önceleri Venedik, Viyana, İstanbul, İzmir gibi Osmanlı ve Avrupa’daki belirli merkezlerde dinî yayıncılıkla başlayan Yunan harfli Türkçe üretim, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seküler bir boyut kazanmış, özellikle süreli yayınların ve gazetelerin de etkisiyle Yunan harfli Türkçe yayınlar Anadolu’da da dolaşıma girmiştir. Son yıllarda bu konuda yapılan dilbilimsel çalışmalar (Kappler, 2006; Gavriel, 2010; Irakleous, 2013, 2017; Kahya, 2015), söz konusu üretimin dönemden döneme, yazardan yazara aynı kitabın farklı baskılarında ne türden dilsel değişiklikler ve çeşitlilikler içerdiğini, Evangelinos Misailidis ile başlayan yazımda standartlaşma gayretlerini ortaya koymuşsa da bu çalışmalarda bu üretimi gerçekleştiren öznelerin bizzat kendilerinin konuştukları ve yazdıkları dile dair ne düşündükleri, onu nasıl adlandırdıkları ve dillerini kimlikleriyle nasıl ilişkilendirdikleri üzerinde yeterince durulmamıştır. Türkçe konuşan Ortodokslar Yunan harfli Türkçe üretimlerini genellikle “Rumca hurufat ile lisan-ı Türki” ve

“Rumiü’l-huruf, Türkü’l-ibare” şeklinde ifade etmekteydiler⁴. Ancak bu nesnel ifadenin ötesinde 19. yüzyılda Anadolu Ortodokslar, bir yandan Osmanlı tebaası olarak lisan-ı resmî olan lisan-ı Osmanî ile öte yandan dinî olarak mensubu bulundukları millet-i Rum içerisinde Yunanca ile farklı biçimlerde ilişkililiyorlar ya da farklı ilişkilendirme biçimleri üzerinde düşünüyorlar, bu konuda çeşitli görüşler ortaya koyuyorlardı. Bu görüşlerin; dilde sadeleşme meselesi, Türkçenin Anadolu Ortodokslar tarafından edinimi, Türkçe eğitimi meselesi, lisan-ı Osmanî’nin devlet kademelerinde yer bulmak üzere gerekliliği, bununla birlikte bazı yazarlar tarafından lisan-ı millî olarak tanımlanan Yunancanın yeni nesillere kazandırılması gibi bazı başlıklar etrafında tartışıldığı görülmektedir. Bu çalışmada bütün bu meselelerin söz konusu yayınlarda nasıl ele alındığı üzerinde durularak, bu meselelerin aynı zamanda Anadolu Ortodoksların kendi kimliklerini tanımlamada nasıl bir işleve sahip oldukları irdelenecektir.

“Adi/Açık/Yavan/Alessevi” Türkçe” Olarak Anatol Lisanı

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra sayıca artmaya başlayan Yunan harfli Türkçe gazetelerde ve süreli yayınlarda gerek gazetelerin editöryel kadrosunun gerekse okurların üzerinde durduğu temel meselelerden biri gazete dilinin Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların anlayabileceği ölçüde sade ve anlaşılır bir Türkçe olması gerektiği idi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle *Anatoli* gazetesinde dil üzerine yapılan tartışmalarda, gazetenin “açık” ve “sade” dilde yazılması gerektiğine dair okur mektuplarının fazlalığı bu meselenin Türkçe konuşan Hristiyanlar için önemini ortaya koymaktadır. Örneğin bir okur, *Anatoli* gazetesinin dilini, Misailidis dönemindeki kadar “açık” olmadığı için eleştirmektedir:

Malûm-ı âlinizdir ki rahmetli Evangelinos Misailidis zamanında Arabî ve Farsî lûgat ve ibareler yazılıyor idi. Sonra teşekki olundu ki ekseriyet Türkçe bildiğinden anlamıyorlar deyü. O zaman kendisi ilan etti ve açık Türkçe yazmaya başladı. Şimdi sizler başladınız. Güzel, amma anlayan var ise ona eyidir, anlamayana hiç makamındadır. Çünkü gazeta okumaktan maksat nedir, yazıldığını anlamaktır. Anlamaz ise lüzumu yoktu zan ederim. Onun için gelecek 1891 senesine kadar bedelini verdiğimizden

⁴ Bu çalışmada Matthias Kappler’in yaklaşımı benimsenmekle birlikte literatürdeki yaygın kullanımından ve pratik sebeplerden ötürü metinde *Yunan harfli Türkçenin* yanı sıra *Karamanlîca* ifadesi de kullanılmaktadır. Bu ifade, bu makale bağlamında ayrı bir dil ya da diyalekt anlamında değil yine Kappler’in çizdiği perspektiften kültürel-grafik bir farklılık olarak anlaşılmalıdır.

⁵ Osmanlıca sözlüklerde yer almayan bu sözcüğün anlamını Bülent Berkol, *Karamanlîca Robinson Crusoe* çevirisi üzerine yazdığı makalede “ale’s-sevi istimal ettiğimiz Türkî lisanı” cümlesinde “aynen kullandığımız Türkçe” olarak sadeleştirmektedir. Bk. (Berkol, 1986, s. 146).

hakkımız vardır, ister istemez alacağız. Eğer ki bu lisan ile devam ederseniz, bizleri af ederek müşteri defterinden kaydımızı siliniz. A.N. (Anatoli, 19 Mayıs 1890, no. 4191)⁶.

Yalnızca gazete dili olarak değil, Yunan harfli Türkçe yazın dilinin de basit ve anlaşılır olması her zaman için okurların atıfta bulundukları olumlu özelliklerdendir. 1891 yılına ait bir okuyucu mektubunda, *Anatoli*'de tefrika edilen *Çingane Kızı* romanı için bir okur şu yorumda bulunmaktadır: “Açık Türkçe lisanında yazıldığından okudukça ifadesi bize tesir ediyor.” Karamanlıca kurmaca eserlerde kullanılan edebî dilin de “sade Türkçe” olması, bu eserleri kaleme alan yazarların da üzerinde titizlikle durdukları bir özelliktir. Bu yazarlara verilecek en iyi örneklerden biri, yıllarca Ahmet Mithat’ın *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde çalışmış olan ve yazarın iki eserini Karamanlıcaya adapte eden daha doğru bir ifadeyle onları “yeniden yazan” Yannis Gavriilidis’tir. *Yeniçeriler* anlatısı boyunca yazarın, Ahmet Mithat’ın sade dilini daha da sadeleştirerek Arapça ve Farsça kelimeler yerine “daha anlaşılır” Türkçe kelimeler kullandığı görülmektedir⁷.

Buradaki *Arapça ve Farsça kelimelerden uzak, açık ve sade Türkçe* vurgusu oldukça önemlidir. *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş* romanında (bundan sonra *Temaşa-i Dünya*) Misailidis’in ve buradaki alıntılarla Gavriilidis’in yapmaya çalıştığı Yunan romanlarının millî ve edebî dil olarak kendilerine seçtikleri *katharevusa* Yunancadır ne de okuyucu kitlesine rağmen ağırlaştırılmış bir Türkçedir. Dilin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmaya çalışılması ile “sadeliğe” ve “anlaşılır olma”ya yapılan vurgu, aşağıda ortaya konacağı gibi on dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Osmanlı Müslümanlarının dilde sadeleşme tartışmalarını hatırlatmaktadır.

⁶ Yunan harfli Türkçe metinler Latin alfabesine aktarılırken anlaşılır olma kaygısıyla bugünkü Türkçe yazımları esas alınmıştır. Uzun seslilere uzatma işareti konulmamış, kelime sonlarındaki yumuşak sessizler bugünkü Türkçe yazıma uygun olarak sertleştirilmiş, ek alan kelimelerde de ek ile bitiştiği sessiz harfin uyumu sağlanmıştır. Anadolu Ortodokslara özgü olduğu düşünülen *Anatollu*, *ehali*, *eyi (iyi)*, *gazeta*, *berü*, *içün*, *eğerci* vb. kimi ifadelerle *mitropolit*, *ekklisia* gibi kimi Yunanca kelimeler aynen korunmuştur. *Mane (mana)*, *teleffuz (telaffuz)*, *şafk (şavk)* gibi standart Osmanlıcada bulunan ancak Yunan harfli Türkçede farklı yazılan kelimeler standardize edilmiş, orijinal metinde tutarsız biçimde bitişik ya da ayrı yazılan Osmanlıca tamlamalar yine standardize edilmiş ve bariz dizgi hataları düzeltilmiştir. Metinlerdeki bazı ifadeler vurgulanmak üzere makale yazarı tarafından italik olarak gösterilmiştir.

⁷ *Yeniçeriler*’de özellikle kelime düzeyindeki sadeleşmenin ayrıntıları için bk. Şişmanoğlu Şimşek, 2011, ss. 245-275. *Anatoli* gazetesindeki tefrikaları dil açısından da inceleyen bir yazı için bk. Şişmanoğlu Şimşek, 2017, ss. 168-171.

Anadolulu Ortodoks entelektüellerin bu tartışmalardan haberdar olduklarını yine *Anatoli*'de yayımlanan bir okuyucu mektubuna gazete yönetiminin verdiği cevaptan anlıyoruz. “Gazetenin lisanı daha açık olup, mukalemede ve bilhassa *Anadolulu lisanında* kullanılmayan lugat ve tabirattan vazgeçilmesi” şeklindeki bir okuyucu talebine gazetenin verdiği cevap şu şekildedir:

Gazete ve risale mümkün mertebe Türkçeye karib olup, nadir kullanılır ve anlaşılmaz, muğlak ve müşgül Arabî ve Farsî lugat ve tabirat kullanılmamasını yalnız Anatoli Rumları değil hatta Asitaneli katip ve fasih olan Osmanlılarımız dahi isteyüp bu madde hakkında senelerce Osmanlı gazetelerinde bir hayli bendler yazılmıştır (*Anatoli*, 8 Mayıs 1890, no.4184).

Anatoli'nin üzerine “bendler” yazıldığını söylediği mesele, 1860'lardan sonra özellikle Arap harfli Türkçe gazetelerde görünür olan dönemin aydınlarının ele aldığı “dilde sadeleşme” tartışmalarıdır. Elbette, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca yapılan dil tartışmalarını burada kısaca özetlemek mümkün değildir, ayrıca alıntılanan ana akım görüşlerin dışında Arap harfli Türkçeye dair farklı görüşler ortaya koyan yazarlar da vardır (Levend, 1972). Dikkat çekmeye çalıştığım temel nokta, az çok farklılıklara rağmen yazarların; konuşma ve yazı dilinin arasındaki ayrımın ortadan kalkması, dolayısıyla anlamın ve iletişimin öne çıkması, bu yapılırken yazı dilinin kelime dağarcığı, imla, gramer kuralları açısından belli standartlara kavuşması gerekliliğine yaptıkları vurgudur. Dilde “ıslahın” özellikle Arapça ve Farsça kelimelerden ve kurallardan arınmayla mümkün olacağının söylenmesi, bir tür “yabancı unsurların” barınmadığı bir “Türkçe” yaratmanın hedeflendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu uğraş, “millî bir dil” özlemini akla getirmektedir. Özellikle Şemseddin Sami'nin, “kelimât-ı ecnebiyye”nin dilden çıkarılmasını “dil temizliği” olarak nitelendirmesi bu bağlamda önemlidir. Bu noktada millî bir dil kurulurken “yabancı” olarak hangi unsurların işaret edildiği, bir dilin içerisinde hangi dillerin ötekileştirildiği, hangisinin kurucu unsur olarak belirlendiği meselesi de ulusal kimlik inşasının bir parçası olarak düşünülmelidir. Yunancanın “millî bir dil”e dönüşürken içinde barındırdığı Türkçe kelimelerden ve kurallardan arındırılmaya çalışılması, Türkçede ve Karamanlıcada ise “yabancı/istenmeyen” unsurların Arapça ve Farsça olarak düşünülmesi dikkat çekicidir. Daha açık bir ifadeyle söylersek Yunanca, “millî bir dil” olarak varlığını büyük ölçüde “barbar” bir dil olarak algılanan “Türkçe”yi dışlayarak inşa ederken; Anadolu Ortodoks entelektüellerin temel mücadele alanı da tıpkı Arap harfli Türkçe yazan Müslüman aydınlar gibi Arapça ve Farsçanın terk edilmesi üzerine kurulmuştur denebilir.

Aynı dönemlerde kurmaca ya da kurmaca dışında yayımlanan Karamanlıca kitaplarda da benzer bir kaygının olduğu kitap kapaklarına konulan ibarelerden de anlaşılmaktadır. Söz konusu yayınların özellikle ilk sayfalarında Türkçenin

niteliğine dair özel bir not bulunmaktadır. Bu notlarda çoğunlukla şu ifadelere rastlanır: “Adi Türkçeye tercüme olarak”, “Yavan Türkçe Lisanı”, “Açık Türkçeye tercüme”, “Adi Türki lisanına tercüme” (Salaville ve Dallegio, 1974).

Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanıldığı Osmanlı belagati ile yazılmış metinlerin Anadolu Ortodoksların anlayabileceği bir biçimde çevrilmesi de büyük önem taşıyordu. Bu amaçla 28 Mayıs 1891 tarihinden başlayarak *Anatoli* gazetesinin sayfalarında Anadolu Ortodoksların adliye işlerinin takibini kolaylaştırmak üzere Arap harfleri ile yazılmış *Rehber-i Mesalih-i Adliye* başlıklı kılavuzun sade bir Türkçe ile tefrikasına başlanır. Niğde Bidayet Mahkemesi mukavelat muharriri Rifatlı Değirmencoglou Aleksizade Arslan Efendi tarafından “sade ve açık” Türkçeye aktarılan kılavuzdan şu şekilde söz edilir:

Bu eser lisan-ı resmîde yazılmış olduğu hâlde mumaileyh Arslan Efendi, lisan-ı resmîde muharrer olan işbu eseri Osmanlı kanunlarını okumayan ve okusa dahi anlayamayan ve bu ecilden kanunları öğrenmekten ve bunlardan faidelenmekten mahrum kalan ve yirmi yaşını geçtikleri için lisan-ı resmîyi tahsil edemeyecek olanların faidelenmesi için herkesin anlayacağı sade ve açık Türkçeye nakl ü tercüme etmiştir, bu suretle hem Türkçe bilen Anatollularımız, hem Türkçeyi az bilen sair milletdaşlarımız⁸ faidelenmiş olabileceklerdir.

Kılavuz sade Türkçeye tercüme edilirken Anadolu luların “insafsız dava vekilinin zulümkâr eli”nden de kurtarılmalrı amaçlanmaktadır. Böylece Osmanlıcaya hâkim olmayan Anadolu Hristiyanların kendi davalarında başkalarının yardımına muhtaç kalmadan haklarını savunmaları amaçlanmaktadır. *Anatoli* gazetesinde 30 Temmuz 1892 tarihli bir “İhtar”da gazeteye gönderilecek yazıların da Anadolu ahalisinin anlayabileceği, sözlüklerden seçilmiş kelimeler içermeyen maddelerden oluşması gerektiği konusunda uyarı bulunmaktadır. “Gazetamıza muavenet-i kalemiye etmek arzu edenlerin açık ve lügatnamelerden seçilmiş lügatlardan ârî lisanda ve bahusus Anatoli ahalimizin anlayabileceği ve

⁸ Evangelia Balta, *millet* sözcüğünün Karamanlıca kitapların önsözlerinde genellikle dini anlamlarıyla kullanıldığını belirtir. 1864’ten sonra ise önsözlerde *Anadolu vatandaşlar*, *Ortodoks vatandaşlar* gibi tabirlerin geçtiği görülmektedir. Ayrıca *hemvatanlar* ve *vatan* da kullanılır. Balta, *hemvatanların* bir tür hemşehriliğe işaret ederken, *vatanın* “gelen yer, köken” anlamlarına geldiğini belirtir. Balta’nın tespitine göre, Karamanlıca metinlerde *millet* kelimesi, büyük ölçüde 1718’den 1836’ya kadar herhangi bir ırk ya da etnisite ifade etmeyen dini bir içerikle kullanılmıştır. 1869’a kadar arada sırada kullanılmaya devam eden *millet* tanımı, bu dönemden sonra nadiren görülmeye başlanmış, sonrasında ise yerini *vatan* ve *vatandaş*a bırakmıştır.⁸ Bk. Balta, 2014b, s. 138. Gazete ve süreli yayınlarda ise görüldüğü gibi *millet* kelimesi, 19. yüzyıl sonundaki yayınlarda da dini bir referans taşımaya devam ediyordu.

her türlü ilm-i hikmet ilm-i danişi ve sair buna mümasil bahislerden tahlis olmuş maddeler için yazmamalarını arzu ederiz” (*Anatoli*, 30.07.1892, s. 1).

Birçok gazete ve dergide Anadoluîluların eğitiminin eksikliğine vurgu yapılırken gazetelere dil eğitiminin de bir misyon olarak atfedilmesi çok şaşırtıcı değildir. Bu bağlamda gazetelerde Anadoluîl Ortodoksların daha kolay anlayabileceği sade iletişim diline vurgu yapılırken, bu tavrı dışlamamakla birlikte gazetenin aynı zamanda okurları dilsel açıdan eğitecek ve onların söz dağarcığını zenginleştirecek bir yayın politikasının da taraftarı olan yazılar yer almaktadır. *Terakki*’nin manifestosu sayılabilecek ilk sayısında yayımlanan yazıda süreli yayının dilinin nasıl olması gerektiğine ilişkin önemli bir bahis vardır. “İdare” imzası ile yayımlanan ve yayın politikasını açık eden bu yazıda *Terakki*’nin maksadına ulaşabilmesi için “lisan ve şive-i ifadesinin gayetle sade ve nâsın anlayabileceği surette olması cihetine ziyadece dikkat edileceğinden” bahsedilir. Ancak derginin misyonlarından biri de lisan ıslahıdır:

Ve eğerçi arada sırada yüksekçe lisanda yazılmış bazı kelime veya cümlelere rast gelinirse, hoş görülmesi niyaz olunur. Çünkü çok mânâlar vardır ki bunların sade lisan ile anlattırılması muhal kabilinden değil ise, matbuat lisanına yakışır kabilden hiç değildir. Bundan başka şurasını da bilmemiz lazımdır ki halk beyninde okunan gazeta ve risaleler misillü yazgılar lisan ıslahı hususunda böyücek yardım eder bir vasıta olduğu erbabı indinde tasadduk ve tesellüm etmiş mevaddendir (*Terakki*, 15.05.1888, s. 1).

Okuyucuların zaman zaman süreli yayının dili ile ilgili farklı görüşler ortaya koydukları hatta farklı nüshalarda farklı dil kullanılmasını eleştirdikleri görülmektedir. Bu yazılar arasında 30 Haziran 1888 tarihli Bakkal Andirya’nın [Andriya] gönderdiği mektup ilginçtir. Bakkallık yaptığını belirten okur, bir arkadaşı tarafından dükkânına getirilen birkaç yapraklı bir kitaba benzettiği şeyi okumaya başlamasıyla çok beğendiğini şöyle belirtir: “Allah bilir dedim ki: Olan bunun bir tanesi 3 mecdiye eder, bunlar senede üç mecdiye istiyorlar. Ya şu evlenmek için getirilen misaller? Ya hocalara verilen nasihatler? Hangi birini diyeyim? Hepisi biri birinden eyi, doğrusu Allah sizden razı olsun, Allah gayretinizi artırsın.” (s. 58). Ancak bakkal eline ulaşan ikinci nüshadan hiçbir şey anlamaz, yayını okumak için dükkânı yarım saat önce kapattığı için pişman olur ve dergi yönetimine serzenişte bulunur: “Hiçbir şey anlamadım desem inanır mısınız? Be kardaş o laflar nasıl şeyler? Bırak ki söyleyemem ya yazılışını da okuyamıyorum. Zira dilim dönmüyor, haydi okuyalım anlamadıktan sonra bir para [etmez]!... Umut ederim ki [...] herhalde bundan sonraları benim gibi bakkalların dahi anlayacağı bir surette olur.” *Terakki* idaresi ise bu itiraza biraz ironik bir dilde cevap vererek, emeklerinin bazen salamura peynire sargı malzemesi olsa da okura teşekkürlerini sunup bir daha bu türden bir itiraza mahal verilmeyeceğini belirtir. Önemli mizah dergileri *Diyojen* ve *Çingiraklı Tatar*’ın kurucusu ve *Monte Cristo* romanının çevirmeni olan Theodor Kasap tarafından

okur kitlesi nedeniyle *Anatoli* gazetesine “bakkal gazetesi” yakıştırmaları yapıldığı bilinmektedir. Kasap, Misailidis’in gazetecilik anlayışını alaya alarak *Anatoli*’ye “bakkal gazetesi” ve kendisine de “Çorbacı” demiştir⁹. Bu açıdan bakıldığında, *Terakki*’ye bizzat bir bakkal tarafından mektup yazılması Karamanlîca yayınların büyük ölçüde aynı yayın politikasını devam ettirdiklerinin bir göstergesi olarak görülebilir.

Karamanlîca gazetelerin eğitimli okuryazar kitlesi ise dil konusunda daha çok “orta yolu” benimsemiş gibi görünmektedir. Doktor Bafıralı Yanko Efendi bunlardan biridir. Yanko Efendi, *Terakki*’de kaleme aldığı makalenin başlığında “Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye azasından, Ceride-yi “Emakin-ü[s]-sıhha”¹⁰ muharrirlerinden ve Bab-ı Seraskeri Hastahanesi’nde müstahdem doktor kol ağası” olarak tanıtılır. Kendisini “Anatolluluk hamuru ile yoğrulmuş olanlar”dan biri olarak tanımlayan Yanko Efendi, 15 günde bir yayımlanan *Terakki*’de kullanılan dile ilişkin eleştiri getirerek, “lisan-ı galiz” olarak tanımladığı “Anatol lisanı” ile “lisan-ı resmî” olarak ifade ettiği “kitâbet-i Osmâniyye” arasında bir karşıtlık kurar. Yazının devamında *Terakki*’nin Anadolu’ya hizmet amacıyla kurulduğunu belirtir ve gazete dilinin “ne *Şefiknâme*¹¹ gibi muğlak ve ne de bizzat Anatol’da tekellüm olunan gibi galiz bir hâlde olmayacağına” dikkat çekerek “ulum-ı maarife hizmeti” “orta derecede bir lisan ile tasvir etmek lazım” olduğunu belirtir; “ta ki Anatollu, yazılan şeyden fikir ala, hem de aynı ze[a]manda, az bildiği veya hiç bilmediği Osmanlı lisanını da öğrenmiş ola.” (*Terakki*, 31 Ağustos 1888, no. 8). Bazı durumlarda derginin yayın politikası sade bir dilden yana ise de bazı yazarlar tarafından Osmanlı belagatine yaklaşan bir dil kullanıldığı da görülmektedir. Bunun en güzel örneği yukarıda adliye işlerine dair kılavuzu sade bir Türkçeye çeviren Değirmencoglu Aleksizade Arslan Efendi’nin kılavuzuna yazdığı önsözdür (*Anatoli*, 13 İounios [Haziran], no. 4356). Stefo Benlisoy, söz konusu ağır dili, okurların eğitim seviyesinin kısmen yükselmiş olmasına da bağlamaktadır (Benlisoy, 2010, s. 178). Her ne şekilde olursa olsun Anadolu’da Ortodoksların gazetelerdeki tartışmalarına yansıyan kaygılarından biri de Türkçe konuşmalarına rağmen konuştukları dilde özgün bir

⁹ Strauss, *Çingiraklı Tatar*’dan şu alıntıyı yapar: “Çelebi Misailidis, gazetesini sıradan insanların okuduğunu çok iyi bilir. Ama ona bakkallardan söz ettiniz mi çok kızar çünkü buluttan nem kapar.” (Strauss, 2010, s. 189).

¹⁰ Bu dergi 1887 yılında II. Abdülhamid’in özel hekimi Mavroyeni Paşa’nın teşebbüsleriyle yayına başlamıştır. Ayrıntılar için bk. Günergun, 2011, ss. 13-54.

¹¹ *Şefiknâme* Şefik Mehmet Efendi’nin 1115 (1703) Edirne Vakası’nı muğlak ve sanatlı bir dille tasvir ettiği dokuz fasıl hâlinde düzenlenmiş bir eserdir ve birçok yazma nüshası vardır. En eski nüsha, 22 Şâban 1118 (29 Kasım 1706) tarihlidir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1502). Bu esere *Vak’anâme* de denilir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1503; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 992/4). *Şefiknâme* 1282’de (1866) İstanbul’da basılmıştır. Anlaşılması güç olduğundan *Şefiknâme*’ye daha sonra şerhler yazılmıştır. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 415-417), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

eğitim almamalarından dolayı eğitim ve iş hayatlarında yaşadıkları sorunlardır. Lisan-ı resmî olarak tanımladıkları Osmanlıcayı hatasız yazabilmenin ve anlayabilmenin artık gittikçe artan bir düzeyde gerekli olduğu gazete sayfalarında görünür olan tartışmalardan biridir. Aynı Soullidis, gazetenin dilinden şikâyet eden bir okura -biraz da öfkeli bir öğretmen edası ile- gazetelerin misyonlarından birinin de okurların dilini düzeltmek ve yükseltmek olduğunu söylemektedir (*Anatoli*, 26.05.1890, no. 4191).

Burada özellikle sadelik ve anlaşılabilirlik üzerinden tartışılan “Anatol lisanı”nın bir yönüyle Anadolu Ortodoksların kimlik algılarıyla ve diğer Yunanca konuşan Rum cemaati içerisindeki konumlarıyla da yakından ilgili olduğu sürekli akılda tutulması gereken bir unsurdur. Yazının devamında da söz konusu edileceği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçe konuşan Anadolu Ortodoks cemaati mensupları Yunanca konuşan Rum elitler tarafından bir “anomali” olarak algılanmaya başlamış, Türkçe kullanımına geri kalmışlık, kabalık vb. olumsuz özellikler atfedilmiştir (Benlisoy ve Benlisoy, 2016, ss. 226-230).

Karamanlıca haftalık *Aktis* dergisinde *Fitne*¹² mahlası ile ironik yazılar yazan yazar, çoğu Anadolu’nun okumaya yazmaya hevesi olmadığından hatta bazı kişilerin “Anatol lisanı”nda gazete okumaya kibirlenmesinden yakınmaktadır: “Biz eyüce eminiz ki daha *Anatol lisanı*nda 5-10.000 nüsha eser satılacak zemin var, fakat ekserimizin ilme havesi yok, bir kısmımız da başka gazete okuyamaz ise de *Anatollica* gazete okumaya kibirlenir – Anatolli olmak kendine şeref iken, bir zül diye telakki eder – ve olduğu yerde kalarak bir hatve olsun ileri atmaz. İşte fikrimizce yanılmıyor isek hâlimiz bu merkezdedir.” (*Aktis*, 1913, no. 882, s. 255).

Burada bazı yazarlar tarafından sade ve açık Türkçe için “Anadolu lisanı” tabirinin kullanılması Türkçenin toplumsal tarihi açısından başlı başına ilginç bir konudur. Iordanis Limnidis gibi bu dile “Küçük Asya Lehçesi” (Limnidis, 2009, s. 31) ya da ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi “bozuk ya da oldukça musahhah Rumca” diyenlere de rastlanmaktadır. Anadolu Ortodoksların kendi özel durumlarından dolayı Arapça ve Farsça terkiplerden oluşmayan bir dil üretimini benimsedikleri ve kullandıkları, bu dili de çoğu zaman lisan-ı Osmanî ya da lisan-ı Türki’den ayırıştırarak “Anadolu lisanı” ya da “Anadoluluca” gibi ifadelerle tanımladıkları görülmektedir.

¹² *Fitne* ismi ile çıkan bir de mizah gazetesi mevcuttur. Bk. Balta, 2014c, s.263.

Lisân-ı Osmanî ya da Lisân-ı Letafetresan-î¹³ Türkî Tahsili

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanan Karamanlıca gazete ve dergilerde yayınların içeriğinin sade olması gerektiği vurgulanırken bir yandan da yukarıda izlerini gördüğümüz üzere lisân-ı resmînin yani Osmanlıcanın Anadolu Hristiyanlar tarafından düzgün bir biçimde öğrenilmesinin ve kullanılmasının önemli bir gereksinim olarak ortaya çıktığı ve bunun gazetelerde ve süreli yayınlarda dile getirildiği görülmektedir.

Söz konusu kaygıyı *Anatoli* gazetesinin ilk nüshalarından birinde dile getiren Evangelinos Misailidis olmuştur. Gerek yayımladığı gazete ve dergilerle gerekse de sözlük, kılavuz vb. yayınlarla Anadolu Ortodoksların devlet kademelerinde daha fazla yer almaları ve okuryazar yurttaşlar olmaları için gayret sarfeden Misailidis, 23 Ekim 1851 (no. 40) tarihli *Anatoli* nüshasında şöyle yazmaktadır: “İşbu lisan Anadolu da mütemekkin bulunan Rumyan milletinin *ana lisanı* olmak hasebi ile bilip tekellüm idiyorlar ise de tekellümlerinde ekseri kusur idiyorlar ve işbu lisanın yazısına aşına olunmadıkça, galatını ıslah etmeklik, çok vakıta, ve hayluce zahmete muhtaçdır” (alıntılayan Benlisoy, 2010, s. 171). Yanlışların ıslah edilmesi amacıyla Misailidis’in çıkardığı yayınlar arasında *Muallim-i Sübyan*, *Dialogi Ellinoturkiki* sayılabilir.

Mürefte doğumlu eğitimci Aristotelis Kourtidis, Anadolu Ortodoksların konuştukları Türkçeyi “Küçük Asyalıların Dili ve Öğrenme Tutkusu” başlıklı yazısında şöyle anlatmaktadır:

Küçük Asyalı yığınlar, konuşulan Türkçeyi biliyorlardı ama onu eğitimsiz kişilerin şifahen öğretebileceği herhangi bir dil kadar eksik ve yetersiz konuşuyorlardı. Bilgileri, gündelik hayatta karşılara çıkan maddi varlıkları ve aile içinde ya da sosyal ilişkilerinde yaşadıklarını ifade edebilmeye yetiyordu ancak. Dil dağarcıkları bunca yoksulken, okul bulunan yerlerde çocuklar Yunan alfabesini ve anlamını bilemedikleri bazı kelimelerin mekanik okunuşunu öğreniyorlardı. Zihnin dış dünyayla ve ruhların düşüncelerle iletişim aracı tamamen eksik olmasa da bu araç ilkel insanların bir kıydan diğerine geçebilmek için nehirle attıkları kaba kütükleri andırıyordu (Kourtidis, 2009, s. 33).

Kourtidis’in çizdiği bu tablo, 19. yüzyıl boyunca Karamanlıca gazetelerde yapılan tartışmaları da kısmen özetlemektedir. Örgün bir eğitim almadan aileden öğrenilen Türkçenin “eksik” ve “yetersiz” oluşu ile eğitim için gidilen okullarda “yabancı bir dil” gibi öğrenilen ve tam olarak vakıf olunamayan Yunanca. Bu konudaki en kapsamlı yazılardan birini 1894 yılında *Anatoli* gazetesinde Misailidis’in ölümünden sonra gazete yöneticiliğini üstlenen Theogenis

¹³ Resan: Sonuna geldiği kelimelere “eriştiren, yetiştiren, ulaştıran” anlamı katarak Farsça usulüyle birleşik sıfatlar yapar. Burada “hoşluk, incelik veren” anlamında.

Misailidis, “Lisan-ı Osmanî” başlığı ile yazmıştır. Misailidis yazısına şöyle başlar:

Memâlik-i devlet-i âliyenin lisân-ı resmîsi Osmanlı daha doğrusu Türk lisânı olduğu herkese müsellemidir. Bir kimse yaşadığı devletin lisânını layıkı vechile tahsil etmedikçe manen ve maddeten ne kadar mutezarrır olduğunu bahsetmek bile abestir. İnsan refah-ı hâl ile yaşayabilmek için tabii bir işle meşgul olmak lazım eden ve herhangi iş ve muamelatta bulunur ise bulunsun, onun hüsn-i cer[e]yanına bâdi olacak esbabdan birincisi müdavele-i efkâr kaziy[e]si olup, bu da yaşadığı ve muamelatta bulunduğu devletin lisânı ile mütakellim bulunmasına vabeste ve ancak bu vasıta ile hüsn-i âmiziş husuli ile muamelatın tevessü ve terakki edebileceği şüpheden varestedir (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857).

Burada neredeyse tartışmasız bir hakikat olarak içinde yaşanan devletin lisanının düzgün bir biçimde öğrenilmesi ve kullanılması, bir devletin sınırları içerisinde yaşayan kişiler tarafından çok doğal bir gereksinim hatta olmazsa olmaz bir beceri olarak sunulmaktadır. Aksi takdirde geçimini sağlayacak işte başarılı olmak pek mümkün olmayacaktır. Türkçenin kazanımının en pratik nedenlerinden biri de devletle herhangi bir iş ya da muamelenin tarafı olacak bir vatandaşın resmî dili okuryazarlık seviyesinde kullanma zorunluluğudur. Theogenis Misailidis yazının devamında gayrimüslim tebaanın devlet kademelerinde yer alabilmelerinin önünü açan hukukî zemine de göndermede bulunmaktadır. Söz konusu satırların arka planında 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edileceğinin belirtilmiş olması ve 1876 Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde, "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." ifadeleri yatmaktadır (Şimşek, 2018, s. 203).

Bu noktada Türkçe konuşan Anadolu Hristiyanların neredeyse trajik bir konumda bulundukları söylenebilir. Yunanca konuşan Rumlara nazaran Türkçe konuşabilmeleri kendilerine özellikle ticaret hayatında bazı avantajlar sağlarken büyük ölçüde Arap harfli Türkçe tedrisatlı örgün bir eğitimden yoksun olmaları nedeniyle devlet kadrolarında kendilerine yer bulmakta zorlanıyorlardı. Türkçe bildikleri için ticari hayatta öne çıkmalarına dair farklı dönemlere ait gözlemlerden örnekler verilebilir. A. Paspatis, 1862 tarihine ait bir gözleminde Nevşehir'den ve İncesu'dan gelen manavların aynı işi yapan Rumelilileri ve Yunanlıları küçümsediklerini, onlarla iş yapmadıklarını anlatmaktadır (alıntılayan Benlisoy, 2010, s. 170). Haris Spataris, anılarından oluşan *Biz İstanbullular Böyleyiz! (1906-1922)* başlıklı kitabında ise alışverişlerde kullandıkları birkaç kelime dışında Türkçe bilmediklerini, devletin lisanını bilmemekle gururlandıklarını ancak bu durumun aleyhlerine sonuçlandığını belirtmektedir. Konya ve Ankara'ya tren seferleri başlayınca Türkçe bilen Ortodoksların şehre

gelmesiyle Türkçe bildikleri için pazarlarda egemenliklerini kurduklarından söz etmektedir (2004, s. 44).

Ticaretteki kıvraklığa rağmen herhangi bir *gimnasion*'u bitirmiş olan bir Anadolu Ortodoks gencin, lisân-ı resmîye aşına olmamasından dolayı tıbbiye, hukuk, mülkiye, ziraat ve buna benzer mekteplerde kabul olunacak kadar ispat-ı ehliyet sahibi olmaması önemli sorunlardan bir diğeridir. Misailidis'e göre bu yoksunluk, ne mensubu oldukları milletin yani cemaatin ne de devletin hayrınadır (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857). Yazıda Türkçenin öğrenilmesinin gerekliliğine ilişkin geçmişten de örnekler verilir ve atalarının “lisân-ı resmîyi yani Türkçe lisanını tahsil uğrunda ne kadar ehemmiyet verdikleri ve ne derecede mükemmel öğrendikleri ve bu sayede şayan-ı gıpta makamata geçtikleri” anlatılır. Ayrıca isim zikretmeden Osmanlı diline ve edebiyatına önemli katkılarda bulunmuş Fenerli entelektüellere¹⁴ atıf yapılır: “Türkçe lisanının daha şıvelî bir kalıba ifrağı hususunda telif ve tercüme ettikleri eser ve kitapları düşünürsek, bu babda bizim gösterdiğimiz vazifesizliği idrak edebiliriz”.

Misailidis'in ilginç bir gözlemi ise eskiden devlet dairelerinde daha çok Rum memurun hizmet ettiğine dairdir. Hatta bu konudaki ihtiyacın farkında olan hükümet tarafından gayrimüslim okullarda Türkçenin ders olarak okutulduğunu belirtir. Ancak Misailidis bu konuda karamsardır. Her ne kadar İstanbul'da ve taşralarda Osmanlı muallimleri bulunsun da Türkçenin yine istenen ölçüde öğrenilemediğinden yakınır ve “milel-i saire *gimnasion*larından” çıkan bir öğrenciyle karşılaştırıldığında Türkçe bilme düzeylerindeki farkın çok bariz olduğundan şikâyet eder (*Anatoli*, 10.09.1894, no. 4857). Stefo Benlisoy, patrikhanenin de zaman zaman eğitim otoritelerine müfredatta Türkçenin de ders olarak konulması konusunda tamimler yayınladığını belirtmektedir. Bu tamimlerin en erken örneklerinden biri olan ve Ekim 1871'de Patrik VI. Anthimos'un döneminde yayımlanan tamimde, devlet dilinin toplumun bütün katmanları tarafından öğrenilmesi ve bu nedenle diğer dil derslerinin yanında Türkçenin de müfredatta zorunlu bir ders olarak okutulması gerektiği belirtilmektedir (Benlisoy, 2010, s. 176). Dahası, başkent İstanbul'da Yunan kültürünün ve eğitiminin yayılması için çaba sarfeden önemli bir cemiyet olan Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi (*Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos*), 1890 yılında Türkçe öğretimi için akşam dersleri organize etmiştir (alıntılayan Benlisoy, 2010, ss. 176-177). Benlisoy, dilsel hiyerarşide son kerte gelişmişliğin sembolü olarak düşünülen ve terakki, gelişme ve başarıyla ilişkilendirilen Yunancaya rağmen Osmanlıca'nın yüzyılın sonuna kadar özellikle

¹⁴ Fenerli ailelere mensup Osmanlı Rumlarının Osmanlı edebiyatına katkısı için bk. Strauss, 2014, ss.139-191.

iş yaşamında getireceği avantajlar açısından prestijini devam ettirdiğini vurgulamaktadır (Benlisoy, 2010, s. 177)¹⁵.

Bu ihtiyacı peş peşe yazdığı yazılarla gündemde tutmaya çalışan yazarlardan bir diğeri de yukarıda sade dil bağlamında atıfta bulunulan Yannis Gavriilidis'tir. Gavriilidis, *Anatoli* gazetesine yazdığı "Nevşehirli'lere" başlığını taşıyan yazıda Nevşehir mekteplerini önce muntazamlıkları nedeniyle överek sonrasında bu muntazamlığı tamamen bozan eksikliğin Türkçeye önem vermemeleri olduğunu belirtiyor. Gavriilidis, en temelde Türkçenin bir iletişim ve ticaret aracı olduğunu vurgulamaktadır. Gavriilidis'in vurguladığı bir diğer sorun ise Misailidis'e benzer bir biçimde dil eğitiminde metot sorunudur. Hatta Gavriilidis biraz daha ileri giderek daha sonra bir meslektaşıyla polemik konusu olacak olan önermesini de yazmaktan çekinmemiştir. Yazara göre "mekteplerde çocuklara *Astronomia* veyahut *Teologia* okutmaktan ise lisan[-ı] Türki'yi layıkı ile belletmek daha evlâdır." (*Anatoli*, 24.01.1891, no. 4284).

1913'e gelindiğinde hâlâ benzer bir durumdan şikâyetçi olunduğu görülmektedir: Türkçe bilmeyen öğrenciler ve Türkçe öğretemeyen öğretmenler meselesi. *Fitne* mahlasını kullanan yazar, *Aktis* gazetesinde bu konuda sert bir yazı kaleme almıştır. Yazar, öğrencilerin Türkçe öğrenememelerinde liyakat sahibi öğretmenlerin okullara atanmaması, tabasbusun ve insan kayırmanın liyakatın önüne geçmesi gibi sebepleri gösterirken bütün bu sorunların müsebbibi olarak da patrikhaneyi işaret etmektedir (*Aktis*, 1913, s. 359).

Yine aynı yıl *Aktis* gazetesinde N. I. K, eğitim kurumları için yeterli ilgiyi ve gayreti göstermeyen patrikhaneyi ve mi[e]tropolitleri suçlamaktadır. Okulların istenilen düzeyde olmaması Rum Ortodoks cemaati mensuplarını Protestan misyoner okullarına yönlendireceği için de ayrı bir rahatsızlık konusudur (N. I. K, *Aktis*, s. 251). Stefo Benlisoy, Türkçenin ve Yunancanın kilisede karışık olarak kullanıldığına, Türkçenin daha çok İncil okumalarında ve vaaz verilirken Yunancanın ise ayin sırasında kullanıldığına dikkat çekerken Protestan misyonerlerin Anadolu'da Türkçe ayinlere başlaması sonucunda Türkçenin de bir ibadet dili olarak kullanılması gerektiğine ilişkin tartışmaların arttığını belirtmektedir (Benlisoy, 2010, s. 186).

¹⁵ Vangelis Kechriotis, "The Greeks of Izmir at the End of the Empire" başlıklı doktora tezinde 1908 sonrasında oluşan yeni politik dönemle birlikte Osmanlı Rumlarının siyasette yer alma biçimlerinde geldikleri bölgelerin ya da ait oldukları tebaanın etkili olduğunu belirtmektedir. Örneğin Emmanouil Emmanouilidis ve Sokratis Solomonidis gibi etkili iki politik figür, Kapadokya/Anadolu kökenli Ortodokslar olarak 1908 sonrasında Misailidis'i hatırlatacak bir biçimde Osmanlıcı bir tavır almış ve bu nedenden ötürü İzmirli Rumlar tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmışlardır. Bk. Kechriotis, 2005; Kechriotis, 2011.

Lisân-ı Millî ile Lisân-ı Maderî Arasında Yunanca

Türkçenin Hristiyan Ortodoks cemaatine yeterli bir eğitim programıyla ve yetkin öğretmenler tarafından verilememesi ve bu nedenle Rum cemaatinin özellikle devlet kademelerinde istenilen düzeyde temsil edilememesine ilişkin olarak yürütülen tartışmanın bir benzerinin “lisân-ı millî” olarak ifade edilen Yunanca için de söz konusu edildiği görülmektedir. Bu tartışmaların temelde Türkçe üzerine yapılan tartışmalardan farkı, özellikle Anadolu Ortodoksların kendi kimliklerini ve aidiyetlerini nasıl tanımladıklarıyla da ilişkili olmasıdır.

Bu konudaki en kapsamlı yazılardan biri Gavriilidis’in *Anatol Ahteri* gazetesinde yazdığı “Anatol’da İlmin Terakkisi Kabil mi, Değil mi?”¹⁶ (15.11.1886, no 11, ss. 169-170) başlıklı yazısına yine aynı gazetede Nevşehirli G. Ferekidis’in cevaben yazdığı yazıdır. Gavriilidis, peş peşe yazdığı iki yazıda kısaca “ilmin terakkisinin” ancak “güzel ahlâkla” ve “Anadolu ahalisi”nin birbirine kardeşçe sevgi besleyerek vatan hizmeti için gayret etmeleriyle mümkün olacağını belirtir (22.11.1886, no 12, 185-186). Ferekidis, bu öğütleri veren Gavriilidis’i teşhisini yaptıktan sonra tedaviyi söylemeyen doktora benzeterek yazısını eksik bulur ve Anadolu’da bilimin ilerlemesine mâni olan en önemli unsurun ana dilinin eksikliği olduğunu belirtir:

Cümle erbabı indinde musaddaktır ki bir çocuk kendü ana lisanında tahsil-i ilme başlarsa, ba’dema elsine-i saire-i lazime tahsilinde, gerek ulum ve fûnun-ı mütevaffa tahsilinde zi[y]adesi ile suhulet hisseyleyecektir. *Anatol Rumlarının ana lisanı* ise (inayet-i mahsuse-i illahi) üç bin senelerden berü âdeta kuyruklu yıldız gibi parlamakta ve bugüne değin âlem-i medeniyetin elinde diğer lisanları tertip ve ıslah için endazelik eylemekte olan *Ellinika lisan-ı hikmet nişanı*[dır]¹⁷.

Ferekidis tarafından aynı zamanda “lisân-ı ilahî” olduğu belirtilen *Ellinika*’yı on beş yaşından sonra çat pat öğrenmeye başlamanın Anadolu’da ilmi ilerletmeyeceğini belirtir ve temeldeki sorunun yukarıda Türkçe öğretiminde dile getirildiği gibi “*methodos* [yöntem], ve kaide ve tertip bilmeme” olduğunu ve anadilinin nasıl ve ne suretle elde edilebileceğinin düşünülmesi gerektiğini belirtir.

Anadolu’da uzun yıllar Türkçe öğretmenliği yapmış Grig. E. Aerikos, 1888 yılında *Terakki* gazetesine yazdığı “Anatol’da hemcinslerimiz Rumce[a] tahsilinde niçün suubet çekiyorlar?” başlıklı uzunca iki makalede tam da Ferekidis’in talep ettiği çözümleri bir bir sıralamıştır. Gavriilidis ve Ferekidis’ten daha olumlu bir tutum sergileyen yazar, Anadolu Rumların kaybolan anadillerini öğrenmek için çok gayret sarfetmelerine rağmen bu meselenin nihai

¹⁶ Söz konusu yazıyı derginin genel bağlamı içerisinde ele alan bir yazı için bk. Benlisoy, 2006, ss. 56-60.

¹⁷ Metindeki vurgular bana aittir.

olarak çözüme kavuşturulamadığını düşünmektedir. Ferikidis'ten farklı olarak Türkçeye de vurgu yaparak Abdülhamid döneminde bütün tebaaya tanınan eşit şartlardan yararlanmak için her iki dilin öğrenilmesi gerektiğini savunan yazar, bugün hâlâ dil öğretiminde geçerli olabilecek bazı yöntemlere de değinir (*Terakki*, 30.09.1888, no 10, s.152-153.). Aerikos'a göre asıl önemli olan sıbyan mekteplerindeki derslerin ıslah edilmesi, ezber yerine gündelik hayattan örneklerle dil öğretimi ve Anadolu'daki çocuklar için özel bir gramer kitabının (*grammatiki*) yazılması gibi girişimler, Yunancanın Anadolu Ortodokslar tarafından kazanımında fayda sağlayacaktır.

Aradan beş sene geçmesine rağmen haftalık dergi *Aktis*'te Edirne Numune ve Rum mektepleri Türkçe muallimi B. Zumbulidis tarafından yazılan "Zavallı Mektep ve Gençlerimiz!" başlıklı yazıdan benzer sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır. Zumbulidis, Rum nüfusunun her birinde 500 haneyi geçtiğini belirttiği Safranbolu, Ankara, Ferteke ve Bor gibi beldelerde ancak çok az sınıflı okulların kaldığını belirtir ve Safranbolu için konumuz açısından önem arz eden şu açıklamayı yapar: "Bir zamanlar Kayseri'de vaki Zincidere idadisine tahsile talebe gönderen Zağfranpoli [Safranbolu] bugün okuyup yazmaktan, *lisân-ı millîsini tekellümden âciz* bir unsur yetiştirmekte bulunmuştur." (*Aktis*, 25.12.1913, no.50, ss. 406-407).

1912 yılında *Areti* dergisinin Türkçe ve Yunanca ikili dilli olarak yayın hayatına başlaması ve derginin temel misyonunun Türkçe konuşan Anadolu Ortodoksların Yunanca öğrenmesine katkı sağlamak olması yüzyılın başında gelinen noktayı anlamak açısından önemlidir. İlk sayıda derginin kurucusu K. K. Kosmidis¹⁸ tarafından kaleme alınan "Risalenin Maksadı" başlıklı makalede bir milletin fertleri arasındaki ittifakı, birliği sağlayan en gerekli şeyin o milletin ana lisanı olduğu belirtilerek, söz konusu ittifakın sağlanması için "ana lisanları Türkçe olan Anatol Rumlarının" millete dair haberleri "ecdadımızın zarif lisanı bulunan Rumca" ile öğrenmeye başlaması arzulandığı ifade edilmektedir. Yazıda ayrıca, daha önce makalede yer verilen ve iki dilliliği olumlu bir özellik olarak gören bazı yazarların aksine Yunancanın, milletin birliğini sağlayan millî bir dil mertebesinde değerlendirildiği, cemaatin farklı dilleri konuşan diğer üyelerinin nihai olarak Yunancayı öğrendiklerinde Türkçeye mecburiyetleri kalmayacağına dair inanç dile getirilmektedir. Böylece Anadolu'daki "karındaşlar" da diğer Yunanca bilenlerle birlikte dil birliğine kavuşacaklardır (*Areti*, 1912, ss. 3-4). Derginin diğer yazılarında da dil meselesinin "millî" bir perspektifle sıklıkla vurgulandığı görülmektedir. Uzunca bir okur mektubunda aslolanın ana dili olduğu vurgulanırken, gazetenin kısmen Yunanca yayımlanmasının ana dilinin "hukuk-ı asliyesi"nin aile içinde de geri alınması için önemli bir adım olarak

¹⁸ *Areti* gazetesi ve K.K.Kosmidis ile ilgili genel bilgi için bk. Balta 2014d, ss. 325-363.

görülür (s. 6). “Lisân-ı Millî”¹⁹ (*Ethniki Glossa*) başlıklı yazıda ise “ecdadın dili”ni unutan “karındaşlar”la “efkarların tamamen anlaşılması”ndaki en büyük engel olarak ortak bir dilin yokluğu gösterilir: “Şu hâlde hem birbirimizin fikrini tamamen anlayabilmemiz için, hem de umum ve tekten olan lisanın, bir milleti teşkil edenlerin arasında vatanperverliği peyda eden başlıca vasıtaların biri bulunduğu için, behemehal umum ve yegâne bir lisan[a] ihtiyacımız vardır. Bahususda bazılarının kavlince vatana olan muhabbeti peyda eden vesilelerin en kuvvetlisidir.” (s. 9). Bir başka yazıda anaokullarının (*νηπαιγωγείων*) lisanı Türkçe olan Anadolu luların küçük yaşta Yunanca öğrenebilmeleri için çok önemli olduğu savunulurken, âdeta toplumsal mühendisliğine soyunularak Türkçe konuşanlarla sahilde yaşayan Yunanca konuşan Rumların evlendirilmesi hatta doğacak çocuklara süt annelerinin, beslemelerin sadece Rum adalarından getirilmesi öğütlenmektedir (*Areti*, 1912, s. 296).

Stefo Benlisoy, 19. yüzyılın sonuna doğru yayımlanan Karamanlîca yayınların ön sözlerinde Türkçe kullanıldığı için okurlardan bir anlamda özür dilendiğini belirterek, Karamanlîca yayınları çıkaranların kendilerinin bile bir geçiş dönemi olduğunun bilincinde olduklarını, nihaî amacın tamamen Yunanca yayınlara geçmek olduğunu söylemektedir. Yazara göre bu durum, hayatlarını Türkofon Ortodoksların “ilerlemesi”ne adanmış olan örneğin *Anatoli* gibi Karamanlîca yayınların da ironik bir biçimde sonunu getirecekti (Benlisoy, 2010, s. 427). Anadolu l Ortodoksların Yunanca öğrenmesini olumsuz bir gelişme olarak görecektir bir cemaat üyesi olabileceğini düşünmek çok makul görünmüyor ancak yukarıda da belirtildiği gibi Gavriilidis ya da Aerikos gibi ikidilliliği savunan ve geleceklerini Osmanlı’nın bir tebaası olarak tahayyül eden isimlerin de mevcudiyeti görmezden gelinmemelidir.

Areti ile vücut bulan bu söylemler aslında 19. yüzyıl boyunca Türkofon Anadolu l Ortodoksların kimlik meseleleriyle, kendilerini anadili bağlamında nasıl tanımladıklarıyla ve Yunanca konuşan Rum Ortodoks cemaati içerisindeki konumlarıyla da yakından ilgilidir. Makale boyunca dikkat edileceği gibi Anadolu l Ortodoksların ana dillerinin ne olduğu 19. yüzyıldaki süreli yayınlardan ve basılan kitaplardan takip edilebildiği kadarıyla dönemden döneme, yazardan yazara hatta bazen aynı yazarın farklı dönemlerinde değişkenlik göstermektedir. Anadolu l Ortodoksların uzun yıllar sözcüsü olmuş *Anatoli* gazetesinin oldukça erken tarihli bir nüshasında Evangelinos Misailidis Türkçeden “Anatoluda mütemekkin bulunan Rumyan milletin ana lisanı”

¹⁹ Evangelia Balta, *Areti* ile ilgili yazısında İstanbul ve Atina’da ulusal dille ilgili kurulan derneklerden söz etmektedir. Atina’daki “Ulusal Dil” isimli dernek, temelde Makedonya sorunu kökenli Yunan halklarının yerel olarak kullandıkları dillerle ilgilenirken, İstanbul’da 1908 Meşrutiyeti sonrası tüzel bir kimlik kazanan “Milli Lisan Cemiyeti”nin amacının “milletin bütün sınıflarını tek bir millet kavramı içinde birleştirmeyi amaçladığını” belirtmektedir. Bk. Balta, 2014d, s. 336.

olarak söz eder (*Anatoli*, 23.10.1851, no. 40). Yukarıda Gavriilidisle polemiği bağlamında alıntılanan Ferekidis'e göre de “Anatol Rumlarının” ana lisanı Ellinika’dır (Yunanca). Grig. E. Aerikos da “lisan-ı Türki tekellüm i[e]der Anatol’daki Rum cemiyetlerinin bilaistisna kâffesi[nin] *kaybolan lisan-ı maderileri*”ni yeniden elde etmek için ellerinden geleni yaptıklarından söz eder. Kosmidis ise onlardan farklı olarak 1912 gibi geç bir tarihte “*ana lisanları Türkçe olan Anatol Rumları*”na çıkardığı *Areti* dergisi ile ecdadlarının dilini öğretmeyi amaçlar. Ana dilinin yıllar içerisinde hep aynı kalan standart bir kullanımından söz etmek mümkün değilse de bu tartışmalar, Anadolu Ortodoks kimliği ve bu kimliğin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Yunanca konuşan Rumlar tarafından sorunsallaştırılmasıyla da yakından ilgilidir.

Anatoli’de 1890 yılında yayımlanan “Gazetelerimiz” başlıklı yazı bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Bu yazı, *Anatoli*’nin *Sabah* gazetesiyle girmiş olduğu bir polemik üzerine gazetenin resmî açıklaması olarak yayımlanmıştır. İki gazete arasındaki polemik, *Sabah* gazetesinin Anadolu Hristiyanlarının aslen okullar ve öğretmenler eliyle *Helenleştirilen Türkler* olduklarını ve anadillerinin de Türkçe olduğunu iddia etmesiyle başlamıştır (Şişmanoğlu Şimşek, 2010, s. 115). *Anatoli* bu iddiayı çok sert bir dille reddeder ve aşağıda alıntılanan bölümde de görüldüğü gibi Anadolu Rumlarının “hâlis Rumlar” olduklarını belirtir:

*Tekrar ideriz ki, Anadolu Rum Hristianlarından ekserinin lisan-ı maderzadı bozuk veyahod oldıkca musahhah Rum lisanıdır yani ana lisanları Türkçe deyildir. Sahihdir ki altı-sekiz asırdan beri Türkler ile – karındaşane bir surette – beraber yaşayarak, Türkçeyi öğrenmişler ve bu lisan üzere ahz-u-ita ve muhabere itmeye alışmışlardır. Yoksa başka anasıra karışmamış ve halis Rum aranılırsa Anadolu Rumlarıdır. (...) Anadolu Rumların Türkçe huruf ile Türkçe lisanını tahsil etmek arzusında oldukları sahihtir. Ve bir haylisi lisan-ı resmimizi tahsil itmiş ve oldıkca öğrenebilmiştir ve bugünkü günde Anadolu Rum mekteplerinin çoğunda lisan-ı Türki bir suret-i mahsusada talim ve tedris olunuyor. Anadolu Rumları kendi ana lisanları olan Rumca’yı tahsil itmekle lisan-ı resmimiz olan Türkçeyi öğrenmekden geri kalamazlar (*Anatoli*, 8.05.1890)²⁰.*

Burada ilginç olan nokta, gazete tarafından Anadolu Ortodoksların anadillerinin bu alıntıda “bozuk ya da tashih edilmiş, yanlışları düzeltilmiş Rumca” olarak nitelendirilmiş olmasıdır²¹. Bu açıklamanın herhangi bir okur

²⁰ Metindeki vurgular bana aittir.

²¹ Benzer bir görüş *Anatoli*’nin başka bir sayısında da dile getirilmiştir: “Tarihen musmetdirki, Türklerden hiç bir ferd Hristiyanlığı kabul itmemişdirki, Türk Hristian vücudine ihtimal verilmiş olsun. Anadolu Ortodoksos [sic] Hristiyanların Rum olduklarına kütüb-i tevârihiye şahid-i kâfi olduğu ve bütün Anatoliye diyarı Rum dinmiş olduğu şöyle dursun hala Anadolu Ortodoksoslarının ekseriyeti galat ve bozuk Rumca tekellüm itmekte oldukları da delalet ider. Anadolu Rumlarının diğer hemcinslerine

mektubu olarak değil, bizzat gazetenin yönetimi tarafından yapılmış olması nedeniyle bu görüşü, okurlar üzerinde önemli nüfuza sahip olan *Anatoli*’nin resmi görüşü olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Dahası, *Temaşa-i Dünya*’da Misailidis’in doğduğu yer olan Kulayla ilgili bilgi verilirken buradaki ahalinin de “bozuk Rumca lisan tekellüm ettikleri”nden söz edilmektedir²². Hem konuşma hem de yazı dili olarak Türkçeyi kullanan bu topluluğun, anadillerini “bozuk ya da tashih edilmiş, yanlışları düzeltilmiş Rumca” olarak tanımlamalarını nasıl anlamlandırmak gerekir?

Haris Eksertzoğlu, “Shifting Boundaries: Language, Community and the ‘Non-Greek-Speaking’ Greeks” (Değişen Sınırlar: Dil, Topluluk ve Yunanca Konuşmayan Yunanlar) başlıklı makalesinde, büyük ölçüde Slavca, Ulahça, Arnavutça ve bunun yanında Arapça ve Türkçe konuşan “Yunanca-konuşmayan Yunan” cemaatler meselesinin Yunan milliyetçi söyleminde ele alınmasını, 1860’larda kurulan eğitim cemiyetlerinin ve eğitim kurumlarının yanı sıra başka dinamiklerle de ilişkilendirmektedir. Eksertzoğlu on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Yunan aydınlanmasının da etkisiyle özellikle Yunan dili üzerinden tanımlanan Yunan millî kimliğinin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı politik sebeplerin ve “millî çıkar”ların varlığıyla “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”ın “keşfine” ve ulusu tanımlayan dil kriterinin dönüşümüne sebebiyet verdiğini belirtmektedir (Eksertzoğlu, 1999a, s. 85). Yazar, “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”’a yapılan atıfların 1870’lerde Osmanlı Makedonyası ve diğer Balkan bölgelerinde yoğunlaştığını belirtmektedir. Birbirine rakip Balkan milliyetçiliklerinin yerel etnik grupları “hayali cemaatleri”ne dâhil etme projelerinden kaynaklanan Makedonya meselesinde, bölgede anadili Yunanca olmayan Hristiyanların çokluğu Yunan diplomatların elini zayıflatıyordu. Yunanca yalnızca kent merkezlerinde ve güney bölgelerde konuşuluyordu; kırsalda ise Yunanca-olmayan (Slavca, Ulahça, Türkçe ve Arnavutça) diller hâkimdi. Bu durum, Yunanca-konuşmayan Hristiyan toplulukların resmî olarak Yunan ulusuna dâhil edilmeleri zorunluluğunu beraberinde getirdi. Böylece nüfus üzerinde siyasal bazı talepler gündeme getirebilmek için ulus olmanın öncelikli koşullarından biri olan dil kriteri yeniden kavramsallaştırıldı. Bu kavramsallaştırma, Makedonya meselesinin yanı sıra Anadolu’da Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar için de daha önce ele alındığı

nisbeten daha ziyade Türkçe bilmeleri komşularının çok olan ehali-i İslamiyenin bu lisanı tekellüm itmelerinden ileri gelmiştir” *Anatoli*, 21 Nisan 1890.

²² “[M]eğer Kula’nın batı tarafında bir saat mesafede atik Yunanlıların asrından kalma Gölde [Kolitta] kariyesinde Ayios Yeoryios (23 Nisan) Panayırı olur imiş, bu ecilden biz de ziyaret etmeğe gittik, ne hikmet ki Kula’nın kâffe-i taşları siyah ve Gölde’nin kâffe-i beyazdır ve ahali hâlâ bozuk Rumca lisan tekellüm ederler ve üçü mâmur ve atik İstanbul Kiliseleri olduğundan, Türkçe Vakıf Kazası tesmiye olunmuş, Ayazoğlu isminde muteberandan iki karındaşın birden düğünleri olmağa ile hazır bulunduk ve türlü zöğümleri (inançlar) seyr ü temaşa eyledik.” (Misailidis, 1988 [1871], s. 183).

gibi kullanılmaya başlandı. Ancak bu değişim, dilin millî kimlik için devre dışı kaldığını göstermemekle birlikte beraberinde bu dilsel çeşitliliği açıklayıcı entelektüel üretimi de zorunlu kılmıştır (Eksertoglou, 1999a, s. 87). Yunan dilinin kaybını talihsiz tarihsel koşullara bağlayan bu söyleme göre Yunanlar, dillerini kaybetmiş olsalar da (*de-hellenisation*), millî bilinçlerini kaybetmiyorlar, ulusun yeniden yükselişe geçtiği dönemlerde yeniden “öz-kimlikleri”ni kazanmaları söz konusu oluyordu; böylelikle “Yunanca-konuşmayan Yunanlar”ın “hayalî cemaate” eklemelenmesi en azından söylemsel düzlemde mümkün oluyordu.

Eksertoglou, “Yunanca-konuşmayan Yunanlar” kavramsallaştırmasının yalnızca politik ve tarihsel sebeplerden değil, bu sebeplerle de bağlantılı olarak aynı zamanda *katharevusa-dimotiki* tartışması²³ üzerinden de şekillendiğini belirtmektedir (Eksertoglou, 1999a, s. 90). Dilsel çeşitlilik ve standartların yokluğu tespiti ile *dimotik* Yunancanın oluşması, Yunan ulusunun düşüşüne ve yabancı işgaline bağlanıyordu. Eski Yunancanın dilsel standartlarının kaybolması “barbarlaşma” olarak algılanıyordu. Ayrıca *katharevusa* taraftarları *dimotik* dili, diyalektler bileşimi olarak kabul ediyor ve bu durumun Yunancanın öğrenilebilir bir dil olmasının önünde bir engel olarak görüyordu. Farklı diyalektlerin varlığı, aynı zamanda onlar için köleliğin bir göstergesiydi. Dolayısıyla eğer *dimotik* Yunanca, köleliğin ve yabancı işgalinin dilsel bir ürünüyse o hâlde “Yunanca-konuşmayan-Yunanlar” örneği de diğer dilsel biçimler gibi bu söyleme eklemelenebilirdi. *Anatoli* ve *Temaşa-i Dünya*’da yer alan “bozuk Rumca” ifadesi bu anlamda Yunancaya *dimotik* dil üzerinden eklemelenmeye çalışan bir niyetin işareti olarak da okunabilir. Böylelikle bu topluluğun konuştukları dil olan Türkçe ya da yazı dilleri Karamanlıca, örneğin Teselya ya da Peloponez gibi çeşitli bölgelerde farklı biçimlerde konuşulan Yunancanın diyalektlerinden biri mertebesine yükseliyor; bir anlamda Karamanlıca Yunanca içerisinde meşruiyet kazanıyordu. Anadilleri olduğu söylenen Rumcanın “bozuk ya da oldukça musahhah” şeklinde ifadesi ise *katharevusa* taraftarlarının halkın farklı biçimlerde konuştuğu Yunancayı nitelendirirken sıklıkla kullandığı “bozulmuş Yunanca” gibi olumsuz sıfatları hatırlatması açısından da anlamlıdır.

²³ Modern Yunan kimliğinin Eski Yunan medeniyetinin bir devamı olarak “tahayyül edilmesi” en temelde bir dil meselesi olarak kendini gösterdi. Ulus-devletlerin ve millî edebiyatların bir dil politikası ve programı üzerinden inşa edilmesi on dokuzuncu yüzyıla özgü kavramlar olsa da Yunan örneği açısından ilginç olan nokta, bu inşanın henüz başlangıcında birbirine rakip iki farklı dil politikasının aydınlar tarafından ortaya atılmasıdır. Bu iki farklı görüş, *katharevusa* ve *dimotiki* olarak adlandırılan ve 1885 yılında ilk kez Emmanuel Roidis tarafından *diglossia* (çiftdililik) şeklinde kavramsallaştırılan, temelde yazı dili ve konuşma dili arasındaki farklılığa işaret eden bir dil sorunuydu (*glossiko zitima*). Ayrıntılar için bk. (Mackridge, 2009).

Her ne biçimde tanımlanırsa tanımlansın Türkçenin Anadolu lu Hristiyanlar tarafından konuşulması, 15. yüzyıla tarihlendirilse de (Clogg, 1996, s. 68; Bellingeri, 2010) bu durumun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir problem ya da anomali olarak algılanmaya başladığı görülmektedir. Bu algının arkasında yatan neden, yukarıda Eksertzoğlu'nun belirttiği gibi sonradan revize edilmiş olsa da Yunan ulusal kimliğinin ayırt edici en önemli unsurunun Yunan dili olmasıdır. Paschalis M. Kitromilides, 1821 Yunan Bağımsızlık Savaşı sonrasında oluşturulmaya çalışılan ulusal kimlik inşasında etkili olanın “milli birlik” doktrini olduğunu ve bu doktrinin sosyal düzlemde kültürel söylemin homojen ve bir örnek oluşunu; coğrafi düzlemde ise Yunan Krallığı'nın içindeki ve dışındaki Yunan ulusunu birleştirecek olan Hellenizmi ve zamansal olarak da Homeros'tan modern zamanlara uzanan kesintisiz tarihsel bir devamlılığı içerdiğini belirtmektedir (Kitromilides, 1989, s. 167). Kitromilides, söz konusu ideolojiyi yaymak üzere resmî düzeyde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunan konsolosluklarından, gayriresmî girişimler olarak ise Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde açılan Rum okullarında Atina'da eğitim görmüş öğretmenlerin yürüttüğü faaliyetlerden söz etmektedir (Kitromilides, 1989, s. 170). 1870'li yıllarda Anadolu'da Yunan dili ve eğitiminin yaygınlaşmasında çok önemli çalışmalar yapmış olan Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi'nin (*Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos*) Anadolu'daki okullara dair yazdıkları eğitim raporları ve düzenledikleri kültürel yarışmalar, Türkçe konuşan Ortodoksların eğitim durumunu ortaya koymakla birlikte dönemin Yunanca konuşan eğitilmiş Rumlarının Türkçe konuşan Anadolu luları nasıl algıladıkları konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Derneğin raporları, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda “Yunan ulusal topluluğu”nu nelerin oluşturduğuna dair bir fikir de vermektedir. Yunanca konuşmamak her ne kadar Yunanlılığın “mutlak” kaybına yol açmasa da “ideal bir Yunanlılık” için “cehaletle mücadele ulusal bir anlam da kazanmaktadır.”: “[Z]ira eğitim almak, kültürün bireyselleşmesi ve dilin öğrenilmesi ve Yunan kültürünün kabulüyle kişinin ulusal aidiyetini tanıması olanağını sunmaktadır.” (Eksertzoğlu, 1999b, ss. 71-72). Derneğin eğitim komisyonlarının 1870 ve 1880'lere ait raporlarında yakınılan temel mesele, Anadolu'daki bazı kasabalarda Türkçeden başka bir dil konuşulmuyor olması; sakinlerinin çoğunun “barbar dillerde” konuşuyor olması ve bu toplulukların cahil olduklarından Batılıların dini ayartmalarına açık olmalarıdır²⁴. Önemli olan bir diğer nokta ise birçok cemaatin “cehaletine”, eğitime karşı ilgisizliğine ve bunun uzantısı olarak da eğitim kurumları ve okullar oluşturmadaki isteksizliklerine sıkça yapılan atıflardır (Eksertzoğlu, 1999b, s. 65). Benzer bir gözlemi Sia Anagnostopoulou, “Greek Diplomatic Authorities in Anatolia” (Anadolu'da Yunan Diplomat Yetkililer) başlıklı yazısında da dile

²⁴ Eksertzoğlu'nun verdiği örnekler İznik, İyonya'nın Sarkan bölgesindeki Kirkice kasabası, Bursa ve Kapadokya'da Ürgüp'tendir. Bk. Eksertzoğlu, 1999b, s. 64.

getirmektedir. Yazar, Türkçe konuşan Ortodoksları millet-i Rum'a dâhil etme çalışmalarının on dokuzuncu yüzyılın başına kadar gittiğini ve bu çalışmalara Yunan Devleti'nin kurulmasından önce İstanbul'un önderliğinde başladığını belirtir. Anadolu, bu dönemde "milleti (*genos*) aydınlatma" projesinin bir parçası olmuştur (Anagnostopoulou, 2010, ss. 63-64). Daha önce Anadolu'nun Helenleştirilme projesi Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ortodokslar'ı da etkilemiş ve Anadolu'dan gelen Hristiyanlar çeşitli dernekler kurarak geldikleri memleketlerini "medenileştirmeyi" "kutsal bir görev" olarak addetmeye başlamışlardır. Anagnostopoulou, 1912'den sonra Anadolu'da varlığını iyice hissettirmeye başlayan Atina'nın Anadolu Hristiyanları oryantalist bir bakış açısıyla algıladığını belirtmektedir. Yazar, Konya Konsolosluğu tarafından hazırlanan bir raporda yer alan Türkçe konuşan Ortodokslarla ilgili söylemin *Yaban* romanının yazarı Yakup Kadri'yi hatırlattığını belirtir. Örneğin bu raporda Konya Sile kasabasında yaşayan Anadolu Hristiyanların "cehalet, bayağılık, kabalık ve millî dejenerasyon" içerisinde olduğundan söz edilmektedir (Anagnostopoulou, 2010, ss. 75). Evangelia Balta, özellikle on dokuzuncu yüzyılda kaleme alınan ve sahnelenen bazı Yunanca tiyatro eserlerinde Anadolu karakterlerin yukarıdaki dile getirilen özelliklerinden ötürü karikatürize edilerek bir komedi unsuru olarak kullanıldıklarından söz etmektedir. Bunlardan ilki *Babylonia* oyunudur²⁵.

Aristotelis Kourtidis ise "Küçük Asyalıların (Anadolu Rumlarının) Dili ve Öğrenme Tutkusu" başlıklı yazısında bambaşka bir tablo çizerek öğrenmeye tutkun, eğitim için her türlü güçlüğü üstesinden gelebilecek bir Anadolu halkından ve onların binbir gayretle okul kurma çabalarından tutkulu bir dille şöyle söz etmektedir:

Ve okullar, çok sayıda okullar kuruldu. Dernekler kuruldu. Tıka basa dolu para kasaları ve bakkal dükkânları ya da tuzlanmış ve dumanda kurutulmuş balıklar satan dükkânların karanlık kuytularında, nasırlı eller tarafından acımasız bir tutumlulukla biriktirilen gündelik kazançların tıkıştırıldığı, boyunlarına asılarak fanıların altına giyilen çıkınlar açıldı. Bu okulların açılış törenleri, yeni bir ulaşım yolu sağlayan tren istasyonu açılışları gibi büyük bir resmiyetle yapıldı. Ancak okulların işleyebilmesi için öğretmenlere ihtiyaç vardı ve çok az öğretmene sahip olunduğu gibi eldekiler de yetersizdi (Kourtidis, 1909, s. 32).

Kourtidis, yazının devamında Antalya'daki cemaatlerden birinin para toplayarak bir lise öğrencisini Atina'ya öğretmen olmaya göndermelerini ve bu öğrencinin dönüşte büyük bir törenle karşılanmasını anlatmaktadır. Dahası, Burdur'dan Atina'ya başlarında fesleriyle yine Atina'ya öğretmen okuluna okumaya giden ve

²⁵ Diğer oyunlar için bk. Balta, 2013, ss.71-90.

zor geçim şartlarından ve bakımsızlıktan birisi ölen iki gencin Kokkinos ve Filippidis'in trajik hikâyesini de aktarır (Kourtidis, 1909, s. 32).

Areti'deki yazıların ortaya koyduğu bir başka durum ise gerek Atina merkezli çabaların gerekse cemaatin önde gelenlerinin girişimlerine rağmen 20. yüzyılın başında bile Yunancanın istendiği ölçüde Türkofon Ortodokslar tarafından çeşitli sebeplerle edinilemediğidir. Başka kaynaklar da bu gözlemi doğrulamaktadır. Dawkins, 1916 tarihli kitabında okulların ve cemaatlerin çabalarına rağmen Kapadokya'nın birçok yerinde Türkçenin Yunancayı tehdit ettiğini söylerken Anastasios K. Iordanoglou, Ankara'daki Ortodoks cemaatinin Nüfus Mübadelesi'ne kadar Türkofon olarak kaldığını belirtir (alıntılayan Benlisoy, 2010, ss. 425-426). Iordanoglou'nun sözünü ettiği 1923 yılında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin kaçınılmaz olarak bu dil tartışmalarına kısmen nokta koyduğu, mübadillerin Kuzey Yunanistan'a yerleşmeleriyle birlikte bu kez bambaşka bir kültürel ve politik ortamda varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları söylenebilir. Evangelia Balta, Kuzey Yunanistan'a yerleşen mübadillerin kısa yaşamlı iki dilli *Prosfigiki Foni / Muhacir Sedası* gazetesi (Alpan, 2013) ve Yunan siyasetçilerin oy toplamak için kullanmak zorunda kaldıkları Yunan harfli Türkçe broşürler dahil bütün yayınlarının 1935 civarında sona erdiğinden söz eder. Yunanistan Devleti'nin dilsel homojenleştirme siyaseti ve mübadillerin tek dilli yeni kültüre uyum süreçleri "uzun ve acılı" olacaktı (Balta, 2014e, s. 1).

Sonuç

En erken 15. yüzyıldan beri varlıkları bilinen Türkofon Anadolu Ortodoks Hristiyanların konuştıkları dilin ve Yunan harfli Türkçe ile yazdıkları metinlerin Anadolu'da konuşulan diğer diyalektlerle büyük ölçüde benzerlik taşıması nedeniyle ayrı bir ağız ya da dil olarak değerlendirilmemesi gerektiği son yıllarda yapılan dilbilimsel çalışmalarla da ortaya konmuştur. Daha çok kültürel-grafik bir olgu olarak değerlendirilmesi gereken bu üretimin dönemsel olarak ne türden dilsel değişiklikler ve çeşitlilikler içerdiği ortaya konmuşsa da bu üretimi gerçekleştiren öznelere bizzat kendilerinin konuştıkları ve yazdıkları dile dair ne düşündükleri, onu nasıl adlandırdıkları ve dillerini kimlikleriyle nasıl ilişkilendirdikleri üzerinde yeterince durulmamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunan harfli Türkçe gazete ve süreli yayınlarda görünür olmaya başlayan dil tartışmaları bu konuda birçok ayrıntı sunmaktadır. Anadolu Hristiyan okur, her şeyden önce okuduğu metinlerin ister gazetede isterse bir romanda olsun "açık" ve "sade" Türkçe ile yazılmasını talep etmektedir. Gazete yöneticileri tarafından da büyük ölçüde kabul gören bu taleple Osmanlı Müslümanların 1860'lardan sonra yaptıkları dilde sadeleşme tartışmaları arasında bir koşutluk kurmak mümkündür. Bazıları tarafından "Anadolu lisanı" olarak adlandırılan bu dile olan gereksinim Türkofon

Ortodoksların Türkçe eğitimini formel kurumlarda alamamalarından da kaynaklanmaktadır.

Yunanca konuşan Rumlara nazaran Türkçe konuşabilmeleri kendilerine özellikle ticaret hayatında bazı avantajlar sağlarken büyük ölçüde Arap harfli Türkçe tedrisatlı örgün bir eğitimden yoksun olmaları nedeniyle devlet kadrolarında kendilerine yer bulmakta zorlanan Türkofon Anadolu'lar, Türkçeyi daha iyi öğrenebilmek için de talepkârdırlar. Öğrencilerin Türkçe öğrenememeleri konusunda liyakat sahibi öğretmenlerin okullara atanmaması, tabasbusun ve insan kayırmanın liyakatın önüne geçmesi gibi sebepler gösterilirken bütün bu sorunların müsebbibi olarak da sıklıkla patrikhaneye işaret edilmektedir.

Anadolu'da Türkçe konuşan Hristiyanların varlığı, Yunan millîyetçi söyleminin temel taşlarından biri sayılan ve Yunan millî kimliğinin kurucu unsurlarından biri olan Yunanca konuşma ölçütünde Haris Eksertzoglou'nun belirttiği gibi yeni bir kavramsallaştırmanın gündeme gelmesine de neden olmuştur. Bu durumun temelinde yeni kurulan Yunan Devleti'nin, Anadolu'daki "soydaşlarını" "Yunan millî cemaati" içerisine dâhil etme isteğinin yattığı söylenebilir. Her ne kadar millî kimliği oluşturan dil kriteri genişlemiş ve Yunanca konuşmayanları da içine almış olsa da "Yunanca bilmeme"nin bir "cehalet" olarak algılandığını ve "kabalık", "görgüsüzlük" ve "bayağılık" gibi kavramlarla ifade edildiğini, Anadolu'da açılacak olan Rum okullarının temel görevinin bu cehaletle mücadele etmek olduğunu derneklerin eğitim raporlarından anlıyoruz. Millet-i Rum içerisinde Türkçe konuşan bir topluluk olarak Anadolu Ortodokslarının söz konusu durumlarının gazetelerde ve süreli yayınlarda da zaman zaman gündeme geldiği, diğer gazetelerle bu konuda polemiklerin yaşandığı ve *lisân-ı maderî* (ana dili) tanımının da bu nedenlerle kimi zaman revize edilerek Türkçe ya da Yunanca olarak yeniden kavramsallaştırıldığı görülmektedir.

Gazete ve dergilerde dil üzerine yapılan tartışmalarda öne çıkan meselelerden biri de Türkofon Hristiyanların Yunanca edinimlerinin iyileştirilmesidir. Anadolu Hristiyanların geri kalmışlığının en önemli nedeni olarak ana dilinin bilinmemesi gösterilirken aynı zamanda ana dili milleti oluşturan fertleri birleştirecek, "ittihadi" sağlayacak en önemli bağ olarak da algılanmaktadır. Türkçe eğitiminde tartışıldığı gibi dili öğretmede yöntem sorunu, öğretmenlerin liyakati, Türkofonlara uygun ders materyallerinin eksikliği, anaokullarının ıslahı Yunanca öğretiminde gündeme getirilen diğer konulardır. 1912 yılında Türkçe ve Yunanca iki dilli olarak yayın hayatına başlayan *Areti* dergisinin temel misyonunun Türkofon Ortodoksların Yunanca öğrenmesine katkı sağlamak olması, yüzyılın başında geline noktaı anlamak açısından önemlidir. *Areti*'deki yazıların ortaya koyduğu bir başka durum ise gerek Atina merkezli çabaların gerekse cemaatin önde gelenlerinin girişimlerine rağmen 20. yüzyılın başında bile Yunancanın istendiği ölçüde Türkofon Ortodokslar tarafından çeşitli sebeplerle edinilemediğidir. Başka kaynaklar da bu gözlemi doğrulamaktadır. Sonuçta 1923

yılında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, bütün bu tartışmaları kısmen sonlandırırken, Yunanistan'a gitmek zorunda bırakılan Türkofon Anadolu Ortodoks Hristiyanlar için de ulus devletinin homojen dil tahayyülüne sancılı uyum sürecinin başlangıcı olacaktır.

Kaynakça

- Alpan, A. S. (2013). Μουκαδδερατημηζά χακίμ ολαλήμ: Reading 'Refugee Politics' Through the Pages of Μουχατζήρ Σεδασί. III. International Workshop of Karamanlidika Studies, Nevşehir'de sunulan bildiri.
- Anagnostopoulou, S. (2010). Greek Diplomatic Authorities in Anatolia. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 63-78). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Balta, E. (1987a). *Karamanlidika Additions (1584-1900)*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (1987b). *Karamanlidika XXe siècle*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (1997). *Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléments*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure.
- Balta, E. (2014a). Karamanlîca Kitapların Konu ve Döneme Göre Tasnifi. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlîlar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 163-192). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014b). "Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz..." Vatan, Din ve Dille Bölünmüş Bir Kimliğin Serüvenleri. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlîlar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 117-140). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014c). Karamanlî Basını Kataloğu. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlîlar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 259-276). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014d). *İ Areti* [Fazilet]: 1912'de Yayımlanan On Beş Günlük Resimli Dergi. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlîlar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 325-363). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Balta, E. (2014e). Giriş: Karamanlîca Kitapların Çılgınlıklarıyla Fısıltıları. E. Yalçın, (Ed.). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlîlar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* içinde (ss. 325-363). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Bellingeri, G. (2010). Some Venetian Sources on Cultural Landscapes of 'Caramania'. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 79-91). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Benlisoy, S. (2006). Karamanlîca Haftalık Anatol Ahteri Dergisi "Anatolda İlmin Terakkisi Kabil mi Değil mi?", *Toplumsal Tarih*, 154, ss. 56-60.

- Benlisoy, S. (2010). *Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During the Nineteenth Century*. (Basılmamış Doktora Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2010a). Reading the Identity of Karamanli through the pages of Anatoli. (E. Balta ve M. Kappler, Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 93-108). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2010b). Türkdilli Anadolu Ortodoksların Kimlik Algısı. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 11(251), ss. 7-22.
- Benlisoy, F. ve Benlisoy, S. (2016). *Hristiyan Türkler ve Papa Eftim*. İstanbul: İstos Yayın.
- Berkol, B. (1986). 133 Yıl Önce Yunan Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe Çevirisi. *Sosyoloji Konferansları* 25 içinde (ss. 135-158). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Clogg, R. (1996). Anadolu Hristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor. *Anatolica Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries* içinde (ss. 65-91). Britain: Variorum.
- Clogg, R. (1999). A Millet Within a Millet: The Karamanlides. D. Gondicas ve C. Issawi, (Ed.). *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* içinde (ss. 115-142). Princeton, New Jersey: Darwin Press.
- Eckmann, J. (1950a). Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar. I. *Phonetica. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, ss. 165-200.
- Eckmann, J. (1950b). Yunan Harfli Karamanlı İmlası Hakkında. H. Eren ve T. Halasi Kun, (Ed.). *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I* içinde (ss. 27-31). Ankara.
- Eckmann, J. (1958). Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen. J. Eckmann (Ed.). *Jean Deny Armağanı* içinde (ss. 77-83). Ankara.
- Eksertzoglou, H. (1999a). Shifting Boundaries: Language, Community and the ‘non-Greek-speaking Greeks. *Historein*, 1, ss. 75-92.
- Eksertzoglou, H. (1999b). *Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi* (F. Benlisoy ve S. Benlisoy Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gavriel, E. (2010). Transcription Problems of Karamanlidika Texts. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 255-266). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Günergun, F. (2011). İstanbul’da Fransızca - Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi *Gazette des Hopitaux* (Ceride-i Emakin üs-Sıhha, 1887). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3, ss. 13-54.

- Irakleous, S. (2013). On the Development of Karamanlidika Writing Systems Based on Sources of the Period 1764-1895. M. Kappler, W. Arnold ve Till Stellino, (Ed.). *Mediterranean Language Review*, 20, ss. 57-95.
- Irakleous, S. (2017). Karamanlidika Is Ottoman; Viewing the Pages of Anatoli. B. Sagaster, T. Stavrides ve B. Hoffmann, (Ed.). *Press and Mass Communication in the Middle East* içinde (ss. 65-88). Bamberg: University of Bamberg Press.
- Kahya, H. (2015). *Angeliaforos Çocukları İçin (1872) Giriş–İnceleme–Metin–Dizin*. İstanbul: Ofis.
- Kappler, M. (2006). Toward a Linguistic Approach to ‘Karamanli’ Texts. S. Yağcıoğlu ve A. C. Değer, (Ed.). *Advances in Turkish Linguistics Proceedings of the 12th International Conference on Turkish Linguistics (11-13 August, 2004)* içinde (ss. 655-667). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Kappler, M. (2016). Transcription text, regraphization, variety?-Reflections on Karamanlidika. E. A. Csato, A. Menz ve F. Turan, (Ed.). *Spoken Ottoman in Mediator Texts* içinde (ss. 119-127). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kechriotis, V. K. (2005). The Greeks of Izmir at the end of the Empire. (Basılmamış Doktora Tezi). Leiden Üniversitesi, Leiden.
- Kechriotis, V. K. (2011). On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis- Opportunist or Ottoman Patriot. A. Singer, C. K. Neumann ve S. A. Somel, (Ed.). *Untold Histories of the Middle East* içinde (ss. 124-142). London and New York: Routledge.
- Kitromilides, P. M. (1989). ‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans. *European History Quarterly*, 19, ss. 149-192.
- Kourtidis, A. (2009). Küçük Asyalıların Dili ve Öğrenme Tutkusu (A. Çokona, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 188, ss. 31-33.
- Levend, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Limnidis, I. I. (2009). Küçük Asyalıların Lehçesine İlişkin (A. Çokona, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 188, s. 31.
- Mackridge, P. (2009). *Language and National Identity in Greece 1766-1976*. New York: Oxford University Press.
- Misailidis, E. (1988). *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*. R. Anhegger ve V. Günyol (Yay. Haz.). İstanbul: Cem Yayınları.
- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1958). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs I*. Athenes: Institut Français d’Athènes.
- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1966). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs II*. Athenes: Institut Français d’Athènes.

- Sévérien, S. ve Dalleggio, E. (1974). *Karamanlidika Bibliographie Analytique des Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractère Grecs III*. Athenes: Institut Français d'Athènes.
- Spataris, H. (2004). *Biz İstanbullular Böyleyiz! (1906-1922)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Strauss, J. (2010). Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?. E. Balta ve M. Kappler, (Ed.). *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* içinde (ss. 153-200). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Şimşek, M. (2018). Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması. *OTAM*, 43, ss. 199-227.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2011). The Yeniçeriler of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika. E. Balta ve M. Ölmez, (Ed.). *Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* içinde (ss. 245-275). İstanbul: Eren Yayınları.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2017). Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca *Anatoli* Gazetesi. *Kebikeç*, 44, ss. 145-187.

1923 MÜBADELESİNİ YENİDEN HATIRLAMAK: NİĞDE'DE LOZAN MÜBADİLLERİ*

*Bahadır NUROL***

Öz: Türkiye’de mübadele konusuna eğilen çalışmalar, ağırlıklı olarak, Lozan Antlaşması’nın konuya dair hükümleri, mübadelede uygulanan yasal prosedürler, iskân politikaları, ekonomik ve demografik değişiklikler ve ulus devletin kurulma aşamasına dair saptamaları içermektedir. Ancak mübadelenin gelecek kuşaklar üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar görece olarak çok daha az miktardadır. Bu makalede konu, Norbert Elias’ın öncülüğünü yaptığı “süreç sosyolojisi” yaklaşımına dayanılarak ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı, hayli özel bir göç türü olan mübadelenin uzun soluklu sosyolojik dinamiklerini açığa çıkarmaktır. Araştırma sahası, büyük sayıda mübadilin iskân edildiği Niğde’dir. Araştırma üç mübadil kuşağının sözlü tanıklıklarına dayanılarak yürütülmüştür. Temel bulguları şunlardır: İlk olarak mübadiller, yerleşim yeri seçiminde aktif rol oynamaya gayret etmişlerdir. İkinci olarak yerel halkla mübadiller arasındaki anlaşmazlıkların temel eksen, kültürel farklılıklardan ziyade ekonomik kaynaklar üzerindeki egemenlik mücadelesinden doğmuştur. Üçüncü olarak mübadiller arasındaki sınıfsal ayrımlar, göçle birlikte Türkiye’ye taşınmıştır. Dördüncü olarak mübadiller, toplumsal kabul görmek için kayırmacılıktan çok liyakate dayalı mekanizmalara önem vermişlerdir. Son olarak, günümüzde genç kuşak mübadiller arasında eski vatanlarına yönelik ilgi yeniden canlanmıştır. Fakat bu ilgi, konunun siyasi ve sosyal boyutlarından ziyade, bir tür kırsal hayat nostaljisinden beslenmektedir.

Anahtar kelimeler: Lozan Antlaşması, zorunlu nüfus mübadelesi, mübadil olmak, yerinden edilme, süreç sosyolojisi, kuşaklar.

Recalling the Population Exchange of 1923: Lausanne Exchangees in Niğde

Abstract: So far, most of the works on the 1923 population exchange in Turkey have concentrated on the relevant articles of Lausanne Treaty, legal procedures, resettlement policies, demographic and economic factors, and the establishment of the nation state. However, the works dealing with the impact of exchange on future generations are comparatively few. In this paper, this subject is discussed based on the “process sociology” approach pioneered by Norbert Elias. The aim of the study is to reveal the long-term sociologic dynamics of the exchange, which is a very special type of migration. The research area is Niğde where a large number of exchangees settled. The research is carried out on the basis of oral testimonies of the representatives of three generations of exchangees. The essential findings of this research are as follows: First, the exchangees have tried to play an active role in the selection of settlements. Second, the main axis of disputes between local people and exchangees arose from the struggle for

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 18.03.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Niğde, Türkiye. bahadirnuro@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5248-2297.

sovereignty over economic resources rather than due to cultural differences. Third, class distinctions among exchanges migrated to Turkey too. Fourth, to increase their social acceptance, exchangees gave importance to merit-based mechanisms rather than favouritism. Recently, an interest in their homeland among the younger generations is revived. However, this interest is fed more on some kind of pastoral nostalgia rather than the political and social dimensions of the issue.

Keywords: Lausanne treaty, compulsory population exchange, being an exchangee, displacement, sociology of process, generations.

Giriş

Bu çalışma, 1923 yılında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması'nın ardından Niğde'ye göç eden kesimlerin tarihsel tecrübelerini konu edinmektedir. Çalışmanın birincil amacı, hayli özel bir göç türü olan mübadelenin uzun soluklu sosyolojik dinamiklerini açığa çıkarmaktır. İkincil amacı ise mübadelenin ardından Türkiye'de dünyaya gelen kuşakların geçmişin tecrübelerini nasıl değerlendirdiklerini ortaya koymaktır.

Böylesi bir araştırmanın önüne dikilen kayda değer bir teorik güçlük söz konusudur. Zira göç sosyolojisi, tarihsel olarak ticari ve sınai dinamikleri esas alan ekonomistlerle nüfusun demografik dağılımını sergilemeyi amaçlayan coğrafyacıların ilgileri doğrultusunda şekillenmiştir (Castles, 2003, s. 17). Ardından sosyologlar, göçün sınıfsal, ailevi ve cemaat boyutlarını; sosyal ağlar ile sosyal ve kültürel sermaye üzerinden değerlendirerek önceki yaklaşımların eksik bıraktığı hususları vurgulamaya çabalamışlardır (Massey, 1990; Sassen, 1999). Ancak mübadele özelinde değerlendirildiğinde bu yaklaşımların eksik bıraktığı iki husustan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki, göçü esas olarak gönüllülük temelinde gerçekleşen bir olgu olarak ele almalarıdır. Oysa zorunlu göç, “Doğal ya da insan yapımı nedenlerden dolayı içerisinde yaşama ve refaha yönelik tehditleri de içeren bir zorlama unsuru bulunduran” göç hareketine işaret eder (Uluslararası Göç Örgütü, 2009, s. 69). Özellikle dış göç söz konusu olduğunda “bireyin kendi isteği ile göç etmesiyle, zorla göç ettirilmesinin ve terk ettiği ülkesiyle ilişki kurup kuramamasının çok farklı etkileri olabilmektedir” (İçduygu, Erder ve Gençkaya, 2014, s. 102). Dolayısıyla söz konusu “zor”un şekillendiği tarihsel ve toplumsal koşulları bir arada ele alma gerekliliği açıktır. İkinci olarak söz konusu yaklaşımlar, göçü ağırlıklı olarak iktisadi, sosyal ve siyasi sistemler açısından yerine getirdikleri fonksiyonlar temelinde değerlendirmektedirler (Abadan-Unat, 2002; Tekeli, 2008). Oysa mübadele gibi kitlesel ve son derece travmatik gelişmeler; sonraki her bir kuşak tarafından yeniden anlamlandırılmakta, statik ve işlevselci bir bakış açısının ötesine geçmekte, Norbert Elias'ın (2016, s. 8) deyişiyle “bizzat insanların ürettiği ve bunlardan da insanların üretildiği... iç içe geçmiş bir ilişkiler ağı” tarafından yeniden yoğrulmaktadır. Dolayısıyla mübadelenin sonuçlarını onu deneyimleyen kuşakla ve gerçekleştiği dönemin iktisadi, sosyal ve siyasi dinamikleriyle

sınırlamak, günümüz toplumu açısından süregelen etkisini göz ardı etmek anlamını taşımaktadır. Nitekim Renée Hirschon (2003, s. 20), Ege’nin her iki yakasında da büyük halk kitlelerinin kayıp anayurt hissinden üç ya da dört kuşak boyunca sıyrılamadıklarını ifade etmektedir: “Göçe zorlanan insanlar her yerde yerinden edilme, yurtlarını ve evlerini yitirme deneyimini yaşarlar. Bu deneyime verdikleri karşılık... toplumsal kimliğin sürekli yeniden ve yeniden tanımlanması, kökenlerine yönelik süregelen bir alakadır... Bu yitish ve parçalanmışlık hissi kolayca silinmez ve ilginçtir ki sıklıkla sonraki kuşaklara aktarılır”.

Yukarıdaki saptamalar göz önüne alındığında mübadele olgusunu göç sosyolojisinin geleneksel teorik enstrümanlarıyla değerlendirmektense uzun vadeli bir toplumsal sürecin farklı tarihsel koşullarda yüklendiğı farklı anlamlarla ve yönelimlerle ele alma gerekliliğı açığa çıkmaktadır. Böylece mübadele olgusunu bir *sosyal süreç teorisi* merceğinden değerlendirmek mümkün olacaktır. Bir sosyal süreç teorisi ise “genellikle ‘tarih’ adı verilen şeyin altyapısını oluşturan sosyal ve kişisel altyapıların gelişmesinde uzun soluklu, planlanmamış ancak yapılandırılmış ve belli bir yön izleyen eğilimleri teşhis etmeli ve açıklamalıdır” (Elias, van Krieken ve Dunning, 1997, s. 335). Mübadeleyi uzun soluklu bir süreç olarak ele almak, yukarıdaki satırlarda dile getirilen teorik güçlükleri çözmek açısından hayli işlevsel bir yaklaşımdır. Ancak Türkiye özelinde düşünüldüğünde bir mübadele araştırmasının önüne dikilen güçlüklerin teorik alanlarla sınırlı olmadığı görülür.

Türkiye örneğinde mübadeleyi konu edinen bir araştırmanın önüne dikilen üç temel pratik güçlükten söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki, Türkiye’de mübadeleye ilişkin sosyolojik yazının son derece sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de mübadele konusuna eğilen çalışmalar, ağırlıklı olarak Lozan Barış Antlaşması’nın konuya dair hükümleri, mübadelede uygulanan yasal prosedürleri, iskân ve konut sorunu, ekonomik ve demografik değişiklikleri ve ulus devletin kurulma aşamasına dair saptamaları içermektedir (Aktar, 2003; Arı, 1999; Baytal, 2017; Budak, 2010; Cengizkan, 2004; Çapa, 1990; Çelebi, 2006; Çelik, 2017; İçduygu, Erder ve Gençkaya, 2014; Keyder, 2003; Öksüz, 2000; Şenışık, 2016; Yıldırım, 2006). Diğer bir ifadeyle, Türkiye’de mübadele yazınının kurumsal değişiklikleri gözeten ve yapısal unsurlara odaklanan çalışmalarla şekillendiğini ileri sürmek mümkündür. Söz konusu sınırlılığın ardında yatan bir dizi gerekçeden söz etmek mümkündür. “Mübadele olayı, Yunanistan’da daha 1930’larda önemli bir konu sayılırken, Türkiye’de ancak 1990’lardan sonra ilgi odağı olabilmıştır. [Bunun nedeni] muhtemelen bu göç olayının iki ülkede farklı tarihi ve siyasî öneme sahip olmasıdır. Ayrıca olaya dâhil olan iki nüfusun büyüklük ve nitelik farklılıkları da başlıca etkenlerden olsa gerektir” (Emgili, 2017, s. 32).

İkinci güçlük, Türkiye’de mübadillerin birinci elden tanıklıklarını içeren anı ve günlük gibi yazılı belgelerin eksikliğidir. Bu güçlüğü aşmak için göçmenlerin kişisel öykülerini, yeni toplumsal çevrelerine siyasi, kültürel ve ekonomik intibak süreçlerini ele alan saha çalışmalarının ön plana çıkması beklenebilir (Arı, 2014). Ancak, özellikle son yirmi beş yıla gelinceye değin bu tür çalışmalar son derece cılız kalmıştır (Emgili, 2017, s. 35). Son yıllarda söz konusu eksikliği gidermeye yönelik nitelikli çalışmalar üretilmiştir (Aktın, 2017; Clark, 2008; Kaplanoğlu, 1999; Köker, 2003; Sepetçioğlu, 2005). Ne var ki tam da bu son döneme özgü üçüncü bir güçlük, söz konusu çalışmaların sürekliliğini tehlikeye düşürmektedir.

Üçüncü güçlük, mübadelenin tarihi göz önüne alındığında günümüz Türkiye’inde birinci elden tanıklıklara başvurmanın neredeyse olanaksız hâle gelmiş olmasıdır. 1923 yılında dünyaya gelmiş bir çocuğun 2019 yılı itibarıyla doksan altı yaşında olduğu düşünülürse bu araştırma; ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşaktan mübadillerin tanıklıklarıyla yetinmek durumundadır. Buna karşın mübadelenin sonraki kuşaklara yansıyan izlerini kayda geçirmek, yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi zorunlu göçün uzun soluklu sosyolojik dinamiklerini ortaya koymak açısından anlamlıdır. Dolayısıyla bu çalışma, mübadillerin belleğe dayanan sözlü tanıklıklarını arşive dayalı tarih yazımıyla etkileşim içinde ele almayı deneyen bir sözlü tarih araştırması olarak şekillenmiştir.

Bir sözlü tarih araştırması, “bir yandan eşzamanlı olarak kişilerin yaşamlarını anlamlı kılmalarına yardımcı olan geniş sosyal/kültürel kaynaklara başvururken, öte yandan onların gündelik yaşamları bağlamındaki deneyimlerine yönelik kavrayışlarını araştırır” (McCormack, 2004, s. 220). Sözlü tarih, tanıkların anlatılarına dayanan, bellekte yaşayan tarihtir (Bedlek, 2016, s. 50). Zorunlu göç alanında sözlü tarih anlatıları, başka yollarla bilgi sahibi olmanın pek mümkün görünmediği koşullarda farklı zaman ve mekânlara dair bilgi edinmenin başlıca yolu olabilir. Üstelik bireysel anlatılar sayesinde “aşırı genelleştirilmiş” mübadil tasarımlarının ardında yatan farklılıkların bilgisine azar azar da olsa ulaşmak mümkündür (Eastmond, 2007, s. 249). Bu itibarla mübadiller ve onların sonraki kuşaklarının dile getirdiği geçmişe ve yitik anayurda duyulan güncel özlem anlatıları, aile tarihine yönelik bir nostaljinin yanı sıra toplumsal tarih araştırmaları için de kullanışlı bir araç hâlini alabilir (İğsız, 2008, s. 454).

Bu çalışmanın araştırma sahası Niğde ilidir. Mübadelenin sosyolojik boyutlarını ortaya koymayı amaçlayan bir araştırma için Niğde özel bir öneme sahiptir. Çünkü Niğde, mübadele öncesinde hatırı sayılır miktarda gayrimüslim nüfus barındıran, dolayısıyla onlardan boşalan yerlere hayli yüksek oranda mübadilin yerleştirildiği bir bölgedir. Öyle ki, 1914 verilerine göre nüfusun % 32’sinin gayrimüslim olduğu Niğde’de göç sonrasında bu oran, neredeyse sıfıra inmiştir (Özkan, 2007, s. 172). Araştırma kapsamında 20 kişinin anlatıları kayıt altına alınmıştır. Katılımcılar arasında mübadeleyi doğrudan deneyimleyen kimse

yoktur. Katılımcılar 1923-1925 yılları arasında Niğde ve yöresinde iskân edilen kesimlerin ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşaktan çocuklarıdır. Araştırmaya ikinci kuşaktan 6 mübadil katılmıştır ve en büyüğünün yaşı 86, en küçüğünün yaşı 73’tür. Üçüncü kuşak mübadillerin yaş aralığı 45 ile 62 arasında değişmektedir. Bu kuşağa ait katılımcıların sayısı 9’dur. Mübadillerin en son kuşağından 5 kişiyle görüşülmüştür ve bu katılımcıların yaşları 27 ile 36 arasında değişmektedir. Görüşmelerin 12’si Niğde ili sınırları içinde, 5’i Konya’da, 2’si Ankara’da ve 1’i Adana’da yürütülmüştür. Görüşmeler 2016 yılı Mart ayı ile 2018 yılı Aralık ayları arasında ev, restoran ve kahvehanelerde yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşme süreleri bir saat ile üç buçuk saat arasında değişmektedir.

Bu çalışma iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım, mübadelenin tarihsel arka planına değinmektedir. Bu kısımda mübadelenin kararlaştırıldığı Lozan Antlaşması ve bu antlaşmanın toplumsal sonuçlarına yönelik farklı bakış açıları ele alınmaktadır. İkinci kısım, araştırmanın temel bulgularının sergilendiği ana kısımdır. Bu kısımda alt başlıklar hâlinde sırasıyla Lozan’ın ardından Niğde’ye yerleşmiş farklı kuşakların gözünden mübadele süreci, iskân sorunları, sosyal hayata intibak ve yerli halkla girilen temasların zaman içinde farklılaşan boyutları incelenmektedir.

1. Mübadelenin Tarihsel Arka Planı

Mübadelenin yasal zemini Lozan Antlaşması ile şekillenmiştir (Budak, 2010; Clark, 2008; Hischon, 2003; Öksüz, 2000; İçduygu vd. 2014; Yıldırım, 2006). Antlaşmanın daha ilk maddesinde mübadelenin kapsamı şöyle ifade edilmektedir: “Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının... zorunlu mübadelesine karar verilmiştir. Bu kimselerin hiçbirisi, Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye’ye ya da Yunan hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan’a dönerek orada yerleşemeyecektir” (Clark, 2008, s. 13).

30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan mübadele sözleşmesi on dokuz madde içeriyordu. Bu sözleşme, 24 Temmuz 1923 tarihindeki kapsamlı anlaşmanın ilk hukukî enstrümanıydı (Hischon, 2003, s. 7). Görüşmelerin ilk safhalarında kimlerin mübadele kapsamına alınacağı hususunda taraflar arasında bir uzlaşmadan söz etmek mümkün değildi. Türk tarafı ilk başta Türkçe konuşan ve Karamanlılar olarak anılan “Türk Ortodokslar” dışında kalan tüm azınlıkların topyekûn değişimini savunuyordu. Türk tarafı ayrıca Batı Trakya’daki Müslümanlar için halk oylamasına başvurulmasını şart koşuyordu (Yıldırım, 2006, s. 69). Yunan heyeti ise İstanbul Rumlarının mübadele harici bırakılmasında ısrar ediyordu. Sorun, İstanbul’daki 100 bin civarındaki Rum’un ve Batı Trakya’daki yaklaşık aynı sayıdaki Müslüman’ın mübadele kapsamından

çıkarılmasıyla çözümlendi. Sonuçta 400 bini aşkın Müslüman, Türkiye'ye gönderilirken en az 1,2 milyon Ortodoks Rum, Anadolu'dan ayrıldı (Clark, 2008, s. xiv). Yunanistan'a giden kesim, ülke nüfusunun yaklaşık % 20'sine yaklaşırken Türkiye'ye göçenlerin toplam nüfus içindeki oranı 3,8 ile sınırlıydı (Emgili, 2017, s. 33; Hischon, 2003, s. 14).

Açıktır ki mübadele, uluslararası antlaşmalarla gerçekleşen çok özel bir zorunlu göç türüdür. Döneminde hayli yankı uyandırırken gelecekteki kayda değer tartışmalar için de bir referans teşkil etmiştir (İçduygu vd. 2014, s. 101). Bu tartışmalarda mübadeleyi pozitif ve negatif açılardan ele alan iki zıt kutup söz konusudur. İlk kutupta yer alan yazarlar, mübadeleyi Ege'nin iki yakasını birbirine düşüren anlaşmazlıkları sona erdiren barışçıl bir uygulama olarak ele alma yanlısıdır. Bu tutum, “siyasi bir bakış açısını, öncelikle güvenliğe dair sorunların dikkate alındığı uluslararası ilişkilere ve diplomasiye yönelik bir perspektifi yansıtır. Zira meseleyi siyasi çerçeveden ele alanlar, bu alandaki başarı ölçütünü çoğunlukla kayda değer çatışmaların gündemden düşmesine bağlarlar” (Hischon, 2003, s. 9). Dolayısıyla mübadele, zamanın şartları açısından kaçınılmaz bir adımdır: “Osmanlı'nın küçülmesi sırasındaki savaşlar ve çatışmaların Müslüman-Hristiyan gerilimini arttırdığı, karşılıklı güveni zedelediği ve birlikte yaşama isteğini ortadan kaldırdığını söylemek mümkündür” (İçduygu vd. 2014, s. 100). Kısacası mübadele, iki halk arasında ileride patlak vermesi olası yeni çatışmaların önünü kesmiştir. Bu yaklaşımı savunanların sıkça başvurduğu örnek, Lozan Antlaşması'nın konuya dair hükümlerinin ilerleyen yıllarda dünyanın pek çok bölgesindeki kitlesel nüfus hareketleri için bir referans teşkil etmiş olduğu gerçeğidir. “Siyasi bağlamda Lozan, genellikle devletlerarasında patlak veren azınlıklara ilişkin sorunların başarıyla çözüme ulaştırılmasına ilişkin başarılı bir örneğe işaret eder” (Hischon, 2003, s. xiv). Sözgelimi İngiltere, 1937 yılında Filistin topraklarındaki manda yönetimini sonlandırırken geride kalan Araplar ve Yahudiler arasında Lozan benzeri bir mübadele uygulanmasını öngörmüştür. İngilizler, Yahudi ve Arap liderlerine 1923 yılında Türk ve Yunan devlet adamlarının gösterdiği esnekliği göstermelerini tavsiye ederken, göçmenlerin yerleştirilmesinde görev alacak komisyonun başkanlığı için de geçmişte Rum mültecilerin yerleştirilmesinde tecrübe sahibi bir bürokratin görevlendirilmesini önermişlerdir. Türk-Yunan mübadelesi aynı zamanda 1930'ların sonuyla 1940'ların başlarını kapsayan bir dönemde Almanya ile İtalya ve yine Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki nüfus mübadelesine yönelik pazarlıklarda örnek gösterilen bir uygulama olmuştur (Clark, 2008, s. xv; Yıldırım, 2006, s. 14).

Tartışmanın diğer kutbunda ağırlıklı olarak uluslararası hukuk, sosyoloji, antropoloji ve ekonomi alanlarından kaynaklanan eleştirel görüşler, “diplomasi ve siyaset merkezli görüşlerin dayandığı pragmatik yaklaşımın karşısına, insanı merkeze alan etik kaygıları” çıkarmaktadır (Hischon, 2003, ss. 9-10). Bu bakış

açısıyla mübadele, öncelikle “kurulmakta olan ulus-devletlerin etnik ve dinsel homojenleştirme çabalarını hızlandıran sistematik bir ‘etnik temizlik’ uygulaması olarak kabul edilmektedir” (İçduygu vd. 2014, s. 101). Dahası bu örnekte devletler, mübadeleyi “henüz birey ve göçmen haklarının olmadığı bu dönemde sulh yoluyla, kendi aralarında anlaşarak ve göçmenlerin istek ve eğilimlerini kesinlikle dikkate almadan” gerçekleştirmekle eleştirilmektedir (İçduygu vd. 2014, s. 101). Bu yaklaşıma göre mübadele, göçe zorlanan kesimler açısından muazzam bir travmatik deneyimdir. “Türk tarafında Kemalist Cumhuriyet, devleti 1918 Mondros Mütarekesi’nde öngörülen sınırlar dâhilinde güçlendirme ve yine bu sınırlar dâhilinde bir millet inşa etme niyetindeydi. Böylesi bir siyasi iklimde Balkanlar ve Yunanistan’dan gelen Rumeli Müslümanlarının eski anayurtlarına bağlılıklarını gösteren ifadeler bir tür ihanet olarak görülebilirdi...” (Hischon, 2003, s. 9). Konuya ekonomik açıdan bakan eleştirel gözlemciler ise mübadelenin bilhassa Türkiye’de henüz doğmakta olan burjuvaziyi yok ederek ülke kalkınmasını baltaladığı kanısındadırlar. “Türkiye’nin bazı bölgelerinde Hristiyanların ayrılması neredeyse tüm tüccar ve iş adamlarının, ayrıca profesyonel kadroların ve zanaatkârların da kaybı anlamına geliyordu. Orta Anadolu’da bir zamanlar ticari yaşamın çoğunlukla Hristiyanların elinde olduğu yerlerde bugün bile yerel ekonominin pek toparlanamadığı izlenimi uyanmaktadır” (Clark, 2008, s. 15). Çağlar Keyder ise Türkiye özelinde mübadeleyi büyük bir kültürel kayıp ve siyasi otoriterleşmenin faili olarak nitelendirmektedir: “Taşra burjuvazisinin büyük kısmının ülkeden çıkarılması, burjuvazinin yarattığı ve desteklediği bütün kültürel kazançları silip süpürmüştü. Doğmakta olan sivil toplum henüz meyve vermeden boğulmuş ve bir kez daha devletin katı hâkimiyetinin her şeyin üstüne çıkması tehlikesi baş göstermişti” (Keyder, 2014, s. 103).

Yukarıdaki satırlar, 20. yüzyılın bu en büyük kitlesel göç hareketlerinden birinin gerçekleştiği tarihsel bağlamı yansıtmaya çabasının ürünüdür. Ne var ki bu çalışmanın giriş kısmında da ifade edildiği üzere Türkiye’de mübadele konusuna odaklanan literatürün bu zengin tarihsel malzemenin sunduğu olanaklardan tam anlamıyla faydalandığını ileri sürmek mümkün değildir. Bu çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu süreç ve sonrası, mübadelenin ardından Türkiye’de dünyaya gelen kuşakların gözünden değerlendirilerek mübadelenin uzun soluklu etkileri açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

2. Göç ve Ötesi: Faklı Kuşakların Gözünden Mübadele ve Sonrası

2.1. Göç Süreci

Lozan mübadilleriyle gerçekleştirilen az sayıdaki sözlü tarih çalışmasında başvurulmuş tanıklıklar, savaş öncesi bilhassa küçük yerleşim yerlerinde, en azından Yunan ordusu İzmir'e asker çıkarana dek, Türkler ve Yunanlar arasında kayda değer anlaşmazlıklar yaşanmadığından söz etmişlerdir (Clark, 2008; Köker, 2003). Bruce Clark'a göre (2008, s. 189) iki kesim arasındaki ilişkilerin gerilmeye başlamasının ilk işareti, Balkan Savaşı'nın ardından Batı Anadolu ve Trakya'dan gelen Rumların Selanik ve çevresine doluşarak, Türklere ait dükkânları ve evleri talan ve işgal etmeye başlamaları olmuştur. Gerilim, Kurtuluş Savaşı esnasında Anadolu'dan kaçan Rumların gelişle hız kazanmıştır (Aktın, 2017, s. 1182). Tolga Köker (2003, s. 197), gerçekleştirdiği görüşmelerde mübadele öncesinde Türklere ait okulların ve camilerin kapatılmaya başlandığına ve Müslümanların cenazelerini geceleri gizlice defnettiğine dair tanıklıklarla karşılaştığından söz etmektedir. Kürşat Kurtulgan'a göre (2016, ss. 402-403) savaşlar sırasında Müslümanlar, çoğunlukta oldukları ve kendilerini güvende hissettikleri Yeni Pazar, Kosova, Bosna Hersek, Selanik, İşkodra ve Köstence gibi şehirlerde toplanmaya başlamışlardır: "Bu şehirleri tercih etmelerinin altında yatan sebeplerden biri, bir arada kalmak ve böylelikle güvenliklerini sağlamaktı. Diğer bir sebep ise ulaşım açısından Belgrad'dan başlayıp Niş, Mitroviça, Üsküp, Selanik ve Dedeagaç üzerinden Edirne'ye kadar ulaşan demiryolu hatlarının söz konusu dönemde önemli bir yere sahip olmasıdır". Bu çalışma kapsamında görüşülen mübadillerin en yaşlısı olan Kamil Bey (86), çocukluğunda aile içinde anlatılan öyküyü şöyle dile getiriyor:

"Biz Selanik'ten geldik. Aslen Kesriyeliyiz. Kesriye'de bağlarımız, evlerimiz varmış. Komşuların tarlalarını yakmışlar. Babamlar korkmuş. Demişler, 'Bizi buralarda yaşatmayacak bunlar'. Yakanlar kim? Asker değil, polis değil, oranın it kopukları. Gece gizlice, sinsice yakıyorlar. Bizi kovup mallarımıza konacaklar... Selanik'te babamın abisi varmış. Önce onların yanına gelmişiz. Sonra Türkiye. Babamın abisi bizimle gelmemiş. Selanik'te dışçıymış. 'Ben buradan ayrılmam' demiş. Sonra bağları kopmuş. Sonradan Türkiye'ye gelse bizi bulurdu. Ona ne oldu bilmiyoruz."

Bu anlatıda sözü edilen Kesriye; Kuzey Yunanistan'da, Batı Makedonya bölgesinde yer alan bir şehirdir. Bu bölgedeki Müslümanlar, topraklarını terk etmeden Lozan'daki görüşmelerin sonuna kadar beklemiş, antlaşmanın imzalanmasının ardından Türkiye'ye gelen kesimler arasında en son sıralarda yer almışlardır (Yıldırım, 2006, s. 126). Kemal Arı, yukarıda sözü edilen yağma faaliyetlerinin Lozan'ın hemen öncesinde ve anlaşma sonrasında hız kazandığından ve çok daha ileri boyutlara ulaştığından söz etmektedir: "Pek çok Türk köyü, kimliği belirsiz şahısların saldırısına uğradı. Evler ateşe verildi, sürüleri, çiftlik hayvanları ve ambarlardaki ürünlerine ya zor kullanarak el

konuldu ya da çalındı. Tarlalarının, üzüm bağlarının ve bahçelerinin artık güvende olmadığını biliyorlardı. Sokaklar artık güvenli değildi ve beklenmedik bir anda silahlar ateşlenebilirdi” (2017, s. 80). Aşağıdaki satırlarda yer alan anlatı, bu saptamanın hiç de yersiz olmadığını göstermektedir:

“... Para eden ne varsa, elde ne varsa, satılmış. Yollarda başımıza her şey gelebilir. Soyguncular, haydutlar... Büyükler yanlarına hiç para almamış. Çocukların bellerine koca koca kuşaklar sarılmış. İçlerine ninem keseler dikmiş. Ne kadar altınları varsa, o keselerin içine koymuşlar. Bebeklerin kundaklarının içine saklamışlar. Kağnılarla gelinmiş Selanik’e. Büyükler silahla nöbet tutmuş geceleri. Bizi getirecek olan kılavuz, yarı yolda kaçmış gitmiş. Sonra çok korkmuşlar, bu adam haydutlarla birlik olur da yolumuzu keserler diye” (Kamil, 86).

Kamil’in anlatısı pek çok bakımdan Lozan mübadillerinin göç öncesi yaşadığı sürecin tipik bir özetidir. Ancak söz konusu öykünün ilerleyen kuşaklarda giderek ayrıntılarından soyutlandığını, kimi zaman resmî tarihle iç içe geçerek, kimi zamansa popüler medya anlatılarıyla yoğrularak dile getirildiğini ileri sürmek mümkündür. Bu saptamanın açık bir örneğini, mübadillerin son kuşağından 28 yaşındaki Ercüment’in anlatısında görmek mümkündür:

“Elveda Rumeli dizisini bilirsiniz. Sütçü Ramiz vardı, Ispanak vardı, Ramiz’in kızları vardı hani. Önceleri Müslüman-Hristiyan dostluk içinde yaşıyor. Sonra milliyetçilik akımları. Balkanlarda herkes kendi devletini kurmak istiyor. Dostların arasına nifak giriyor. Savaşlardan sonra Balkanlar elimizden çıkınca bizimkiler Türkiye’ye göç etmiş. Gemiyle gelmişler. Mersin’e kadar. Sonra Niğde’ye yerleşmişler.”

Mübadiller Türkiye’ye gelirken kara ve deniz yollarını kullanmışlardır. Bir kısmı kendi olanaklarını kullanarak Edirne’ye dek karayoluyla gelip oradan önce İstanbul’a, ardından da yerleştirilmeleri planlanan bölgelere sevk edilmiştir. Deniz yoluyla gelenlerse İstanbul, İzmir, Çanakkale, Muğla ve Mersin limanlarında karaya ayak basmışlardır (Kurtulgan, 2016, s. 403). Mübadillerin gemilere bindirildiği başlıca merkezler; Kuzey Yunanistan’da Selanik ve Kavala limanları, Girit’te ise Hanya ve Kandiye limanlarıydı (Clark, 2008, s. 193). Bu merkezlerle ulaştıktan sonra kendilerini güvende hissedebilirlerdi zira mübadelenin olabildiğince sorunsuz gerçekleşmesi amacıyla kurulmuş, Yunanlar, Türkler ve tarafsız görevlilerden oluşan bir “karma komisyon” onların sorunlarıyla ilgilenenecekti. Bu bölgelerde Müslümanların sorumluluğunu komisyonun Türk üyeleri ve Kızılay üstlenmişti. Bundan sonraki süreci Clark (2008, s. 192) şöyle ifade etmektedir:

Teorik olarak yardımsever Türk denetçilerin Anadolu’ya kendi parası ile gidebilecek olanları ayırıp, imkânı olmayanları da bedava ulaştırma yolunu bulmaları gerekiyordu. Ancak Müslüman konvoyu Selanik’e ulaştığında paraları olmadığı hâlde kendilerinden ödeme yapmaları istenen

göçmenlerin acı şikâyetleri duyulmaya başlamıştı. Birçoğu biriktirdiği paraları Selanik'te geceleme için kullanmak zorunda kaldı. İmkânı olmayanlara Kızılay çadırlardan bir şehir kurdu ve ısınmaları için odun, kömür temin etti. Kızılay aynı zamanda müstakbel Türk vatandaşlarını limanda yakalanabilecekleri hastalıklara karşı aşıladı. Ancak bu önlemler, göç tarihini erteleyen birçok sebepten biri olan 1924'teki büyük veba salgınını engelleyemedi.

Göçmenlerin deniz yoluyla Türkiye'ye nakli için açılan ihaleyi, İtalyan Lloyd Tristino Vapur Kumpanyası kazanmıştı. Ancak bu karardan kısa sürede vazgeçildi ve ihale Türk hükümeti tarafından Türk Vapurcular Birliği'ne verildi (Arı, 2014). Liman bölgelerindeki işlemler birkaç günden bir buçuk aya dek sürdü. Maddi durumu elverenlerin belli bir yolculuk ücreti ödemesi gerekiyordu. Söz konusu ücreti ödemeye gücü yetmeyenler için Türk hükümeti, Vapurcular Birliği'ne para yardımıyla bulunmayı taahhüt etmişti (Köker, 2003, s. 198). Türkiye'ye ulaşan mübadiller, kısa bir karantina ve sağlık kontrolü sürecinin ardından yine kara ve deniz yollarıyla kendileri için belirlenen iskân bölgelerine doğru hareket edeceklerdi.

2.2. İskân ve Niğde

Mübadile öncesinde Türk-Yunan Savaşı sırasında ilk Müslüman göçmenler küçük kabileler halinde Batı Trakya'dan İstanbul'a gelmiş, savaşın hemen ardından yakın dönemde Türkiye'den ayrılan Rumların ve Ermenilerin geride bıraktığı topraklara dağınık biçimde yerleşmeye başlamışlardı (Yıldırım, 2006, s. 126). Ancak, nicelik açısından ele alındığında mübadillerin resmî kurumların gözetiminde, sistemli biçimde kalıcı ikametgâhlarına yerleştirilmeleri gerektiği açıktı. Bu görevi, 1923 yılında kurulmuş olan "Mübadile, İmar ve İskân Bakanlığı" üstlenmiştir (İçduygu vd. 2014, s. 104). Bakanlık, Anadolu'da yerel temsilciliklerden oluşan bir ağ kurarak her bir mübadil ailesine uygun bir yerleşim yeri bulmayı amaçlıyordu. Ancak, çoğunluğun kırsal alanlardan geldiği ve tarımla uğraştığı düşünülerek mübadiller öylesine geniş bir bağlamda tasnif edilmişti ki Yunanistan'da kentlerle güçlü bağlantıları olan ve yaşam tarzları kırdan ziyade kente yatkın kesimler de kırsal alanlara yerleştirilmişti.

Yeni gelenler üç gruba ayrılmıştı: Tütün yetiştirenler, toprak işleyenler, zeytin ve üzüm yetiştirenler. Ancak bu kategorilerin her birinin [son derece] büyük olduğu anlaşıldı çünkü her kategoride köylüler ve ortakçılar olduğu gibi zengin toprak ağaları da vardı. 'Zeytin yetiştiricisi' çiftçi de olabilirdi, zeytinyağından sabun yapıp satan bir tüccar da. En kötüsü, becerileri ve yaşam tarzları köyden ziyade şehir hayatına uygun çok sayıda göçmenin ihtiyaçlarına cevap verecek bir program değildi bu (Clark, 2008, s. 222).

Türkiye'de dünyaya gelmesine karşın, aile tarihçesine güçlü bir ilgi duyan 73 yaşındaki Rauf'un anlatısı, mübadillerin kendi yaşam tarzlarına uygun bir yer

arayışının Türkiye’ye ayak bastıktan sonra bir müddet daha devam ettiğini göstermektedir:

“Mersin’de karaya çıkmış dedemler. Epey kalabalıklar. Akrabalar falan hep birlikteler. Niğde’ye yerleştirilecekler. Soruyorlar, ‘Niğde’de ne iş yapılır?’ diye. Cevap: ‘Bağcılık.’ Dedem tüccar. Selanik’e mal götürüp satarmış. Köyde arazilerimiz var ama ailenin çoğunluğu Kesriye’de, şehirde yaşıyor. ‘Ben anlamam bağcılıktan.’ diyor. Herkesi mutlu edecek bir yer arayışı var. Emin olamıyorlar. Oturup tartışmışlar. Bir karar alıyorlar. Bizden birkaç kişi, işte teyzelerden, halalardan, hepsinin ailesinden oluşan küçük bir heyet tertip ediyorlar. Büyük aile sahile yakın bir kesimde kamp kuruyor. Heyet içerilere doğru yola koyuluyor. Beğendikleri bir yer bulunca dönüp haber verecekler. Heyetten kimileri bir süre sonra geri dönüyor. İşte, Niğde civarında çok güzel yerler var. Yemyeşil yerler diyorlar. Bir kısmı tren yoluyla yolculuk ederken Ereğli’yi görüp beğeniyor, oraya yerleşmeye karar veriyor. Bir kısmı Ankara’ya kadar gidiyor. Halamlar onlar, hâlâ daha çocukları Ankara’da yaşıyor.”

Bu çalışma kapsamında görüşülen mübadillerin kendileri için öngörülen yerleşim yerlerine ilişkin ikinci bir kaygısı, uzun savaş yıllarının travmatik deneyimleriyle alakalıydı. Bu travma, denize yakın yerleşim yerlerinin işgale uğrayabileceği korkusundan besleniyordu. 60 yaşındaki Hicri’nin anlatısı, yerleşim yeri seçiminde meslekî ve yaşam tarzına dayalı kaygılar kadar psikolojik unsurların da rol oynadığını düşündürüyor:

“İlk geliyorlar Yunanistan’dan, İzmir’e iniyorlar. İzmir’de Kemeraltı taraflarında, yani sahilin yakınında yerler vermişler bizimkilere. Bizimkiler istememişler. Denize yakın, düşman gelir, işgal eder diye düşünmüşler. Denizden uzak yerler istemişler. Sonra, biz burada boğuluruz diye korkmuşlar. Hayvanlarını yayabilecekleri bir yer istemişler. Yeşillik bir yer... Sonra Isparta’ya gitmişler. 1924 kışını Isparta’da geçirmişler. Isparta’da bir iki olay olmuş. Bir hırsızlık olayı olmuş. ‘Pis muhacirler yapmıştır.’ demişler. Bir de kız kaçırma olayı olmuş. Ondan sonra bizim köylüler demişler ki ‘Bize burada rahat vermeyecekler, biz buradan gidelim!’ Bu sefer Niğde’ye geliyorlar. Burada da Uluağaç köyüne yerleşiyorlar. Bir de yukarıda Taşlıca köyü var. Otuz hane de oraya yerleşiyor. Ama bizimkiler Yeşilburç köyünü istiyor esasen. Zengin köyümüştü Rumlar zamanında. Dışarıda, İstanbul’da çalışan Rumlar yazlık evlerini buraya yaptırılmış. Ankara’yla yazıyorlar. Sonunda buraya yerleşmişler.”

Bu çalışmanın giriş kısmında Niğde’nin Türkiye’de yerel nüfusuna oranla en fazla mübadil barındıran illerden birisi olduğu vurgulanmıştı. Mübadil nüfusun il sınırları içindeki dağılımının ise şu şekilde olması öngörülmüştü: Niğde kent merkezi ve merkeze bağlı yirmi bir köy, Bor merkez kaza ve merkeze bağlı bir köy, Ulukışla merkez ve üç köy ve son olarak da Çamardı merkez kaza (Özkan,

2007, s. 172). Bir kez yerleşim yeri kesinleştikten sonra mübadillerin önündeki ilk sorun, kendilerine uygun, en azından geride bıraktıkları evlerine benzer konutlar ve işleyecekleri topraklar edinmekti. Mübadeleyi düzenleyen resmî kurumlar, en azından kâğıt üzerinde, her ailenin Yunanistan'da bıraktığı ev ve araziyle benzer koşullar taşıyan ev ve arazilere yerleştirilmesini öngörmüştü. Ancak uygulamada yetkililer "...geride kalan mülkün % 17'si (veya 1924'ten itibaren % 20'si) kadar bir miktarı kendilerine vermeyi vaat edebiliyorlardı. Yunanistan ve Türkiye karşılıklı taleplerinde anlaşabilirlerse yardımların devamının geleceğine dair belli belirsiz verilmiş bir söz de vardı" (Clark, 2008, s. 221).

Konut ve arazi sorununun kolaylıkla çözümlenmesi beklenebilirdi. Zira Balkan Savaşı'ndan bu yana Anadolu'yu terk eden gayrimüslimlerin mübadillere oranı göz önüne alındığında Türkiye hayli yüksek sayıda atıl konut ve arazi barındırıyordu. Ülke, yoğun savaş yılları boyunca kayda değer bir nüfus kaybı yaşamıştı. Öyle ki 1906 nüfus sayımında 15 milyon civarında olduğu tespit edilen Türkiye nüfusu, Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımının gerçekleştirildiği 1927 yılında 13,5 milyon olarak ölçülmüştü (Hischon, 2003, s. 15). Bu koşullar altında Müslüman mübadillere öncelikli olarak Rum mübadillerin geride bıraktığı konutlar ve araziler tahsis edildi. Ancak bu süreçte onları yeni sorunlar bekliyordu. İlki, mübadillerin geride bıraktıkları malları konusundaki kayıtların kusurlu olmasıydı. Esasen mübadelenin sorunsuz gerçekleşmesi için kurulan komisyon, henüz Yunanistan'dayken "göçecek kişilerin geride bırakacakları mallarının karşılığını yeni vatanlarında talep edebilmeleri için bu malların eksiksiz bir dökümünü yapmalarına yardımcı olma görevini üstlenmişti. Ancak, her göçmenin böylesine ayrıntılı bir işi başarması mümkün değildi. Her ev sahibi, köyün muhtarına geride bıraktıklarını gelişigüzel yazıp verdi; bu listeler de komisyona iletildi" (Clark, 2008, s. 192). İkinci sorun, hükümetin verdiği arazilerin büyüklüğünün her bir hanedeki kişi sayısına göre hesaplanmasından kaynaklanıyordu. "Üye sayısı az olan haneler daha az toprak aldı ve bu da söz konusu kesimlerin arazi dağıtımını adaletsiz bir pratik olarak nitelendirmesine yol açtı" (Köker, 2003, s. 200). 58 yaşındaki Kerim Bey'in anlatısı, belli bir abartı payı içerdiği düşünülse de bu saptamayı doğrular niteliktedir:

"İki katlı bir evimiz varmış, cumbalı, altı-yedi odalı. Çiftliğimiz varmış, inekler, koyunlar... Hâlimiz vaktimiz yerindeymiş. Sekiz-on aile dedemin eline bakarmış. Dedemin kardeşleri savaşta ölmüş. Birisi intihar etmiş. Ninem anlattıydı. Dedem hiç bahsetmezdi. Velhasıl bizim nüfus azalmış gitmiş. Bizim ortakçıya iki dönüm arazi vermişler, dedemlere dört dönüm. Evraklara doğru dürüst bakmamış memur. 'Sizin hakkınız bu.' deyip geçmiş."

Üçüncü ve mübadelenin sosyal sonuçlarını ele alan çalışmaların en sık vurguladığı sorun ise her bir mübadil hanesine özelliklerini bildiği, alışkın olduğu zirai faaliyetleri yürütmesine uygun arazilerin tahsis edilmesi kararlaştırılmasına

karşın uygulamada bu ölçüte riayet edilmemesi olmuştu (Köker, 2003, s. 199). Nitekim, Niğde özelinde yürütülen bir arşiv çalışmasında “...daha çok Malatya ve havalisine yerleştirilmesi gereken; Kozana, Kesriye ve Girebene ahalisi ile Amasya, Tokat ve Sivas’a yerleştirilmesi gereken Kayalar ve Karaferiye ahalisinin Niğde ve çevresine” yerleştirildiği vurgulanmaktadır (Özkan, 2007, s. 173). 74 yaşındaki Yasin Bey, bu süreci şöyle anlatmaktadır:

“Bizimkiler gelmiş Niğde’ye, bakmışlar üzüm bağları. Hayvancılık yaparlarmış Yunanistan’da. Gelmişler buraya, ama anlamıyorlar bu işten. Hadi anlasalar sirke yapacaklar, pekmez yapacaklar ama ‘Bunların geliriyle geçinemeyiz.’ demişler. Yardım edecek kimse de yok. İş öğretecek kimse yok. İşin inceliklerini bilmiyorlar. Bakmışlar olacak gibi değil... Almışlar baltaları ellerine, kesmişler üzümle. Elma ağacı dikmişler.”

Mübadillerin yerleşim esnasında karşılaştığı dördüncü bir sorun, kendilerine tahsis edilen eski Rum evlerini yerel halk tarafından işgal edilmiş veya yağmalanmış hâlde bulmaları olmuştur (Yıldırım, 2006, s. 147). Köker, çalışmasında bu sorunu şöyle dile getirmektedir: “[Muhacirler] kendilerine verilen evleri genellikle, ‘dört duvar, işte o kadar’ diyerek tanımliyordu. Türkiye’ye ilk gelenleri yerel halkın bu evleri boşaltmasını beklerken çadırlarda barındılar” (2003, s. 200). Bu koşullar altında kendilerine tahsis edilen bölgeden ayrılmak isteyen mübadillerin konut ve toprak gibi devlet yardımlarından feragat etmesi gerekiyordu (Aktın, 2017, s. 1193). Söz konusu sorun, mübadillerin Anadolu halkıyla ilk temaslarının pek de dostça olmadığını düşündürebilir ki bu konu aşağıdaki kısımda ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.

2.3. Anadolu’da Sosyal Hayat: Karşılaşmalar

Mübadele yazınının üzerinde tam anlamıyla uzlaştığı bir konu, Yunanistan’dan Türkiye’ye gelen mübadillerin sosyal hayata etkisinin suyun öte yanına göç eden kesimlere kıyasla çok daha sınırlı olduğudur. “Anadolu Rumları yalnızca hâlihazırdaki nüfusa son derece büyük (yaklaşık dörtte biri düzeyinde) bir ilave sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yerli Yunan halkına kıyasla daha eğitilmiş ve varlıklı kesimleri temsil etmekteydiler. Oysa Türkiye’ye gelen Müslümanlar nüfusun dörtte birinden az sayıdaydı, büyük bir alana dağılmış ve ağırlıklı olarak taşraya yerleştirilmişlerdi” (Keyder, 2003, s. 43). Kısacası Anadolu’ya gelen mübadiller, Yunanistan’a göçen kesimler gibi hâlihazırdaki toplumdan farklı bir sosyal kimlik geliştirmemişti. Ancak, “[Türkiye’de] belli bir yöreye yerleştirilen mübadil sayısının, yörenin içinde eritebileceği sayının ötesine geçmeyecek şekilde sınırlanmış olması, yerel tepkileri dindirmeyi başaramamış, üstelik yerel halkla yeni gelenler arasındaki gerilimin belirleyici unsuru olmuştur” (Yıldırım, 2006, s. 150). Yukarıdaki satırlarda mübadillerle yerel halk arasındaki ilk anlaşmazlığın göç eden Rumların geride bıraktığı konutların ve arazilerin

mülkiyeti yüzünden patlak verdiğiine değinilmişti. Clark'ın (2008), Tuzla yöresinde gerçekleştirdiği görüşmelerden edindiği izlenime kulak verilirse yeni gelenlerle yerliler arasındaki tartışmanın esasen “iki gergin ve içe dönük topluluğun sınırlı ekonomik kaynaklar için birbirini yemesinden ibaret” olduğu düşünülebilir. Nitekim, Niğde ilinde ekonomik kaynaklar üzerine yürütülen mücadelenin iki örneği kayıtlara şöyle geçmiştir:

Niğde'de çıkan Feryat gazetesinin 9. sayısında “Karyelerimizin Şikâyetleri” başlıklı bir makalede, fuzûlen meşgul hanelerin tahliye ettirilmeyip de muhacirlerin kilise köşelerinde veya sokaklarda kalmalarının sebebi soruluyordu. Bu gazetede... bunun sebebinin... gerek Niğde merkezde ve gerek diğer köylerde terkedilmiş ev ve binaların buradaki amirler tarafından kullanılmakta olduğu bildiriliyordu... Yine Niğde'deki Mıntıka Müdürlüğü'nden İmar ve İskân Vekâletine Ekim 1924 tarihinde yazılan telgrafta, Bor'daki Rum tarlalarında bazı şahısların ziraat yaptıkları anlaşılmış, ellerinde valilikten aldıkları onaylı belgeler olduğunu söyleyen bu şahısların bazılarında bu tür belgelerin olmadığı anlaşılmış ve daha sonra bunların da ziraat yapmalarına müsaade edilmişti (Sarı, 2011, ss. 82-83).

Ayrışmanın maddi temelleri ne denli güçlü olursa olsun farklı alışkanlıkların, farklı geleneklerin ve en önemlisi de konuşulan dildeki farklılaşmanın söz konusu husumeti beslediği öngörülebilir. Bilhassa dil sorunu, mübadillerin yaşadığı zorlukların başlıca gerekçesi olarak sunulabilir. Niğde'ye yerleştirilen mübadiller arasında hatırı sayılır bir oranı temsil eden ve Batı Makedonya yöresindeki Kesriye ve köylerinden gelen kesimlerin bir kısmının ana dili Makedonca, bir kısmının ise Arnavutçadır. Esasen mübadele esnasında Anadolu'ya gelen ve ana dilleri farklı olan dört topluluk söz konusudur: “Kuzey Yunanistan ve Makedonya'dan gelen Makedonca konuşan Müslüman topluluk; Orta Yunanistan ve özellikle Yanya ile Grebene-Naslıç civarından gelen, Rumca konuşan ve ‘Patriyot’ olarak tanımlanan Müslüman topluluk; Bulgaristan ve Yunanistan'dan gelen, Bulgarcaya yakın bir dil konuşan Pomaklar; Girit Adası'ndan gelen ve Rumca konuşan Giritliler” (Sepetçioğlu, 2010, s. 83). Balkanlarda yaşadıkları yörenin özgün etnik kompozisyonu düşünüldüğünde mübadillerin yaşamlarını kolaylaştırması açısından o yörede en sık kullanılan dili öğrenip kullanmaları şaşılabilecek bir durum değildir. Ancak bu saptama, onların tamamının Türkçeyi bilmediği sonucunu doğurmaz. Niğde örneğinde bilhassa küçük yerleşim yerlerinden gelen ve geldikleri yörede azınlıkta olan Müslümanların Türkçeye olan hâkimiyetleri düşüken, kent kökenli ve Türklerin çoğunlukta olduğu yörelerden gelenlerin akıcı bir Türkçe konuştukları görülmekteydi.

“Ninem ahabplarıyla arada sırada Arnavutça konuşurdu. Keyifli olduğunda Arnavutça türkü söylerdi. Ha, bir de birine çok kızdığında Arnavutça söylerdi. Dedemle, babamlara duyurmak istemedikleri şeylerden bahsederken Arnavutça konuştuklarmış. Ama onun dışında hep Türkçe

konuşurlardı. Babam zaten geldiğinde beş yaşındaymış. Türkçeden başka dil bilmezdi. Dedem de ninem de bizimle Türkçe konuşurdu. Dedemin ninem dışında başkalarıyla Arnavutça konuştuğunu ne duydum ne gördüm.” (Salih, 71).

Yukarıdaki satırlardan mübadillerin farklı dilleri çocuklarına öğretmekten bilinçli olarak kaçındıkları sonucunu çıkarabiliriz. Bu tutumun ardında yerel halkın düşmanca tavırlarından kaçınma kaygısının yattığı düşünülebilir. Üstelik Niğde’ye gelen mübadiller, ağırlıklı olarak geleneksel Sünnî İslam inancına bağlıdır. Bu koşullar altında Clark’ın Tuzla örneğinde ileri sürdüğü şu yorumun Niğde özelindeki geçerliliğini teslim etmek gerekir: “Tuzla’ya gelen göçmenlerin çoğunun ana dili Türkçe idi. Standart Sünnî İslam tarzına bağlıydılar yani yerli nüfusla aralarında bariz bir dil veya din farkı yoktu. Fakat büyük zıtlıkların olmadığı yerlerde küçük farklılıklar çoğu zaman abartılır” (2008, s. 211).

“Bizimkiler Grebene’den geliyorlar. Selanik’in yüz seksen kilometre batısında, Manastır’ın hemen yakınında bir yer... Bizimkiler ilk geldiklerinde Niğde’nin yerli halkıyla birbirlerini sevmezlermiş. Sevmeyiş nedenleri muhtemelen bizimkileri hor görmelerinden kaynaklanıyor olabilir, hani ‘pis Rumlar’... Buradakiler Yunanistan’a gittiklerinde onlar da aynı şeyi yaşamış. Buraya, atalarının yaşadığı yerleri görmeye geldiklerinde anlattılar. Orada da mesela ‘pis Türkler’ diyorlar, ‘Ne işiniz var burada! Defolun gidin, Anadolu’ya!’ diyorlar.” (Hicri, 60).

Bu çalışma kapsamında yürütülen görüşmeler, her iki kesim arasındaki sürtüşmelerin arbedeye dönüştüğüne dair bir anlatı içermiyor. Ancak Niğde’de her iki kesimin uzun müddet boyunca farklı camilerde ibadet ettiklerine ve farklı kahvehaneleri kullandıklarına dair aşağıdaki cümlelerde billurlaşan pek çok tanıklık söz konusudur:

“Dedemleri geldiklerinde camiye almamışlar. Müslümandan saymamışlar. ‘Yer yok!’ demişler. ‘Biz sizinle namaz kılmayız!’ demişler. Dedemler, Rumlardan kalan bir kiliseyi cami olarak kullanmaya başlamış. Yerli halk bunların camisine gelmezmiş. Camiler ayrı, kahveler ayrı. Dedemin abisi hocaymış. Namazları o kıldırırmış.” (Salim, 64).

Köker, Muradiye ve Menemen’de yürüttüğü ve yukarıdaki satırlarda atıfta bulunulan çalışmasında yerel halk ve mübadiller arasındaki ayrışmanın mekânsal boyutlarını şöyle vurgulamaktadır: “Birbirlerinin evlerine ziyarette bulunmadılar. Karaali köyünde çoğu görüşmeci, ne muhacir topluluğunun ne de yerel halkın aralarında sınır belledikleri demiryolunun öte yanına geçmediğini anımsıyor” (2003, s. 201).

Mekânsal ayrışma, mübadiller ve yerel halk arasındaki uzaklığın açıkçası en çarpıcı örneğidir. Her iki kesim arasındaki ayrılığın boyutları hakkında fikir veren bir diğer çarpıcı örnek, evlilik pratiklerinde aranabilir. Bu çalışma kapsamında

görüülen ikinci kuşak mübadillerin tamamı kendi aralarında, diğer mübadillerin çocuklarıyla evlendiklerini belirtmiştir. Üçüncü kuşakta farklı kesimlerle evlilikler sınırlı sayıda da olsa başlamış, dördüncü kuşakta ise *kendi içinde evlenmek* anlamını büyük ölçüde yitirmiştir.

“Babamın ailesiyle annemin ailesi Makedonya’dan Selanik’e gelirken yolda tanışmış. Selanik’e kadar beraber gelmişler. Türkiye’ye de beraber gelmişler. Aynı gemiyle gelmişler. Dedem de çocuk, ninem de çocuk. Niğde’de aileler arasında yakınlık sürmüş. Muhacirsin işte, birbirine ihtiyaç duyuyorsun. Kendine yakın buluyorsun. Büyüyünce aile büyükleri karar almış; ‘İster misin oğlum, ister misin kızım?’ demişler, annemler de kabul etmiş. Dayımlar, amcamlar, halamlar, hep bizim muhacirlerle evli. Ben buralı bir kız aldım. Aynı okulda öğretmendik. Eşim Burdurlu. Ailesi oranın yerlisi. Önce babamlar karşı çıktı. ‘Oğlum’ dedi babam, ‘Bizim muhacir kızların suyu mu çıktı?’ Sonra biz inat ettik. Onlar da çok üstelemedi. Şimdiki gençler hiç umursamıyor bile. ‘Seviyorum.’ diyorlar, soyuna sopuna bakmıyorlar.” (Rauf, 64).

Mübadillerle yerel halk arasındaki ilk karşılaşmaların getirdiği soğukluk, ikinci mübadil kuşağının hatıralarında canlılığını korurken tamamı Türkiye’de doğan üçüncü ve dördüncü kuşaklar için bu durum, solgun aile anlatılarından ibaret hâle gelmiştir. İlerleyen yıllarda Türkiye’de tarıma dayalı ekonomi çözülürken her iki kesim bu geçişin sancılarını birlikte yaşayacak, aynı okullarda eğitim görecektir ve “mübadil çocuğu olmak” ilerleyen kuşaklar açısından folklorik bir unsura dönüşecekti. Bu çalışmanın aşağıdaki kısmı, mübadillerin ilerleyen yıllardaki sosyal deneyimlerini sorgulamaya yöneliktir.

2.4. Türkiyeli Olmak

Açıktır ki mübadelenin sancılarını en derin yaşayanlar, mübadillerin ilk kuşağıdır. Ancak iskân ve konut sorunları çözüldükten ve yerli halkla ilk anlaşmazlıklar aşıldıktan sonra mübadiller, gözlerini geleceğe çevirdiler ve tamamıyla Türkiyeli olan anılar biriktirmeye başladılar. Bu çalışmanın iskân sorununa değinen satırlarında mübadillerin tamamının tarımsal üretime dönük kıstaslarla ve son derece geniş bir ölçekte tasnif edildiğinden söz edilmişti. Dolayısıyla iklim ve üretim biçimlerine yabancı oldukları topraklara yerleşen mübadil gruplarının yeni mesleki yeterlilikler edinme gerekliliği doğmuştu. Yanlarında yeni bir girişimde bulunmaya yetecek denli para getirebilenler, kendilerine tahsis edilen arazilerin yanına yenilerini de ekleyerek kırsal ekonomiye eklenmeyi denerken bu olanaktan mahrum olanların önündeki seçenek, nispeten varlıklı mübadillerin topraklarında ücret karşılığı çalışmak olmuştur.

“Biz Kozan’da ağaların topraklarında çalışmışız. Buraya gelmişiz, ne iş tutulacak? Dedemler gene ağanın yanında çalışıyor. Orda da ırgat, burda da. Değişen bir şey yok... Ağanın çocukları okumuş, mühendis, öğretmen

olmuş. Göçmüş gitmişler buralardan. Biz hâlâ işçiyiz. Eskiden tarlada çalışmışız; şimdi sanayide, lokantada.” (Nebahat, 48).

Nebahat’ın anlatısı mübadiller arasındaki sınıfsal ayrımların canlı bir örneğini sunmaktadır. Ancak mübadillerin önündeki seçenekler, tarım işçiliği ve çiftçilikle sınırlı değildir. Aşağıdaki anlatı, kırsal ekonominin mevsimsel dinamikleri yüzünden geçimlik üretimin zora girdiği dönemlerde çalışmak için büyük şehirlerde sanayi işçiliğine yönelen kesimlerin varlığına dair çarpıcı bir örnektir:

“Bizimkiler Ankara’ya, İstanbul’a gidiyormuş iş için. Erkekler tabii. Kadın ve çocuklar Niğde’de kalıyor. Benim dedem yapı ustasıymış. Ama işi Türkiye’de öğrenmiş, Macar ustaların yanında. Harp Okulu, Topçu Okulu, yeni Meclis binası yapılırken, Macar ustalar getirtmişler Türkiye’ye. Alman mühendislerden istifade etmişler. Dedemi Macar ustaların yanına amele olarak vermişler. Bizimkiler ustalaştıktan sonra Macar ustalar gidiyor, bizimkiler usta olarak çalışmaya başlıyor. Mesela Polatlı’daki Topçu Okulu’nda dedem yıllarca çalışmış. İlkbaharda gidiyor, sonbaharda dönüyormuş. Dönünce tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlar.” (Hicri, 60).

Niğde’deki mübadillerin ikinci ve bilhassa üçüncü kuşağı için canlı bir mesleki seçenek, devlet memurluğu olmuştur. Yukarıda tasvir edilen koşullar altında mübadillerin, çocuklarının eğitimini sosyal ve ekonomik hayata tutunmanın başlıca aracı olarak görmüş olmaları muhtemeldir. Ancak, bu seçeneğin mübadillerin nispeten büyük yerleşim yerlerinden gelen ve temel örgün eğitim görmüş kesimini kapsadığını vurgulamak gerekir. 1935 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında ülkede okuma yazma bilenlerin genel nüfusa oranının yüzde 19,25¹ olduğu göz önüne alınırsa memuriyetin sağladığı toplumsal statünün toplumsal dışlanmayı aşma yolunda hayli işlevsel bir rol oynadığı açıktır.

Bu araştırma kapsamında görüşülen mübadillerin üçüncü kuşağına dâhil kişilerin -ki bu kesimin kabaca 1940-1960 yılları arasında doğduğu öngörülebilir- hepsi de en az lise mezunudur. Söz konusu kuşağa mensup Fikri Bey’in (59) anlatısı, mübadil çocuklarının hayattaki eğilimlerini belirleyen bir atmosferde eğitime verilen önemi şöyle dile getirmektedir:

“Ben müzisyen olmak istiyordum. Baktım olmadı, pedere babasından kalmış bir iki tarla hâlâ duruyor. 1970’li yıllar... Dedim: ‘O tarlanın birini satın, bana bir iş kurun.’ Annem de babam da şiddetle karşı çıktı. ‘Okulunu bitirmezsen sana zırnık yok!’ dediler. Liseyi altı sene sürüne sürüne okudum. Sonra askere gittim. Dönünce işte ‘Ankara’da Sosyal Sigortalar Kurumu memur alacakmış.’ dediler. Başvurduk. Sınavı geçtik. Babamlar eğitimi sihirli bir anahtar gibi görüyordu.”

¹ Türkiye’de yıllara göre okuma yazma oranları için bk. <http://tuik.gov.tr/PreTabloArama.do>.

Fikri'nin kuşağının gözünde Yunanistan, bir yandan atalarına ait pastoral anlatıların ülkesiyken bir yandan da 1960'lı ve 1970'li yıllarda iki ülke arasında yaşanan ve temelini Kıbrıs sorununun oluşturduğu anlaşmazlıklar nedeniyle hayli olumsuz çağrışımlara sahip bir ülkedir. Söz konusu kuşağın temsilcileri arasında atalarının yaşadığı toprakları görmek için yakın dönemde Yunanistan'a seyahat eden isimler de bulunmaktadır. Ancak ilginçtir ki bu çalışma kapsamında görüşülen ve Yunanistan'dan hayli zengin görsel malzemeye dönen iki ismin bu ülkeye dair anlatıları sadece ve sadece atalarının kasabalarına ve köylerine dair tanıklıklarla şekillenmiştir. Daha açık bir ifadeyle mübadillerin üçüncü kuşağının Yunanistan anlatılarında Akropolis, Delfi Tapınağı, Mistra kenti, Delos adası gibi tarihî zenginlikler barındıran mekânlara ya da ülkedeki sosyal hayata dair saptamalara yer yoktur.

Üçüncü kuşak mübadillerin kendilerini tam anlamıyla Türkiye topraklarına ait hissettiğini öne sürmek mümkündür. Ailelerinin karşılaştığı travmaların etkisi bu kuşakta silinmeye yüz tutmuş, dolayısıyla onları bir arada tutan bağlar gevşemiştir. Ancak bu tutumun bir istisnası, Niğde özelinde yerel siyasette alınan tavrılardır. 62 yaşındaki Fikret Bey'in anlatısı, Niğde'de bilhassa yerel siyasette "muhacir" olmanın siyasi saflaşmalarda hâlen etkili bir unsur olduğunu vurgulamaktadır.

"Niğde'de seçimlerde son sözü muhacirler söyler. Bizden çok belediye başkanı çıktı. Belediye başkanlığı için iki güçlü aday yarışıyorsa bakarız hangisi muhacir? Muhacirler kendilerinden olan adaya daha çok oy verir. Muhacir köylerinde bazen silme tek bir adaya oy çıkar. Amaç ne? İşte babasının dostudur, amcasının arkadaşısıdır... Çocuğunu işe aldırarak, evinin önünden yol geçirtcek. Bunları eş dost ilişkileriyle yapacak."

Yukarıda sözü edilen tavrın, mübadillerin dördüncü kuşağı için geçerli olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Açıkçası mübadil olmak, dördüncü kuşaktan isimlerin hayata bakışını belirleyen unsurlar arasında kayda değer bir yer tutmamaktadır. Bu kuşağın siyasi ve ekonomik konulardaki tutumları, mübadil kökenlerine yönelik kayda değer bir vurgu barındırmamaktadır. Onlar için mübadillığın ya da göçmenliğin yemek zevkleri, müzik tarzı ve aile içinde anlatılan öykülerle şekillenen kültürel bir motiften ibaret olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu çalışma kapsamında görüşülen mübadillerin dördüncü kuşağına ait isimlerin en genci olan Mert Bey'in (27) anlatısı, ailevi kökenlerine yönelik ilgisinin temelinde son derece farklı pragmatik kaygıların da yer alabileceğini göstermesi bakımından anlamlıdır:

"Mübadele dönemine ait ne bulursam okurum. Rumeli şarkıları arşivim var. Bulabildiğim ne varsa internetten indiririm. Gitmek ister miyim, yaşamak ister miyim o topraklarda? Tabii ki! ... Hani geçen sene şu soyağacı uygulaması çıktı... E-devletten şifre alınca aile kütüğünü görebiliyorsun. Annemler hemen merak ettiler. Ama ben başka bir şeyi de merak ettim. Şimdi eğer ailenizden birileri, işte deden olur, ninen olur...

geçmişte o ülkenin vatandaşıysa sen de vatandaşlık alabiliyorsun. AB vatandaşı olabilirsin. Sınırsız imkân... Hatta bizim bir arkadaş başvurdu, Bulgar vatandaşlığı almaya çalışıyor.”

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması ile gündeme gelen mübadele, geleneksel göç teorileriyle açıklanamayacak denli özel bir döneme vurgu yapmaktadır. Ancak bu çalışmada mübadelenin sosyal boyutları, 1920’lere özgü dinamiklerle sınırlanmayıp, sonraki kuşaklar açısından taşıdığı farklılaşan anlamları bakımından ele alınmaktadır. Böylesi bir tutum, göç olgusunu bir “süreç” olarak ele almayı gerektirmektedir. Ne var ki bugüne dek göç sosyolojisinin temel varsayımları, ekonomik kriterleri ön plana çıkararak ve demografik dağılım hesaplamalarına dayanılarak oluşturulmuştur. Mübadele gibi özel “zorunlu göç” türlerine değinen araştırmalar ise konuya ağırlıklı olarak öncelikle göçün hâlihazırdaki sosyal sistemin devamına sağladıkları katkıyı, başka bir deyişle sistem açısından işlevsel unsurlarını göz önüne alarak, ardındansa göçmenlerin “intibak” sorununu ön plana çıkararak yaklaşmışlardır. Ancak mübadele, uzun süren savaşların ardından yeni kurulan bir Cumhuriyet’in hemen akabinde gerçekleştirilen bir uygulamadır. Sosyal ve siyasi sistemin yeni baştan tasarlandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla mübadiller, var olan sisteme eklenen unsurlar olarak değil, Cumhuriyet’in temel kurucu unsurları arasında görülmelidir. Öte yandan, geleneksel göç sosyolojisinin “intibak” sorununu birbirine tamamen yabancı unsurların karşılaşması temelinde ele aldığını vurgulamak gerekir. Oysa mübadele, aynı dinî inançlara sahip, büyük kısmı aynı dili konuşan ve ülkeye etnik köken ayrımı yapılmaksızın vatandaşlık bağıyla bağlanan kimselerin göçüyle ilişkilidir. Özetlersek mübadeleyi her kuşakta yeniden oluşturulan anlamları açısından ele alan bir “süreç sosyolojisi”, araştırmacılara bu tarihsel olgunun güncel yansımalarını açığa çıkarmaları açısından hayli elverişli bir yaklaşım sunmaktadır.

Bu çalışmanın gerçekleştirildiği Niğde ili, sürecin farklı kuşaklara yansıyan izlerinin açığa çıkarılması bakımından hayli elverişli bir mekândır. Çünkü Niğde, Türkiye’de mübadillerin yerel nüfusa kıyasla hayli yüksek sayıda iskân edildiği bir şehirdir. Böylelikle mübadele anılarının, zaman içinde yeniden ve farklı anlamlara bürünerek de olsa, nispeten canlılığını koruması mümkün olmuştur.

Bu çalışmanın beş çarpıcı sonucundan söz etmek mümkündür. İlki, mübadillerin bir kısmının iskânları uygun görülen bölgeleri benimsemektense yaşayacakları mekân arayışını bir müddet daha sürdürmüş olduklarıdır. Mübadillerin bu tutumunda dört etkenin rol oynadığını öne sürmek mümkündür. Öncelikle mübadiller, parçalanmış aileleri yeniden bir araya getirmek kaygısıyla hareket etmişlerdir. İkinci olarak geçmiş travmatik deneyimlerinden kaynaklanan kaygılarla sahil kesimlerinden uzak durmaya çalışmışlardır. Ardından

anayurtlarına benzeyen bir coğrafya arayışına girmişler ve son olarak da mesleki yeterliliklerini hayata geçirebilecekleri yerleşim yerleri aramışlardır. Söz konusu arayış, ikinci kuşak mübadillerin belleğinde canlılığını korumaktadır. Bu kesim, ilk yerleşim yerlerine bağlılığını korumuştur. Üçüncü ve dördüncü kuşaklar, kentleşme ve sanayileşme çabalarının yoğunlaştığı dönemde ağırlıklı olarak ekonomik kaygılarla büyük şehirlere göç etmiştir. Diğer bir ifadeyle ikinci kuşak mübadiller, yeni yerleşim yerlerini geride bıraktıklarına benzer bir duyarlılıkla sahiplenmeye devam ederken mekâna bağlılık, ilerleyen kuşaklarda ortadan kalkma eğilimine girmiştir.

Araştırmamanın ikinci sonucu, yerel halkla mübadiller arasındaki anlaşmazlıkların arka planında yatan esas nedenin göç eden Rumların mallarının paylaşımı olduğudur. Resmî makamlar, Türkiye’den göçen Rumların topraklarının mübadil ailelerine tahsisini uygun görmüştür. Ancak, uygulamada öncelikle bölgenin ileri gelenlerinin, ardındansa bölgenin yoksul kesimlerinin bu taşınmazlar üzerindeki hak talepleri başlıca anlaşmazlık gerekçesini oluşturmuştur. Ne var ki söz konusu anlaşmazlık, en azından iki kuşak boyunca, kendisini kültürel terimlerle açığa vurmuştur. İkinci kuşak mübadillerin birbirlerine bağlılıklarını koruyup, gettolar oluşturmaya yeltenmelerinde bu anlaşmazlıkların rolü büyüktür. Söz konusu bağlılık, üçüncü kuşakta çözülmeye başlamıştır ancak eskiye kıyasla yoğunluğu azalsa da aralarındaki dayanışma pratikleri canlılığını korumaktadır. Dördüncü kuşak mübadiller arasında söz konusu dayanışma örnekleri, yakın akraba gruplarıyla sınırlandırılmıştır.

Araştırmamanın üçüncü çarpıcı sonucu, mübadiller arasındaki sınıfsal ayrımların göçle birlikte Türkiye’ye taşınmış olduğudur. Göç esnasında gerçekleştirilen ve mübadilleri “tütün yetiştirenler, toprak işleyenler, zeytin ve üzüm yetiştirenler” olarak üç devasa kategoriye bölen resmî yaklaşımın söz konusu farklılıkları araştırmacıların gözünden sakladığı öne sürülebilir. Söz konusu sınıfsal ayrım, ilk mübadil kuşağının yoksul kesimlerinin Türkiye’ye geldikten sonra da -tıpkı geçmişte olduğu gibi- varlıklı mübadillerin topraklarında ücret karşılığı çalışmasıyla açığa çıkmaktadır. Mübadiller arasındaki sınıfsal farklılaşmalar onların mesleki pratiklerine de yansımıştır. Varlıklı kesimlerin çocukları henüz ikinci kuşaktan itibaren toprakla bağıni kesmeye yeltenip, teknik yeterlilik gerektiren mesleklere yönelirken, yoksul mübadiller en az bir kuşak daha zirai faaliyetlerle hayatlarını sürdürmüştür.

Araştırmamanın dördüncü sonucu, mübadillerin liyakate dayalı mekanizmaları benimsemeye olan yatkınlığıdır. Bu saptamanın olgusal dayanağı, henüz ilk kuşaktan itibaren çocuklarının eğitime verdikleri önemle açığa çıkmaktadır. Araştırmamanın bulguları bu yatkınlıkta bir yandan kendilerini yabancı hissettikleri bir sosyal çevrede eğitim yoluyla statü kazanma çabalarına, öte yandan eğitimi sosyal ve ekonomik hayatta var olmanın en işlevsel aracı olarak görmelerine

işaret etmektedir. İlk kuşaklar için devlet memurluğu, söz konusu tutumun billurlaştığı meslektir.

Son olarak üçüncü ve dördüncü kuşak mübadiller arasında atalarının yaşadığı topraklara yönelik güncel bir ilginin giderek güç kazandığından söz edilebilir. Ancak söz konusu ilgi -en azından bu araştırma çerçevesinde- geçmişin sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmelerine yönelik bir meraktan ziyade aile tarihine yönelik romantik bir yaklaşımdan ve kimi zamansa pragmatik kaygılardan beslenmektedir. Aile anlatıları zamanla trajik unsurları ayıklamış ve genç kuşaklara folklorik unsurlardan beslenen bir cennet tasarımı sunmaya meyletmıştır.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2002). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aktar, A. (2003). Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered. R. Hirschon, (Ed.). *Crossing the Aegean* içinde (ss. 79-96). New York/Oxford: Berghahn Books.
- Aktın, K. (2017). Sinop'a 1924'te Göç Eden Mübadil Aileler İle Bir Sözlü Tarih Çalışması. O. Köse, (Ed.). *Geçmişten Günümüze Göç II* içinde (ss. 1179-1198). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Arı, K. (1999). Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim. O. Baydar, (Yay. Haz.). *75 Yılda Köylerden Şehirlere*. İstanbul: Türk Tarih Vakfı.
- Arı, K. (2014). *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arı, K. (2017). A Tale of Migration: 'Exchange'. *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi (Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic)*, 1(1), ss. 75-86.
- Baytal, Y. (2017). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhacir Ve Mültecilerin İskân ve İaşe Sorunları (1923-1930). O. Köse, (Ed.). *Geçmişten Günümüze Göç II* içinde (ss. 1393-1405). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bedlek, E. Y. (2016). *Imagined Communities in Greece and Turkey: Trauma and the Population Exchanges under Atatürk*. London and New York: I.B. Tauris.
- Budak, Ö. (2010). Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü. *Karadeniz Araştırmaları*, 26, ss. 129-142.
- Castles, S. (2003). Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation. *Sociology*, 37(1), ss. 13-34.
- Cengizkan, A. (2004). *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yayınları.
- Clark, B. (2008). *İki Kere Yabancı: Kitleli İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?*. (M. Pekin, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Çapa, M. (1990). Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2(5), ss. 49-69.
- Çelebi, E. (2006). Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri. *ÇITAD*, 5(12), ss. 35-46.
- Çelik, K. (2017). Türk-Yunan Etabli Antlaşması ve Gayrı Mübadiller. O. Köse, (Ed.). *Geçmişten Günümüze Göç II* içinde (ss. 1163-1177). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Eastmond, M. (2007). Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research. *Journal of Refugee Studies*, 20, ss. 248-264.
- Elias, N. (2016). *Sosyoloji Nedir?*. (O. Değirmenci, Çev.). İstanbul: Olvido Kitap.
- Elias, N., van Krieken, R. and Dunning, E. (1997). Towards a Theory of Social Processes: A Translation. *The British Journal of Sociology*, 48(3), ss. 355-383.
- Emgili, F. (2017). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış. *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi (Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic)*, 1(1), ss. 29-54.
- Hischon, R. (2003). *Crossing the Aegean*. New York/Oxford: Berghahn Books.
- Iğsız, A. (2008). Documenting the Past and Publicizing Personal Stories: Sensescares and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange in Contemporary Turkey. *Journal of Modern Greek Studies*, 26, ss. 451-487.
- İçduygu, A., Erder, S. ve Gençkaya, Ö. F. (2014). *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-ötesi Dönüşümlere*. İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi.
- Kaplanoğlu, R. (1999). *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*. Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.
- Keyder, Ç. (2003). The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey. R. Hirschon, (Ed.). *Crossing the Aegean* içinde (ss. 39-52). New York/Oxford: Berghahn Books.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (19. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, T. (2003). Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey. R. Hirschon, (Ed.). *Crossing the Aegean* içinde (ss. 193-208). New York/Oxford: Berghahn Books.
- Kurtulgan, K. (2016). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bozkır'a İskân Edilen Balkan Muhacirleri. H. Bahar, H. Kuyumcu, Ç. Benhür, G. Küçükbezci, M. Turgut ve F. N. Küçükballı, (Ed.). *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 399-418). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Massey, D. S. (1990). Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index*, 56, ss. 3-26.
- McCormack, C. (2004). Storying Stories: A Narrative Approach to In-depth Interview Conversations. *International Journal of Social Research Methodology*, 7(3), ss. 219-236.

- Öksüz, H. (2000). Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(48), ss. 753-769.
- Özkan, S. (2007). 1923 Tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Niğde'nin Demografik Yapısına Etkisi. *TÜBAR*, XXI, ss. 169-178.
- Sarı, M. (2011). *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar İskân Faaliyetleri (1923-1938)*. (Basılmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Sassen, S. (1999). *Guests and Aliens*. New York: The New Press.
- Sepetçioğlu, T.E. (2005). *1924 Mübadillerinin Yeni Sosyal Çevreye Uyum Süreçlerinin Halkbilimsel Yönden İncelenmesi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Sepetçioğlu, T.E. (2010). Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri. *ÇTTAD*, IX(20-21), ss. 77-108.
- Şenışık, P. (2016). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler. *Studies of Ottoman Domain*, 16(10), ss. 83-119.
- Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. *Okuma Yazma Bilen Nüfus*. 3 Ocak 2018 tarihinde <http://tuik.gov.tr/PreTabloArama.do> adresinden erişildi.
- Uluslararası Göç Örgütü (IOM). (2009). *Göç Terimleri Sözlüğü*. Cenevre: IOM.
- Yıldırım, O. (2006). *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*. New York: Routledge.

NAMUS ADINA ÖLDÜRMEK: 16 ve 17. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NAMUS CİNAYETLERİ*

*Kerim İlker BULUNUR***

Öz: Namus cinayetleri, geçmişten günümüze Akdeniz havzasında yaşayan değişik toplumlarda benzer kalıplarla görülen bir olgudur. Konu, genellikle sosyolog ve antropologlar tarafından ele alınmakla birlikte tarihsel olarak yeterince çalışıldığını söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi, namus cinayetleri ile ilgili geçmişten bugüne yeterli verinin ulaşmamış olmasıdır. Bu makalede 16. ve 17. yüzyıla ait şer'iyye sicillerine yansıyan davalardan hareketle Osmanlı toplumunda meydana gelen namus cinayeti vakaları ele alınmaktadır. Namus cinayetlerinin Osmanlı ve İslam hukukundaki yeri ve kökenleri, kâtiler ile kurbanlar arasındaki akrabalık bağları ve bu bağların mahkemenin davaya yaklaşımını nasıl etkilediği, bu makalenin cevaplamaya çalıştığı başlıca sorulardır. Makalede namus cinayetlerinin genellikle Orta Doğu ve İslam toplumlarında görüldüğü şeklinde tezahür eden görüşün aksine, bu olgunun kökenlerinin hiçbir din ve toplum ile bağdaştırılamayacak kadar eskiye dayandığı ve geçmişten beri süre gelen uygulamaların örf ve adet olarak dönemin hukuk anlayışında kendine yer bulduğu iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Namus Cinayetleri, Zina, Osmanlı Hukuku, Şer'iyye Sicilleri, Kadı.

Killing in the Name of Honour: Honour Killings in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries

Abstract: Honour or shame killings follow similar patterns in different societies of the Mediterranean basin in the long duree. Although sociologists and anthropologists generally focused on the subject, it seems that it lacks sufficient historical attention, the most significant reason being that there is not sufficient data on honour killings. This article based on cases registered in the 16th and 17th century court records, analyses the instances of honor killings in the Ottoman society. The study focus on the importance and the origins of honor killings in the Ottoman and Islamic law; the relationship between murderers and victims, and how these links affect the court's approach to the case. Contrary to the view that honor killings are generally seen in Middle Eastern and Islamic societies, it is argued that the origins of this phenomenon go back to ancient times, and that continuous customary practices of the past have found their place in the legal understanding of the period.

Keywords: Honour Killings, Fornication, Ottoman Law, Court Records, Judge.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 23.01.2019 - 24.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye. ilkerbulunur@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9533-7532.

Giriş

Kadınlara yönelik şiddetin ve namus cinayetlerinin kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Bu olay sadece Türkiye'nin ve Orta Doğu'nun, değil Akdeniz çevresindeki bütün toplumların bir dönem az veya çok gündemini oluşturan bir mesele olmuştur. Antropologlar, namus cinayetlerinin toplumsal kökenlerini incelerken, sosyologlar konunun günümüzdeki yansımalarını ve sonuçlarını ele almışlardır¹. Ancak Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bölgede namus cinayetlerine toplumun ve yargı erkinin nasıl baktığı, bu tür davaların Osmanlı mahkemelerinde nasıl görüldüğü ve sonuçlandırıldığı ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir.

Osmanlı'da namus cinayetlerinin yeterince ele alınmamış olmasının temel sebebi konuyu aydınlatacak veya en azından konu hakkında uygulamaya yönelik fikir verecek birinci el kaynakların azlığıdır. Bu durum sadece namus cinayetleri için değil aynı zamanda cinayet hadiselerinin tamamı için de geçerlidir. Bununla birlikte cinayet davalarının ele alındığı, sayıca az olsa da, önemli çalışmalar yapılmıştır. Suraiya Faroqhi, vilayet ahkâm defterlerini kullanarak bir cinayet davasının nasıl okunabileceğini gösterirken (Faroqhi, t.y., ss. 68-79); Rudolph Peters, Mısır şer'iyye sicillerine yansıyan cinayet davalarının Osmanlı mahkemelerinde nasıl çözümlendiğine odaklanmıştır. Peters'in çalışması konunun hem teorik hem de uygulamaya dönük yanını göstermesi açısından önemlidir (Peters, 1990, ss. 98-116). Ayrıca şehir tarihi veya suç ve ceza konulu daha genel bazı çalışmalar içinde de cinayet hadiselerinin yer ayrıldığı görülmektedir (Peirce, 2005; Zarinebaf, 2010; Avcı, 2004). Osmanlı mahkemelerine yansıyan cinayet hadiselerine (gerek doğrudan gerekse genel eserler içinde) eğilen bütün bu çalışmaların ortak özelliği sınırlı sayıda belgeye dayanmalarıdır. Cinayet hadiselerinin kaynaklarda bu kadar az görülmesinin çeşitli sebepleri olabilir. Ancak bunlar arasında anlaşmazlıkların sulh² yolu ile (yani cinayeti işleyen kişinin veya ailesinin maktulün ailesine belirli bir miktarda para ödemesi) çözülmesi herhâlde ilk sırada geliyordu³.

Osmanlı dönemi cinayet davalarını ele alan çalışmaların azlığı karşısında namus cinayetlerinin çok fazla incelenmemiş olması gayet doğaldır. Kaynaklarda cinayet mağdurlarının kadın olduğu ve bunların da eşleri veya aile fertleri tarafından namus adına öldürüldüklerini tespit edebilmek kolay değildir. Bu

¹ 2003'te İstanbul'da düzenlenen ve "Namus Adına Uygulanan Şiddet" başlığı taşıyan uluslararası bir toplantıda konu çok geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Bu toplantıya sunulan bildirilerin basılmış hâlleri için bk. Mojab ve Abdo, 2006.

² Son yıllarda sulh ile ilgili yapılmış iki önemli çalışma için bk. Othman, 2007, ss. 64-90; Tamdoğan, 2008, ss. 55-83.

³ Hallaq (2009, s. 59), yerel düzeyde yaşlıların, imamların, hane/aile reislerinin vb. müdahalesi ile çözülen davaların, mahkemeye yansıyan davalardan çok daha fazla olduğunu öne sürmektedir.

makalede konu 16-17. yüzyıllara ve farklı şehirlere ait şer'iyye sicillerinden derlenen davalarla ele alınmaktadır⁴. Gerçekten de çok sayıda sicil taranmasına rağmen tam anlamıyla namus cinayeti olarak adlandırılabilen davaların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bununla birlikte sicillere yansıyan bazı cinayet davalarında, açıkça ifade edilmese de olayın namus cinayeti olabileceği yönünde bazı işaretler vardır. Bu tür davalar da bu kapsamda değerlendirilecektir.

Konu hakkında sınırlı sayıda belge olmasının, bazı davaların namus cinayeti olup olmadığı hakkındaki belirsizliklerin ve genel olarak davalarda bazı hususların karanlıkta kalmasının, bu çalışmada ana kaynak olarak kullanılan şer'iyye sicillerinin özellikleri, Osmanlı muhakeme usulleri ve kâtiplerin dava ayrıntılarını kayda alma gelenekleri ile doğrudan ilgisi vardır. Kâtipler, çoğunlukla tarafların bütün sözlerini değil, dava için kilit öneme sahip olan ifadelerini kayda geçirmişlerdir. Ayrıca kadılar davalarda hangi hukuk normuna göre karar verdiklerini çoğunlukla belirtmemişlerdir. İslam hukuku ve Osmanlı kanunları Osmanlı mahkemelerinde uygulanan başlıca hukuk normlarıdır⁵. Bununla birlikte kadılar, bazı davalarda İslam hukuku ve kanunların yanında davanın meydana geldiği toplumsal bağlamı göz önünde bulundurarak yöresel âdetlere göre karar vermişlerdir (Peirce, 2005, s. 158; Hallaq, 2009, ss. 60-62). Konu ile ilgili dava kayıtları ele alınırken bu hususların bilinmesinde fayda vardır.

Bu makalenin amacı namus cinayeti olarak adlandırılabilen davaların Osmanlı mahkemelerinde nasıl çözümlendiğini ortaya koymaktır. Ayrıca makalede kâtilerin kimlikleri, cinayet sebepleri, toplumun bu tür davalara nasıl baktığı ve davalardaki rolü ele alınmaktadır.

Konu incelenirken İslam ve Osmanlı hukukunun derinliklerine inip çok fazla teorik ve kavramsal açıklamalar yapılmamıştır. Ancak davalarda hukuk erkinin karar almada izlediği yolu tespit edebilmek için zaman zaman bazı açıklamalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu tür teorik açıklamalar konunun bütün boyutlarını

⁴ Bu makale için 16 ve 17. yüzyıllara ait yüzden fazla sicil taranmıştır. Bu sicillerin büyük bir bölümü ya yayımlanmış ya da yüksek lisans veya doktora tezi olarak çalışılmış defterlerden oluşmaktadır. Bu nedenle okuduğunuz çalışma, bir şehirde veya belirli bir tarih aralığında işlenen namus cinayetlerinin tamamını ele alma iddiasında değildir. Tez olarak çalışılan sicillerde genellikle okuma hatalarına rastlandığı için ilgili belgelerin suretleri temin edilerek kontrol edilmiştir. Bu durumda hem belgenin arşiv kaydına hem de ilgili teze atıf yapılmıştır. Ancak bu yöntem, aranan belgenin defter ve sayfa numarası tezde bulunmadığında veya verilen sayfa numarası sicildeki ile uyuşmadığında uygulanamamıştır. Bu durumda sadece ilgili teze atıf yapılmıştır.

⁵ Mahkeme prosedürleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. (Jennings, 1978).

tartışmak amacı ile değil, sadece sicillere yansıyan davaları doğru çözümleyebilmek için ve gerektiği kadarıyla yapılmıştır.

1. Namus Cinayetleri: Hukuki ve Antropolojik Arka Plan

İslam hukukunda namus cinayetlerini içine alan müstakil bir kategori bulunmuyor⁶. Ancak mezhepler arasında bazı farklar olsa da İslam hukukçuları bu tür cinayetleri, kısaca “zina yapanların öldürülmesi” olarak formüle edilebilecek bir kategoride değerlendirmektedir⁷. Buna göre zina yapan kadının yakın akrabaları (kocas, babası, erkek kardeşi veya oğlu) kadını ve âşığını öldürebilirdi. Kâtil, bu fiilinden dolayı herhangi bir cezaya çarptırılamazdı. Ancak bunun için zina olayına dair bir belirti, iz veya delil olmalıydı (Udeh, 1990, ss. 136-137). Birçok hukuk metninde (kanunnameler ve fetvalar) çiftin birlikte aynı yatakta yatmaları, zina belirtisi olarak kabul edilmiş ve kâtilin cezalandırılmayacağı belirtilmiştir⁸. Hatta bazı kanunnamelerde çiftin oynaşmaları ve sarmaş dolaş olmaları bile kâtilin ceza almaması için zina belirtisi olarak kabul edilmiştir⁹.

Hadd suçları¹⁰ arasında yer alan zina suçunun ispatlanabilmesi için gerekli olan şartların (şahitlik, ikrar, karineler) burada aranmaması dikkat çekmektedir¹¹. Bu

⁶ Cinayet suçu Hanefi okulunda, kasıt (amd), kasıt benzeri (şibhu'l-amd), hata, hata benzeri ve sebep olma (katl bi-sebeb) şeklinde beşli bir tasnife tabi tutularak ele alınmaktadır. Şafi, Hanbeli ve Maliki okullarında ise ikili veya üçlü tasnif kabul edilmiştir bk. Aydın, 2007, ss. 210-213; Schacht, 1977, s. 187.

⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Bulunur, 2016, ss. 231-248.

⁸ Mesela Ebussuud Efendi'nin Ma'rûzât isimli eserindeki şu fetva buna örnek olarak gösterilebilir: “Zeyd zevcesiyle bir döşekde bulduğımı katl eylese nesne lâzım olmaz.” Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, 2013, s. 186. Osmanlı ceza kanununda ise konu ile ilgili madde şöyledir: “Ve bir kimesne kendü avretin bir kimesne ile zinâ iderken (Eğer bir kişi bir kişiyi avretiyle veya kızı ile zinâ iderken **veyahud bile yaturken**) bir yerde bulsa (görse ve bir yerde bulsa) ikisin bile katl itse heman evi içine (o hinde) cemâat getirüb işhâd (keşf ve işhâd) itse ol maktûllerin vârislerinin davaları istimâa olunmaya (öldürene nesne dimeyeler).” Heyd, 1973, s. 59, madde 13. Vurgular bana ait.

⁹ “Eğer bir kimesne mahremine ecnebi ile mülâ'abe ve mübâşeret ederken görse anları öldürse, kanlı değüldür. Örfen günahlu oldu deyü nesne alınmaya.” Akgündüz, 1994, s. 157, madde 13. Ne var ki bunun genel bir uygulama olmadığını sadece Alaüddevlê Bey Kanunnamesi'nde geçtiğini belirtelim. Bazı örfi uygulamaları içerdiği anlaşılan bu kanunname metni Kanuni Sultan Süleyman dönemi Dulkadir (Maraş) Eyaleti'nin ilk tahrir defterlerinin başında yer almaktadır. Bölgede Osmanlı hâkimiyeti yerleştikten sonra bu kanunname Osmanlı kanunları ile değiştirilmiştir. Bk. Akgündüz, 1994, s. 153.

¹⁰ Hadd suçları Kuran'da işlenmesi suç olduğu belirtilen ve cezası tayin edilen suçlardır. En genel anlamıyla zina, zina iftirası (kazf), şarap içme (şirbû'l-hamr), yol kesme

şartlar ve kazf¹², herhangi birine yöneltilebilecek zina suçlamasını oldukça zorlaştırmış, hatta imkânsız hâle getirmiştir. Bu durumun, Kur'an ve sünnetin vaz' ettiği kurallar ile sağlam bir zemine oturan İslamiyetin, Arap toplumunda yaygın bir geleneği yıkmak için yerleştirmeye çalıştığı bir hukuk normu olduğu iddia edilebilir.

Yukarıdaki açıklamayla koştut bir şekilde Kur'an ve hadis, karısının zina yaptığını düşünen bir adamın onu öldürmesini değil, aksine *lian* denen bir uygulama ile boşanmalarını emretmektedir¹³. Ne var ki İslam toplumu hem zina suçunun ispatında hem de karı ile koca arasındaki ilişkilerde Kur'an ve sünnetin çizdiği yolu izlememiş görünüyor. Kur'an ve sünnetin bu konuda vaz' ettiği kurallar, aksini emrettiği hâlde zina yapanların öldürülmesine müsaade eden ve kâtili aklayan görüşün kaynağı ne olabilir?

İslam hukukunun kaynakları arasında elbette sadece Kur'an ve sünnet bulunmuyordu. Mezhepler arasında çeşitli farklılıklar olmakla birlikte, icmâ, kıyas, istihsan ve maslahat İslam hukukunun kaynakları arasında zikredilebilir¹⁴. Ayrıca İslamiyet öncesi örf ve âdetlerin İslam hukukunda zaman içinde yer bulduğu hatta İslam hukukunun kaynaklarından birini oluşturduğu bilinmektedir (Schacht, 1977, ss. 26-33; Libson, 1997, ss. 131-155). Aslında İslamiyet öncesi döneme atfedilen bu örf ve âdetler hiçbir din ile bağdaştırılamayacak kadar eski bir geçmişe sahiptir.

Germaine Tillion, namus cinayetleri gibi bugün çoğunlukla İslam/Orta Doğu toplumlarına atfedilen âdetlerin tarih öncesi çağlara dayanan bir geçmişe sahip olduğunu ve sadece Orta Doğu'da değil bütün Akdeniz havzasında görüldüğüne işaret etmektedir. Tillion'a göre eski dünya olarak adlandırılan bu geniş coğrafyada güçlü akrabalık bağları hâkimdir ve bu bağı sağlayan kabile içi (endogami) evliliklerdir. Endogami, hem evlilik yoluyla gruba yabancı kanın

(kat'u't-tarik), hırsızlık (serika), irtidat ve isyan (bağy) hadd suçları arasında sayılmıştır. Bk. Aydın, 2007, ss. 196-209; Schacht, 1977, ss. 181, 184-186.

¹¹ Zina hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Imber, 1996, ss. 175-206; Aydın, 2007, ss. 201-203.

¹² Kazf (zina iftirası) kısaca "bir kimseye zina ettiği veya zina mahsulü olduğu ithamında bulunmak" şeklinde tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, 2007, ss. 203-204.

¹³ Lian kelime olarak lanetleşme anlamına gelir. Hukukta ise erkeğin eşini zina ile suçlaması, kadının ise bu suçlamayı reddetmesi sonucunda iki tarafın sözlerinin doğruluğuna dair yemin etmeleri ve bu yemin sonucunda boşanmalarını gerektiren uygulamayı ifade eder. Lian hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Zehra, 1994, ss. 109-116.

¹⁴ İslam hukukunun kaynakları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, 2007, ss. 33-46.

karışmasını engeller hem de miras yoluyla toprakların bölünmesinin önüne geçerdi. Böylece grup, soyluluğunu korurken aynı zamanda ekonomik olarak gücünü de devam ettirirdi. Eğer kabile üyelerinden bir kadın, topluluğun belirlediği adayın/adayların dışında biri ile evlenir veya ilişki yaşarsa çoğunlukla erkek kardeşi, yoksa en yakın erkek akrabası tarafından öldürülürdü. Kâtilin kim olacağını dahi topluluk belirler ve kadının ailesine dayatırdı. Ancak topluluk tarafından belirlenen ve hatta dayatılan bu cinayet kalıplarına uyulmadığı durumlar da olurdu. Bunlar çoğunlukla aldatılan kocanın karısını kıskançlık veya bir öfke neticesinde öldürmesiydi. Bu durumda kâtil koca eğer kabile üyesi ise kısasa tabi tutulmaz, çoğunlukla bir diyet (kan parası) ödemekle yükümlü tutulurdu. Koca, kabile üyesi değilse kadının ailesi tarafından öldürülebilir veya ağır bir diyete mahkûm edilebilirdi (Tillion, 2006).

Şer‘iyye sicillerine yansıyan namus cinayeti ile ilgili davalar incelendiğinde Tillion’un Mağrip topluluklarında yaptığı gözlemlere ve topladığı tarihsel verilere benzer kalıplarla karşılaşılmaktadır. Onun kâtiller arasında yaptığı kardeş-koca ayrımı dikkate değerdir. Kadı sicillerine yansıyan namus cinayeti davalarında kâtilin kadının kardeşi mi yoksa kocası mı olduğunu, kardeş-koca ayrımının toplumun ve hukuk erkinin cinayetlere bakışını değiştirip değiştirmediğini belirlemek önemlidir. Bu konuyu aşağıda ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz, ancak daha önce bazı faili meçhul kadın cinayetlerinin de namus cinayeti olabileceği üzerinde duracağız.

2. Faili Meçhul Kadın Cinayetleri

Şer‘iyye sicillerinde herhangi bir sebep belirtilmeden kaydedilen ancak cinayete kurban gittiği anlaşılan kadınlara ait bazı davalara rastlanmaktadır. Bu tür davalarda kâtipler, bazen cinayetin sebebine yönelik ayrıntıları kaydetmiyorlardı. Dava tutanaklarında genellikle, anlaşmazlık konusuna ve bunun belirli formüller çerçevesinde kayıt altına alınmasına odaklanılmıştır. Bunlar cinayet sebeplerine dair çoğu zaman sessiz kalsalar da faili meçhul kadın cinayetlerinden en azından bir kısmının namus cinayeti olma ihtimali bulunuyor¹⁵. Bu durumun yukarıda açıkladığımız şer‘iyye sicillerinin özellikleri ve Osmanlı muhakeme usulleri ile doğrudan ilgisi bulunmaktadır.

Şer‘iyye sicillerine yansıyan bu tür davalar, kâtili veya cinayetin sebebini bulmaya değil, daha çok maktulenin ailesine ödenecek diyetin hangi mahallenin sorumluluğu altında olduğunu tespit etmeye yöneliktir. Bunun sebebi İslam-Osmanlı ceza hukukunda kâtili belli olmayan cinayet vakalarında, öldürülen kişinin akrabalarının cesedin bulunduğu mahalle veya köy halkından diyet talep edebilmesiydi. Osmanlı Ceza Kanunnamesinin konu ile ilgili maddesi şu şekildedir: “Eğer mahalle içinde veya köy arasında maktûl bulunsa elbette tefîş

¹⁵ Faili meçhul kadın cinayetlerinin namus cinayeti olabileceği konusunda ayrıca bk. Zarinebaf-Shahr, 1998, ss. 318-319.

edüp kâtili bulduralar veya diyet çekdireler, ve eser-i katl bulunmazsa mücerred meyyit bulunma ile incitmeyeler” (Heyd, 1973, s. 67, madde 44)¹⁶. Bu madde de mahalle veya köy içinde işlenen cinayetlerde sorumluluğun doğrudan topluluk üzerine yüklendiği açık bir şekilde görülmektedir. Topluluk ya kâtili bulacak ya da diyet ödeyecektir.

Ayrıca faili meçhul cinayet kurbanının diyet yükümlülüğünün kimlere veya hangi mahalle/köy halkına ait olduğu konusu, Mülteka el-Ubhur gibi Osmanlı kadılarının en çok kullandığı el kitaplarında da detaylı bir şekilde işlenmiştir (İbrahim Halebî, t.y, ss. 339-347). Osmanlı kadıları bu tür davaları çözüme kavuşturmak için bu el kitaplarından da faydalanmış olmalıdır.

Uygulamaya baktığımızda sınırları içinde kâtili belli olmayan bir ceset bulunan mahalle/köy halkının diyet yükümlülüğünden kurtulmak veya en azından bu yükü minimize etmek için farklı stratejiler kullandıkları görülmektedir. Bu stratejilerden en sık başvurulanı cesedin bulunduğu yerin kendi mahallelerine ait olmadığını veya bu tür diyet taleplerini komşu bir mahalle ile birlikte yüklendiklerini iddia etmektir¹⁷.

Osmanlı halkı, fıkıh kitaplarındaki ayrıntılara vakıf olmasalar da hangi durumlarda cinayet suçlamalarından kurtulabileceklerini iyi biliyorlardı. Kâtil/ler namus gerekçesi ile öldürdükleri kadınları diyet ve kısas gibi hukuki yükümlülüklerden kurtulmak için sokak, mahalle ve köy gibi alanlara bırakmış olabilirler. Bu mekânların özelliği hem kendileri ile doğrudan ilişkilendirilemeyecek olması hem de topluluğun ortak kullanım alanı olması dolayısı ile sorumluluğun topluluğun bütün üyeleri tarafından eşit bir şekilde paylaşılması olarak gösterilebilir. Böylece bir cinayet sonucunda ödenmesi gereken diyet, topluluğa paylaştırıldığında daha ödenebilir kılınmış oluyordu.

3. Kâtil Kardeşler: “Hemşiremi Kendi Evine Alup Gitmiş Vâllahü’l-Azim Kahpeyi Katledeyim”

Şer’iye sicillerine yansıyan bazı kadın cinayetlerinin bizzat maktulenin erkek kardeşi tarafından işlendiği görülmektedir. Bu davalar sicillere genellikle mahkemenin klasikleşmiş prosedürü ile kaydedilmiştir: Cinayeti gören halk,

¹⁶ Bu maddenin (bazı önemsiz değişikliklerle) farklı bir nüshadan aktarımı için bk. Akgündüz, 1992, s. 299, madde 18.

¹⁷ Trabzon’da 1635’te Eksotha Mahallesi’nde bulunan bir kadın cesedi için ödenmesi gereken diyete Hatuniye ve Tekfur Çayırı Mahallelerinin de katılması istenmiş ancak mahalle imamları daha önce Eksotha Mahallesi’nde işlenen böyle bir faili meçhul cinayet için şimdiye kadar kendilerinden diyet talebinde bulunulmadığını iddia ederek duruma itiraz etmişlerdir. Mahkeme süreci sonucunda Hatuniye ve Tekfur Çayırı mahalle imamlarının itirazları, Eksotha mahalle imamının şahitliği ile doğrulanmıştır (Trabzon ŞS, 1828, v. 116b/5, 116b/6; Ekiz, 2003, s. 249).

mahkemeye gelerek ihbarda bulunur ve keşif yapılmasını ister; mahkeme olay yerine keşif yapması için Müslüman halk ile birlikte bir naip gönderir; bu heyet, keşfin sonucunu mahkemeye bildirir ve bunlar sicile kaydedilirdi. Ancak bu kayıtlarda çoğunlukla kadının evli mi bekâr mı olduğu, evliyse çocuklarının olup olmadığı, sosyal statüsü, erkek kardeşin kız kardeşini neden öldürdüğü gibi olayın iç yüzünü aydınlatacak daha pek çok soru cevapsız bırakılmıştır. Mesela 1638’de Karahisar-ı Sahib’e bağlı Kebeciler köyü Tatar Mahallesi önünde “li-ebeveyn” (anne ve babaları aynı olan kardeşler) kardeşi Bekir tarafından bıçakla öldürülen Kamer’in davası buna örnek olarak gösterilebilir. Sicilde olayı mahkemeye taşıyan köy halkının ve keşfe gidenlerin isimleri ile maktulenin vücudundaki bıçak yaralarının tarifinden başka hiçbir ayrıntıya yer verilmemiştir (Afyon ŞS, 509, s. 49/2; Demirbağ, 2007, s. 165).

Neyse ki sicillere yansıyan bu tür davaların hepsi bu kadar kıt bilgilere sahip değil. 1650’de Ayntab’ın Kanalcı Mahallesi’nde kardeşi Mahmud tarafından öldürülen Döndü’nün cinayeti hakkında elimizde daha fazla bilgi var (Ayntab ŞS, 21, s. 185/3, 186/3; Güner, 2006, ss. 343-345). Mahkeme kayıtlarından öğrendiğimize göre Döndü, Mehmed adında biriyle evlidir ve olay mahkemeye Mehmed tarafından taşınmıştır. Mehmed’in ne tür bir işle uğraştığı ve ekonomik durumuyla ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Mustafa adında birinin evinde kira ile oturduklarına göre maddi durumları çok iyi olmasa gerek. Sicile yansıyan iki dava kaydından Mehmed ile Döndü’nün kaç yıldır evli olduklarını öğrenemiyoruz. Ancak çiftin, Ömer ve Ayşe isminde iki çocukları olduğuna göre en azından birkaç yıldır evli olduklarını söyleyebiliriz. Kâtile dönecek olursak: Mahmud, daha önce gördüğümüz cinayet hadisesinde olduğu gibi kurbanın “li-ebeveyn” kardeşi idi. Kâtiplerin, belki de şahitlerin ifadeleri aracılığıyla, kâtil hakkında verdiği önemli bir ayrıntı, onun *şabb-ı emred* (yani sakalı-bıyığı henüz çıkmamış, 16-17 yaşlarında bir delikanlı) olduğu bilgisidir. Mahmud’un cinayeti işleme sebebi hakkında sicilde herhangi bir bilgi bulunmuyor. Kâtipler, kâtilin ağzından çıkan tek bir kelimeyi bile kaydetmemişler. Bu durumda elimizdeki bilgilere dayanarak yorum ve tahmin yapmak zorunda kalıyoruz: Eğer bu bir namus cinayeti ise Döndü, ailesinin isteği hilafına Mehmed ile evlenmiş olabilir. Burada Döndü’nün neden Mehmed ile evlenir evlenmez değil de iki çocuk sahibi olacak kadar bir süre geçtikten sonra öldürüldüğü sorusu akla gelmektedir. Kâtilin, *şabb-ı emred* olarak kaydedilmesi onun bu iş için özellikle seçildiğini ve hatta yetiştirildiğini düşündürüyor. Tillion, Akdeniz’in her iki yakasında da ailedeki kızların namusundan erkek kardeşlerin, çoğunlukla da en büyük erkek kardeşin sorumlu olduğunu, bu sorumluluğun onlara çocukluktan itibaren yüklendiğini ve bu şekilde yetiştirildiklerini yazmaktadır (Tillion, 2006, ss. 128-129). Mahmud’un erkek kardeşlerinin olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Döndü ve Mehmed’in iki çocuğa sahip olacak kadar bir süredir evli olmaları, Mahmud’un ailenin en büyük erkek çocuğu olduğu ve ailesi tarafından cinayeti işleyebilecek yaşa

gelmesinin beklendiği ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca cinayetin sabahın ilk saatlerinde belki de henüz gün ağarmadan önce¹⁸ işlenmesi bu işin planlı bir şekilde gerçekleştirilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

1537'de Bursa sicillerine kaydedilen bir dava kaydı yukarıda gördüğümüz Döndü cinayeti ile birçok bakımdan benzerlik göstermektedir. Bursa'nın Konevî Mahallesi'nde oturan Şehri isimli bir kadın "li-eb ve üm" erkek kardeşi Kazıklı Ali tarafından öldürülmüştür. Olay, mahkemeye Şehri'nin kocası Mehmed tarafından taşınmıştır (Bursa ŞS, A 139, v. 4b/1; Albayrak, 1991, ss. VII-VIII). Çiftin kaç senedir evli olduğu ve çocuklarının bulunup bulunmadığı bilinmiyor. Ancak cinayet Mehmed'in dükkânda olduğu ve sabah ile öğle arası bir vakitte işlenmiştir (Bursa ŞS, A 139, v. 5a/1; Albayrak, 1991, ss. VIII-IX). Bu davayı Döndü cinayetinden ayıran en önemli özellik ise kâtilin mahkemeye çıkarılması ve görgü şahitlerinin bazı ifadelerinin kayda geçirilmesidir. Kazıklı Ali'nin mahkemeye çıkarıldığı duruşmayı kayıt altına alan konu ile ilgili ikinci belgeden, kâtilin Bursa'ya bağlı İnegöl kazasının Kızık köyünden olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca bu belgede Ali'nin adı, Kazıklı değil Kazık şeklinde yazılmıştır. Belki de kâtipler, Kızıklı Ali'nin adını yanlışlıkla Kazıklı/Kazık şeklinde kayda geçirdiler. Ali, acaba bu cinayeti işlemek için mi İnegöl'den Bursa'ya gelmişti yoksa o da kız kardeşi ve eniştesi Mehmed gibi Bursa'da yaşıyordu? Dava tutanaklarında Ali'nin ikamet yeri olarak Kızık köyünün geçmesi ilk ihtimalin daha kuvvetli olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan Ali, mahkeme huzuruna çıkarıldığında kız kardeşi Şehri'nin kâtili olduğu suçlamasını reddetmiştir. Ancak dava kayıtlarında adil ve sözüne güvenilir Müslümanlardan olduğu vurgulanan iki kişi, "mezbûr Kazık Ali bizim yanımızda merkûm Mehmed için ol gidi hemşiremi kendi evine alub gitmiş vâllahü'l-azim varayın kahbeyi katl ideyin" dediğine şahitlik etmiştir. Ayrıca şahitler, ifadelerinde Kazıklı Ali'nin bu sözü söylediği gün Şehri'nin kuşluk vaktinde evinde "mecrûhen maktûle" bulunduğu bilgisine de yer vermişlerdir (Bursa ŞS, A 139, v. 5a/1; Albayrak, 1991, ss. VIII-IX). Bu ifadeler, Şehri'nin Mehmed ile ailesinin isteği hilafına evlendiğine delil olarak gösterilebilir. Daha önce gördüğümüz Döndü cinayetinde aynı sonuca eldeki delilleri yorumlayarak varmıştık. Ancak Şehri cinayetinde, şahitlerin verdiği ifadelere göre erkek kardeşi Kazıklı Ali, onu Mehmed ile gittiği için öldüreceğini söylemişti. Kazıklı Ali'ye atfedilen bu sözlerde dikkat çekici olan nokta, Şehri ile Mehmed'in hukukun ve toplumun meşru gördüğü çerçevede evli bir çift olarak değil de Mehmed'in Şehri'yi zorla götürdüğü veya alıkoyduğu algısı yaratacak şekilde

¹⁸ Cinayet zamanını sabahın ilk saatleri veya gün ağarmadan hemen önce olarak göstermemizin nedeni konu ile ilgili dava kayıtlarından birinde cinayetin *kuşluk* vaktinde (Ayntab ŞS, 21, s. 185/3) diğerinde ise *seher* vaktinde işlendiğinin kaydedilmiş olmasıdır (Ayntab ŞS, 21, s. 186/3).

söylenmiş olmasıdır. Bu durumu, Şehri'nin evliliğinin ailesinin nazarında kabul görmediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Erkek kardeşleri tarafından namus gerekçesi ile öldürülen kadın cinayetlerini ele aldığımız bu bölümde son olarak Ayntab mahkemesine yansıyan, ilginç olduğu kadar taraflar arasındaki karmaşık ilişkileri de gösteren bir davayı ele alacağız. Bu davaya ait iki belge sicile 1697'de kaydedilmiş ancak olay bundan yaklaşık 8 sene önce gerçekleşmiştir. Maalesef Ayntab siciline yansıyan bu davaya ait kayıtlar, 8 senelik olayın bütün aşamalarını değil sadece tarafların birbirlerinden davacı olmadıklarını beyan ettikleri son aşamasını yansıtmaktadır. Ancak yine de bu belgeler, anlaşmazlık ve dava konusunda bazı ayrıntıları içeriyor. Anlaşmazlık Kilis'e bağlı Şarkili isimli köy sakinlerinden Mehmed'in kız kardeşi Ayşe'yi, Ayntab'ın Zülfikar köyünden Osman ile ilişkisi olduğu gerekçesi ile öldürmesi ile başlamaktadır. Mahkeme kayıtlarında Ayşe'nin yaşına, medeni durumuna (evli, bekâr, nişanlı), Ayntablı Osman ile bağlantısına ve ağabey Mehmed'in ikili arasında bir ilişki olduğu zannına nasıl kapıldığına dair tek bir kelime dahi bulunmamaktadır. Ancak Ayşe evli olsaydı bu durum herhâlde dava kayıtlarında belirtilirdi. Bu nedenle Ayşe'nin bekâr olduğu iddia edilebilir. Belki de Ayşe ve Osman arasında ailenin razı olmadığı bir gönül ilişkisi bulunuyordu. Osman'ın iddiasına bakacak olursak Mehmed, kız kardeşi Ayşe'nin ölümüne sebep olduğu gerekçesi ile Osman'ın köyünü basmış; kız kardeşine, bazı hayvanlarına (inek, bakar, keçi), mutfak (tencere, sahan, tas) ve tekstil eşyaları (iplik, gömlek, kilim) ile mahsulüne (buğday) el koymuştur. Bunun üzerine Osman konuyu mahkemeye taşıyarak Mehmed'den davacı olmuştur. Mehmed ise Osman'ı, kardeşi Ayşe'nin ölümüne sebep olduğu gerekçesi ile dava ederek ondan dem ve diyet talep etmiştir (Ayntab ŞS, 129, s. 8/1, 8/2; Toğrul, 2010, ss. 33-35). Burada görüldüğü gibi Mehmed işin en başında mahkemeye başvurmamış, Osman'ın kendisini dava etmesinden sonra hukuk yoluna başvurmuştur. Dava kayıtlarında Mehmed'in neden işin en başında hukuk yoluna değil de kaba kuvvete başvurduğuna dair en ufak bir ifadeye yer verilmemiştir. İlk bakışta Mehmed'in, kız kardeşi Ayşe'nin dem ve diyetini Osman'dan talep etmek için elindeki delillerin yetersiz olması nedeni ile hukuk yoluna başvurmamış aklı gelmektedir. Ayrıca Ayşe'nin, eğer yaşasaydı, evlenmesi durumunda ailesinin erkek tarafından alacağı belirli bir paradan (başlık parası) mahrum kalmasının da bunda etkili olduğu iddia edilebilir. Belki de Mehmed, bu hareketi ile ailesinin alacağı parayı cinayete sebep olduğu gerekçesi ile Osman'dan telafi etmeye çalışıyordu.

Kilisli Ayşe cinayetini dışarıda tutacak olursak yukarıda gördüğümüz davaların hiçbirinde erkek kardeşler, ailenin kızlarını “fahişelik”, “zina”, “namahremlerle bir arada bulunma” gibi suçlamalar ile öldürmemiştir. Cinayet sebepleri genellikle ailenin onay vermediği biri ile evlenmiş olmalarıdır. Bu evliliklerin nasıl gerçekleştiği konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Çiftler kaçarak veya

erkek, kızı kaçıarak bu evlilikler gerçekleşmiş olabilir. Ancak daha önemlisi ortada “fahişelik” ve “zina” gibi, herhangi bir suç yokken erkek kardeşlerin bu cinayetleri işleme sebebidir. İlk olarak akla ekonomik sebepler geliyor. Eğer varsaydığımız üzere evlilik kızın kaçması veya kaçırılması yolu ile oldu ise kızın ailesi belirli bir paradan (başlık parası vb.) mahrum kalmış, bu da kızın öldürülmesine yol açmış olabilir. Ayrıca “kuzen” faktörünü de ihmal etmemek gerekir. Kızın yakın akrabalarından birinin oğluyla, yani bir kuzen ile evlendirilmesi düşünülüyorken başka biriyle evlenmesi bütün planların suya düşmesini ve aile içi infaz müessesesinin devreye girmesini tetiklemiş olabilir¹⁹.

4. Kâtil Kocalar: “Ben Katleyledüm, Fâhişe Nâmiyle Meşhûre İdi, Ârımdan Katleyledüm”

Kadı sicillerinde kocaları tarafından öldürülen ancak herhangi bir cinayet sebebi kaydedilmeyen kadınlara ait davalara rastlanmaktadır. Bunların en azından bir kısmının namus cinayeti olduğu iddia edilebilir. Elde yeterli delil olmadığı veya kâtipler her ayrıntıyı yazmaya gerek duymadığı için bu konuda kıt bilgilerle yorum yapmak durumunda kalıyoruz. Mesela 1617’de Balıkesir’de El-hac Hasan’dan karısı Ümmühani’yi öldürdüğü gerekçesi ile davacı olan Mustafa, iddiasını ispat edemeyince davasından vazgeçmek zorunda kalmıştı (Balıkesir ŞS, 695, v. 121a/3; Gündoğdu, 1992, s. 116). Mustafa’nın Ümmühani ile herhangi bir akrabalığının bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Ancak Mustafa, olayı mahkemeye taşıırken, Ümmühani’nin kocası El-hac Hasan tarafından öldürüldüğüne dair bir duyumdan bahsetmesi onun Hasan ve Ümmühani ile aynı mahallede oturduğunu düşündürmektedir. Mustafa’nın iddiasını ispatlayacak delilden yoksun olduğu bir davada cinayetin sebebini bilmek şaşırtıcı olurdu.

Ancak burada cinayet sebebi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmeyen davalar yerine kâtil kocaların suçlarını itiraf ettiği ve cinayet gerekçesi olarak “namus”u gösterdikleri davalara odaklanacağız. Bu cinayetlerin ortak yanı eşlerinin “fahişeliğini”, “nâmahremlerle oturup kalktığını” veya “fî’l-i şeni’ yapmaktan geri durmadığını” bilen, öğrenen, gören kocaların cinayeti bir anlık öfke ile işlediklerini iddia etmeleridir. Kocalar tarafından namus gerekçesi ile işlenen kadın cinayetlerini, erkek kardeşlerin işledikleri cinayetlerden ayıran en önemli nokta, olayın planlı bir şekilde değil aniden gerçekleşmesidir. Kocaların işlediği

¹⁹ Akdeniz çevresinde yaşayan insanlar ilk kez Neolitik Çağ’da tarım ve hayvancılık ile uğraşmaya başlar. Bunun sonucunda toprağı işlemek, toprağı sahip olmak gibi amaçlarla artan oranda bir nüfusa ihtiyaç duyulur. İnsanlar, ihtiyaç duydukları nüfusu akraba evlilikleri ile (çoğunlukla da baba tarafından kuzenlerle) temin etmeye çalışır. Bu zorunlulukların getirdiğı ve günümüze kadar devam eden evlilik kalıpları nedeniyle Tillion, Akdeniz ve çevresindeki bölgeye “Kuzenler Cumhuriyeti” adını vermektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Tillion, 2006, ss. 81-82.

cinayet davalarının bir diğer ayırıcı özelliği, cinayet sebebinin genellikle birinci ağızdan, yani kâtillerin ağızından sicillere kaydedilmesidir. Bu sayede cinayetin sebebi hakkında diğer namus cinayetlerine nazaran daha fazla ayrıntıya sahip olabiliyoruz.

Bu konuda 1572’de Ayntab’ın Seylan köyünde gerçekleşen bir cinayet hadisesi ile ilgili 5 belgeye konu olan bir dava, oldukça zengin veriler sunmaktadır. Bu belgelerde kâtilin, maktulenin annesinin, mahallelinin ve maktulenin âşığının ifadelerine belirli ölçülerde yer verilmiştir. Ancak burada daha çok kâtilin ifadelerine yoğunlaşacağız²⁰. 1572’de Ayntab’a bağlı Seylan köyünde oturan Matuk, Ayntab mahkemesine gelerek karısı Tebrike’yi yabancı bir adamla (Şaban bin Mihni) aynı döşekte yatarken yakaladığını ve bunun üzerine karısını bir bıçakla öldürdüğünü ancak Şaban’ın pencereden kaçtığını itiraf etmişti (Ayntab ŞS, 166, s. 20/4). Matuk, konu ile ilgili duruşmaların birinde cinayeti istemeden işlediğini anlatırken²¹ bir başkasında karısı ile Şaban’ın ilişkilerini daha önce etraftan duyduğundan bahsetmektedir. Olay günü bostan sulamaktan gelirken evinin kapısını açık görünce aklına bu söylentiler gelmiş, ikisini bir döşekte yatar görünce de kendisini, karısı ile âşığının üzerine saldırmaktan alıkoymamıştır²². Matuk’un bu duruşmada sarfettiği “gönlüme bir yer [veya yel] geldi” sözü ile tam olarak neyi kastettiğini bilmek zor. Ancak bu ifadenin anlamının “içime bir kuşku, şüphe düştü” olabileceği söylenebilir. Diğer taraftan Matuk’un ifadelerini ceza almasını engelleyecek şekilde kurguladığı bir gerçektir. Yukarıda da açıkladığımız gibi İslam hukukuna göre karısını zina yaptığı gerekçesi ile öldüren kişinin ceza almamasının şartı zinanın ispatlanması veya bunun bir delili/belirtisi olması idi (Udeh, 1990, ss. 136-137). Matuk’un mahkeme sürecinde izlediği yol ve verdiği ifadeler ile bunların mahalleli tarafından doğrulanması onun ceza almasını engellemiş görünmektedir. Eğer Matuk, karısı Tebrike ile Şaban’ın ilişkisini ispatlayamasa idi Tebrike’nin vârisleri tarafından kısas veya diyet talebiyle dava edilecek ve büyük ihtimalle de suçlu bulunacaktı. Bu açıdan bakıldığında namus cinayeti işleyen kocaların,

²⁰ Ayntab şer’iyye siciline yansıyan bu beş davanın tamamının incelendiği bir makale için bk. Bulunur, 2016, ss. 231-248.

²¹ “Zevcem Tebrike bint-i Ali, Şaban bin Mihni nâm ecnebi kimesne ile kendi mülk evim içinde halvet-i sahîhada ikisi bir örtüde bir döşekde yatur iken görüb bi-ihitiyâr üzerlerine hücum ittigimde mezbûr Şaban kaçub merkûme Tebrike’yi bir bıçak ile karnından urub mecrûhan katl eyledim.” (Ayntab ŞS, 166, s. 21/5).

²² “İşbu mâh-ı zilhiccenin yirmi ikinci gicesi ahşamdan sonra ben bostan suvarmağa gitmiş idim sabaha karîb evime gelüb kapımı açık bulub merkûm Şaban ile zevcem Tebrike mâbeyninde bir hüsn-i mu’âmelelerin efvâhdan istimâ’ ider idim gönlüme bir yer geldi ben dahi evin içine girüb ikisin bir örtü ve bir döşek içinde halvet-i sahîhada görüb üzerlerine vardığımda merkûm Şaban pencereden çıkıp kaçub gidüb mezbûre Tebrike’yi bir Eflak bıçak ile karnından urub mecrûhan katl eyledim.” (Ayntab ŞS, 166, s. 22/3).

hukuk karşısında erkek kardeşlere nazaran işlerinin daha zor olduğunu söylemek mümkündür.

İçinde yaşanan topluluğun desteğini almak, kocaların mahkeme sürecini cezasız atlattıklarında önemli bir rol oynuyordu. Bu destek çoğunlukla cinayet gerekçesi olarak gösterilen davranışlara (zina, fahişelik, namahremlerle bir arada bulunma vb.) halktan şahitler getirmekle mümkün oluyordu. Ancak Trabzon şer'iyeye sicillerine yansıyan 1636 tarihli bir dava kaydında bu desteğin çok geniş bir düzlemde gerçekleştiğini görüyoruz. Dava, Trabzon'da El-hac Kasım Mahallesi'nde oturan ve “nâmahremler ile ihtilât ve fi'l-i şeni” suçlamasıyla yargılanıp daha sonra “izn-i hâkim ile katl” olunan Emine'nin annesi Esmâ'nın Trabzon valisinin divanına başvurması ile başlıyor. Esmâ, kızı Emine ve Badısaba isimli çenginin katlini icap ettirecek bir kabahatleri olmadığını iddia ederek, katlini sebebini sormaktadır. Esmâ'nın iddialarına karşılık, Emine'nin kocası Abdurrahman Efendi, mahalle imamı Ali Efendi ile müezzini Ahmed Çelebi'nin de içinde yer aldığı bir grup şahit, Emine ve Badısaba'nın evine gece gündüz nâmahrem şahısların girip çıktığı, fi'l-i şeni eyledikleri ve zinadan çekinmedikleri yönünde ifade vermişlerdir. Mahkeme kaydı Esmâ Hatun'un davadan men olunduğu bilgisi ile sona ermektedir (Trabzon ŞS, 1828, v. 145a/2; Ekiz, 2003, ss. 338-339). Esmâ Hatun, Trabzon valisinin divanına başvurmuşken bu kaydın şer'iyeye siciline nasıl yansıdığına dair hiçbir ayrıntıya sahip değiliz. Ayrıca Emine ve Badısaba'nın yargılandığı dava süreci hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmuyor. Acaba olay mahkemeye ilk kez kim veya kimler tarafından taşınmıştı? Emine'nin kocası ve mahalleli bu aşamada tam olarak nerede duruyordu? Her ne kadar bu konuda kesin bilgilere sahip değilsek de Emine'nin kocası Abdurrahman Efendi'nin ve mahalleden bazı kişilerin olayın tam ortasında bulunduğunu söyleyebiliriz. Esmâ Hatun, kızı Emine'nin katli sebebini Trabzon valisinin divanında sorunca ifadelerine başvurulmuş ilk kişiler Abdurrahman Efendi ile mahalle imamı ve müezzini olmuştu. Belgede kullanılan dil, Emine ve Badısaba'nın katlinde tek bir kişinin değil çok daha geniş bir grubun rolüne vurgu yapacak şekilde kurgulanmıştır. Bu ifadelerin tesadüfi olarak seçilmediğini söyleyebiliriz. Böylece maktulelerin vârisleri mahkemede tek bir kişi ile değil daha geniş bir toplulukla karşı karşıya kalacaklardı. Burada vârislerin diyet ve kısas talepleri ile karşılaşma olasılığı bulunan tek kişinin kim olduğu sorusu akla gelmektedir. Olayın gelişimi ve daha önceki davalara ait elimizde hiçbir bilgi olmamakla birlikte, bu kişinin Emine'nin kocası Abdurrahman Efendi olduğu söylenebilir. Abdurrahman Efendi herhâlde eşi ile ilgili suçlamalarında imam ve müezzin gibi mahallenin önde gelen kişilerini şahit göstererek iddiasını güçlendirmiş ve delillendirmiş oluyordu. Emine ve Badısaba'nın topluluğun şahitliği ve “izn-i hakim” ile katledilmesi kocayı vârisler tarafından açılacak davalardan kurtaran bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde zina yapan kadınların

taşlanarak öldürülmesinde (recm) de benzer bir mantık vardır. Recmde sorumluluk topluluğun bütün üyeleri arasında eşit bir şekilde paylaşılmakta, böylece cinayet suçlamasının (veya daha doğru bir ifade ile recmedilen kadının ailesi tarafından diyet talebinin) tek bir kişinin üzerine kalmasının önüne geçilmektedir (Tillion, 2006, s. 206).

Yukarıda gördüğümüz gibi eşinin zina yaptığına dair şahitleri veya delili olmayan bir koca, eşinin vârisleri tarafından her an kısas veya diyet talebi ile karşılaşabilirdi. Böyle bir suçlama ile karşılaşmak istemeyen ve öfkelerine hâkim olabilen kocaların önünde duran bir diğer seçenek, eşlerini baba evine göndermekti. Osmanlı toplumunda eşlerini ailelerinin yanına gönderen kocaların bundan ne beklediklerini tam olarak bilmiyoruz. Bazı Akdeniz toplumlarında, zina yapan kadınların zorla ailelerinin yanına gönderildiğinden ve baba ya da en büyük erkek kardeş tarafından öldürüldüğünden bahsedilmektedir (Tillion, 2006, s. 205). Ancak bu uygulamanın Osmanlı toplumunda görülüp görülmediğini söylemek için elimizdeki deliller yetersizdir. Belki de kadınlar, boşanma öncesi süreci geçirmeleri için ailelerinin yanına gönderiliyordu.

1655 tarihli Resmo (Girit) şer‘iyye sicilinde kocası tarafından kardeşine götürülmek istenen Katera isimli kadın ile ilgili bir davaya rastlanmaktadır. Aslında dava doğrudan bu olayla ilgili değildir. Katera, kocası Yani tarafından öldürülmüş ve kâtil koca kendisini savunurken ifadelerinin arasında bu bilgiye de yer vermiştir. Kâtil koca Yani’nin ifadelerine göre sabaha yakın harmandan dönerken, karısı ile manastır yakınlarında karşılaşmış, “bunda, bu vakitte neylersün” diye sorunca, Katera “isterüm pâre pâre etsünler” diye cevap vermiştir. Kâtipler olayı bütün ayrıntılarından arındırarak kaydetmiş olsalar da burada çift arasında bir tartışmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Katera’nın “isterüm pâre pâre etsünler” şeklindeki sözleri ise oldukça ilgi çekicidir. Acaba burada “Ne yaparlarsa yapsınlar” mı demek istiyordu? Onu “pâre pâre” edecek olanlar kim ya da kimlerdi? Kocasını mı, ailesi mi, yoksa toplum mu? Bundan sonra Yani, “Gel seni kardeşine götüreyim” diyerek karısı ile birlikte köyden ayrılmak üzere yola koyulurlar. Katera’nın erkek kardeşinin nerede oturduğu belirtilmemiştir. Ancak çiftin köyden ayrılması, aynı köyde yaşamadıklarını göstermektedir. Köyden çıkıp Eskifırın denilen yere geldiklerinde Katera “Gel gel benüm birkaç âdemüm vardır, seni katl etsünler” deyince Yani, kendi ifadelerine göre “sabr ve tahammül idemeyüp” bıçak darbeleri ile eşini öldürmüştür. Yani’nin cinayeti anlattığı bu cümlelerin arasına sıkıştırdığı “aslında bir fahişe idi” ifadesi oldukça önemlidir (Resmo ŞS, 57, s. 35/5; Oğuz, 2002, s. 243). Bununla kısas ve diyetten kurtulmak veya en azından suçunu hafifletmek istemiş olmalıdır. Sicile Yani’nin ağzından kaydedilen bu ifadelerin ne kadarının gerçeği yansıttığını bilmek imkânsız. Ayrıca bu belge, namus

cinayetlerinin sadece Müslümanlar arasında değil gayrimüslimler arasında da meydana gelebildiğini göstermektedir.

Yine Resmo sicillerine yansıyan 27 Eylül 1656 tarihli başka bir belgede ise Prasez isimli köy sakinleri mahkemeye Yorgi'nin karısı Zabeta'yı katlettiği şikâyeti ile başvurmuşlardır. Cinayet yeri keşfedilip maktulenin yaraları görüldükten sonra Yorgi'den cinayet sebebi sorulmuştur. Kâtil koca, sözü hiç eğip bükmeden “ben katl eyledüm, fâhişe nâmiyle meşhûre idi, ârımdan katl eyledüm” şeklinde cevap vermiştir (Resmo ŞS, 56 s. 7/1; Oğuz, 2002, s. 332). Bu cevap mahkeme heyetine yeterli gelmiş olacak ki sicile kaydedilen belgede başka hiçbir ayrıntıya yer verilmemiştir. Bu nedenle olayın nasıl geliştiği, cinayet öncesinde nelerin yaşandığı, Yorgi'nin bir duyumdan hareketle mi yoksa gördüğü veya şahit olduğu bir olay sonucunda mı karısını öldürdüğü gibi soruların tamamı cevapsız kalmaktadır. Ancak mahkeme kaydında her ne kadar davaya ait ayrıntılar yer almasa da kadı, Yorgi'yi suçsuz bulurken birtakım delillerden hareket etmiş olmalıdır. Cinayet olayını mahkemeye taşıyan köy sakinleri kadının karar almasında en önemli etkenmiş gibi görünmektedir.

Sonuç

Bu makalede Osmanlı tarihçiliğinin üzerine çok fazla eğilmediği namus cinayetleri konusunu incelemeye çalıştık. Konuyu ele alırken kullandığımız belgelerin sayıca sınırlı olduğunu ve bazı belgelerdeki vakaların namus cinayeti olup olmadığı konusunda kesinlik taşımadığını farkındayız. Ancak bu durum biraz da hukuk sisteminden ve kâtiplerin davaları kaydetme yönteminden kaynaklanmaktadır. Ayrıca şer'îye sicillerine yansıyan davalar arasında cinayet vakaları diğer olaylara nazaran daha az görülmektedir. Sicillere giren davalar her zaman olayı aydınlatmak ve suçluyu bulmak amacı ile kaydedilmiyordu. Hiç de az olmayan sayıda belge, mahalleli veya köylülerin cinayet olayı ile bir alakalarının bulunmadığını tespit etmek amacıyla düzenlenmişti. Böylece cinayetin meydana geldiği yerin çevresinde yaşayan halk maktul(e)lerin diyet davalarından kendilerini korumuş oluyorlardı. Bu belgelerde olayın kısa bir özeti yapıldıktan sonra bizzat kâtilin kendisi veya maktul(e)lerin yakınları ahalinin olay ile bir ilgisinin bulunmadığını doğrulayarak kayıt altına alıyorlardı. Ayrıca cinayet mahallinin ve cesedin mahkeme heyeti ve beraberindekiler tarafından görülüp kayda alındığı keşif belgelerini de bu çerçevede zikredebiliriz.

Bütün sınırlılıklarına rağmen şer'îye sicillerine yansıyan namus cinayetleri ile ilgili davalar, farklı okumalara tabi tutulduğunda değişik kapılar aralayabiliyor. Burada ele aldığımız cinayet davalarından hareketle kâtil kardeşlerin, kâtil kocalara nazaran hukuk karşısında daha rahat olduklarını öne sürüyoruz. Kocalar, suçsuzluklarını ispatlamak için daha fazla çaba sarf etmek durumunda kalıyorlardı. Çünkü iddialarını ispatlayamazlarsa eşlerinin ailelerinden diyet,

bölgenin kolluk güçlerinden ise para cezası (cürm) talebi ile karşı karşıya kalabiliyorlardı. Ancak erkek kardeşlerin (veya kadının yakın akrabalarından birinin) durumu kocalarınkinden çok daha farklıydı. Kâtilin, kadının erkek kardeşi olduğu durumlarda kolluk kuvvetlerinin para cezası talebi ile karşılaşabiliyorlardı.

Gerçi sicillere yansıyan davalarda çoğu kez kadının hükmü yer almadığından kâtillere ceza verilip verilmediğini verildiyse bile bunun ne olduğunu tam olarak öğrenemiyoruz. Ancak dava metinlerinden anlaşıldığı kadarı ile kâtil, ister kadının erkek kardeşi isterse kocası olsun delil gösterip toplumun desteğini aldığı vakalarda ceza almıyordu.

Son olarak namus cinayetlerinin sadece Orta Doğu ve İslamiyetin yayıldığı coğrafyada veya Müslüman topluluklarda görülen bir uygulama olmadığını vurgulayalım. Tillion'un yukarıda sıklıkla başvuru alan çalışması bu geleneğin İslamiyet öncesi kökenlerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca şer'iyye sicillerine yansıyan davalarda sadece Müslümanların değil aynı zamanda gayrimüslimlerin de eşlerini namus gerekçesi ile öldürdükleri ve mahkeme tarafından suçsuz bulundukları görülmektedir. Bu durum namus cinayetlerinin herhangi bir topluluk veya din ile ilişkilendirilemeyeceği görüşünü desteklemektedir.

Kaynakça

Şer'iyye Sicilleri

- Afyon ŞS. *Afyon Şer'iyye Sicili*. 509.
 Ayntab ŞS. *Ayntab Şer'iyye Sicili*. 21, 129, 166.
 Balıkesir ŞS. *Balıkesir Şer'iyye Sicili*. 695.
 Bursa ŞS. *Bursa Şer'iyye Sicili*. A 139.
 Resmo ŞS. *Resmo Şer'iyye Sicili*. 56, 57.
 Trabzon ŞS. *Trabzon Şer'iyye Sicili*. 1828.

Makale ve Kitaplar

- Akgündüz, A. (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (IV. Kitap). İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1994). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (VII. Kitap). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
 Albayrak, H. (1991). 982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A 139/166 No'lu B.Ş.S. 'ne Göre) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
 Avcı, M. (2004). *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
 Aydın, M. Â. (2007). *Türk Hukuk Tarihi* (6. bs.). İstanbul: Hars Yayıncılık.

- Bulunur, K. İ. (2016). An Honour Killing in Aintab: The Issue of Killing Fornicators in the Ottoman Empire. *Acta Orientalia*, 69 (3), ss. 231-248.
- Demirbağ, H. (2007). *509 Numaralı Afyon Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ebu Zehra, M. (1994). *İslam Hukukunda Suç ve Ceza* (C. II) (İ. Tüfekçi, Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ekiz, Z. (2003). *1828 Numaralı Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon-Değerlendirme)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Faroqi, S. (ty). Bursa'da Cinayet: Bir Cui Bono Vakası. N. Lévy ve A. Toumarkine, (Ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza: 18-20. Yüzyıllar içinde* (ss. 68-79). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gündoğdu, R. (1992). *Balıkesir Şer'iyeye Sicili (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1021 – 25 Safer 1027) (4 Temmuz 1612 - 21 Şubat 1618)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Güner, H. (2006). *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyeye Sicili Defteri H. 1059-1060 (M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi, Muğla.
- Hallaq, W. B. (2009). *An Introduction to Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heyd, U. (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
- İbrahim Halebi. (ty). *Mülteka el-Ubhur* (C. 4) (M. Uysal, Çev.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Jennings, R. C. (1978). Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System. *Studia Islamica*, 48, ss. 133-172.
- Libson, G. (1997). On the Development of Custom as a Source of Law in Islamic Law. *Islamic Law and Society*, 4(2), ss. 131-155.
- Mojab, S. ve Abdo, N. (Ed.). (2006). *Namus Adına Şiddet: Kuramsal ve Siyasal Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Oğuz, M. (2002). *Girit (Resmo) Şer'iyeye Sicil Defterleri (1061-1067)* (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Othman, A. (2007). And Amicable Settlement is Best: Sulh and Dispute Resolution in Islamic Law. *Arab Law Quarterly*, 21(1), ss. 64-90.
- Peirce, L. (2005). *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Peters, R. (1990). Murder on the Nile: Homicide Trials in 19th Century Egyptian Shari'a Courts. *Die Welt des Islams*, 30, ss. 98-116.
- Schacht, J. (1977). *İslam Hukukuna Giriş* (M. Dağ ve A. Şener, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi. (2013). *Ma'rûzât*. P. Düzenli (Haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Tamdoğan, I. (2008). Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana. *Islamic Law and Society*, 15, ss. 55-83.
- Tillion, G. (2006). *Harem ve Kuzenler* (Ş. Tekeli ve N. Sirman, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Toğrul, N. (2010). *129 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin (H. 1061, 1108, 1142 / M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Udeh, A. (1990). *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk* (C. II) (A. Şafak, Çev.). Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Zarinebaf, F. (2010). *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Zarinebaf-Shahr, F. (1998). Women and the Public Eye in Eighteenth-Century Istanbul. G. R. G. Hambly, (Ed.), *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety* içinde (ss. 301-324). New York: St. Martin's Press.

SON HUN HÜKÜMDARI HE-LIAN BOBO ADINA KAZINAN BENGÜ TAŞ*

*Gökçen KAPUSUZUĞLU***

Öz: 407-431 yılları arasında ayakta kalan Xia Hanedanı, Hunların Tiefu soyundan gelen He-lian Bobo tarafından kurulmuş ve 418 yılında Çin başkenti Chang An'ın ele geçirilmesiyle Bobo gücünü ikiye katlamıştır. Bu başarı sonrasında ise kurucu lider He-lian Bobo'nun başarılarını anlatan bir bengu taş başkent Tongwan şehrine dikilmiş, yine Bobo'nun ağızından başarıları bu taşta kazanmıştır. Çince kaynaklardan Jin Hanedanı Kayıtları'ndaki He-lian Bobo biyografisi içerisinde yer alan bengu taş, bu çalışma ile dilimize kazandırılmıştır. Bunun yanı sıra Bobo'nun dış görünüşü, en sadık adamlarından Chigan A-li ile olan ilişkilerinin başlangıcı ve Tabgaçlara karşı verdiği mücadeleye değinilmiştir. Ayrıca Xia soyu ve Chunwei bağlantısı ile He-lian Bobo'ya uzanan silsile ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: He-lian Bobo, Xia Hanedanı, Chunwei, Bengü Taş, Jin Kayıtları.

The Inscription Engraved for the Last Hun Emperor He-lian Bobo

Abstract: The Xia Dynasty, that ruled between the years 407 and 431, was founded by He-lian Bobo, a the descendant of the Tiefu Huns. He-lian Bobo became more powerful with the capture of Chinese capital Chang An in 418. After this success, an inscription narrating the achievements of the founding leader He-lian Bobo was erected in Tongwan his capital city, and his accomplishments were engraved on stone. This paper translated and analysed the inscription included in the He-lian Bobo's biography found in the Jin Dynasty Records. The source sheds light to a wealth of information from Bobo's personal attire to his friendship with his boon companion Chigan A-li and his struggle against the Tabgachs. Moreover it deciphers the connection between the Xia and Chunwei tribes and the lineage that extended to He-lian Bobo.

Keywords: He-lian Bobo, Xia Dynasty, Chunwei, Inscription, Jin Shu.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 19.03.2019 - 11.12.2019

** Arş.Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karaman, Türkiye. gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6188-1188.

Giriş¹

Çin tarihindeki parçalanma dönemlerinden biri olan “On Altı Devlet Dönemi” özellikle Hun, Xianbei, Qiang soyundan gelen yabancı halkların Çin’in çeşitli bölgelerinde devlet kurup, hâkimiyetlerini ilan ettikleri bir dönemdir. Bu devletlerden biri Hunların Tiefu (鐵弗) boyundan gelen He-lian Bobo (赫連勃勃 381-425)² tarafından kurulan Xia Devleti’dir³. Bu dönemin ilk kurulan devletlerinden İlk Zhao Devleti’nin (304-329) kurucusu Liu Yuanhai’nin⁴ soyundan gelen Bobo, 418 yılında Çin kökenli Jin Hanedanı’na (晉朝 266-420) saldırarak başkent Chang An’ı ele geçirmiş böylece hem topraklarını genişletmiş hem de nüfusunu artırmıştır.

385 yılında Tabgaç hükümdarı Hunları topraklarından çıkarınca, bir kısmı Tabgaçlara bağlanmış, bir kısmı ise Ordos’a çekilmiştir. He-lian Bobo burada Xia Devleti’ni kurmuştur (Eberhard, 1996, s. 164). Kendisini destekleyen adamlarının yardımları sayesinde güçlü bir devlet kuran Bobo hayatta kaldığı

¹ Alan yazında (literatür) daha önce yapılan çalışmalarla aradaki bağlantının kopmaması ve sözcüklerin farklı sözcüklermiş gibi algılanmaması için çalışmada Çince imlerin sadeleştirilmiş yazımları yerine tam yazımları kullanılmıştır. Metnin sonunda Çince imlerden değişime uğrayan kişi ve yer adlarının sadeleştirilmiş ve tam yazımları bir tablo içerisinde verilmiştir.

² He-lian Bobo’nun Türkçe adı için Kirilen, Kılğan Bagapur’u; Gömeç ise Tengriken Apa Bug’u önermektedir (Kirilen, 2015, s. 131; Kirilen, 2017, s. 88; Gömeç, 2012, s. 274). He ve lian imlerinin Orta Çince okunuşlarına bakıldığında, He imi için Baxter-Sagart Rekonstrüksiyon Tablosu’nda “Xaek”, Guangyun Tablosu’nda Wang Li’ye göre “xak”, Pulleyblank’e göre ise “haijk” okunuşları verilmektedir. Lian imi ise değişime uğramamaktadır. Buna göre: “xaek lian” veya “xak lian” okunuşları karşımıza çıkmaktadır. Bo imi ise “Buet” veya “Bwet” şeklinde okunmaktadır. Bunun yanında Kuzey Tarihi ve Wei Kayıtları adlı eserlerde He-lian Bobo, He-lian Qugai (赫連屈丐) olarak kaydedilmiştir (BS: 24, 31, 32; WS: 43, 59, 71). Qu ve Gai imlerinin Orta Çince okunuşları incelendiğinde Qu imi için: “Kut”, Gai imi için: “Kai” veya “Kaj” okunuşları görülmektedir. Buna göre: “kut-kai” in Türkçe bir addan- belki Kut-ay? -ses çevrimi olduğu anlaşılmaktadır.

³ Güney Hunlarının devamı olan Hun boyları dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Çin’de dört devlet kurmuşlardır. Bunlar İlk Zhao (前趙), Sonraki Zhao (後趙), Kuzey Liang (北凉) ve Xia (夏) devletleridir (Baykuzu, 2008, s. 195). Bu devletlerden her iki Zhao Devleti’nin devamı olan Hun boylarının kendi devletleri yıkıldıktan yaklaşık yarım yüzyıl sonra He-lian Bobo yönetimindeki Xia Hanedanı kurulmuştur (Baykuzu, 2005, s. 10).

⁴ Liu Yuanhai (劉元海 ?-310), Doğu Hun Chanyüsü Luanti Yufuluo’nun (樂提於夫羅) torunudur. On Altı Devlet döneminin ilk devletlerinden İlk Zhao’u kurarak Hun boylarını bir araya getirmiştir. Liu Yuanhai ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Gömeç, 2012, s. 230).

müddetçe Tabgaçlar, Ordos'a girememiştir (Gumilev, 2013, s. 470). Eberhard'ın altını çizdiği gibi bu dönemde hüküm süren iki Türk kökenli devletten biri Çinlileşirken diğeri köklerinden kopmamayı tercih etmiştir.

Bobo'ya en çok yardımcı olan adamlarından biri çocukluk arkadaşı Chigan A-li'dir (叱干阿利). Tongwan⁵ şehrinin yapımında baş mimar olarak çalışan ve Bobo ölünceye kadar hep yanında olan Chigan A-li aslen Xianbei kökenlidir. İnşaat işlerinde oldukça yetenekli olan Chigan A-li'nin fazlasıyla sert ve acımasız olduğu kaydedilmiştir. Örneğin Tongwan şehrinin inşasında duvarların sert olması için işçilerin toprağı pişirdikleri ve pişirilen toprağın içinden iğne geçebilirse, o duvarı yapanın öldürülerek duvarın altına gömüldüğü kaydedilmiştir (JS: 3205; ZZTJ: Tom. 216).

Bobo ve Chigan A-li'nin dostluklarının başlaması Jin Kayıtları ve Cefu Yuanguı'de şöyle anlatılmıştır: “Chigan A-li, Chigan boyundandır. Ta-dou-fu'nun (他斗伏) ağabeyinin oğludur. He-lian Bobo'nun babası [Liu] Weichen Tabgaçlar tarafından öldürüldüğünde Bobo, Chigan boyuna kaçmıştı. Chigan Ta-dou-fu Bobo'yu Wei'lere gönderecekti [ancak] A-li önceden Da-luo Vadisi'nde birlik konuşturmuştu. Bobo'nun gönderileceğini duymuş [ve] karşı çıkarak: ‘[Tıpkı] bir kuşun kaçıp sığınmasındaki gibi doğru olan onu kurtarmaktır. Bobo'nun ülkesi yıkılmış, ailesi dağılmış, bize sığındı. Ona sahip çıkmayacaksa bile, yine de doğru olan kaçmasına yardımcı olmamızdır. [Oysa şimdi] tutup onu teslim ediyoruz. [Bu hiç] insani bir davranış değil’ demişti. [Fakat] Ta-dou-fu, Wei'lerin kendisini sorumlu tutacağından korkmuş bu söylenenleri dikkate almamıştı. A-li ise güçlü ve cesur [adamlarını] göndermiş, yolda Bobo'yu yakalatarak Sonraki Qin Devleti (384-417) hükümdarı Yao Xing'in⁶ emrindeki Gao Ping Bey'i Mo-yi-yu'ye⁷ göndermişti. [Mo-] Yi-yu onu

⁵ He-lian Bobo tarafından kurulan Tongwan şehri (統萬城) Çin'in Shanxi bölgesindeki Yulin'de kurulan bir Hun başkentidir. Duvarları beyaz renkli olduğu için bölge halkı tarafından “Beyaz Şehir” olarak da anılmıştır. Şehrin mimari özellikleri ve arkeolojik buluntularıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. (Baykuzu, 2009, ss. 110-126). Ayrıca Tongwan şehri Çin'in On Altı Devlet döneminde özellikle Türk kültür çevresinden pek çok halkın yaşadığı şehirler arasındadır. Hunlar, Xianbeiler, Dinglingler ve Rouranlar bu halklar arasındadır. Tongwan şehri çevresinde yaşayan halklarla ilgili bilgi için bk. (Wu, 2015, ss. 117-124).

⁶ Yao Xing (姚興 366-416) Qiang soyundandır. Sonraki Qin Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. 394-416 yılları arasında yaklaşık yirmi iki yıl tahtta kalmıştır. Önceden kendisine tabi olan He-lian Bobo kendi devletini kurduktan sonra karşılıklı olarak birbirlerine saldırmış ve durmaksızın savaşmışlardır.

⁷ Mo-yi-yu (沒奕於 ?- 407) Xianbei kökenlidir. On Altı Devlet döneminde Önceki Qin Devleti ve Sonraki Qin Devleti ordularında görev yapmış bir komutandır. 407 yılında damadı He-lian Bobo tarafından öldürülmüştür.

kızıyla evlendirmiştir.” (JS: 3201, 3202; CFYG: Tom. 962). Fakat Mo-yi-yu, Bobo’nun bağımsızlık savaşında öldüreceği ilk kişi olacaktı.

Bobo’nun boyu iki metreden uzundu. Belinde on kat kuşağı vardı. Doğuştan tahlil zekâsına sahipti ve endamlıydı. Yanına sığındığı Yao Xing onu gördüğünde şaşırıp, ziyadesiyle saygı ve ihtimam göstermişti. Bobo’yu Süvari Komutanı olarak selamlayıp, ayrıca Arabalı Garnizon Komutanlığı tevdi etmişti. Bobo Daimi Sanggün olarak divana katılıyordu. Gördüğü ihtimam ve itibar eski bakanların üzerindeydi. Yao Xing’in kardeşi Yong’un itirazlarına rağmen Yao Xing: “Bobo’nun çok işe yarar meziyetleri var. Biz onun yeteneklerinden yararlanacağız, onunla birlikte dünyaya düzen getireceğiz, bunda olmayacak ne var?” diyerek karşılık vermiş ve kısa bir zaman sonra Bobo’yu Özel Yetkili Elçi, Kuzeyi Teskin Eden Komutan ve Wu Yuan Gong Bey’i yapmış; San Jiao’daki⁸ Xianbeilerden beş boy ve çeşitli halklardan oluşan yirmi bin küsur kişiyi emrine vererek ona Ordos’da garnizon kurmuştu. Bu kadar yetkinin üzerine Bobo kendi boyundan otuz bin küsur adam toplayıp Gao Ping Vadisi’nde (高平) ava çıkmış gibi yaparak, Mo-yi-yu’ye saldırmış onu ve adamlarını öldürmüştü. Böylece beklenen olmuş ve 407 yılında He-lian Bobo yönetimi ele geçirip kendini Büyük Chanyü ilan ederek Xia Hanedanı’nı kurmuştur (JS: 3202).

Daha sonra Bobo, Liu (劉) olan soyadını daha anlamlı hâle getirmek ve değiştirmek için bir ferman yazdırmıştır:

“Benim atalarım kuzeyden You [Zhou ve] Shuo [Zhou’a]⁹ göç ettiler. Soyadlarını Si soyu¹⁰ [olarak] değiştirdiler. [Çünkü dilleri] Çin’deki [dil] ile aynı değildi. [Bu yüzden de] eskiler annemin soyadı olan Liu’yu kullandılar. Oğlum da annesinin soyadını kullanarak töreye uymadı. Eskilerin soyadları geleneksel değildi. Kimi doğduğu [yeri], kimi de atalarının adını soyadı olarak kullanıyordu. Ben [de] anlamına göre [soyadımı] değiştirdim. Hükümdar, göğün oğlu güzel ve kutlu kişidir, gökle bağlantılı olandır. Bu yüzden soyadımı He-lian olarak değiştirdim¹¹. Dilerim böylece Gök Hükümdar [mertebesine] ulaşabilirim [ve] göğün sonsuz lütfuna nail olurum. Göğün saygısına erişmek için, yönetimin asil olmayan soydan gelenlere [devredilmemesi gerekir]. Onlar

⁸ San Jiao (三交), He-lian Bobo’nun Sonraki Qin Devleti adına savaşa girdiği bölgeye sonradan şehir kurarak verdiği isimdir. Şehrin diğer adı ejderha gözü anlamına gelen Long Yan’dır (Baykuzu, 2009, s. 120).

⁹ You Zhou (幽州) ve Shuo Zhou (朔州) günümüzde Pekin’i ve Ordos bölgesini ifade etmektedir.

¹⁰ Si Soyu’nun (妣氏) kökeni Çin’in efsanevi Hanedanı Xia’nın kurucusu Büyük Yü’ye dayanmaktadır. He-lian Bobo bu sözleriyle yine soyunun Büyük Yü’ye uzandığına vurgu yapmaktadır.

¹¹ Bobo’nun soyadı olarak aldığı sözcükteki He (赫) iminin anlamı ulu, ihtişamlı; Lian (連) iminin anlamı ise bağlamak, bağlantı demektir.

hükümdar soyundan sayılmazlar. [Hükümdar soyu] Tiefa¹² soyundandır. Dilerim, benim neslimin çocukları [ve] torunları demir gibi sert [ve] güçlü olurlar, saldırılara dayanırlar.” (JS: 3206).

He-lian Bobo, Xia Hanedanı’nı kurduktan sonra on altı devletten biri olan ve Qiang soyluları tarafından kurulan, kendisinin de daha önce ordusunda yer aldığı Sonraki Qin Devleti ile aralarındaki savaş durmak bilmemiştir. Yao Xing’in farklı pek çok komutanın idaresinde görevlendirdiği ordu, Bobo’yu mağlup edememiş, aksine He-lian Bobo ve Xia Devleti önlenemez şekilde yükselmeye devam etmiştir.

Arkası gelmeyen zaferlerinin ardından hastalanan He-lian Bobo 425 yılına gelindiğinde kırk beş yaşındayken ölmüştür. Yerine üçüncü oğlu He-lian Chang geçmiştir. Ancak Xia Devleti bir daha Bobo dönemindeki kadar güçlü olmamış, hızlı bir şekilde çöküşe geçmiş ve Tabgaçlar tarafından yıkılmıştır. Xia Devleti’ni yıkan Tabgaçlar, sonradan Bobo’nun inşa ettirdiği Tongwan şehrinin adını Xia Zhou (夏州) olarak değiştirmişlerdir.

1. Chunwei ve He-lian Bobo Bağlantısı

Çince kaynaklarda Hunların kökeni Çin’in efsanevi hükümdarı Huang Di’nin torunu Chunwei’e (淳維)¹³ bağlanmaktadır (HS: 3743; SJ: 2879). Chunwei, Xia Hanedanı’nın¹⁴ son hükümdarı Jie’nin (桀 ?-MÖ 1600) oğludur (Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004, s. 99). Aynı şekilde Xia Hanedanı’nın kurucusu Büyük Yü’nün¹⁵ de aynı soydan geldiği ifade edilir. Bobo’ya ait bengü taşa ise bu

¹² Burada sözü edilen Tiefa, Hunların bir kolu olan Tiefu boyunun ses benzerliği veya yanlış yazılmış şekli olabilir. Ancak Bobo’nun kendi soyuna atıfta bulunduğu açıktır.

¹³ Chunwei sözcüğündeki imlerin eski okunuş ve anlamlarına bakıldığında; “Chun” iminin Baxter-Sagart Rekonstrüksiyon Tablosu’na göre Eski Çince okunuşu: “dur”, anlamı ise saf ve dürüst demektir. “Wei” iminin Eski Çince okunuşu *G^wij(? < *G^wuj) şeklindedir. Wei iminin anlamı ise; sürdürmek, bağlamak demektir. Buna göre Chunwei “dur-gij/dur-guj” olarak okunabilir. Ancak Eski Çince dönem olarak MS 3. yüzyıldan önceki dönemin Çince sözcüklerinin okunuşu için kullanılmaktadır. Chunwei sözcüğünün kullanımı ise çok daha eskiye, milattan önceki yıllara dayanmaktadır. Bu sebeple kullanıldığı dönemin tam okunuşuna karşılık gelmeyebilir.

¹⁴ Büyük Yü’nün kurduğu düşünülen Çin’in efsanevi ilk hanedanı Xia’nın MÖ 2070-MÖ 1600 yılları arasında ayakta kaldığı düşünülmektedir. He-lian Bobo’nun kurduğu Xia Hanedanı ise MS 407-MS 431 yılları arasında hüküm sürmüştür. Her ikisinin Çince yazılışı da aynı olmakla birlikte birbiriyle karıştırılmamalıdır. Çince bu ayrım Bobo’nun kurduğu Xia Devleti için Büyük Xia (大夏) ve Hunların Xia Devleti anlamında Hu Xia (胡夏國) olarak yapılmaktadır.

¹⁵ Çin’in efsanevi hanedanı Xia’nın kurucusu olduğu kaydedilen Yü, efsaneye göre Sarı Nehrin taşması ile oluşan seli yaklaşık on üç yıl süren bir çalışmayla engellemeyi başarmış ve hükümdar olmaya layık görülmüştür. Biyografisi için bk. (SJ: 49).

bağlantı Bobo'nun ağzından açıkça dile getirilerek "...Benim hükümdar soyum Büyük Yü, kahramanlığıyla işleri ustaca üstlendi..." ifadeleri kullanılmıştır (JS: 3210).

Çince resmî kaynaklarda "Chunwei" sözcüğü tarandığında, Han Kayıtları, Sonraki Han Kayıtları ve Tarihçinin Kayıtları içerisinde yer alan Hun Monografileri ile Jin Kayıtları'ndaki He-lian Bobo biyografisinde geçtiği görülmektedir. Jin Kayıtları dışında geçtiği her yerde "Chunwei", Hunların kökenini tanımlamak için kullanılmıştır. Bunun yanında Lushi adlı eserdeki bir bölüm Xiahou, Chunwei, Hun Hükümdarı Modun (Batur) ve He-lian Bobo bağlantısı üzerinden Türklere uzanan dolaylı bir silsile sunmaktadır. Buna göre; "[Xia] Hükümdarı Jie öldüğünde oğlu Chunwei onun karısını kendisine alarak kuzey bozkırlarına çekilmişti. Hayvanlarıyla birlikte göçebe yaşam sürdürdü [ve] Hunyü (葷育) adıyla anıldılar. Zhou döneminde güçlendiklerindeyse onlara Xianyun (獫狁) denilmişti... Qin döneminde Hunların Touman Chanyü'sünden Modun'un egemenliğine geçtiler ve topraklarda nam saldılar... [daha sonra] Han ile akraba olup Liu soyadını aldılar... Bobo güçlendiği zaman Ordos'u ele geçirdi..." (LS: 45,46).

Lushi'ya göre silsile açıkça Chunwei'den Asya Hunlarını oradan da Bobo'yu işaret etmektedir. Ayrıca Chunwei'in babasının eşini kendisine eş olarak alması da Türk kültür çevresindeki geleneklerden leviratı hatıra getirmektedir. Bunun yanında hem He-lian Bobo'nun biyografisinde hem de kendi ağzından yazılan bengü taşta birkaç yerde soyunu Büyük Yü'ye dayandığını belirten ifadelerle yer verildiği görülmektedir.

He-lian Bobo'nun biyografisi Çince tarihî metinlerden Jin Kayıtları¹⁶ adlı eserde yer almaktadır. Metinde başkent Tongwan şehrindeki sarayının yapılışı ve onun başarılarını anlatmak için kazınan bengü taşın söz edilmektedir. Eserde bengü taşın fiziksel özelliklerinden bahsedilmemiş yalnızca başkent Tongwan'da dikildiği kaydedilmiştir. Bengü taşın son cümlesinde ise Bobo'nun kütüphanecisi Hu Yizhou (胡義週) tarafından yazıldığı ifade edilmiştir.

He-lian Bobo, başkent Chang An'ı fethedip Tongwan şehrine geri döndüğünde, büyük bir saray yaptırarak, af ilan etmiş ve yönetim döneminin adını Zhenxing (真興) olarak değiştirmiştir. Arkeolojik kazılarda rastlanmayan bengü taş, Jin Kayıtları'nda yer alan He-lian Bobo biyografisinin son bölümünü oluşturmaktadır.

¹⁶ Tang döneminin başlarında Fang Xuanling'in (房玄齡) önderliğinde çeşitli tarihçiler tarafından ortak hazırlanan Jin Kayıtları (晉書), toplam yüz otuz tomardan oluşmaktadır. Bobo'nun biyografisi ve adına dikilen bengü taşın olduğu bölüm son tomarda yer almaktadır.

2. He-lian Bobo Adına Kazınan Bengü Taş¹⁷

“Büyük değerlere [ve] meziyetlere sahip insanlar, muhakkak silinemez başarılar elde ederler; ahlaki değerleri yüksek olanlar, muhakkak sonsuz nimetleri paylaşırlar. Eskiden Tang Yao ¹⁸ zamanında defalarca kötü şansa maruz kalındığında, benim hükümdar soyum olan Büyük Yü, kahraman görünüşüyle işleri ustaca [üstlendi]. Long Men’ı (龍門) kazıp, Yi Que Yarığını¹⁹ açtı. Üç nehri tırmıklayıp, dokuz gölü yararak ülke çapındaki [bir] felakete son verdi. Yeryüzünü büyük çaresizlikten kurtardı²⁰. Büyük başarılar [hem] yerde [hem] gökte eş değerdir. [Onun] büyüğü gücü doğanın önüne geçti. Böylece [yer ve gök] kutsallığını [onun üzerine] düşürdü. Pek çok ruh uyum içinde [Büyük Yü’yü] desteklediler. [Ardından] karşılıklı selamlaşarak zamanın dolduğunu kabul ettiler [ve bunun üzerine] Xia [Hanedanı] kuruldu. Efsaneye göre; yirmi nesil, dört yüz yıl [boyunca] bilge [hükümdarlar] ard arda geldiler. Erdemli hükümdarlar [birbirlerinin] adımlarını takip ettiler. Mükemmel plan kurmada eskileri geride bıraktılar. Asil tavırları eskilerden [çok] daha parlaktı. Fakat yol her zaman pürüzsüz değildir. Kaderde bazen zorluklarla [karşılaşmak da] vardır. Wang Can²¹ düzeni sağlayamamış, [böylece] yönetim Yin²² soyuna geçmişti. Bu yüzden altın [renkli] ışık gün ortasında söndürüldü. Tanrılar [kötülüğü] yolda dizginleyip durdurdular. Böylece bembeyaz gün ışığı değişmedi. On binlerce yıl [boyunca] kutlanmaya devam edildi. Ejderhalar çölün güneyine uçtu, Anka kuşu [ise] kuzeye. Uzun [süreli] dizginlemelerle uzaktakiler kontrol altına alındı. [Topraklar] Batıda Kunshan’ın²³ dışına doğru [genişledi]. [Hanedan’ın] bağlantısı uzak topraklara [kadar] ulaştı. Doğu tarafı denize bağlandı. Geçmişten bugüne iki bin küsur yıl geçti. Üç [nesil] yöneticinin Xiao (峣)[ve] Han’da (函) değişmesine, beş erdemin Yi (伊) [ve] Luo (洛) [nehirlerine] taşınmasına, Qin (秦)[ve] Yong’un (雍) [yönetimin] ele geçirildiği, [insanların]

¹⁷ Bengü taşın bir kısmı Baykuzu tarafından bir çalışmada ele alınmış ancak tamamı çevrilmemiştir (Baykuzu, 2009, ss. 110-126).

¹⁸ Tang Yao (唐堯) eski Çin’in efsanevi dönem hükümdarlarından.

¹⁹ Yi Que (伊闕), günümüzde Henan bölgesindeki Luoyang’a güneyde iki km mesafededir ve ayrıca Long Men (龍門) ile aynı bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.

²⁰ He-lian Bobo burada atası kabul ettiği Büyük Yü’nün taşan Sarı Irmak’a setler çekerek, su baskınlarının önüne geçmesinden ve halkı bu afetten kurtarmasından bahsetmektedir.

²¹ Doğu Han Hanedanı dönemi edebiyatçılarından olan Wang Can (王粲 177-217), 213 yılında Wei Devleti kurulduğunda çeşitli görevler üstlenmiş ve Komutan Cao Cao’ın yanında güney seferine çıkarak Sun Quan’e (孫權) saldırmıştır.

²² Yin Hanedanı sözcüğü Shang Hanedanı’nın ikinci dönemini ifade etmek için kullanılmaktadır.

²³ Kunshan (崑山) şehri günümüzde Jiangsu bölgesinin güneydoğusunda yer almaktadır.

öldürüldüğü [bir] yere; Zhou (週) [ve] Yu'nün (豫) savaşların [yaşandığı bir] bataklığa dönüşmesine rağmen, kuzey [bölgeleri] hâlâ sükûnet içerisinde. [Yalnızca] yöneticiler göğe saygı duyarlarsa yeryüzündeki hanedanlar huzurlu olur [ve] halk onlardan farklı taleplerde bulunmaz. Böylece ıslık çalan oklar²⁴ [ile] on binlerce halk kontrol altına alınır. Dörtünlâ koşulup, Qin [ve] Zhao (趙) [Hanedanlarına] kadar gidilir [ancak] bu Çin'i yorar [ve] Xia [Hanedanı] rahata eremez. Uzun zamandır böyleydi bu. Bu yüzden asker geçici [bir] plan yaparak Jingyang'da²⁵ güçlü Zhou [Hanedanı'nın] sınırını yıktı. Kızgın bir savaş oldu [ve] Pingyang (平陽), [Gao] Zu'nun ruhunu yendi. Hükümdarın [adamları] güneşin dut ağacından yükseldiği gibi bir bir ortaya çıksalar, kahramanlar [da] ayın gecede yükseldiği gibi yükselirler. Dünya kurulduğundan beri [bunlar hiç] duyulmamıştır. Kader ve evren kadar büyük; devasa binalar ve dağlar kadar güçlü olmazsan, binlerce yıllık [hanedan] nasıl kök salıp, on binlerce yıl miras kalır! Karda [ve] buzda yürürsen berekete; karanlık bulutlara göğüs gersen aydınlığa kavuşursun!

Böylece gök iyi şans işaretini [açığa çıkardı ve] ülkeyi yönetmenin ana yolu belirlendi. Hükümdar [olarak] ülkeyi barış içinde yönettiğim dönemde göğün bahsettiği kadere uydum, [bahşedilen] geldiğinde [ise] saygı duyup dünyevi beklentilerimi bıraktım. [Tıpkı] Tongwan şehrinde yükselen [bir] ejderha gibi, adalet rüzgârı Dokuz Bölge'yi²⁶ kapladı; Anka kuşunun gökyüzünde çizdiği halkalar [gibi] ünüm her yere yayıldı. Üst düzey biriyle karşılaştığımda [veya] şiddetli [bir] tartışma yaşadığımda gün ağarmadan saraya gittim. Gün bitene [kadar] yemek yemeyi [dahi] unuttum. [Herhangi] bir adımında hataya [sebepl] olmamak için askerlerin işlerini planladım. Bizzat altı orduyu yönettim, savaşmadan zafer kazandım. Bu yüzden sahte Qin [Hanedanı] üç neslin gücüne [dayanıp] Guanlong'da²⁷ [bizi] şaşırttı; [Sarı] Irmağın merkezinde [hükümdarlık] bayrağımı görünce [ise] teslim oldular. Kuzeydeki eşkıyaların [da] teslim oldukları haberi geldi. Teslim olanlar şarkılarla teselli edildi, isyancıların cezası açıkça gösterildi. Eğitim ve askerî başarılar aynı zamanda gelişti, savaş

²⁴ Hun Hükümdarı Modun (Batur) ile özdeşleşen "Islık Çalan Oklar"a gönderme yapan Bobo, Hun soyuna ve geçmişine atıfta bulunmaktadır.

²⁵ Jingyang (涇陽) ilçesi, Shanxi bölgesindeki Xianyang şehrinde yer almaktadır.

²⁶ İnanişâ göre eskiden yeryüzü dokuz yönetim bölgesine ayrılmıştır. Sonradan bu dokuz bölge söylemi Çin'i ifade eder olmuştur. Dokuz bölgenin adları: Yong (雍), Yang (揚), Jing (荊), Yu (豫), Qing (青), Yan (兗), You (幽), Ji (冀), Bing (并)'dir (www.zdict.net adresinden 03.11.2018 tarihinde erişildi).

²⁷ Guanlong (關隴): Guan, günümüzde Shanxi'deki Guangzhong bölgesini; Long ise Gansu'daki Wu Qiao Ling'in doğusunu, Baoji'nin batısını ve Ningxia'nın tamamını ifade etmektedir. Bu bölgelerde Long Dağı olduğu için bu adı almışlar, Guangzhong, Gansu, Ningxia birleşip Guanlong bölgesini oluşturmuşlardır (www.baidu.com adresinden 12.11.2018 tarihinde erişildi).

aletleriyle ritüeller uygulandı. Beş yıl içinde adalet eğitimi geliştirildi, yedi yılın sonunda adil hükümdarınız [onları daha da] uyumlu hâle getirdi. Bunun üzerine önceki [hükümdar] Zhou Wen'in (周文) [izinden gidip onun] bıraktığı mirasla; kıyı bölgelere, dağlara [ve] göllere yaklaşılarak sonunda verimli topraklar [elde ettim]. Başkentin kurulmasıyla [birlikte], sarayı inşa ettirdim. Sırtı dağa yaslı yüzü nehir gören [şehrin] sol tarafı ırmak, sağ tarafı [ise] kaleydi. Yamaçları öyle yüksekti ki gün ışığını gizliyordu, şehir duvarları öyle yüksekti ki bulutlara sınır olmuştu, taş duvarları [ile civarındaki] gölün çevresi binlerce li idi. Eşsiz arazisi [ve] ulaşılması zor görünümüyle [bu şehir], Xianyang [şehrinden]²⁸ çok daha sağlam, Zhouluo²⁹ [kanyonundan çok] daha görkemliydi. Böylece beş bölgenin dostluğu büyüdü, yedi tapınağın düzenine saygı duyuldu, batıdaki halkın düzenlemelerine değer verilerek doğuda tarım kuralları düzenlendi. Tanrı [bizzat gelip] inşa etmiş gibi [görünen bu saray] sanki onun yaşadığı ev gibiydi. Saray kapısının [üzerindeki] bulutlar dağları mesken tutmuştu, kapı bir dağ gibi dimdikti, yemyeşil engin orman yüksek [duvarlı] gizli odalara [açılıyor], buralara odalar arasından geçilebiliyordu. At [ve] arabaların geçmesi için [inşa edilen] yollar gizli bahçenin etrafını [sarıyordu]. [Saray] dört bir yanı aydınlatabiliyordu. [Bahçeye] tamamı verimli ağaçlar dikildi. [Bu] büyüleyici orman tamamlandığında [saray] gökyüzündeki minik mor [bir] yıldız gibi [ışılıyor], topraklarında rüzgârlar esiyordu. Lakin hükümdar, yönetici, ünlü [kişiler], memurlar, askerler [ve] sıradan insanlar hepsi iktidarın kurallarını, önceki hükümdarın eksigi olduğunu bilirler. Bu yüzden Wang Er'in³⁰ mimari becerisi, Lu Ban'ın³¹ ustalığı ile ormanda³² damarlı Katalpa Ağacı³³ aradım. Hengyue'de³⁴ nakşedilmiş taşları toplayıp, dokuz bölgenin vergisi olan altın, gümüş [ve] sekiz bölgenin hediyeleriyle, bizzat olağanüstü yöntemler kullanarak düzenlemeler yaptım. Sarayın güneyine geçici [bir] saray,

²⁸ Xianyang (咸陽) şehri, günümüzde Shanxi bölgesinde yer almaktadır.

²⁹ Zhouluo (週洛) kanyonu, Hunan bölgesinde, Changsha şehrinde yer almaktadır.

³⁰ Wang Er (王爾) eski çağlarda yaşamış ünlü bir mimardır.

³¹ Lu Ban (魯班 MÖ 507-MÖ 444) İlkbahar-Sonbahar döneminde Lu beyliğinde yaşamış dönemin ünlü bir marangozudur.

³² Bu cümlede orman anlamında kullanılan Denglin (鄧林) sözcüğü, Çin mitolojisinin önemli eserlerinden Shan Hai Jing'de (Dağ ve Deniz Klasığı) orman olarak kullanıldığı için sonradan Çince'de bu anlamda kullanılmaya başlanmıştır. (SHJ 2: 6)

³³ Sigara Ağacı olarak da bilinen Katalpa'nın gösterişli yaprakları ve çiçekleri sebebiyle tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

³⁴ Hengyue (恆岳) Heng Dağını ifade etmektedir. Çin'in beş yüksek dağından biridir. Diğer dördünün adları şöyledir: Tai Shan (泰山), Hua Shan (華山), Heng Shan (衡山), Song Shan (嵩山) (www. baidu.com adresinden 13.11.2018 tarihinde erişildi).

Yongan'ın³⁵ kuzeyinde [ise] köşk inşa ettirdim. [Sarayın] yüksekliği bin xun,³⁶temelinin yüksekliği on bin ren'di³⁷. Siyah kolonlar [ve] oyma kirişler uçan [bir] ejderhanın kaşları gibi görünüyordu. Siyah [renkli] çatının âşığı sanki gökkuşağı gibi; saçakları gökyüzünde uçan bir anka kuşunun güçlü kanatları gibiydi. İki [farklı] yerden açılır, beş vakit [boyunca içerisinde] oturulabilirdi. Dört köşesine [farklı] eşyalar ve bir de hükümdar tahtı yerleştirilmişti. Sarayın sıcak [odaları], yüksek [ve] azametli serin odalarından Sui [dönemi] incili perdeleri ile ayrılıyordu. Altın [kakmalı] aynalar [vardı]. Güneş [ile] ayın [gökyüzünde] ard arda yükselmesine rağmen sarayda gece gündüz farkı yoktu; dışarıda aydınlık [ve] karanlık sürekli değişse de, içeride yaz [ve] kış farkı yoktu. Bu yüzden sarayı görmeye gelenler ona ad koyamadılar, ağzı iyi laf yapanların [bile] dili tutuldu. Bu ancak Tanrı'nın yaşayacağı türden bir saraydı, insanoğlunun yapacağı [bir] şey değildi. Özelliklerine göre [bir] ad konulmak istendiğinde, uygun isim bulmak için buna benzer eski eserlere bakmak gerektiğini [düşündüler ancak], onun gibi muhteşem [bir] sarayın [daha önce] ortaya çıktığından şüphe duyarak isim koyamadılar. [Çünkü geçmişte inşa edilen] ne Rulai³⁸[ve] Xumi³⁹ Pagodaları, ne Dishì (帝釋) [ve] Daoli (忉利) sarayları onun güzelliğiyle, dekorasyonu ile karşılaştırmak için yeterli değildi.

Geçmişte Zhouxuan [Wang'ın]⁴⁰ sarayı tamamlandığında [da] şairlerin övgüsünü almıştı. Sarayda sükûnet hâkimdi [ve orada] şarkılar söylenirdi. Sarayın inşasının başlamasıyla başkent temizlenip açıldı. Ulema sınıfından birinin rehberliğinde eski düzenin başlamasıyla bütün ruhlar sıralandı. Bütün ülke eğlenirken insanlar gözlerini kulaklarını açarak, yeryüzüne şarkılar söyleyip yeni hayatlarını [karşıladılar]. Böyle bir olayı nasıl müziğe dönüştürmez, nasıl altından taşlara kazımadık! Bu yüzden başkentte bir bengü

³⁵ Yan Cheng (燕城) olarak da bilinen Yongan (永安), Fujian bölgesinin orta batısında yer almaktadır.

³⁶ Xun (尋) eski Çin'de kullanılan uzunluk ölçü birimidir. 1 Xun 8 Chi'ya (尺) denk gelmektedir. Bu, ortalama 25 metre yüksekliğinde bir saray yapıldığı anlamına gelmektedir.

³⁷ Eski Çin'de kullanılan ölçü birimidir. 1 Ren yaklaşık olarak 7 veya 8 Chi'ya denk gelmektedir. 1 chi ise ortalama 30,7 cm'dir.

³⁸ Sanskritçesi Tathagata olan Rulai (如來), Buda'nın isimlerinden biridir. Bu cümlede Budist pagodaları kast edilmektedir (www.baidu.com adresinden 10.01.2019 tarihinde erişildi).

³⁹ Xumi (須彌), Ningxia'da pek çok Budist mağara ve heykelin bulunduğu Guyuan'dedir. Budizm'de kutsal dağ anlamına gelmektedir.

⁴⁰ Zhou Xuanwang (周宣王 ?- MÖ 782) Batı Zhou'un on birinci hükümdarıdır. Hükümdarlığı sırasında kendisine bir saray yaptırmıştır. Bu cümle ile onun sarayına atıfta bulunmaktadır.

taş dikildi; [sarayın] güzelliğini övmek, [Bobo'nun] hükümdarlığını gelecek nesillere anlatmak [ve] hükümdarın ölümsüzlüğünü sağlamak için.

[Bengü taşta] şöyle yazıyordu: 'İyi ruhlar cennete erişir, Haşmetli Büyük Yü'nün başarıları çok büyüktür. İnsanlar [birbirini] sevince doğruluk, karanlık gökyüzüne ulaşır. Hükümdar [Yao] siyah yeşim taşından bıçağını [Hükümdar Shun'e] hediye ettiğinde, [Hükümdar Shun] eğilip kabul etmişti. [Büyük Yü ondan] tahtı miras aldığında [dünyayı] aydınlık [ve] iyilik sarmaladı. [Fakat] yol her zaman düz olmadı, [hükümdar] yıllarca güç toplayamadı. Altının özü güneye gider, göğün ışıltısı [ise] kuzeyden parlar. Tanrıların kutsaması o kadar engin ki, nesilden nesile daha da bereketlenir. Ne atalar ne babalar kaderi durdurabilir. Tıpkı ay [ve] güneş gibi birbiri ardına ışık saçar. Gökyüzü kutlu [bir] işaretle çevrelendiğinde gök geri döner. Hükümdara fazlasıyla sevgi duyarsak, [kutlu işaretle] uyum içinde yükseliriz. Yalnız, kudretli [ve] heybetli görümlü hükümdar; içerde din ve devleti ayırmaya, dışarıda [ise] şeytani grupları yok etmeye kadirdir. Dört bir yan aydınlanır, [sesi] dokuz bölgeye yayılır. Fengji sistemi⁴¹ [bu] hükümdarın kuralıdır.

Bundan sonra başkentte sarayın inşasına başlandı. Verimli topraklar bollaştı, zaferle kazanılan topraklar arttı. Vatandaşların [inşaat için] gelip [çalışmasıyla saray] kısa zamanda tamamlandı. Gökyüzünde öyle yükseliyordu ki, [bu] güzel saray [neredeyse] bulutların [arasına] girecekti. Binlerce evin birleşiminden, on binlerce köşkün bir araya gelmesinden [daha yüksektydi]. Sabah güneşi gibi parlak, yıldızlar kadar berraktı. Sarayın [inşası] tamamlandıktan [sonra] diğer evler de inşa edildi. Binalar yükseldikçe gökle birleşeceklerdi. Rüzgârda [süzülüyor] gibi havada asılı kalan yüksek binalar, uçan [bir] asa gibi bulutlara asılı duruyordu. [Sarayın] sıcak odaları azametli [ve] dayanıklı, şehir [surları ise] dağınıktı. Odalara vahşi hayvan [ve] boynuzsuz küçük ejderha [resimleri] kazınmıştı. Değerli yeşim taşlarını parlatmış, [sarayı] nadir eşyalarla [süslemişlerdi]. Ad övülmekle [bilinir], şöhret [ise] gerçeklerin yayılmasıyla. Yüce hükümdar ve onun eşsiz eşyaları! [Sarayın] erdemi Ling Tai⁴² [şehrinden] yüksek, güzelliği Weiyang [sarayından]⁴³ daha derindi. Görünüşü geçmiş hükümdarlarınkinin ötesine geçmiş [ve] sonraki nesillerin hükümdarlarının yönetimine sunularak, sonsuza [dek] nesiller boyunca kullanılmıştır. Bunlar kütüphaneci Hu Yizhou'un sözleridir (JS: 3210-3213).

⁴¹ Fengji (封畿), eskiden uygulanan toprakların başkent çevresindeki bölgelere bölüştürüldüğü bir sistemdir (www.zdic.net adresinden 14.11.2018 tarihinde erişildi).

⁴² Ling Tai (靈臺) günümüzde Gansu'daki Pingliang bölgesinde yer almaktadır.

⁴³ Weiyang Sarayı (未央宮) Batı Han Hanedanı (MÖ 202-MS 220) döneminde inşa edilen büyük bir saraydır. MÖ 200 yılında Xi'an şehrinde inşa edilmiştir. Günümüzde Xi'an'da bulunan Anmen Sokağı'nın batısı bu saray sebebiyle hâlen Batı Sarayı adıyla anılmaktadır.

Sonuç Yerine

Resmî Çin kaynaklarından Jin Kayıtları içerisine kaydedilen He-lian Bobo'ya ait bengü taş, Bobo Jin Hanedanı'nın başkenti Chang An'ı fethettikten sonra onun başarılarını ve zaferlerini kazımak için dikilmiştir. Bunun yanı sıra bengü taşta Xia Hanedanı'nın başkenti Tongwan şehrinde Bobo için yapılan sarayın hem iç hem de dış özelliklerinden övgüyle söz edilmiştir.

Bengü taşın giriş bölümünde uzun uzun iyilik ve doğruluğun önemi vurgulanmıştır. Bobo'nun atası olarak gördüğü Büyük Yü'ye atıfta bulunulmuş, ardından Bobo'nun başarıları ve zaferlerinden söz edilerek güzelliği dillere destan olan saraydan bahsedilmiştir. Son bölümde sanki ikinci bir bengü taş daha varmış gibi anlaşılmasına rağmen aslında bitigçi Hu Yizhou aynı bengü taştan söz etmektedir. Burada da Hükümdar Yao'dan Büyük Yü'ye oradan da Bobo'ya gelen hükümdar silsilesinden ve başarılarından söz edilmiş ve yine sarayın güzelliği dile getirilmiştir. Özellikle He-lian Bobo'nun kendi soyunu Büyük Yü'ye dayandırması bu metinde en dikkat çeken noktadır. Bunun yanında soyadını değiştirirken yazdırdığı fermanda Hunların ataerkil kültürüne dikkat çekmektedir. Ayrıca Bengü taş'ın başkentin kuzey yönü yerine güneyine dikilmesi, Xia Devleti'nin bu bengü taşla Çin'e bir mesaj vermek niyetinde olduğunu göstermektedir.

Kısaltmalar

BS: Kuzey Tarihi

CFYG: Cefu Yuangui

HS: Han Hanedanı Kayıtları

JS: Jin Hanedanı Kayıtları

LS: Lu Shi

SHJ: Dağ ve Deniz Klasığı

SJ: Tarihçinin Kayıtları

Tom: Tomar

WS: Wei Hanedanı Kayıtları

ZZTJ: Zizhi Tongjian

Kaynakça

- Baykuzu, T. D. (2005). IV ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX(2), ss. 1-15.
- Baykuzu, T. D. (2008). Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar. *Bilig*, (44), ss. 195-210.
- Baykuzu, T. D. (2009). Bir Hun Başkenti: T'ung-Wang Ch'eng. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(3), ss. 110-126.
- Eberhard, W. (1996). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK.
- Gömeç, S. Y. (2012). *Türk-Hun Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gumilev, L. N. (2013). *Hunlar* (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kırilen, G. (2015). *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*. Ankara: Kimlik Yayınevi.
- Kırilen, G. (2017). *Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Lu Shi (路史) 25 Şubat 2018 tarihinde
<https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=724692&remap=gb> b. adresinden erişildi.
- Onat, A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Han Hanedanlığı Tarihi*. Ankara: TTK.
- Shan Hai Jing (山海經) 31 Ocak 2019 tarihinde
<https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=967099&remap=gb> b. adresinden erişildi.
- 班固, B. G. (1988). *Han Shu 漢書 (Han Hanedanı Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- 房玄齡, F. X. (1988). *Jinshu 晉書 (Jin Hanedanı Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- 李延寿, L. Y. (1988). *Bei Shi 北史 (Kuzey Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- 司馬光, S. G. (1988). *Zizhi Tongjian 資治通鑑*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- 司马迁, S. Q. (1988). *Shiji 史记 (Tarihçinin Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- 吴洪琳, W. H. (2015). 十六国北朝时期统万城附近活动的民族 (On Altı Devlet Kuzey Hanedanları Döneminde Tongwan Şehri Çevresinde Yaşayan Halklar). *中国历史地理论丛 (Çin Tarihi Coğrafyası Derlemesi)*, 30(4), ss. 117-124.
- 王欽若, W. Q. (1988). *Cefu Yuangui 冊府元龜*. Pekin: Zhonghua Shuju
- 魏收, W. S. (1988). *Wei Shu 魏書 (Wei Hanedanı Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

Ekler**Ek 1.** Tablo: Metin İçerisindeki Bazı Çince İmlerin Sadeleştirilmiş ve Tam Yazımları

Tam Yazım (整体)	Sadeleştirilmiş Yazım (简体)
Kişi Adları	
赫連勃勃 (He-lian Bobo)	赫连勃勃
赫連屈丐 (He-lian Qugai)	赫连屈丐
劉元海 (Liu Yuanhai)	刘元海
樂提於夫羅 (Luanti Yufuluo)	栾提于夫罗
姚興 (Yao Xing)	姚兴
沒奕於 (Mo-yi-yu)	没奕于
房玄齡 (Fang Xuanling)	房玄龄
王爾 (Wang Er)	王尔
魯班 (Lu Ban)	鲁班
胡義週 (Hu Yizhou)	胡义周
唐堯 (Tang Yao)	唐尧
孫權 (Sun Quan)	孙权
Yer Adları	
統萬城 (Tongwan şehri)	统万城
崑山 (Kunshan)	昆山
龍門 (Long Men)	龙门
週 (Zhou)	周
豫 (Yu)	豫
趙 (Zhao)	赵
平陽 (Pingyang)	平阳
涇陽 (Jinyang)	泾阳
關隴 (Guanlong)	关陇
咸陽 (Xianyang)	咸阳
週洛 (Zhouluo)	周洛

伊闕 (Yi Que)	伊阙
恆岳 (Hengyue)	恒岳
須彌 (Xumi)	须弥
靈臺 (Lingtai)	灵台
未央宮 (Weiyang Sarayı)	未央宫
帝釋 (Dishi)	帝释
Diger	
晉朝 (Jin Hanedanı)	晋朝
鐵弗 (Tiefu)	铁弗
前趙 (İlk Zhao)	前赵
後趙 (Sonraki Zhao)	后赵
尋 (Xun)	寻
晉書 (Jin Kayıtları)	晋书
胡夏國 (Hu Xia Guo)	胡夏国
淳維 (Chunwei)	淳维
獫狁 (Xianyun)	獫狁
葷育 (Hunyü)	荤育
真興 (Zhenxing)	真兴

Ek 2. Bengü Taşın Orijinal Çince Metni

Sayfa: 1

輩弄筆當置吾何地遂殺之羣臣勸都長安勃勃曰朕
豈不知長安累帝舊都有山河四塞之固但荆吳僻遠
勢不能爲人之患東魏與我同壤境去北京裁數百餘
里若都長安北京恐有不守之憂朕在統萬彼終不敢
濟河諸卿適未見此耳其下咸曰非所及也乃於長安
置南臺以瑣領大將軍雍州牧錄南臺尚書事勃勃還
統萬以宮殿大成於是赦其境內又改元曰眞興刻石
都南頌其功德曰夫庸大德盛者必建不刊之業道積
慶隆者必享無窮之祚昔在陶唐數終厄運我皇祖大
禹以至聖之姿當經綸之會鑿龍門而闢伊闕疏三江

Sayfa: 2

而決九可夷一元之窮災拯六合之沉溺鴻績侔於天地神功邁於造化故二儀降祉王靈叶贊揖讓受終光啓有夏傳世二十歷載四百賢辟相承哲王繼軌徽猷冠於立古高範煥乎疇昔而道無常夷數或屯險王桀不綱網漏殷氏用使金暉絕于中天神轡輟于促路然純曜未渝慶絲萬祀龍飛漠南鳳峙朔北長轡遠馭則西覃崐山之外密網遐張則東緬滄海之表爰始逮今二千餘載雖三統迭制於峭函五德革運於伊洛秦雍成篡弑之墟周豫爲爭奪之藪而幽朔謐爾主有常尊於上海代晏然物無異望於下故能控弦之衆百有餘

Sayfa: 3

萬躍馬長驅鼓行秦趙使中原疲于奔命諸夏不得高
枕爲日久矣是以偏師暫擬涇陽摧隆周之鋒赫斯一
奮平陽挫漢祖之銳雖霸王繼蹤猶朝日之升扶桑英
豪接踵若夕月之登濛汜自開闢已來未始聞也非夫
卜世與乾坤比長鴻基與山嶽齊固孰能本枝於千葉
重光於萬祀履寒霜而踰榮蒙重氛而彌耀者哉於是
立符告徵大猷有會我皇誕命世之期應天縱之運仰
協時休俯順時望龍升北京則義風蓋於九區鳳翔天
域則威聲格于八表屬姦雄鼎峙之秋羣凶猷立之際
昧旦臨朝日旰忘膳運籌命將舉無遺策親御六戎則

Sayfa: 4

有征無戰故僞秦以三世之資喪魂於關隴河源望旗
而委質北虜欽風而納款德音著于柔服威刑彰于伐
叛文教與武功並宣俎豆與干戈俱運五稔之間道風
弘著暨乎七載而王猷允洽乃遠惟周文啓經始之基
近詳山川究形勝之地遂營起都城開建京邑背名山
而面洪流左河津而右重塞高隅隱日崇墉際雲石郭
天池周緜千里其爲獨守之形險絕之狀固以遠邁於
咸陽超美於周洛若乃廣五郊之義尊七廟之制崇左
社之規建右稷之禮御太一以繕明堂模帝坐而營露
寢闐闐披霄而山亭象魏排虛而嶽峙華林靈沼崇臺

Sayfa: 5

祕室通房連閣馳道苑園可以蔭映萬邦光覆四海莫
不鬱然並建森然畢備若紫微之帶皇穹閭風之跨后
土然宰司鼎臣羣黎士庶僉以爲重威之式有闕前王
於是延王爾之奇工命班輸之妙匠搜文梓於鄧林採
繡石於恒嶽九域貢以金銀八方獻其瓊寶親運神奇
叅制規矩營離宮於露寢之南起別殿於永安之北高
構千尋崇基萬仞立棟鏤梲若騰虹之揚眉飛簷舒𡵚
似翔鵬之矯翼二序啓矣而五時之坐開四隅陳設而
一御之位建溫宮膠葛涼殿崢嶸絡以隋珠綵以金鏡
雖曦望互升於表而中無晝夜之殊陰陽迭更於外而

Sayfa: 6

內無寒暑之別故善目者不能爲其名博辯者不能究
其稱斯蓋神明之所規模非人工之所經制若乃尋名
以求類跡狀以效真據質以究名形疑妙出雖如來須
彌之寶塔帝釋忉利之神宮尙未足以喻其麗方其飾
矣昔周宣考室而詠於詩人闕宮有恤而頌聲是作況
乃太微肇制清都啓建軌一文昌舊章唯始咸秩百神
賓享萬國羣生開其耳目天下詠其來蘇亦何得不播
之管弦刊之金石哉乃樹銘都邑敷讚碩美俾皇風振
於來葉聖庸垂乎不朽其辭曰於赫靈祚配乾比隆巍
巍大禹堂堂聖功仁被蒼生德格玄穹帝錫玄珪揖讓

Sayfa: 7

內無寒暑之別故善目者不能爲其名博辯者不能究其稱斯蓋神明之所規模非人工之所經制若乃尋名以求類跡狀以效真據質以究名形疑妙出雖如來須彌之寶塔帝釋忉利之神宮尙未足以喻其麗方其飾矣昔周宣考室而詠於詩人闕宮有恤而頌聲是作況乃太微肇制清都啓建軌一文昌舊章唯始咸秩百神賓享萬國羣生開其耳目天下詠其來蘇亦何得不播之管弦刊之金石哉乃樹銘都邑敷讚碩美俾皇風振於來葉聖庸垂乎不朽其辭曰於赫靈祚配乾比隆巍巍大禹堂堂聖功仁被蒼生德格玄穹帝錫玄珪揖讓

Sayfa: 8

義高靈臺美隆未央邁軌三五貽則霸王永世垂範億載彌光其祕書監胡義周之辭也名其南門曰朝宋門東門曰招魏門西門曰服涼門北門曰平朔門追尊其高祖訓兒曰元皇帝曾祖武曰景皇帝祖豹子曰宣皇帝父衛辰曰桓皇帝廟號太祖母苻氏曰桓文皇后勃勃性凶暴好殺無順守之規常居城上置弓劍於側有所嫌忿便手自殺之羣臣忤視者毀其目笑者決其唇諫者謂之誹謗先截其舌而後斬之夷夏蹙然人無生賴在位十三年而宋受禪以宋元嘉二年死子昌嗣僞位尋爲魏所擒弟定僭號於平涼遂爲魏所滅自勃勃

“YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE” DERS KİTAPLARINDA ALIŞTIRMA YÖNERGELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Bayram ÖZBAL, Ayten GENÇ**

Öz: Yabancı dil öğretimi ders kitaplarında öğrencilere alıştırmalar yoluyla hedef davranışlar kazandırılmaya çalışılır. Alıştırmalardan istenilen çıktılar elde edilmesi, öğrencilerin yönergeleri doğru anlamasına bağlıdır. Bu nedenle alıştırmaya yönergelerinin betimlenmesi, detaylı incelenmesi ve ilgili alanyazın ışığında yorumlanarak karşılaştırılması önemlidir. Bu amaçla *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe*, *Yedi İklim Türkçe*, *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinin temel seviye (A1-A2) ders ve çalışma kitaplarından doküman incelemesi yoluyla veriler toplanmış ve tümevarımsal içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Elde edilen verilerin gruplandırılması işleminin ardından alıştırmaya yönergeleri ölçeği geliştirilmiştir. Bu ölçek; alıştırmalarda fazla yönerge kullanımı, eksik yönerge kullanımı, yönerge-alıştırma uyumsuzluğu, yönergeler arası kip uyumsuzluğu, yönergede yanlış bağlaç kullanımı, yönergede ifade hataları ve yönergede yazım yanlışları maddelerini kapsamaktadır. İncelenen kitapların alıştırmaya yönergelerinde özellikle uzun-kısa yönerge, tematik başlık ve sembol kullanımı ile kavram birlikteliği açısından farklılıklar tespit edilmiştir. Alıştırmaya yönergelerinde uzun cümleler kullanılan *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* ve *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* kitaplarında en çok ifade hataları yapıldığı tespit edilmiştir. Kısa cümlelerle oluşturulan alıştırmaya yönergelerinin bulunduğu *Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde ise daha çok yönerge alıştırma uyumsuzluğu, eksik ve fazla yönerge kullanımı hataları bulunmuştur. Bu çalışma sonuçları, yabancı dil olarak Türkçe ders kitaplarının geliştirilmesinde alıştırma yönergeleriyle ilgili ayrıca çalışılması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Alıştırmalar, Yönergeler.

An Evaluation of Exercise Instructions in “Turkish as a Foreign Language” Textbooks

Abstract: Foreign language education textbooks endeavor to make students gain target behaviors through exercises. Obtaining the desired outputs from the exercises depends on the students’ correct understanding of the instructions.

* Makale Geliş ve Kabul Tarihleri: 08.04.2019 - 11.12.2019

Bu çalışma, Bayram Özbal tarafından Prof. Dr. Ayten Genç danışmanlığında hazırlanan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Alıştırmaların İncelenmesi: A1-A2 Düzeyi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı. ozbalbayram@hotmail.com,

ORCID: 0000-0001-2345-6789.

Prof.Dr. Ayten Genç, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Alman Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye. dogu@hacettepe.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-6852-9961.

Therefore, it is important to describe the exercise instructions, to examine them in detail and to do comparisons by interpreting them within the context of the relevant field literature. For this purpose, data was gathered through document analysis from the basic level (A1-A2) of the teaching sets of *Istanbul Turkish for Foreigners*, *Yedi İklim Turkish*”, *Gazi Turkish for Foreigners*, *Yeni Hitit Turkish for Foreigners* textbooks and workbooks and it was evaluated by the *inductive content analysis*. After grouping the obtained data, the exercise instructions scale was developed. This scale includes the over-use of instructions in the exercises, the use of incomplete instructions, the mismatch of instructions-exercises, the mismatch between tenses, the use of incorrect conjunction in instruction, the errors of expression in instruction and the spelling errors in instruction. In the exercise instructions of the textbooks examined, differences were found especially in terms of long-short instruction, thematic title, symbol usage and concept coexistence. According to the findings, most expression errors were done in the *Istanbul Turkish for Foreigners* and the *Gazi Turkish for Foreigners* textbooks that used long sentences in the exercise instructions. On the other hand, in the *Yedi İklim Turkish*” and the *Yeni Hitit Turkish for Foreigners* set of books where exercise instructions are given with short sentences, mostly mismatch of instruction exercise, usage of missing and excessive instruction errors were found. The results of this study show that further study should be done on exercise instructions in the development of Turkish textbooks as a foreign language.

Keywords: Teaching Turkish as a Foreign Language, Exercises, Instructions.

Giriş

Öğretim programlarına uygun olarak hazırlanan ders ve çalışma kitapları, yabancı dil öğrenme-öğretme sürecinde temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Ders ve çalışma kitaplarında öğretim programlarında belirlenen hedeflere uygun hazırlanan öğrenme içeriği diğer bir ifadeyle konular, üniteler hâlinde düzenlenerek sunulur. Ünitelerde öğrenci davranışlarına dönük olarak belirlenen kazanımlar, öğrencilere alıştırmalar yoluyla kazandırılmaya çalışılır. Bu yönüyle öğrenme-öğretme süreci, Kılıç ve Seven’e (2008, s. 29) göre öğretim programlarının en can alıcı yeridir çünkü öğrenme-öğretme sürecinde alıştırmaların yapılmasıyla hedef davranışların kazanılması mümkün olmaktadır.

Yabancı dil öğretiminde kullanılan hemen hemen her ders kitabında bilgi ve becerilerin kazandırılması ve öğretilenlerin-öğrenilenlerin başka bir bağlamda tekrar edilerek pekiştirilmesi amacıyla geliştirilen alıştırmalara yer verilir. Alıştırmalar, öğretim sürecinin her aşamasında kullanılır. Örneğin; dersin giriş bölümünde dikkat çekmek, ilgi uyandırmak, bir önceki konuyu tekrar etmek, öğrencilerin hazırbulunuşluk seviyelerini tespit etmek, ön koşul öğrenmelerini sağlamak; dersin geliştirme bölümünde öğrenme içeriğini aktarma, genişletme ve kavratma; dersin sonuç bölümünde ise öğrencilerin kazanımlara erişim düzeyini tespit etme, tekrar, pekiştirme, uygulama ve özetleme aracı olarak kullanılır.

Öğrenme-öğretme sürecinde yapılan tüm alıştırmaların temel amacı, öğrencilerin öğrendikleri yabancı dildeki öğrenme düzeylerini en üst düzeye çıkarmaktır. Öğretimden istenilen verimliliği elde etmek sadece öğrenme içeriğinin öğrencilere aktarımı yoluyla gerçekleşmez. Yabancı dil olarak Türkçenin etkili öğretimini sağlamak için öğrencilere öğrenme içeriklerini uygun alıştırmalar yoluyla sunarak uygulama fırsatı verilmelidir. Uygulama sonucunda ise edinilen kazanımları kullanabilecekleri üretime yönelik alıştırmalar sunulmalıdır. Bu nedenle gerek alıştırma gerekse üretim aşamasında nitelikli alıştırmalar kullanmak, öğrenme-öğretme sürecinin verimliliğine katkı sağlar. Bu verimliliği sağlamanın temel yolu da alıştırma yönergelerinin alıştırmaların içeriğine uygun olarak hazırlanmasına bağlıdır. Yönergeler, öğrencilere alıştırmada ne yapacakları konusunda rehberlik ederler. Bu nedenle yönergenin verilmiş şekli, öğrencilere kolaylık sağlaması ve yol göstermesi açısından önemlidir. Yönergelerin konumu, yönergeler arasındaki tutarlılık, yönergenin alıştırma içeriğine uygunluğu gibi özellikler, ders kitaplarının etkinliğini ve işlevselliğini arttıran unsurlar olarak sıralanabilir.

Alıştırmalar

Yabancı dil öğreniminin ve öğretiminin merkezinde bulunan alıştırmalar, Dorner’a (2010, s. 345) göre öğrenme içeriğinin ele alınmasında bilgi ve becerilerin öğrenilmesine ve kullanılmasına hizmet eden bir çalışma biçimidir. Alıştırmalar, “aynı veya benzer içeriği öğrenme ve üretken olarak kullanmak amacıyla tekrar tekrar yapılan öğrenme işi” (Storch, 1998, s. 198), “aktif ve hedef odaklı bir faaliyet” (Kieweg, 2006, s. 2), “bilginin tekrar yoluyla öğrenilmesi ve alışkanlık hâline getirilmesi” (Gözütok, 2017, s. 231) olarak tanımlanmaktadır. Bär (2016, s. 10) ise alıştırmaları “öğrencilere dilsel, iletişimsel veya bir amaca yönelik görevi çözmeye yardım eden etkinlikler bütünü” olarak tanımlamaktadır. *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*’nde ise alıştırmalar: “Herhangi bir konuda, otomatik olarak doğru ve hızlı başarı sağlama amacı güden, bir öğretim tekniği; öğrenmede, ilkeleri uygulama ve beceri sağlama için yapılan çalışma, bu amaçla saptanan ödev veya sorun; öğrenmeyi pekiştirme veya alışkanlık haline getirmek amacı ile bir eylemi veya etkinliği yinleme, uygulama, çalıştırma” olarak tanımlanmıştır (Öncül, 2000, s. 36). Bakırcıoğlu (2016, s. 47) tarafından hazırlanan *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*’nde ise alıştırma kavramının “Herhangi bir tepkiyi ya da davranışı daha iyi duruma getirip köklü kılmak için uygulamaya konulması istenen çalışma; mümarese, egzersiz, pratik; öğrencilerin, öğrendiklerini yeni durumlara uygulamalarına olanak vermek amacıyla düzenlenen çalışma ve yinelemeler” olmak üzere iki farklı şekilde tanımlandığı görülmektedir. Yukarıda yer verilen tanımlardan yola çıkılarak alıştırmalar, yabancı dil öğrenme-öğretme sürecinde belirlenen kazanımlara ulaşmak üzere gerek ders içinde gerekse ders dışında farklı amaçlar için (ön hazırlık, tekrar, pekiştirme, uygulama vb.) kullanılan, farklı çalışma biçimlerinde uygulanabilen

(bireysel, eşli çalışma, grup çalışması vb.) ve dil bilgi ve becerilerini geliştirmek amacıyla yapılan çalışmaların toplamı olarak tanımlanabilir.

Alıştırma Yönergeleri

Bertocchini ve Costanzo'ya (2014) göre alıştırma yönerge, *içerik ve işlem* olmak üzere üç yapısal özellik bulunmaktadır (akt. Güneş, 2017, s. 107). *Yönerge*, her alıştırmanın başında verilen açıklama içeren cümledir. Bu açıklamalar yoluyla alıştırmada yapılacak iş ve işlemler açık ve net bir şekilde öğrencilere aktarılır. *İçerik*, alıştırmanın amacına uygun şekilde düzenlendiği aşamadır. Alıştırmanın içeriği; metin, soru, resim, kelime, tablo vb. birçok öğeden oluşabilir. Örneğin; kelime-resim eşleştirme alıştırmasında içerik, resimler ve kelimelerden oluşur. *İşlem*, alıştırma yönergesine uygun olarak içerik üzerinde eşleştirme, tamamlama, işaretleme vb. iş ve işlemlerin yapıldığı uygulama aşamasıdır. Alıştırmaların nasıl yapılacağı ve öğrencilerden beklenen görev(ler), yönergeler yoluyla öğrencilere aktarılır. Alıştırma yönergeleri genellikle hemen alıştırma öncesinde konumlandırılır. Ancak alıştırma, bir metin türünden sonra yapılacak ise metinden önce de yönergeye yer verilebilir. Örneğin; *okuyalım, tamamlayalım, dolduralım...* Alıştırma yönergelerinin yazımında göz önünde bulundurulması gereken bazı kurallar bulunmaktadır. Ancak bu kurallara geçmeden önce yönergenin içinde barındırdığı bazı bileşenleri açıklamak yerinde olabilir (Thornbury, 2006, s. 106):

- *Geçiş*: Alıştırmalar arası geçişleri içerir. Genellikle birden çok aşama ve görev içeren alıştırma yönergelerinde görülür. *Tamamlayalım, konuşalım* şeklinde verilen alıştırma yönergesinde öğrencilerden önce verilen diyalogu tamamlaması, daha sonra da diyalogu eşli olarak seslendirmesi alıştırma yönergelerindeki *geçiş*e örnek olarak verilebilir.
- *Kısa bir özet*: Alıştırmanın yapılaş amacını içerir. Örneğin: *-lı, -sız ve -lık eklerinin isim, sıfat ve zarf yapma işlevini tekrar edelim*.
- *Organizasyon*: Alıştırmanın bireysel, eşli veya grup olarak mı yapılacağı bilgisini içerir.
- *İşlem*: Öğrencilerin alıştırmada ne tür bir işlem yapacağı bilgisini içerir. Eşleştirme, boşluk doldurma, doğru-yanlış işaretleme vb.
- *Yöntem*: Alıştırmanın türünü ifade eder. *Konuşalım, yazalım, dinleyelim* vb.
- *Sonuç*: Alıştırma tamamlandıktan sonra elde edilecek kazanımı içerir. Tamamlanmış liste, taslak; tamamlanan diyalogun uygulanması, alıştırma sonuçlarının paylaşılması vb.
- *Strateji*: Alıştırmanın yapılaşını kolaylaştıracak bilgileri içerir. Seçici, kapsamlı dinleme/okuma vb.
- *Zamanlama*: Alıştırmanın yapılaş süresi ve yapılaş aşamalarını içerir. *Dinleyelim ve tamamlayalım* gibi.

Yönergeler, yukarıda belirtilen tüm bileşenlerin hepsine sahip olmayabilir ancak her yönerge bu özelliklerden bir veya birkaçına sahiptir. Bu bileşenlerin yanı sıra diğer önemli bir nokta da yönergelerin nasıl olması gerektiği konusudur. Aıştırmanın yukarıda değinilen basamaklara göre yapılmasının ilk adımı, yönergenin öğrenciler tarafından doğru şekilde anlaşılmasıdır. Yönergenin istenilen şekilde anlaşılmasında durumu, öğrencilerin zamanını ve enerjisini boşuna harcaması veya yanlış öğrenme çıktıları gibi istenilmeyen durumlara sebep olabilir. Diğer bir ifadeyle öğrencilerin içeriği yanlış anlaması, aıştırma üzerinde yanlış işlem yapmasına ve aıştırmanın hedefinden sapmasına neden olur. Bu nedenle aıştırma yönergelerinin yazımında göz önünde bulundurulması gereken bazı kurallar bulunmaktadır. Grotjahn ve Kleppin (2015, s. 70) yönergelerin aşağıda belirtildiği gibi yazılması gerektiğine dikkat çekmektedir:

- *Açık olmalıdır.* Yönergeler yanlış anlaşılmaya fırsat vermemelidir. Her öğrencinin yönergeyi aynı şekilde anlaması sağlanmalıdır.
- *Gerekli tüm açıklamaları içermelidir.* Yönergede, aıştırma sürecinde öğrencilerin ihtiyaç duyacağı bilgilere eksiksiz olarak yer vermeli; ihtiyaç duymayacağı bilgilere yer verilmemelidir.
- *Mümkün olabildiğince kısa ve öz olmalıdır.* “Aşağıdaki soruları metne göre cevaplandırınız.” şeklindeki uzun yönergelerin yerine “Okuyalım ve cevaplayalım.” veya “Cevaplayalım.” şeklinde kısa yönergeler tercih edilmelidir.
- *Kolay anlaşılmalıdır.* Yönergeler öğrencilerin seviyesine uygun olarak yazılmalıdır. Temel seviyede Türkçe öğrenen öğrencilerin seviyesinin üzerinde karmaşık cümle yapıları kullanılmamalıdır. Temel düzeyde basit cümlelerin kullanılması yönergelerin öğrenciler tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlayabilir.
- *Standartlaştırılmalıdır.* Aynı tür aşırtmalar için aynı yönergelerin tercih edilmesiyle yönergeler arasında bir bütünlük ve standart sağlanabilir.

Aıştırma yönergeleriyle ilgili diğer bir önemli nokta da yönergelerin öğrencilere nasıl aktarılacağıdır. Yönergeler, öğretilen dil yoluyla öğrencilere açıklanmalıdır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders ve aıştırma kitaplarında yönergelerde mecbur kalmadıkça Türkçeden farklı bir dil kullanılmamalıdır. Yönergeleri aktarırken öğretmenlerin ayrıca sınıf kontrolünü sağlamak, beden dilini kullanmak, öğrencilerle göz teması kurmak ve ses tonunu etkili kullanmak gibi önemli görevleri de bulunmaktadır. Ur (1996, ss. 16-17) etkili yönerge verme ve açıklama konusunda öğretmenlere bazı önerilerde bulunmaktadır:

- *Hazırlayın:* Aıştırmanın, öğrencilerin seviyesine göre nasıl açıklanacağına, hangi yönergelerin kullanılacağına karar verilmelidir. Öğretmen, aşırtmaların uygulanmasında kullanılacak malzemeleri hazır bulundurmmalıdır.
- *Tüm sınıfın dikkatini topladığınızdan emin olun:* Aşırtmaları açıklarken tüm öğrencilerin öğretmeni dinlemesi aşırtmaya başlamadan önce

önemlidir. Aksi takdirde alıştırma yönergesini tam olarak anlamayan veya öğretmenin söylediklerinin bir kısmını kaçıran öğrenciler alışırtmaları yaparken zorlanacaktır.

- *Yönergeyi birden fazla tekrar edin:* Öğrencilerin ilgisi sık sık dağıldığından alıştırma yönergeleri tekrar edilmeli ve gerekirse kısaca tahtaya yazılmalıdır.
- *Kısa ve öz olun:* Alıştırma yönergeleri açık ve net bir şekilde verilmelidir. Scrivener (2005, s. 90) bu aşamada kısa cümleler kullanılması gerektiğini vurgular. Her önemli açıklama için bir cümle kullanılmalıdır. Özellikle açık ve belli olan şeylerin öğrencilere söylenmesinden kaçınılmalıdır. Örneğin: “Şimdi size bir kâğıt dağıtıyorum” gibi. Öğrencilere yönerge verirken sadece ihtiyacı olan bilgiler verilmelidir. “Alıştırma bitince şunu yapacağız.” gibi öğrencinin bu aşamada ihtiyacı olmayacak bilgilerin aktarımından uzak durulmalıdır.
- *Örneklendirin:* Karmaşık olan alışırtmalarda öğrencilerin yapması gerekenler, örnekler veya çeşitli görseller kullanılarak açıklanmalıdır. Bu gibi alıştırma türlerinde alışırtmaya geçilmeden önce sınıftan bir öğrenciyle veya sınıfla birlikte örnek yapılmalıdır. Scrivener’e (2005, s. 91) göre yönerge verirken açıklama yapmak yerine mümkün olduğunca gösterme tekniği kullanılmalıdır.
- *Geri bildirim alın:* Gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra öğrencilere açıklamaları anlayıp anlamadıkları sorulmalıdır. Benzer şekilde öğrencilere alıştırma yönergesi hakkında soru sormaları için zaman verilebilir. Gerekirse seçilen bir öğrenciden yönergeyi anladığı şekliyle tekrar etmesi istenebilir.

Linse (2005, s. 142) ise yönergelerin kolay anlaşılabilir olması ve bir örnek yoluyla açıklanması gerektiğine vurgu yaparak aşağıda verilen soruların yönergeleri hazırlamada birer ölçüt olabileceğine dikkat çekmektedir.

- Yönergeler kısa cümlelerle ifade edilmiş midir?
- Yönergeler öğrencilerin okuma seviyelerine uygun mudur veya seviyelerinin altında mıdır?
- Öğrencilerin neyi hangi sırada yapacağı belli midir?
- Yönerge tüm gerekli bilgileri içermekte midir?
- Yönergede kullanılan kelimeler öğrencilerin yaş ve seviyelerine uygun mudur?

Yönergeler, öğrencilere alışırtmaların nasıl yapılacağı konusunda yol gösterici bilgileri içerir. Yol gösterme işlemi, en kısa yoldan en az kelime kullanımı yoluyla öğrencileri hedefe ulaşırtmalıdır. Yönergelerin birden çok ifade içerdiği veya karmaşık olduğu düşünülen durumlarda yönergeler, kısa cümlelerle öğrencilere aktarılabilir. Bu gibi durumlarda öğrencilerin yönergeyi anlayıp anlamadığı kontrol edilebilir veya yanlış anlaşılmanın önüne geçebilmek için yönerge bir öğrenciye açıklattırılabilir.

Yöntem

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders ve çalışma kitaplarında alıştırma yönergelerinin betimlenmesi ve detaylı olarak alanyazın desteğiyle incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışma, kuramsal analitik araştırma olarak desenlenmiştir. Kuramsal analitik araştırma, mevcut durumun belirlenmesi ve analiz edilmesine yönelik bir araştırma desendir. Bu nedenle araştırma, nitel bir çalışmadır. Nitel araştırmalarda araştırmacı verileri düzenler, tasnif eder, sentezler, örüntüler çıkarır ve bu işlemler sonucunda kavramlara ulaşır ve bulguları raporlaştırır (Gürbüz ve Şahin, 2017, s. 431). Bu bağlamda yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında kullanılan temel seviye (A1-A2) için hazırlanmış öğretim setlerinde yer alan kitaplardaki alıştırma yönergelerinin betimlenmesi, detaylı olarak incelenmesi ve alanyazın ışığında yorumlanarak karşılaştırılması ve çözümleyici analize ulaşılması için nitel veri toplama yöntemlerinden *doküman incelemesi* yöntemi kullanılmıştır. *Doküman incelemesi*, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı ve görsel materyallerin analizidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 189). Bu nedenle doküman incelemesinin bu çalışmanın doğasına uygun bir veri toplama yöntemi olduğu söylenebilir.

Veri Kaynakları

Araştırmanın veri kaynaklarını temel seviye (A1-A2) yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için hazırlanmış aşağıda belirtilen ders ve çalışma kitapları oluşturmaktadır.

- İstanbul Yabancılar İçin Türkçe A1-A2 Ders ve Çalışma Kitapları
- Yedi İklim Türkçe A1-A2 Ders ve Çalışma Kitapları
- Gazi Yabancılar İçin Türkçe A1-A2 Ders ve Çalışma Kitapları
- Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe A1-A2 Ders ve Çalışma Kitapları

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada nitel veri analiz yöntemlerinden biri olan *içerik analizi* yaklaşımı esas alınmıştır. İçerik analizinde amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak için derin bir işleme tabi tutmaktır. Bu amaçla toplanan veriler önce tanımlanır/kavramsallaştırılır daha sonra da birbirine benzeyen veriler, belirli kavramlar ve temalar altında bir araya getirilerek yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 242). Bu bağlamda alıştırma yönergeleri; uzun/kısa cümle kullanımı, kullanılan kip, tematik başlık kullanımı, örnek kullanımı ve kavram birlikteliği temaları altında özelden genele doğru tümevarım yaklaşımıyla incelenmiştir. Araştırmacı tarafından yapılan değerlendirme sonucunda hatalı olan yönergeler tespit edilmiş ve tespit edilen hataların ortak özelliklerinden yararlanılarak yönerge yanlışları isimlendirilerek gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmaya dayalı geliştirilen ölçek, aşağıda verilmiştir:

- Fazla yönerge kullanımı,
- Eksik yönerge kullanımı,
- Alıştırma-yönerge uyumsuzluğu,
- Yönergeler arası kip uyumsuzluğu,
- Yönergede yanlış bağlaç kullanımı,
- Yönergede ifade hataları,
- Yönergede yazım yanlışları.

Hata türleri içeriği açıklanmış ve öğretim setlerinden herhangi birinden alınan alıştırmayla örneklendirilmiştir. Araştırmacı tarafından alıştırma yönergelerinden elde edilen verilerin doğrulanmasında uzman görüşüne başvurulmuştur. Elde edilen verilerin doğrulanmasında ve karşılaştırılmasında Miles ve Huberman (1994) tarafından geliştirilen aşağıdaki güvenilirlik formülü uygulanmıştır.

Güvenirlik= Görüş Birliği/Görüş Ayrılığı + Görüş Ayrılığı X 100

Alanyazında yukarıda yer alan güvenilirlik formülü ile elde edilen sonucun en az %70 olması, güvenilirliğin sağlanabileceği anlamına gelmektedir (Miles ve Huberman 1994'ten akt. Cavkaytar, 2009). Çalışmanın güvenilirliğinde tez danışmanı, alandan bir uzman ve araştırmacı yer almıştır ve güvenilirlik hesaplaması yukarıdaki formüle göre % 95 olarak belirlenmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmacının veri kaynaklarını oluşturan öğretim setleri, alıştırma yönergeleri açısından incelendiğinde aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

İstanbul Yabancılar İçin Türkçe setindeki alıştırma yönergeleri, istek kipiyle oluşturulmuştur. Yönergelerdeki hitap şekli, birinci çoğul şahıstır. Yönerge yazımında uzun cümleler tercih edilmiştir:

- Yukarıdaki metne göre aşağıdaki cümlelere doğru ise “D” yanlış ise “Y” koyalım (İstanbul A1 DK, 2017, s. 53).
- Aşağıdaki boşlukları ad durum ekleri ile dolduralım, uygun fiillerle eşleştirelim (İstanbul A1 DK, 2017, s. 45).
- Metni dinleyelim ve bu kişiler Zehra Hanım'ın nesi oluyor? Yazalım (İstanbul A1 DK, 2017, s. 54).

Yukarıda örneklendirilen uzun yönerge yazım tercihinin öğretim setinin tamamında geçerli olmadığı da tespit edilmiştir. Özellikle çalışma kitaplarında aynı alıştırma türleri için yazılmış yönergelerde kısaltmaya gidildiği görülmektedir. Örneğin, eşleştirme alıştırmaları için hazırlanmış alıştırmalarda aşağıda verilen örnek yönergelerde görüldüğü gibi kısa ve işlevsel yönerge kullanımıyla karşılaşılmaktadır:

- Aşağıdaki cümleleri eşleştirelim (İstanbul A2 ÇK, 2017, ss. 5-10).
- Aşağıdakileri eşleştirelim (İstanbul A2 ÇK, 2017, s. 18).
- Eşleştirelim (İstanbul A2 ÇK, 2017, ss. 30-32).

Yukarıda verilen örnek alıştırma yönergelerinde de görüldüğü gibi aynı alıştırma türü için hazırlanmış yönergelerin bazılarında kısa, bazılarında ise uzun cümleler kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, öğretim setinde bu açıdan yönergeler arasında bir birliktelik ve tutarlılık bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Yedi İklim Türkçe setindeki alıştırma yönergeleri, istek kipiyle oluşturulmuştur. Yönergelerde hitap şekli, birinci çoğul şahıstır. Tek bir görev içeren alıştırmalar için “Cevaplayalım.”, “Tamamlayalım.”, “Dinleyelim.”, “İşaretleyelim.”, “Okuyalım.”, “Yazalım.”, “Konuşalım.” ve “Cümle kuralım.” gibi yönergeler kullanılmıştır. İki görev içeren alıştırmalarda ise “Okuyalım, dolduralım.”, “Okuyalım, tamamlayalım.”, “Tamamlayalım, eşleştirelim.” gibi iki kelimededen oluşan yönergeler tercih edilmiştir. Ders ve çalışma kitaplarında kullanılan alıştırma yönergeleri özellikle temel seviyede Türkçe öğrenen öğrencilerin kolaylıkla anlayabileceği nitelikte basit, kısa ve açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Gazi Yabancılar İçin Türkçe setinde ise anlama, konuşma, yazma ve dinleme bölümlerinin altında verilen alıştırma yönergeleri, emir kipiyle oluşturulmuştur. Alıştırma yönergelerindeki hitap şekli, ikinci çoğul şahıstır:

- Aşağıdaki diyalogu okuyunuz. Siz de diyaloglar oluşturunuz (Gazi A1 DK, 2015, s. 8).
- Aşağıdaki metni okuyunuz. Siz de kendiniz ve ailenizi tanıtan kısa bir metin yazınız (Gazi A1 DK, 2015, s. 13).
- Paragraftaki boşlukları uygun kelimeler ile doldurunuz (Gazi A2 DK, 2015, s. 6).

Yukarıda örnek olarak verilen alıştırma yönergelerinde görüldüğü gibi öğrencilerden yerine getirilmesi istenen görev(ler), uzun cümleler yoluyla açıklanmıştır.

Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe setinde ise alıştırma yönergeleri istek kipiyle oluşturulmuştur. Tek bir görev içeren alıştırmalarda “Yerleştirelim.”, “Tamamlayalım.”, “İşaretleyelim.” “Tanıtalım.” ve “Karşılaştıralım.” gibi basit cümlelerden oluşan yönergeler kullanılmıştır. Birden fazla görev içeren alıştırma yönergelerinde ise “Okuyalım, işaretleyelim.”, “Eşleştirelim, işaretleyelim.”, “Eşleştirelim, başlığını yazalım.”, “Okuyalım, işaretleyelim, eşleştirelim.” gibi bağımlı sıralı cümlelerden yararlanılmıştır.

Alıştırma yönergelerinin yazımında *Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde kısa cümlelerden oluşan yönergeler tercih edilirken, *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* ve *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde daha uzun

cümlelerden oluşan yönergeler tercih edilmiştir. Uzun yönergelerin tercih edildiği öğretim setlerinde bazı yönergelerin öğrencilerin dil seviyelerinin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu alıştırmaya yönergelerinde öğrenciler kendilerinden beklenenleri anlamakta güçlük çekebilir. Öğretim setlerinin en azından lise düzeyi bir okuldan mezun olduğu öngörülen öğrenciler için hazırlandığı ve bu öğrencilerin daha önceki yaşantılarında gerek ana dil gerekse yabancı dil bağlamında bir başka dil bildikleri veya öğrendikleri düşünüldüğünde hâlihazırda bazı alıştırmaya türlerine aşina oldukları açıktır. Ayrıca sadece yabancı dil dersi bağlamında değil, bütün derslerin öğretimi için hazırlanmış ders kitaplarında alıştırmalara yer verildiği bilinen bir gerçektir. Öğrenme-öğretme sürecinde alıştırmaların uygulanması aşamasında öğrencilere rehberlik eden bir öğretmenin ve bazı kitaplarda da yönlendirici sembollerin veya dil becerilerine göre ayrılmış bölümlerin bulunduğu da unutulmamalıdır. Bu nedenle yönerge yazımında öğrencilerin dil seviyeleri de göz önünde bulundurularak kısa ve öz cümleler kullanılmalıdır. Çünkü öğrencilerin uzun yönergelerde odaklanacağı kelime, yerine getirilmesi beklenen veya istenen yerleştirme, doldurma, eşleştirme, işaretleme vb. iş veya görev ifade eden kelimelerdir. Kılıç ve Seven'e (2008, s. 111) göre de ders kitaplarında akıcılığı, duruluğu, sadeliği ve kısalığı sağlayan cümlelere yer verilmelidir. Duruluğu sağlamak için cümlede dolambaçlı ifadelerle sebep olan, olmadığında anlamı olumsuz etkilemeyen kelimeler kullanılmamalıdır. Güneş (2003, ss. 44-45) de cümlelerin kısa, net ve basit olmasının, tam ve tek anlam ifade etmesinin belleğe kolay yerleşmeyi sağladığını ve okunabilirliği artırdığını ifade etmektedir. Ayrıca anlamı tam olarak veren basit yapıları cümlelerin sıralı ve bağlı cümlelere göre öğrenmede daha etkili olduğunu ve daha iyi anımsandığını belirtmektedir.

Öğretim setlerindeki alıştırmaya yönergelerinde karşılaşılan diğer bir durum, *tematik başlık kullanımı*dır. *Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde alıştırmaya yönergelerinin büyük çoğunluğu, tematik başlıklarla desteklenmiştir. *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise dinleme bölümlerinde dinleme metinlerine tematik başlık verilerek belirli bir standart sağlanmıştır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise tematik başlık kullanımı, yaygın değildir. Tematik başlık kullanımına A1 düzeyindeki ders kitabının yoğunlukla birinci ünitesinde, alıştırmaya yönergelerinin hemen öncesinde başvurulmuştur (bk. ss. 6, 8, 11, 15, 19, 20, 38, 40). Ancak, A2 düzeyindeki ders kitabında yönergeleri destekleyici tematik başlık kullanılmamıştır. Alıştırmaya yönergelerinden önce veya sonra verilen tematik başlık, özellikle dinleme ve konuşma alıştırmalarında öğrencileri görevin konusu, nasıl bir durumla karşılaşacakları, alıştırmaya konu olan durumun nerede geçtiği gibi konular hakkında ön bilgiler vererek zihinsel olarak hazırlar. Örneğin, *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setinin A1 düzeyindeki ders kitabının 30. sayfasında yer alan dinleme alıştırmasında “Dinleyelim, tamamlayalım” yönergesi kullanılmıştır (bk. Şekil 1). Yönerge, hemen altında yer alan “Rock Festivali”

isimli tematik bir başlıkla desteklenmiştir. Bu başlık sayesinde öğrenciler alıştırmının içeriğinin bir müzik festivali olduğunu anlayacaklar ve dinleme metnine başlamadan önce zihinsel ve duyuşsal olarak kendilerini dinleme metnine hazırlayacaklardır.

27 Dinleyelim, tamamlayalım

Rock Festivali

Şekil 1. Aıştırma Yönergelerinde Tematik Başlık Kullanımı Örneği (*Yeni Hitit A1 DK*, 2016, s. 30)

Dinleme ve konuşma becerilerine yönelik alıştırma yönergelerini destekleyici tematik başlık kullanımı; alıştırma ile ilgili öğrencilere fikir vermesi, öğrencilerde ilgi ve merak uyandırması ve yapılacak görev hakkında öğrencilerin zihninde şema oluşturmaları bakımından yararlıdır.

Aıştırma yönergelerine ilişkin incelen öğretim setlerinde karşılaşılan bir başka durum ise *örnek kullanımı*dır. *Örnek kullanımı*nda alıştırma maddesinin ilkinin doğru cevabı verilerek diğer maddelerin nasıl yapılacağı hakkında öğrencilere fikir verilir. Örneğin, Şekil 2’de verilen alıştırmada görüldüğü gibi öğrencilerden “gibi” veya “kadar” edatlarından uygun olanını seçerek cümlelerde boş bırakılan yerleri doldurmaları beklenmektedir. Aıştırmanın birinci maddesi, “gibi” edatıyla doldurularak öğrencilere alıştırmanın nasıl yapılacağı konusunda fikir verilmiştir.

11. “gibi” / “kadar” ekleriyle tamamlayalım.

1. Çarşaf gibi deniz.	5. Kardeşim de benim Türkçe biliyor.
2. Teyzemi, annem seviyorum.	6. Bebeğin ipek saçları var.
3. Kar beyaz elbise giymiş.	7. Keçi inatçı bir kardeşim var.
4. Bu ekmek taş sert.	8. Ahmet, her maçtan sonra buz su içiyor ama hasta olmuyor.

Şekil 2. Aıştırmalarda Örnek Kullanımı Örneği (*Yedi İklim A2 DK*, 2015, s. 37)

Aıştırmalarda örnek kullanımı açısından öğretim setleri karşılaştırıldığında *Yedi İklim Türkçe*, *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde örnek kullanımına yer verildiği; buna karşın *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde yer verilmediği tespit edilmiştir. Örnek verilen öğretim setlerinde örnek kullanımında alıştırma türlerine veya dil becerilerine göre bir standart bulunmamaktadır. Örnek kullanımının alıştırma yönergelerinin öğrenciler tarafından anlaşılma düzeyini arttıracığı açıktır. Örnek kullanımında belirli bir standardın sağlanması, öğretim setinin bireysel öğrenmeye yönelik

kullanılabilirliğine katkı sağlar. Ayrıca öğrencilerin farklı türlerdeki alıştırmalara yatkınlık kazanması açısından özellikle temel düzeyde hazırlanan öğretim setlerinde örnek kullanımına başvurulması, ders ve çalışma kitaplarını kullanışlı ve işlevsel hâle getirebilir.

İncelenen öğretim setlerindeki alıştırmaya yönergelerinde yönlendirici sembollere de yer verilmiştir. *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinin A1 düzeyindeki ders kitabında dinleme bölümlerinde CD resmi ile ses kaydı numarası bulunmaktadır fakat A2 düzeyindeki ders kitabında bu uygulamaya yer verilmemiştir. *Yedi İklim Türkçe* setindeki alıştırmaya yönergeleri, altı farklı sembolle desteklenmiştir. Öğretim setinin tüm kitaplarında yer alan alıştırmalarda bu yönlendirici sembollerin birinden yararlanılmıştır. Ancak kullanılan yönlendirici sembollerden bazıları, alıştırmaların içeriğiyle uyumamaktadır (bk. A1 DK'de ss. 27, 65, 151; A2 DK'de ss. 74, 78, 103; A1 ÇK'de ss. 16, 70). *Yedi İklim Türkçe* setinde bu bağlamda karşılaşılan diğer bir durum ise iki yönergeden oluşan alıştırmalar için sembol kullanımında birlikteliğin sağlanamamasıdır. Bazı durumlarda birinci yönergeye uygun sembol (bk. A2 DK'de ss. 35, 40, 44), bazı durumlarda ise ikinci yönergeye uygun sembol (bk. A2 DK'de ss. 20, 25, 34) kullanımına gidilmiştir. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde dört farklı yönlendirici sembol kullanılmış ve bu sembollere anlama, konuşma, yazma ve dinleme bölüm başlıklarıyla birlikte yer verilmiştir. Bu bölümler altında yer verilen alıştırmalar için ayrıca sembol kullanımına gidilmemiştir. *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise alıştırmaya yönergeleri beş farklı yönlendirici sembolle desteklenmiş ancak bu sembollerden tüm alıştırmalar için yararlanılmamıştır. Bazı alıştırmaya yönergelerinde ise bu sembollerden hiçbiri kullanılmamıştır. *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setinin ders kitaplarındaki konuşma alıştırmalarında *yönlendirici sembol kullanımına* gidilmiştir. Sözlü anlatım etkinlikleri için bir mikrofon ve sadece ders kitabının sonunda yer alan karşılıklı konuşma alıştırmaları için yan yana iki mikrofon sembolü kullanılmıştır. Temalarda yer alan karşılıklı konuşma alıştırmalarında bir mikrofon sembolünden yararlanılmıştır. Aslında temalarda yer alan karşılıklı konuşma alıştırmaları için yan yana iki mikrofon sembolünün kullanılması daha uygun olacaktır.

Yönergelerin tasarımında yukarıda değinilenlerin dışında başka özellikler de göze çarpmaktadır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setindeki bazı alıştırmaya yönergelerinin kısa bir olay veya hikâye yoluyla desteklendiği görülmektedir:

Örnek 1: *Aşağıdaki cümleleri doğru şekilde sıralayınız. Haydi, anneannemin çikolatalı kekinden yapalım. Şimdi bana yardımcı olur musunuz? Bu malzemeleri marketten alır mısınız?* (Gazi A1 DK, 2014, s. 37).

Örnek 2: *Yolculuk için valiz hazırlıyoruz. Valize aşağıdaki eşyaları koyacağız. Eşyaların adlarını söyleyiniz* (Gazi A1 DK, 2014, s. 48).

Ders kitaplarında bir kavrama karşılık kitabın her yerinde aynı kelimelerin kullanılmasına özen gösterilmelidir. Demirel’e (1999) göre bir ders kitabında “veya” yerine “ya da” kullanılmışsa her yerde “ya da” kullanılmalıdır. “Örneğin- mesela, kelime-sözcük, cümle-tümce, isim-ad, iletişim-haberleşme, eğitim programı-müfredat, talimat-yönerge” gibi ikili kullanımlara yer verilmemelidir (akt. Kılıç ve Seven, 2008, s. 110). Bu nedenle aynı alıştırma türlerine yönelik yönerge yazımında aynı kitapta aynı kelimelerin kullanılmasına yönergeler arasındaki uyumu ve kavram birlikteliğini sağlamak adına dikkat edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılabilir. *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe, Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Türkçe* setlerindeki alıştırma yönergelerinde kavram birlikteliğinin sağlandığı tespit edilmiştir. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise boşluk doldurma, tamamlama ve eşleştirme alıştırma yönergelerinin yazımında aşağıdaki örneklerde dikkat çekildiği gibi bir kavram karmaşasının olduğu –örneğin; *kelime, sözcük* ve *ifade-* görülmektedir.

Örnek:

- Aşağıdaki *kelimelerle* cümleleri tamamlayınız (bk. A1 DK’de ss. 13,14, 15, 17, 21, 31, 37, 39, 43, 48, 64, 65, 66, 68, 71, 73, 79, 80 89, 92, 101, 109; A2 DK’de ss. 5, 6, 19, 24, 30, 32, 37, 42, 60, 61, 64, 68, 82, 83).
- Aşağıdaki (uygun) *sözcüklerle* metni tamamlayınız (bk. A1 DK’de ss. 15,19, 27, 33, 47, 48, 56, 58, 92; A2 DK’de ss. 6, 14, 19, 29, 37, 45, 49, 50, 53, 61, 72).
- Aşağıdaki boşlukları uygun *ifadelerle* tamamlayınız (Bk. A1 DK’de ss. 53, 75, 88; A2 DK’de ss. 9, 17, 19, 55, 78, 81, 85, 83, 90).

Yönergelerin öğrencileri doğru yönlendirmesi, yapılması gerekene odaklanmalarını sağlayacak şekilde kısa, net ve basit olarak kurgulanması ve yazılması önemlidir. Fakat özellikle konuşma ve yazma alıştırmasında “Konuşalım.” veya “Yazalım.” şeklinde kısa yönergeler yazılması yetersiz kalabilir. Bu durumda alıştırma yönergesinde öğrenciyi yönlendirecek ek bilgiler verilmesi gerekebilir. Örneğin; *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinin A2 düzeyindeki ders kitabının 7. sayfasında yer alan Ç alıştırmasının yönergesi, “Uzaktaki ailenize veya arkadaşınıza, günlerinizi ve şu anki durumunuzu anlatan bir mektup yazınız.” şeklindedir. Bu alıştırma yönergesinin “Mektup yazalım.” şeklinde kısaltılması, mektubun kime yazılacağı ve mektubun konusunun ne olacağı gibi konularda belirsizlik oluşturabilir. Benzer şekilde aynı ders kitabının 46. sayfasında yer alan C alıştırmasının yönergesi şu şekildedir: “Meltem akşamları okul çıkışı gitar kursuna gitmek istiyor. Fakat babası izin vermiyor. Çünkü kurs pahalı ve geç saatlerde. Meltem babasını ikna etmek istiyor. Meltem ile babası arasında bir diyalog oluşturunuz.” Bu örnek yönerge de bir olayla desteklenerek öğrencilerin zihninde bir şema oluşturulmaya çalışılmıştır ve öğrencilerden yönergede söz konusu olan duruma uygun bir diyalog oluşturmaları beklenmektedir. Yönergenin “Diyalog kuralım.” şeklinde

kısaltılması, diyalogun konusunun ne olacağı konusunda belirsizlik oluşturacaktır. Bu gibi durumlarda yönergenin yanına açıklayıcı bilgiler ilave etmek gerekebilir.

Çalışmanın bu bölümünde veri kaynaklarını oluşturan öğretim setlerindeki alıştırma yönergelerinde tespit edilen hatalar; fazla yönerge kullanımı, eksik yönerge kullanımı, alıştırma-yönerge uyumsuzluğu, yönergeler arası kip uyumsuzluğu, yönergede yanlış bağlaç kullanımı, yönergede ifade hataları ve yönergede yazım yanlışı olmak üzere yedi başlık altında açıklanarak örneklendirilmiştir.

Fazla Yönerge Kullanımı Hatası

Fazla yönerge kullanımı hatası kapsamında değerlendirilen yönergeler, iki farklı tür hatadan oluşmaktadır. Birinci grupta yer alan hatalar, yönergede yerine getirilmesi beklenen görev veya görevlerden daha fazla yönerge kullanımına ilişkindir (bk. Şekil 3). İkinci grupta yer alan hatalar ise aynı görev için iki kez yönerge kullanımına ilişkindir. Bu durumla özellikle okuma metinlerinden önce ve sonra yazılan yönergelerde karşılaşılmaktadır. Örneğin, okuma metinlerinden önce “Okuyalım, cevaplayalım.” şeklinde verilen yönergenin yanı sıra öğrencilerin metne dayalı olarak yapacağı anlama ve kavrama sorularından önce de “Cevaplayalım” yönergesi kullanılarak yönerge tekrarına gidilmiştir.

19 Tamamlayalım, yeniden yazalım

Bunları Biliyor musunuz?

1. Olimpiyat oyunlarına dört yılda bir farklı ülkelerden binlerce sporcu katılıyor.

Olimpiyat oyunlarına dört yılda bir farklı ülkelerden binlerce sporcu katılmakta

2. UNICEF çocuk hakları, sağlık ve eğitimle ilgili çalışmalar yapıyor.

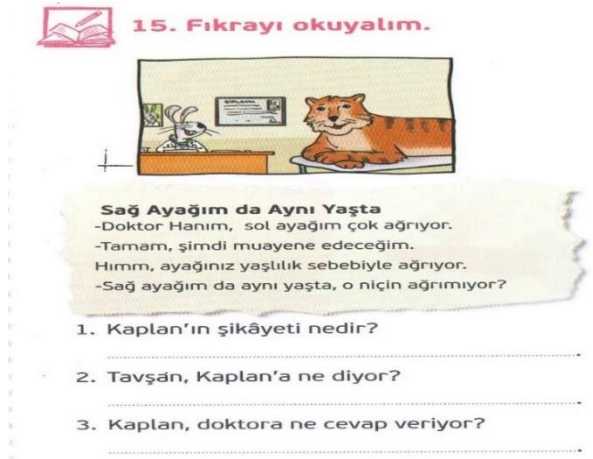
3. Türkiye'ye en çok Avrupa ülkelerinden turist geliyor.

Şekil 3. Fazla Yönerge Kullanımı Hatası Örneği (Yeni Hitit A1 DK, 2016, s. 75)

Yukarıda örnek olarak verilen alıştırmada görüldüğü gibi “Tamamlayalım, yeniden yazalım.” şeklinde verilen alıştırma yönergesi altında öğrencilerden ikinci ve üçüncü sorularda verilen cümleleri birinci cümledeki örnekte görüldüğü gibi “-mAktA” ekini kullanarak yeniden yazmaları beklenmektedir. Yönergenin ikinci bölümünde verilen “yeniden yazalım” ifadesi, bu görevi karşılamaktadır ancak yönergede kullanılan “Tamamlayalım” ifadesine yönelik öğrencilerin yerine getirmesi gereken bir görev diğer bir ifadeyle tamamlanması gereken bir alıştırma bulunmamaktadır. Bu durum, mevcut yönergede “Tamamlayalım” yönergesinin fazla olduğunu göstermektedir. Mevcut yönergenin öğretim setindeki aynı türdeki alıştırmalar için kullanılan “Yeniden yazalım.” şeklinde düzeltilmesi gerekmektedir.

Eksik Yönerge Kullanımı Hatası

Eksik yönerge kullanımı hatası, alıştırmada yerine getirilmesi beklenen görev veya görevler için yönergede herhangi bir ifadenin bulunmamasıyla ilgilidir. Aşıtırmaya yönelik hiçbir yönergenin kullanılmaması, bu kapsamda değerlendirilen diğer bir hata türüdür. Aşıtırma yönergesinde öğrencilerden yerine getirmesi beklenen her görev için bir yönerge yazılır. Aşıtırmada öğrenciler tarafından yerine getirilmesi beklenen görevlerin sırasıyla ve eksiksiz yazılması, zaman kaybını ve alıştırmada ne yapılacağı konusundaki belirsizliği önler. Sözü edilen eksik yönerge kullanımı hatasına Şekil 4’teki alıştırma yönergesi örnek verilebilir.

Şekil 4. Eksik Yönerge Kullanımı Hatası Örneği (*Yedi İklim* A1 ÇK, 2015, s. 50)

Yukarıda örnek olarak verilen alıştırmada “Fıkırayı okuyalım.” yönergesi altında öğrencilere bir metin verilmiştir. Öğrencilerden metni okuduktan sonra metne dayalı olarak hazırlanan üç soruyu cevaplandırması da beklenmektedir ancak bu görev için yönergede bir ifade bulunmamaktadır. Aşıtırma tasarımından sorulara cevap verileceği öğrenciler tarafından kolaylıkla anlaşılabilir ancak mevcut yönerge, alıştırmada öğrencilerden beklenen görevleri tam olarak kapsamadığından söz konusu yönerge, “Fıkırayı okuyalım, cevaplayalım.” şeklinde düzeltilebilir.

Yönerge-Aşıtırma Uyumsuzluğu

Yönerge-alıştırma uyumsuzluğu kapsamında değerlendirilen hatalar, yönergenin alıştırma içeriğiyle tam olarak örtüşmemesi durumunu kapsar. Bu tür hatalarda yönergenin alıştırma türüne veya içeriğine uygun bir şekilde yazılmaması durumu söz konusudur. Örneğin, alıştırmada eşleştirme işlemi yapılacaksa alıştırma yönergesinde “eşleştirelim”, “eşleştiriniz” gibi yönergeler yazılması

gerekir ancak bu işlem için “tamamlayalım” şeklinde bir yönerge yazımı, yönerge ve alıştırmanın içeriği arasında bir uyumsuzluk durumuna yol açar (bk. Şekil 5).

18. Eşleştirelim.

		Doğru	Yanlış
İngiltere	İngilizce	☒	☐
Lübnan	Arapça	☐	☐
Fransa	Almanca	☐	☐
Finlandiya	Fince	☐	☐

Şekil 5. Yönerge-Alıştırma Uyumsuzluğu Hatası Örneği (*Yedi İklim* A1 ÇK, 2015, s. 13)

Yukarıdaki örnek alıştırmada “Eşleştirelim.” yönergesi altında ülke ve dil isimleri verilmiştir. Alıştırmanın ilk maddesi işaretlenerek öğrencilere alıştırmada ne yapılacağı konusunda fikir verilmiştir. Bu alıştırmada öğrencilerden beklenen, tablodaki ülkelerde konuşulan dillerin doğru veya yanlış olduğunu işaretlemeleridir. “Eşleştirelim.” yönergesi, alıştırmanın içeriğiyle birebir örtüşmemektedir. Bu yönergenin öğretim setindeki benzer alıştırmalar için kullanılan “İşaretleyelim” şeklinde değiştirilmesiyle yönerge-alıştırma arasında uyum sağlanabilir.

Yönergeler Arası Kip Uyumsuzluğu Hatası

Yönergeler arası kip uyumsuzluğu kapsamında değerlendirilen hatalar, öğretim setlerinde genel kip kullanımına uymayan hatalardan oluşmaktadır. Öğretim setindeki alıştırma yönergelerinde farklı kip kullanımının alıştırmanın uygulanmasına yönelik bir tehdit oluşturmayacağı açıktır. Örneğin: *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinin A1 düzeyindeki ders kitabında aynı sayfada yer alan alıştırma yönergelerinin yazımında iki farklı kip kullanılması (bk. Şekil 6).

6 Aşağıdaki cümleleri örneklerdeki gibi tamamlayalım.

1. Bu öğrenci?
Evet,
Hayır,	4. Bunlar yüzük?
Evet,
Hayır,
2. Bu sınıf?
Evet,
Hayır,	5. O postacı?
Evet,
Hayır,
3. İstanbul kalabalık?
Evet,
Hayır,	6. Ev temiz?
Evet,
Hayır,

7 Aşağıdaki cevaplara uygun sorular yazınız.

- ?
Evet, bu sandalye.
- ?
Hayır, köpek değil.
- ?
Evet, şu sözlük.
- ?
Hayır, o gözlük değil.

Şekil 6. Yönergeler Arası Kip Uyumsuzluğu Örneği (*İstanbul* A1 DK, 2017, s. 17)

İstanbul Yabancılar İçin Türkçe setinin tüm kitaplarında yönerge yazımında istek kipi kullanılmıştır. Ancak, yukarıda görüldüğü gibi 6. alıştırmanın yönergesi istek kipiyle oluşturulurken, 7. alıştırmanın yönergesi emir kipiyle oluşturulmuştur. Bu durum, öğretim setinde kullanılan kip açısından yönergeler arasında bütünlüğün ve tutarlılığın oluşmasını engellemektedir.

Yönergede Yanlış Bağlaç Kullanımı Hatası

Alıştırma yönergesinde yanlış bağlaç kullanımı, yönergede kullanılması gereken bağlacın yerine başka bir bağlaç kullanılmasıyla ilgilidir. İnceleme sonucunda öğretim setlerinde “ve” bağlacının kullanımıyla ilgili hataların bulunduğu tespit edilmiştir. “ve” bağlacının yerine “veya” bağlacının kullanımının gerekli olduğu alıştırma yönergeleri bulunmaktadır (bk. Şekil 7).

4. Aşağıdaki kelimelerle “-Dir” ve “-DAn beri” eklerini kullanarak birer cümle yazalım.

1. Bir ay.....	4. Yarım saat.....
2. Pazartesi.....	5. Sabah.....
3. 2 sene.....	6. Dün.....

Şekil 7. Yönergede Yanlış Bağlaç Kullanımı Hatası Örneği (*İstanbul A1 ÇK*, 2017, s. 38)

Bu alıştırma yönergesinde öğrencilerden cümlelerde boş bırakılan yerleri “-Dir” ve “-DAn beri” eklerinden birini kullanarak doldurmaları beklenmektedir. Öğrencilerden verilen iki seçenektan birini kullanarak boşlukları doldurmaları beklendiği için “ve” bağlacının yerine “veya” kullanımı daha doğru olacaktır.

Yönergede İfade Hataları

Bu tür hatalar, yönergelerin ifade edilişiyle ilgili hataları kapsamaktadır. Bu doğrultuda değerlendirilen yönergelerde yanlış kelimenin kullanımı, yönergede anlatım bozukluğu, yönergenin yanlış ifade edilmesi gibi hatalar söz konusudur (bk. Şekil 8).

1. Aşağıdaki roman türlerini eşleştirelim.

1. Tarihî roman	a. Gerçeküstü olayları anlatır.
2. Fantastik roman	b. İki insan arasındaki sevgiyi anlatır.
3. Polisiye roman	c. İnsanların ruh hâlini anlatır.
4. Psikolojik roman	ç. Geçmişteki olayları anlatır.
5. Aşk romanı	d. Hırsızlık, cinayet vb. olayları anlatır.

Şekil 8. Yönergede İfade Hatası Örneği (*İstanbul A2 ÇK*, 2017, s. 33)

Bu örnekte “Aşağıdaki roman türlerini eşleştirelim.” yönergesiyle roman türleri arasında bir eşleştirme yapılacağı algısı oluşmaktadır. Fakat yönergede roman türlerinin ne ile eşleştirileceği konusunda bir bilgi yer almamaktadır. Diğer bir ifadeyle, sol sütunda yer alan öncüller listesinin seçenekler sütunuyla eşleştirilmesi gerektiği konusunda yönergede bir bilgi bulunmamaktadır.

Yönergenin, “Aşağıdaki roman türlerini açıklamalarıyla eşleştirelim.” şeklinde düzeltilmesiyle belirsizliğin önüne geçilebilir.

Yönergede Yazım Yanlışları

Öğretim setlerinde yönergelerin yazımlarında baskı ve dizgi aşamasında gözden kaçan yazım yanlışlarına da rastlanmaktadır. Yönergelerde tespit edilen yazım yanlışları, alıştırmanın uygulanmasında herhangi bir engel oluşturmamaktadır ancak yine de yönergelerde öğrencilerden istenilen görevin verilmiş biçimi açısından doğru olmasına özen gösterilmelidir. Bu hata türü, yönergede yer alan kelimelerdeki fazla veya eksik harf kullanımıyla ilgilidir (bk. Şekil 9).

A) Kutucuktaki kelimelere uygun ekleri getiriniz ve bu kelimelere aşağıdaki cümleleri tamamlayınız.

başkent	konser	ad	üniversite	yurt
bahçe	kapı	iş	aile	elbise

1. Eşimin Ayşe'dir.
2. Ülkemin Paris'tir.
3. Tarkan'ın cuma günü Kızılay'da.

Şekil 9. Yönergede Yazım Yanlış Örneği (Gazi A1 DK, 2015, s. 13)

Yukarıda bir kısmı örneklendirilen alıştırma için hazırlanan “Kutucuktaki kelimelere uygun ekler getiriniz ve bu kelimelerle aşağıdaki cümleleri tamamlayınız.” alıştırma yönergesi doğrultusunda öğrencilerden önce verilen kelimelere uygun ekler getirmeleri, daha sonra da bu kelimelerle verilen cümleleri tamamlamaları beklenmektedir. Bu nedenle yönergenin ikinci cümlesinde yer alan “kelimelere” ifadesi, “kelimelerle” şeklinde düzeltilmelidir.

Bu çalışmada fazla yönerge kullanımı, eksik yönerge kullanımı, yönerge-alıştırma uyumsuzluğu, yönergeler arası kip uyumsuzluğu, yönergede yanlış bağlaç kullanımı, yönergede ifade hataları ve yönergede yazım yanlışları olmak üzere yedi başlık altında açıklanan hata türlerinin öğretim setlerine göre yüzde ve frekans dağılımları, Tablo 1’de ele alınmıştır.

Tablo 1. Öğretim Setlerinde Tespit Edilen Yönerge Hatalarının Yüzde ve Frekans Dağılımları

Öğretim Seti	İstanbul		Yedi İklim		Gazi		Yeni Hitit	
Hata Türleri	(n)	%	(n)	%	(n)	%	(n)	%
Fazla Yönerge Kullanımı	1	2,1	10	13,9	2	5,7	4	13,8
Eksik Yönerge Kullanımı	3	6,4	12	16,7	4	11,4	16	55,2
Yönerge- Alıştırma Uyumsuzluğu	2	4,3	40	55,6	7	20	9	31
Yönergeler Arası Kip Uyumsuzluğu	1	2,1	4	5,6	4	11,4	-	-
Yönergede Yanlış Bağlaç Kullanımı	9	19,1	-	-	1	2,9	-	-
Yönergede İfade Hataları	30	63,8	5	6,9	13	37,1	-	-
Yönergede Yazım Yanlışı	1	2,1	1	1,4	4	11,4	-	-
TOPLAM	47	100	72	100	35	100	29	100

Tablo değerlendirildiğinde *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde toplam 47, *Yedi İklim Türkçe* setinde 72, *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde 35, *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setinde 29 hatanın tespit edildiği anlaşılmaktadır. Toplam hata sayılarının hata türlerine göre oranına bakıldığında ise her bir öğretim setinde farklı hata türlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde *yönergede ifade yanlışlığı* hataları diğer hata türlerinin toplamından daha fazladır. Bu hata türünü *yönergede yanlış bağlaç kullanımı* hataları izlemektedir. *Yedi İklim Türkçe* setinde ise *yönerge-alıştırma uyumsuzluğu*, *eksik yönerge kullanımı* ve *fazla yönerge kullanımı* hataları en çok rastlanan hata türleri arasında yer almaktadır. Bu öğretim setinde sadece *yönergede yanlış bağlaç kullanımı* hatasına rastlanılmamıştır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde *yönergede ifade hataları* ve *yönerge-alıştırma uyumsuzluğu* en çok rastlanan hata türleridir. *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise *yönerge alıştırma-uyumsuzluğu* ve *eksik yönerge kullanımı* hataları, en çok

rastlanılan hata türleri arasında yer almaktadır. Bu öğretim setinde yönergeler arası kip uyumsuzluğu, yönergede yanlış bağlaç kullanımı, yönergede ifade hataları ve yönergede yazım yanlışları hata türlerine rastlanılmamıştır.

Hata türlerinin oranı öğretim setlerine göre karşılaştırıldığında yönergede ifade hatalarının daha çok alıştırmaya yönergesi yazımında uzun cümleleri tercih eden *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* ve *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde olduğu görülmektedir. Alıştırma yönergesi yazımında kısa cümlelerin tercih edildiği *Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde ise yönerge-alıştırma uyumsuzluğu ile *eksik ve fazla yönerge kullanımı* hatalarının ön plana çıktığı görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada araştırmacı tarafından yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders ve çalışma kitaplarındaki alıştırmaya yönergeleri incelenmiş ve bir ölçek geliştirilmiştir. Bu ölçekte yer alan maddeler; yönergelerde uzun/kısa cümle kullanımı, kullanılan kip, tematik başlık kullanımı, örnek kullanımı ve yönergelerde kavram birlikteliği şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu bu ölçekle temel seviyede yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders ve çalışma kitapları incelenmiştir.

İstanbul Yabancılar İçin Türkçe setindeki ders ve çalışma kitaplarındaki yönergelerin istek kipiyle oluşturulduğu ve uzun cümlelerden yararlanıldığı buna karşın çalışma kitaplarında aynı alıştırmalar için kısa cümlelerle de oluşturulmuş yönergelere yer verildiği saptanmıştır. Yönergelerin yazımı bu açıdan değerlendirildiğinde kendi aralarında bir birliktelik ve tutarlılık sağlanamadığı anlaşılmıştır. *Yedi İklim Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde alıştırmaya yönergeleri; istek kipiyle, öğrencilerin dil seviyesine uygun, basit ve kısa cümlelerden yararlanılarak oluşturulmuştur ve ders ve çalışma kitaplarında bu açıdan bir standart sağlanmıştır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise alıştırmaya yönergeleri, emir kipiyle ve uzun cümleler kullanılarak oluşturulmuştur. Ders kitaplarında aynı alıştırmaya türleri için farklı uzunlukta yönergelere de yer verildiği görülmektedir. Ancak, çalışma kitaplarının alıştırmaya yönergelerinde uzun cümleler kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan ders ve çalışma kitapları arasında belirli bir standardın sağlanamadığı saptanmıştır.

Alıştırma yönergeleriyle birlikte kullanılan yönlendirici semboller, beceri bölümü başlıkları, alıştırmaya tasarımları ve kullanılan örnekler öğrencilerin yönergeleri daha kolay anlamasına yardımcı olmaktadır. Bu yardımcı unsurlar aslında öğrencilere yapması gereken görevler hakkında bazı ipuçları vermektedir. Bu nedenle yönergelerde bu yardımcı unsurlara da yer verilmelidir. Fakat özellikle yönergelerin öğrencilerin dil seviyelerine uygun basit, kısa ve açık bir şekilde ifade edilmesine özen gösterilerek belirli bir standardın sağlanması gerekmektedir.

Yedi İklim Türkçe ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde aıştırma yönergelerinin çoğunluğu, tematik başlıklarla desteklenmiştir. *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde sadece dinleme bölümlerinde dinleme metnine bir başlık verilerek belirli bir standart sağlanmıştır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinde ise tematik başlık kullanımı yaygın değildir. Tematik başlığa öğretim setinin A1 düzeyindeki ders kitabının ilk ünitelerinde, aıştırma yönergelerinin hemen öncesinde başvurulmuştur. Ancak öğretim setinin A2 düzeyindeki ders kitabında aıştırma yönergelerini destekleyici tematik başlık kullanımı, yaygın değildir. Aıştırma yönergelerinden önce veya sonra tematik başlık kullanımı - özellikle de dinleme ve konuşma aşırtmalarında- öğrencileri yerine getirilecek görevin konusu, kendilerini nasıl bir durumun beklediği, aşırtmaya konu olan durumun nerede geçtiği gibi konular hakkında ön bilgiler vererek zihinsel olarak hazırlamaktadır. Öğretim setlerindeki aşırtmalar tasarlanırken tematik başlık kullanımının yararları dikkate alınmalıdır.

Özellikle temel seviye öğrencilerini motive etmek amacıyla aşırtmaların tasarlanması sırasında yönerge kısmına örnek vermek uygun olabilir. *Yedi İklim Türkçe*, *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* ve *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* setlerinde aşırtmaların yönerge kısımlarında örnek kullanıldığı; buna karşın *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe* setinde örnek kullanılmadığı saptanmıştır. Öğretim setlerindeki aıştırma türlerine veya beceri alanlarına göre incelendiğinde de örnek kullanımı açısından belirli bir standardın sağlanmadığı tespit edilmiştir. Belirli bir standardın sağlanması aslında ders ve çalışma kitaplarının öğrenciler tarafından tek başına kullanılmasını diğer bir ifadeyle bireysel öğrenmeye yönelik kullanılabilirliğini de artırır. Öğrencilerin farklı türlerdeki aşırtmalara yatkınlık kazanması için özellikle temel düzeydeki kitapların aıştırma yönergelerinde örnek kullanılması, bu kitapların daha işlevsel kullanılmasını sağlar.

Yönergeler bağlamında geliştirilen ölçeğin bir diğer önemli maddesi, sembollerin kullanımıyla alakalıdır. İnceleme sonucunda *Yedi İklim Türkçe* setinin tüm aşırtmalarında yönlendirici sembollerden yararlanıldığı ancak bazı sembollerin aıştırma içerikleriyle örtüşmediği, iki veya daha fazla görev içeren aıştırma yönergelerinde yönlendirici sembol kullanımında birlik ve tutarlılık bulunmadığı anlaşılmıştır. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* setinin ders ve çalışma kitaplarında ise sembollerin sadece bölüm başlıklarında kullanıldığı ve bir standardın sağlandığı tespit edilmiştir. *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe* ders kitaplarının bazı aşırtmalarında yönlendirici sembollerden yararlanılmıştır ancak belirli bir standart çerçevesinde kullanımları söz konusu değildir. Öğretim setlerinde kullanılan yönlendirici sembollerin kitapların ilk sayfalarında tanıtılması, bu kitaplarla etkili ve verimli çalışılmasını sağlayabilir ve yazarların kitapları tasarlarlarken bunu dikkate almaları uygun olur. Özellikle temel seviyedeki kitapların aıştırma yönergelerinde evrensel nitelikte ve herkes tarafından

anlaşılabilir yönlendirici semboller kullanmak, öğrencilerin yönergeleri daha kolay anlamasına yardımcı olabilir. Yabancı dil olarak Türkçe, farklı ülkelerde öğretilmektedir; Türkiye’de öğrenenler ise farklı ülkelerden gelmektedir. Evrensel nitelikli bazı sembollerin kullanımı, temel seviyede Türkçe öğretilen öğrencileri rahatlatılabilir ve öğretime işlevsel katkı sağlayabilir.

Alıştırma yönergeleri, aslında öğrencilere alıştırmaya içeriğinde yapacağı görev veya görevler hakkında bilgi verir. Bu bilgi verme işi; farklı şekillerde örneğin, kelime ve cümle kullanılarak da yapılabilir. Kaldı ki en çok tercih edilen tasarım da budur. *Gazi Yabancılar İçin Türkçe* seti incelendiğinde sette bu açıdan bir standardın sağlanamamış olduğu görülmektedir. Aslında kitapların alıştırmaya yönergelerinde kelime ve cümle kullanımına gidilecekse öncelikle dil seviyesine uygun kelime ve cümle kullanımına gidilmeli ve yönergelerin işlevinin öğrenciye alıştırmalarla ilgili bilgi vermek olduğu; söz konusu yönergeyle kelime veya kavram öğretilmeyeceği bilinmelidir. Setin tamamında yönergelerde kullanılan kelimelerin ve cümlelerin ayrıca listelenmesi ve incelenmesi, kavram birlikteliğini sağlamak için oldukça önemlidir ve öğrencinin alıştırmaları yaparken yönergeyi anlamak için uğraşmasına değil de daha çok yönergenin içeriğine odaklanmasını sağlar.

Yabancı dilde temel seviye, öğrenmenin gerçekleştiği ilk aşamadır ve bu aşamada ders kitaplarının önemi yadsınamaz. Öğrencilerin öğrenmelerine ve öğrenip öğrenmediklerini sorgulamasına yardımcı olan alıştırmalar da ders kitaplarının içerisinde önemli yere sahiptir. Ders kitaplarında dil ve anlatım yönünden kısa, öz, açık ve anlaşılır yönergeler kullanılması; yönergelerin öğrencileri doğru yönlendirecek ve onlara yardımcı olacak şekilde yazılması sağlanmalıdır. Öğrencilere yardımcı olacak yönergelerin doğru kelime ve cümle kullanımıyla yazılması da ayrıca önemlidir. Aksi hâlde öğrenme sürecindeki öğrencilerin yanlış öğrenme ihtimali bulunmaktadır ve temel seviyede yanlış öğrenilmesi ileri seviyelerde öğrencilerin bu yanlışlardan kurtulmasını zorlaştırır. Farklı nedenlerden kaynaklanarak yapılan bu hatalar, genellikle ders kitaplarının ilk baskılarında görülmektedir. İncelenen yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarında da alıştırmaya yönergelerinin yazım ve ifadelerinde yer yer hatalara rastlanmıştır. Bu hataların öğretmen ve öğrencilerden alınacak geri dönüşler doğrultusunda gözden geçirilmesi, düzeltilmesi ve ders kitaplarının sonraki baskılarına doğrularının yansıtılması, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Bakırcıoğlu, R. (2016). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bär, M. (2016). Vom Üben als notwendigem Übel zum funktionalen und intelligenten Üben. E. Burwitz-Melzer, F. G. Königs, C. Riemer ve L. Schmelter (Ed.), *Üben und Übungen beim Fremdsprachenlernen* (1. bs.) içinde (ss. 9-18). Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Cavkaytar, S. (2009). *Dengeli Okuma Yazma Yaklaşımının Türkçe Öğretiminde Uygulanması: İlköğretim 5. Sınıfta Bir Eylem Araştırması* (Basılmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Dorner, A. (2010). Übung. H. Barkowski ve H. J. Krumm (Ed.), *Fachlexikon Deutsch als Fremd- und Zweitsprache* (1. bs.) içinde (s. 345). Almanya: A. Francke Verlag.
- Gözütok, D. F. (2017). *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (4. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Grotjahn, R. ve Kleppin, K. (2015). *Prüfen, Testen, Evaluieren* (1. bs.). Münih: Klett-Langenscheidt.
- Güneş, F. (2003). Okuma-Yazma Öğretiminde Cümlelerin Önemi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 13, ss. 39-48. 12.12.2017 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/tubar/issue/16954/176996> adresinden erişildi.
- Güneş, F. (2017). Alıştırmalardan Etkinliklere: Eğitimdeki Gelişmeler. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), ss. 103-120. 13.10.2018 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/410532> adresinden erişildi.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (4.bs.). Ankara: Seçkin.
- Kılıç, A. ve Seven, S. (2008). *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi* (7. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Kieweg, W. (2006). Kommunikative Grammatikübung. *Der Fremdsprachliche Unterricht English*, 82, ss. 2-8.
- Linse, C. T. (2005). *Practical English Language Teaching: Young Learners* (1. bs.). New York: McGraw Hill.
- Öncül, R. (2000). *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü (Terimlerin Almanca, Fransızca, İngilizce ve Eski Terim Karşılıkları ile)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Scrivener, J. (2005). *Learning Teaching. A Guidebook for English Language Teachers* (2. bs.). Oxford: Macmillan.
- Storch, G. (1998). *Deutsch als Fremdsprache-Eine Didaktik* (1. bs.). Münih: Wilhelm Fink Verlag.
- Thornbury, S. (2006). *An A-Z of ELT* (1. bs.). Oxford: Macmillan.
- Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching. Practice and theory* (1. bs.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (10. gen. bs.). Ankara: Seçkin.

Ek.**İncelenen Ders ve Çalışma Kitapları**

- Barın, E., Çobanoğlu, Ş., Ateş, Ş., Balcı, M. ve Özdemir, C. (Ed.). (2016). *Yedi İklim Türkçe A1 Ders Kitabı* (3. bs.). Ankara: Başak Matbaacılık.
- Barın, E., Çobanoğlu, Ş., Ateş, Ş., Balcı, M. ve Özdemir, C. (Ed.). (2016). *Yedi İklim Türkçe A2 Ders Kitabı* (3. bs.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Barın, E., Çobanoğlu, Ş., Ateş, Ş., Balcı, M. ve Özdemir, C. (Ed.). (2016). *Yedi İklim Türkçe A1 Çalışma Kitabı* (4. bs.). Ankara: Başak Matbaacılık.
- Barın, E., Çobanoğlu, Ş., Ateş, Ş., Balcı, M. ve Özdemir, C. (Ed.). (2015). *Yedi İklim Türkçe A2 Çalışma Kitabı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Bölükbaş, F. ve Yılmaz, Y. M. (Ed.). (2017). *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe A1 Ders Kitabı* (20. bs.). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.
- Bölükbaş, F. ve Yılmaz, Y. M. (Ed.). (2017). *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe A2 Ders Kitabı* (14. bs.). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.
- Bölükbaş, F. ve Yılmaz, Y. M. (Ed.). (2017). *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe A1 Çalışma Kitabı* (20. bs.). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.
- Bölükbaş, F. ve Yılmaz, Y. M. (Ed.). (2017). *İstanbul Yabancılar İçin Türkçe A2 Çalışma Kitabı* (14. bs.). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi.
- Kurt, M. ve Temur, N. (Ed.). (2015). *Gazi Yabancılar İçin Türkçe A1 Temel Düzey Ders Kitabı* (7. bs.). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Kurt, M. ve Temur, N. (Ed.). (2015). *Gazi Yabancılar İçin Türkçe A2 Temel Düzey Ders Kitabı* (7. bs.). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Kurt, M. ve Temur, N. (Ed.). (2017). *Gazi Yabancılar İçin Türkçe A1 Temel Düzey Çalışma Kitabı* (1. bs.). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Kurt, M. ve Temur, N. (Ed.). (2017). *Gazi Yabancılar İçin Türkçe A2 Temel Düzey Çalışma Kitabı* (1. bs.). Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Uzun, N. E. (Ed.). (2016). *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe A1-A2 Temel Seviye Ders Kitabı Temel Seviye A1-A2*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Uzun, N. E. (Ed.). (2016). *Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe A1-A2 Temel Seviye Çalışma Kitabı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

TO BE DIGITALLY ALIVE OR NOT: THE CASE OF AN ENDANGERED OFFICIAL LANGUAGE*

Gülin DAĞDEVİREN KIRMIZI**

Abstract: Today, the issue of Digital Language Vitality proves to be one of the central discussions in linguistic vitality, minority and endangered languages. In this study, the Gagauz, which is an endangered language spoken in the Gagauzia Autonomous Territorial Unit, Moldova, has been investigated on the basis of the digital language vitality. Digital Performance of the Gagauz language was explored under the categories of the Available Internet Services, Localised Social Networks, Localised Software, Machine Translation Tools/Services and Dedicated Internet Top-level Domain of a language. According to the independent web search, the Gagauz language has a varying degree of digital representation. The language can be labelled as none for the categories of Localised Social Networks, Localised Software and Dedicated Internet Top-level Domain. On the other hand, in terms of the available internet services, the language falls into the label of limited as there are some web pages in the Gagauz language. Similarly, Machine Translation Tools/Services in the Gagauz language can be labelled as medium. Lastly, the use of the Gagauz language in Wikipedia shows that the language is digitally labelled as Incubator which refers to a small Wikipedia. The findings are in the same line with the previous language vitality studies.

Keywords: Digital Language Vitality, Endangered languages, the Gagauz Language, the Russian Language.

Dijital Olarak Canlı Olmak ya da Olmamak: Tehlike Altındaki Resmi Bir Dilin Durumu

Öz: Günümüzde Dijital Dil Canlılığı konusu dilbilimsel canlılık, azınlık ve tehlike altındaki dillerle ilgili temel tartışmalardan biri olmuştur. Bu çalışmada Moldova Gagauzya Özerk Bölgesinde konuşulan tehlike altındaki Gagauzca dijital dil canlılığı açısından değerlendirilmiştir. Gagauzcanın dijital performansı mevcut internet hizmetleri, yerleştirilmiş sosyal ağlar, yerleştirilmiş yazılım, makine çevirisi araçları/hizmetleri, tahsisli üst düzey alan adı uzantısı başlıkları altında incelenmiştir. Serbest internet araması sonuçlarına göre Gagauzcanın çeşitli seviyelerde dijital temsili vardır. Dil yerleştirilmiş sosyal ağlar, yerleştirilmiş yazılım ve Tahsisli üst düzey alan adı başlıkları kategorilerinde “yok” olarak sınıflandırılmıştır. Diğer yandan bazı Gagauzca web sayfaları olduğundan dil mevcut internet hizmetleri bakımından sınırlı olarak sınıflandırılmıştır. Benzer biçimde makine çevirisi araçları/hizmetleri açısından Gagauzca orta olarak derecelendirilebilir. Son olarak Gagauzcanın Wikipedia’da kullanımı dilin küçük Wikipedia’ya karşılık gelen kuluçka seviyesinde olduğunu göstermektedir. Sonuçlar önceki dil canlılığı çalışmalarıyla aynı doğrultudadır.

Anahtar kelimeler: Dijital Dil Canlılığı, Tehlike Altındaki Diller, Gagauzca, Rusça.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 29.03.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi, Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, İngiliz Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye. gdagdeviren@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4675-1040.

Introduction

In the context of endangerment, the digital presence of a language has importance for its vitality. Availability of the digital softwares, services, tools and networks of a language, and the proficiency of digital skills of its speakers is thought to contribute its vitality. Brenzinger et al. (2003, p. 11) asserted that ‘new media, including broadcast media and the Internet, usually serve only to expand the scope and power of the dominant language at the expense of endangered languages’. Taking this into consideration, it can be said that the future of the endangered languages seems rather vague, if they are not supported. While digital technologies are mostly in favour of mainstream languages, endangered languages’ practice are restricted. Together with availability of these services, the readiness and competency of its users is another issue at this point. As Crystal (2000, p. 141) claimed ‘an endangered language will progress, if its speakers can make use of electronic technology’. Therefore, the issue of language vitality and endangerment need to be investigated from various perspectives.

A considerable amount of literature has been published on linguistic vitality since 1970s. The purpose of these studies has been to investigate the contexts of diglossia (Landry and Allard, 1994), a majority language (Young, Bell and Giles, 1988), indigenous languages (Florey, 2009) etc. In order to assess language vitality various methodologies have been developed and used so far. Some of them are Fishman’s (1991) Graded Intergenerational Disruption Scale, Florey’s (2009) Linguistic Vitality Test, Harmon and Loh’s (2010) The Index of Linguistic Diversity, McConvell and Thieberger’s (2001) Language Endangerment Indicators, and UNESCO Ad Hoc Expert Group’s (2003) Language Vitality and Endangerment Scale. As can be clearly understood, the path from language vitality to digital vitality has a relatively recent history.

1. The Scales of (Digital) Language Vitality

The first systematic assessment of language vitality was conducted by Fishman (1991), who developed Graded Intergenerational Disruption Scale (hereafter, GIDS), which emphasizes the role of intergenerational transmission in the vitality of languages. GIDS provides 8 levels of intergenerational disruption. Level 1 defines the situation where the language is used in various domains such as education and mass media; on the other hand, Level 8 is used for the languages whose speakers are of grandparent generation. In their study Lewis and Simons (2010, p. 106) discussed GIDS and listed shortcomings of the scale. These are a) description, in static terms, b) inadequate description of the statuses, c) emphasis on home domains and local community and d) limited descriptions of the levels of disruption. Having revised GIDS, Lewis and Simons (2010) added three categories (namely Levels 0, 9 and 10) and developed Extended Graded Intergenerational Disruption Scale (hereafter, EGIDS). Moreover, they divided

two levels into two other categories such as the Level 6a and 6b. Consequently, EGIDS become a more detailed and sensitive scale for the investigations of language maintenance on the basis of institutional and community levels.

Having inspired from GIDS and EGIDS, Kornai (2013) proposed four-level categorization of digital language death which are *thriving* (T), *vital* (V), *heritage* (H), and *still* (S). Before explaining this categorization, it is necessary to consider the factors which are influential in the digital language maintenance. According to Kornai (2013, p. 1), “(i) the size and demographic composition of the language community; (ii) the prestige of the language; (iii) the identity function of the language; (iv) the level of software support; and (v) Wikipedia” are the factors leaning the language death. Community size was investigated by Kornai (2013, p. 2) on the basis of the number of digital natives. Secondly, with regard to prestige, it can be said that the use of a language in digital communication is prestigious. Thirdly, identity function of a language refers to a crucial distinction between passive and active web presence. Active web use which includes social networks, business/commerce, live literature etc. is a good indicator of digital vitality (Kornai, 2013, p. 3). Software support is another factor to facilitate the spread of a language in digital realm. Lastly, the use of a language in Wikipedia which is one of “the very first active digital language communities” is a good indicator on the basis of language maintenance and endangerment. Taking these into consideration, Kornai (2013) used the term *thriving* to refer languages which are frequently available in digital domains in other words these are the languages with high level of digital use (Gibson, 2016). Kornai (2013) exemplifies *thriving* as 100.000 digital natives while fewer of them (more than zero) is considered to be *vital* (p. 5). The languages in *thriving* category are English, French, German, etc. The category of *heritage* is defined and exemplified by Kornai (2013, p. 5) as “those with zero L1 speakers but more than n2 (say, 100) L2 speakers”. The digital natives in the category of *heritage* are created by the outsiders, namely language specialists therefore mostly they are not accessible by native speakers. Lastly, *still* refers to the no use of language in digital domains.

Gibson (2016) revised Kornai’s classification and emphasized the importance of micro-uses of such as text messaging, computer-mediated communication. Gibson’s (2016, p. 48) main argument is that “text messaging does not follow formal norms for English, and is a sociolinguistic domain where nonstandard and non-normative practices are encouraged”. Therefore, he proposed categories of *emergent* and *latent* and excluded Kornai’s (2013) category of *heritage*. The status of *emergent* refers to the situation where speakers use the language in personal text messaging and social media. On the other hand, Gibson (2016, p. 49) differentiates *latent* from *emergent* on the basis of “stable intergenerational transmission, an available model of writing the language, the availability of appropriate technology and fonts in which to write the language in the desired;

and communal desire to see the language used digitally”. However, instead of the categories of *latent* and *emergent*, Gibson’s category of *heritage* was criticized, afterwards.

Soria et al. (2017) criticized Kornai and Gibson’s category of *heritage* as it refers to a language which does not exist but still available in digital domains. Soria et al. (2017) offered DLVS (Digital Language Vitality Scale, hereafter), which includes six categories; *Pre-digital*, *Dormant*, *Emergent*, *Developing*, *Vital* and *Thriving*. These categories are explained below:

- A language which is in *Pre-digital* stage cannot expand digitally as its speakers have no or low proficiency in using digital media technologies. Moreover, in this stage character encoding or writing system is not available in digital domains and connectivity is not affordable.
- The second level, *Dormant*, describes the context where some of the speakers are literate in digital domains while there is no technological support for the language.
- In the next stage, which is named *Emergent*, texting, messaging and the use of social media is rare and limited.
- Soria et al.’s (2017) next level is *Developing* where more frequent use of social media and medium-sized Wikipedia are available.
- On the other hand, languages which have regular online communication and a variety of resources are labelled as *vital*. These languages have localized software and online translation services.
- The last category of Soria et al.’s (2017) classification is *Thriving*. The term is used for the languages which are used in all digital domains widely (including communication and transaction). The speakers of these languages have no digital barriers and they use the latest technology.

Soria et al. (2017, p. 6) used a set of indicators to assess the digital vitality: digital capacity, digital presence and use and digital performance. *The digital capacity* is investigated on the basis of the “evidence of connectivity, digital literacy, internet penetration or digital population size, character/script encoding and availability of language resources”. The second set of indicators, *digital presence and use*, is divided into the language’s “use for e-communication, use on social media, availability of Internet media and Wikipedia” (Soria et al., 2017, p. 6). Being investigated in the current study, the last set of indicators, digital performance, include “available Internet services, localised social networks, localised software, machine translation tools/services, dedicated Internet top-level domain” (Soria et al., 2017, p. 6). These indicators were explored in the context of the Gagauz language in the current study.

2. The Gagauz Language and Gagauzia Autonomous Territorial Unit

The Gagauz language is member of the south western branch (West Oghuz Turkic) of Turkic languages (Johanson, 1998, p. 82). Today, it is spoken in various parts of the eastern Europe such as Ukraine, Moldova and Bulgaria. In this study, the variety in Bessarabia, classified as a definitely endangered language by Moseley (2010), was investigated. Geographically, the area between Dniester and Prut rivers is called Bessarabia; however politically it lies within the borders of Ukraine and Moldova today. Moldova has a critical role in the vitality of the Gagauz language. The Gagauz people demanded for and established Gagauzia Autonomous Territorial Unit (hereafter, ATU) of Moldova in 1994. Being composed of three administrative districts, -Comrat, Ceadr-Lunga and Vulcănești- Gagauzia is located in the south-eastern Moldova. According to the National Bureau of Statistics (2014), the population of Gagauzia ATU was 134,535. Previous census held in 2004 showed that the autonomous territory has a multi-ethnic population. The National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova (2004) showed that apart from the Gagauz people, Bulgarians, Moldovans/Romanians, Russians and Ukrainians are living in the area. Therefore, the Law on the Languages of Gagauzia ATU was regulated to guarantee the rights concerning the Gagauz, Russian and Moldovan Languages in legal procedure, legislation, personal names, topographical indications and education (Sirkeli and Lisenco, 2012). However, in practice, the field observations show that Russian is the dominant language in various domains of life (Dağdeviren-Kırmızı, 2015; Menz, 2003). In the same vein, having analysed the legal framework, Sirkeli and Lisenco (2012, p. 8) asserted that Russian is used dominantly in the “Internet resources of public authority bodies, local public administrations and institutions of Gagauzia”. What Sirkeli and Lisenco (2012) claimed was statistically supported by the Nantoi et al. (2016), who found that 78,5% of the respondents consume information in the Russian language in the Gagauzia ATU. On the other hand, according to their findings, only 0.9% of the respondents use websites in the Gagauz language. It can be said that the wide gap between the percentages of the languages may indirectly evidence the lack of the web content in the Gagauz language.

3. The Present Study

In the current study Soria et al.'s (2017) categories of *Digital Performance* and *Wikipedia as an indicator of Digital Presence and Use* were adopted to assess the digital vitality of the Gagauz language. According to Soria et al. (2017, p. 18), the indicators in Digital Performance clearly show “what can be digitally done with a language”. Therefore, Available Internet Services, Localised Social Networks, Localised Software, Machine Translation Tools/Services and Dedicated Internet Top-level Domain of a language, were chosen to assess the presence of the Gagauz language. In addition to Digital Performance category,

the existence of Wikipedia in the context of digital vitality, which is strongly emphasized by (Kornai, 2013; Miola, 2013), was taken as an indicator in this study. The data collected through web crawling as an independent research. It is beyond the scope of this study to examine the a) evidence of connectivity, b) digital literacy, c) Internet penetration or digital population size, d) digital capacity, e) character/script encoding and f) availability of language resources, as there has not been any statistics about Gagauz internet users. Similarly, as the categories about the use of the language in g) e-communication, h) social media, and i) the availability of Internet media, require the surveys or censuses, this study cannot take them into consideration.

4. Results

4.1. Digital Performance and Use

4.1.1. Available Internet Services

Soria et al. (2017, pp. 17-18) investigated localized digital presence in terms of the “online newspapers, online news, search engines, edutainment products and services, entertainment, video subtitling, health services, e-Commerce services, public Administration/e-Government, e-Banking, cultural services, tourist information and services, advertising, promotion and marketing, customer care”. The lack of registries or catalogues about the available internet services of the Gagauz language has made imperative independent research.

According to the results, the services of edutainment, subtitling, online health, e-Commerce/e-Banking, public administration, cultural events of places, online advertisement or marketing are not offered in the Gagauz language. According to Diozu (2015, p. 307) the number of pages in the Gagauz language in 2012 and 2013 was below 20 and in the following year, 2014, there were no Gagauz pages in governmental websites. The official website of Gagauzia ATU is mostly in Russian. Similarly, as Diozu (2015, p. 308) stated there were no pages of commercial websites in the Gagauz language between 2006 and 2014. On the other hand, there was an increase in 2012 and then again a decrease in 2013 in the pages in the Gagauz language for the non-commercial web sites (Diozu, 2015, p. 308).

However, it is seen that there are websites of online newspapers and news in the Gagauz language. *Anasözü* is the only print and online newspaper in this language at the time of writing. Published monthly in print since 1988 and online since 2011, *Anasözü* has completely Gagauz content while *Meydan Gazetası* (Meydan Newspaper) has content in the Gagauz language and in Anatolian Turkish. It is observed that the website has not been continually and fully updated. The official website of *Gagauziya Radio Televizionu* (Gagauz Radio and Television) broadcast news in video format which are mostly in Russian and then in the

Gagauz language. In conclusion, the lack of many internet services and the insufficiency of monolingual news websites show **limited (Grade 3)** representation of the Gagauz language. This categorization refers to the situation where one or two digital services available.

Table 1. Soria et al.'s (2017, p. 19) classification of Available Internet Services

Label	Grade	Internet Services
None	2	No digital services available in the language (= less than 1)
Limited	3	Some digital services available in the language (= 1 to 2)
Medium	4	Some digital services available in the language (= 3 to 5)
Strong	5	a considerable variety of digital services is available (= 6 to 8)
Advanced	6	a wide variety of digital services is available (≥ 8)

4.1.2. Localised Social Networks

Although Scannell (2012, p. 2) asserted that “social media will not save your language”, it is a fact that it plays one of the pivotal roles in language maintenance and revitalization. Localized social networks help speakers to use the services in their native languages. Supported languages in social networks can serve as evidence of digital salience. However, there have been a limited number of studies on the effects of localized social networks on language vitality. In one of these, Cunliffe (2007) investigated the use of Welsh on *Facebook* and found a correlation between the existence of localized language and young bilinguals' language behaviour. As there are not survey results or statistics regarding the number of the users living in the Gagauzia ATU, Moldova, the most practical way to investigate localized social networks is web crawling, more specifically checking out the language options offered by the network.

It is seen that the search engines like Google and Yandex do not offer interface in the Gagauz language to their users. According to Alexa (2019), apart from the search engines, the most visited websites of Moldova include social networks such as *YouTube*, *Vkontakte* and *Odnoklassniki*, respectively. *YouTube*, which is a video sharing platform, facilitates its users to create and watch the video content. It supports 80 languages which include Russian and Romanian; however, there is no support for the Gagauz language yet. Being the most popular social network in Eastern Europe, *Vkontakte* is likely to be the most commonly used social network in the Gagauz context. According to *Vkontakte*, it has 97 million monthly active users. However, the Gagauz language is not one of the supported 86 languages. *Odnoklassniki* (Ok.ru), another website for social networking, is popular in Russian and the Post-Soviet context. The number of the languages that

the website supports is 11 and the Gagauz language is not one of them. Similarly, although it has 2.27 billion monthly active users Facebook does not support the Gagauz interface (Facebook, n.d.). Facebook, at the time of the writing, supported 108 languages.. According to Twitter (n.d.), a micro-blogging service, with 326 million monthly active users in the last quarter of 2018 that supports 34 languages, there is no interface in the Gagauz language.

In conclusion, the web research shows that the Gagauz language is underrepresented in most popular social network services. Additionally, as there has not been any statistics about the numbers of the Gagauz speaking users, little has been known about active Gagauz users of these networks. As a result, it seems that the label for the Gagauz language would have been **none (Grade 3)** had it not been any localized social media.

Table 2. Soria et al.'s (2017, p. 20) classification of Available Internet Services

Label	Grade	Localised Social Networks
None	3	No social media localised in the language (= < 1)
Limited	4	At least one social media interface localised in the language (= 1)
Medium	5	Some social media interface localised in the language (= 2 to 3)
Advanced	6	Many social media interface localised in the language (= > 3)

4.1.3. Localised Software

According to Soria et al. (2017) localized software and operating systems can be evaluated as the indicators of digital vitality. The authors also emphasize that even the ones who undertake the process of localization are important. Whether they are system developers or local stakeholders can give hints about the sociolinguistic situation (Soria et al., 2017).

Assessment of a language on the basis of localized software and operating systems in this study is based on internet research. In their study, Soria et al. (2017, p. 21) investigated the digital representation in *Windows, Mac OS X, Linux, Android, iOS, Microsoft Office, LibreOffice, Firefox, Chrome, Internet Explorer, Thunderbird, Adobe Creative Suite, and Gimp*. The results in this study show that these software are not localized for the Gagauz language. Therefore, the *iOs's Siri* voice assistant and the *Android's Bixby* are not available in the Gagauz language. Similarly, the keyboard used in *Whatsapp*, a cross-platform messaging service, is not supported in the Gagauz language. A note of caution is due here, since, although Windows 10 provides an option to select the Gagauz language in Latin and Cyril alphabets, handwriting, text-to-speech and display language are not available in the Gagauz language.

Consequently, the label of the Gagauz language would be **none (Grade 2)**. This defines the situation where “neither operating system nor general purpose software localised in the language”.

Table 3. Soria et al.’s (2017, p. 20) classification of Localised Software

Label	Grade	Localised software
None	2	Neither operating system nor general purpose software localised in the language
Limited	3	At least one operating system (either desktop or mobile, either open or commercial) localised in the language
Medium	4	At least one desktop and one mobile operating system (either open or commercial) + some general purpose software (a word processor and a browser) localised in the language
Strong	5	Most used operating systems and general purpose software localised in the language; some specific purpose application software localised.
Advanced	6	Main operating systems and application software localised in the language.

4.1.4. Machine Translation Tools/Services

Open source Machine Translation tools or services help users to translate texts from a source language to a target language. The importance of Machine Translation in the context of minority or endangered languages arises from the availability of digitalized form of language. According to Soria et al. (2017) the availability of Machine Translation tools is an indicator of multilingual corpora. Forcada (2006) states that Machine Translation tools have a positive effect on normality, literacy levels and visibility; additionally, it contributes to standardization of a minority language.

The popular search engines like *Google* and *Yandex*, offer open source translation services. Google Translate which supports over a hundred languages does not include the Gagauz language. Similarly, although it supports 95 languages, Yandex Translate does not offer any translation service for the Gagauz language.

Apart from the search engines’ translation services, there are small-sized open source translation websites for the Gagauz language. The first of these online translation tools is *Freelang* developed by Figueiredo (2014). It has 2,254 words from Gagauz to English and 1,747 words from English to Gagauz. Although users can add or modify an entry, the last update was done in March 21st 2014. It is clear that the website has not been actively used since. The second online open source website for Gagauz translation is the bilingual *Glosbe* (n.d). It has 787 translated phrases and 71 sentences from English to the Gagauz language. It is also possible to use its Russian to Gagauz interface which includes 790 phrases and 70 sentences. Similar to *Freelang*, *Glosbe* has a publicly edited content.

According to the Wikipedia (2019) report which compares language features of machine translation programs, Gagauz is not supported by *Pairaphrase*, *Xerox Easy Translator*, *Omniscien Technologies Language Studio*, *IBM Watson*, *Apertium*, *OpenLogos*, *Slate Rocks*, *Moses for Mere Mortals*, *Babel Fish*, *Bing Translator*, *GramTrans*, *SYSTRAN*, *Idiomax*, *SAIC Omnifluent* and *lingenio translate*. Thus, considering these findings, the label of the Gagauz language for Machine Translation Tools and Services according to Soria et al.'s (2017, p. 22) categorization would be **medium that is**, “at least one (online) service / tool, at least two language pairs in both directions” is available.

Table 4. Soria et al.'s (2017, p. 22) classification of Machine Translation tools/services

Label	Grade	Machine translation tools/services
None	3	No MT for the language
Basic	4	at least one (online) service/ tool, at least one language pair or one direction
Medium	5	at least one (online) service / tool, at least two language pairs in both directions
Advanced	6	more than one (online) service /tool, more than 5 language pairs

4.1.5. Dedicated Internet Top-level Domain

According to IANA (Internet Assigned Numbers Authority) (2018), top-level domains are “the highest level of subdivisions with the domain name system [...] divided into two distinct categories, generic top-level domains and country-code top-level domains.” The glossary on IANA's (2018) website defines generic top-level domains as the ones used for general purposes, while country-code top-level domains are assigned to countries which achieve certain standards. As for the role of top-level domains in digital language vitality, Soria, et al. (2017, p. 23), emphasized that “languages having their own top-level domain name present a non-negligible digital activity, indicating that there is some level of correlation between the existence of the domain and digital vitality.” However, this perspective can be misleading as these codes are assigned to countries as mentioned below, however, for the case of the Gagauz language, the variety investigated in this study is spoken within the territories of the Autonomous Territorial Unit of Gagauzia in Moldova. Although Moldova has a country-code (.md), it is seen that the official websites of the Gagauzia uses the top-level domain of .md. More specifically, it would be impossible to discuss the representation of a language by taking the availability of its top-level domain. According to Soria et al.'s (2017, p. 23) classification, the Gagauz language falls into the category of **Grade 3 (No)** as there are “no dedicated Internet top-level domain”.

Table 5. Soria et al.'s (2017, p. 23) classification of Dedicated Internet top-level domain

Label	Grade	Dedicated Internet top-level domain
No	3	No dedicated Internet top-level domain
Yes	5	There is a dedicated Internet top-level domain

4.2. Wikipedia as an Indicator of Digital Presence and Use

Although there are inconsistencies between active interest and digital use (Soria et al., 2017), *Wikipedia* can be considered a good indicator of digital vitality. Kornai (2013, p. 3) emphasized that “*Wikipedia* is always among the very first active digital language communities, and can be safely used as an early indicator of some language actually crossing the digital divide”. *Wikipedia* also provides statistics about the language-based uses.

The data about the number of articles, total users vs. active users and the statistics of page views are available at *Meta Wikimedia* and updated on a daily basis. According to the *Meta Wikimedia* (2018), the Gagauz language has 2759 *Wikipedia* articles. Therefore, the Gagauz language falls into the category of languages that have more than one thousand articles. When the number of the users in Gagauz language is taken into consideration, it becomes apparent that there are 8304 users. However, the number of the active users is 14. Taking similar numbers about the Gagauz language in *Wikipedia* into consideration, Kornai (2013) asserted that the language can be classified as “borderline”. This refers to languages that “the statistical evidence is not strong enough to make an individual determination with high confidence” (Ács, Pajkossy and Kornai, 2017, p. 333).

According to the statistics from *Meta Wikimedia* (2018), the Gagauz language is found in the list of languages which have zero local media files. The last upload in the format of media file was done in 2016-03-20. There has been no new upload for more than two years.

The list of *Wikipedia* classifies article sizes into four categories as *absent*, *stubs*, *articles* and *long articles*. The classification is done through multiplying language weigh by the number of the characters in the texts. *Absent* class has no article, while the category of *stubs* includes articles with characters less than 10,000. The term ‘*articles*’ is given to the groups with a number of characters between 10,000 and 30,000. The last category ‘*long articles*’ has the largest size compared to the others. The languages in this category have article sizes more than 30,000 characters. The article size of the Gagauz language is 4,389 and the numbers of texts under the categories of *absent*, *stubs*, *articles* and *long articles* are given in Table 6.

Table 6. The article size of the Gagauz language in *Meta Wikimedia* (2018)

Absent	Stubs	Articles	Long Articles
900	86	14	0

As seen from above, there are 900 entries in the Gagauz language. However, these entries do not include texts; therefore, they are grouped as absent. The numbers of texts less than 10.00 and 30.000 characters are 86 and 14 for the Gagauz language, respectively. Lastly, there are no texts more than 30,000 characters. The numbers given above show a low-level of representation of the language.

According to the data of *Wikimedia*, there are 8,347 registered users in the Gagauz language. However, the number of active users is reported to be 12 *Gagauz Vikipediya*. The term “active user” refers to the ones who have made at least one edit in the last thirty days (Meta-Wikimedia, 2018).

Therefore, the grading of the Gagauz language for the scales would be **incubator (Grade 2)** which refers to languages with less than a hundred articles.

Table 7. Soria et al.’s (2017, p. 18) classification of *Wikipedia*

Label	Grade	Wikipedia
None	1	no Wikipedia
<i>Incubator</i>	2	<i>a small Wikipedia is available (less than 100 articles)</i>
Small	3	between 100 and 10,000 articles
Medium	4	between 10,000 and 100,000 articles.
High	5	between 100,000 and 1,000,000 articles
Big	6	over 1,000,000 articles

Discussion and Conclusion

In this study Soria et al.’s (2017) indicators of digital vitality were adopted to investigate the representation of the endangered Gagauz language. The assessment was done utilizing the categories of digital performance and the use of Wikipedia. According to the findings of independent web research, the Gagauz language has a varying degree of representation on the internet and in digital technologies.

The results of available internet services show that the Gagauz language has **limited (Grade 3)** digital vitality. Except from an online version of a printed newspaper, there are no other internet services such as edutainment or e-commerce/e-banking. On the basis of the localized social networks, the Gagauz language can be labelled as **none (Grade 3)**. Similar results were obtained for localized software such as a localized operating system or application software in the Gagauz language. The language is not represented, thus, it can be labelled as **none (Grade 2)**. Machine translation tools and services is the category that the Gagauz language is relatively better represented, compared to other indicators. Independent web search showed that although there is a lack of language options

for translation provided by the mainstream search engines, there are small-scaled online dictionaries for the Gagauz language. Therefore, it can be labelled as **medium (5)**. The last indicator assessed in the category of digital performance is the dedicated Internet Top-level domains. According to IANA (2018), there is no dedicated top-level domain of the Gagauz language. Therefore, the language can be labelled as **no (Grade 3)**. Lastly, the indicator about Wikipedia showed that the Gagauz language can be labelled as **Incubator (Grade 2)**, if the articles in this language is taken into consideration.

Within the context of the Gagauz language, on the other hand, it is a fact that access to internet is practically difficult in the area. Moldova, where the services of telecommunications are provided by the Ministry of Transport and Communications, has one of the lowest rates of mobile phone and internet users (Latham, Buckmaster, Hitchins and Nikolayevich Sukhopara, 2019). Consequently, as Mooko (2006, p. 122) stated, it is expected that “such technology is most accessible to the affluent and educated members of the society, and not necessarily to the majority of the ordinary people who speak the endangered languages.” Taking into consideration that, the Gagauz is spoken mostly by the elderly in rural areas (Dağdeviren-Kırmızı, 2015) and that young Gagauz people are more proficient in digital skills and literacy, it is apparent that the Gagauz language would be poorly represented in digital domains.

On the other hand, the existence of a realistic demand by the speakers of the community could also help the increase of the digital representation of the language. The attempts of the communities or volunteered groups like Kanienkeha, Inupiaq, Chitimacha (Galla, 2009), Aymara, Chatino, Mixteco, Mixe (Jany, 2018) have resulted in creating tools or orthographic conventions in these languages. In the case of the Gagauz language, there are no major demands by the speakers. It is clear that the Gagauz people find the use of Russian more functional in cyberspace as well as in many domains of life. Thus, the issue of sustainability arises at this point. Since the mere existence of the digital services and tools do not support the vivacity of an endangered language, only speakers who achieve digital literacy and have desire to use the facilities could play a major role in vitalizing the language.

Taking these into consideration, it is apparent that the Gagauz is not enjoying digital vitality and it needs strategies to encourage its representation. From the perspective of native speakers, the Gagauz people’s willingness and readiness to create audio and visual contents in the Gagauz language would be decisive in the potential practices in digital domains. Secondly, the localization of the most popular social networking websites like *Vkontakte* and *Odnoklassniki* would expand the scope of the domains where the Gagauz language can be used which in return might result in boosting the linguistic confidence of native speakers.

It is clear that further studies should be carried out in order to explore the digital vitality in detail. As mentioned above, due to the lack of data about the internet infrastructure, facilities and rates of availability for use by the Gagauz speakers in Gagauzia ATU, it is not possible to reach solid conclusions. Additionally, further research needs to examine the native speakers' attitudes towards using internet services in the Gagauz language. The lack of confidence about the proficiency in the native language and the desire to be understood (Viernes, 2018); or the undervalued and negatively stereotyped identity as a native language speaker are contributing factors to negative attitudes towards the use of a specific language in a specific domain. This would also shed light on the functions of the Gagauz and Russian language in the context of digital vitality.

References

- Ács, J., Pajkossy, K. and Kornai, A. (2017). Digital Vitality of Uralic Languages. *Acta Linguistica Academica*, 64(3), pp. 327-345.
- Alexa, (2019). *Top Sites in Moldova*. Retrieved 22nd October 2018 from <https://www.alexa.com/topsites/countries/MD>.
- Brenzinger, M., Yamamoto, A., Aikawa, N., Koundioubu, D., Minasyan, A., Dwyer, A., ... Grinevald, C. (2003). *Language Vitality and Endangerment*. Paris, UNESCO Ad Hoc Expert Group Meeting on Endangered Languages. Retrieved in 9th August 2013 from <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages>.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Cunliffe, D. (2007). *Minority Language Media. Concepts, Critiques and Case Studies*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Dağdeviren-Kırmızı, G. (2015). *Emotional and Functional Attitudes of Native Speakers towards Gagauz as an Endangered Language*. (Unpublished doctoral dissertation). Hacettepe University, Ankara.
- Diozu, V. (2015). Linguistic Preferences in the Moldavian National Cyberspace: Reflection of Political, Economic and Migration Processes in the Society. Paper presented at 3rd *International Conference*. Retrieved 23rd January 2019 from http://ifapcom.ru/files/2015/khanty/yak_mling_2015.pdf.
- Facebook. (n.d.). Number of Monthly Active Facebook Users Worldwide as of 3rd Quarter 2018 (in millions). In Statista - The Statistics Portal. Retrieved 17th December 2018, from <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>.
- Figueiredo, R.B. (2014). *Features of this dictionary*. Retrieved 14th March 2019 from <https://www.freelang.net/dictionary/gagauz.php>.
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift*. Clevedon, UK: Multilingual Matters Ltd.
- Florey, M. (2009). Supporting Indigenous Languages and Indigenous Knowledge: Developing Community Training Approaches for the 21st Century. In P. Bates, M. Chiba, S. Kube and D. Nakashima (Eds.), *Learning and Knowing in Indigenous Societies Today* (pp. 25-37). Paris: UNESCO.

- Forcada, M. (2006). Open-Source Machine Translation: An Opportunity for Minor Languages. Paper Presented at *The 5th SALT MIL Workshop on Minority Languages Strategies for Developing Machine Translation for Minority Languages*. Retrieved 17th November 2018 from <https://pdfs.semanticscholar.org/8e9d/b064a62261ba10152c11cd6d05bb306e7cc3.pdf>.
- Galla, C. (2009). Indigenous Language Revitalization and Technology: From Traditional to Contemporary Domains. In J. Reyhner and L. Lockard (Eds.), *Indigenous Language Revitalization: Encouragement, Guidance and Lessons Learned*: pp.167-182. Flagstaff, AZ: Northern Arizona University.
- Gibson, M. (2016). *Assessing Digital Vitality: Analytical and Activist Approaches*. In C. Soria, et al. (Eds.), *Proceedings of the LREC 2016 Workshop, CCURL 2016 - Towards an Alliance for Digital Language Diversity* (pp. 46-51).
- Glosbe, (n.d.). *İngilizce Gagavuzca Sözlük Çevrimiçi*. Retrieved 8th December 2018 from <https://glosbe.com/en/gag>.
- Harmon, D. and Loh, J. (2010). The Index of Linguistic Diversity: A New Quantitative Measure of Trends in the Status of the World's Languages. *Language Documentation & Conservation*, 4, pp. 97-151.
- Internet Assigned Numbers Authority. (nd). *Root Zone Database*. Retrieved in 17th September 2018 from <https://www.iana.org/domains/root/db>.
- Jany, C. (2018). The Role of New Technology and Social Media in Reversing Language Loss. *Speech, Language and Hearing*, 21(2), ss. 73-76.
- Johanson, L. (1998). The History of Turkic. In L. Johanson and É. A. Csató (Eds), *The Turkic Languages* (pp. 81-125). London: Routledge.
- Kornai, A. (2013). *Digital Language Death*. PLoS ONE 8(10), Retrieved 11th November 2018 from <http://www.plosone.org/article/info:doi/10.1371/>.
- Landry, R. and Allard, R. (1994). Diglossia, Ethnolinguistic Vitality, and Language Behavior. *International Journal of the Sociology of Language*, 108, pp. 15-42.
- Latham, E., Buckmaster, B., Hitchins, K.A. and Nikolayevich Sukhopara, F. (2019). Moldova. Retrieved 12th February 2019 from <https://www.britannica.com/place/Moldova>.
- Lewis, M.P. and Simons, G. (2010). Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue Roumaine de Linguistique*, 55(2), pp. 103-120.
- Mail.ru. (n.d.). *Number of Monthly Active Mobile VKontakte Users from March 2014 to December 2017 (in millions)*. In *Statista - The Statistics Portal*. Retrieved 17th December 2018, from <https://www.statista.com/statistics/425429/vkontakte-mobile-mau/>.
- McConvell, P. and Thieberger, T. (2001). State of Indigenous Languages in Australia. *Australia State of the Environment Second Technical Paper Series No. 2 (Natural and Cultural Heritage)*. Canberra: Department of the Environment and Heritage.
- Menz, A. (2003). Endangered Turkic Languages: The Case of Gagauz. In M. Janse and S. Tol (Eds.), *Language Death and Language Maintenance: Theoretical, Practical and Descriptive Approaches* (pp. 143-155). Amsterdam: Benjamins.
- Meta Wikimedia. (2018). *List of Wikipedias*. Retrieved 13th November 2018 from https://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias.

- Miola, E. (2013). A Sociolinguistic Account of Wikipiedmontese and Wikilombard. *Sociolinguistica*, 27, pp. 116-131.
- Mooko, T. (2006). Counteracting the Threat of Language Death: The Case of Minority Languages in Botswana. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 27(2), pp. 109-125.
- Moseley, C. (Ed.). (2010). *Atlas of the World's Languages in Danger* (3rd ed.). UNESCO Publishing: Paris. Retrieved 23rd August 2018 from <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>.
- Nantoi, O., Cantarji, V., Botan, I., Gremalschi, A. and Sirkeli, M. (2016). *Moldova between East and West: Views from Gagauzia and Taraclia*. Chisinau. Retrieved 24th September 2018 from http://ipp.md/wp-content/uploads/2016/09/Moldova-between-East-and-West-Views-from-Gagauzia-and-Taraclia_EN.pdf.
- National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. (2004). *2004 Population Census*. Retrieved in 23rd January 23 2018 from <http://www.statistica.md/pageview.php?l=en&idc=350&id=2208>.
- National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. (2014). *Population and Housing Census in the Republic of Moldova*. Retrieved in 12th March 2018 from <http://www.statistica.md/pageview.php?l=en&idc=479>.
- Odnoklassniki. (2019). *Languages*. Retrieved 25th January 2019 from <https://ok.ru/>
- Scannell, K. (2012). *Translating Facebook into Endangered Languages*. Retrieved 21st December 2018 from <https://borel.slu.edu/pub/fel12.pdf>.
- Sirkeli, M. and Lisenco, S. (2012). *Policy Brief: Implementation of Linguistic Rights of the Gagauz of Moldova. Integration of the Gagauz Community into the Society of Moldova*. Retrieved in 14th April 2014 from <http://www.edemocracy.md/files/elections/gagauzia2012/policy-brief-pilgrim-demo-gagauzia-2012-en.pdf>
- Soria, C., Quochi, V., Russo, I., Gurrutxaga, A. and Ceberio, K. (2017). *A Digital Language Vitality Scale and Indicators*. Retrieved 17th March 2019 from https://www.academia.edu/34966423/A_Digital_Language_Vitality_Scale_and_Indicators.
- Twitter. (n.d.). Number of Monthly Active Twitter Users Worldwide from 1st Quarter 2010 to 3rd quarter 2018 (in millions). In Statista - The Statistics Portal. Retrieved 17th December 2018, from <https://www.statista.com/statistics/282087/number-of-monthly-active-twitter-users/>.
- UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages (2003). *Language Vitality and Endangerment*. Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages, Paris, 10-12 March 2003.
- Viernes, G.B. (2018). *Minority Languages On Social Media: Multilingual Practices and Digital Presence*. Paper presented in Conference on Frisian Humanities: Multilingualism, Ljouwert.
- VKontakte (n.d.). *Company Info*. Retrieved 18th February 2019 from <https://vk.com/about>.
- Young, L., Bell, N. and Giles, H. (1988). Perceived Vitality and Context: A National Majority in a Minority Setting. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 9, pp. 285-289.

CUMHURİYETİN İDEOLOJİK AYGITI: DİYARBAKIR'DA CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI (1934-1949)*

*Ebru ÇOBAN***

Öz: Toplumların tarihlerinde önemli gördükleri özel günleri bulunmaktadır. Yeni Türk Devleti'nin kurulduğu süreçte yaşanan mühim gelişmeler yeni kutlamaları da beraberinde getirmiştir. Ulus-devlet sembollerinden olan Cumhuriyet'in ilanının bayram olarak kutlanması, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin önemli bir dönemecini oluşturmaktadır. Bilhassa ideolojik aygıt olarak bayram olgusunun kullanılması Kemalist yönetimin toplumu millet kavramına yönelik bir hamlesi olarak değerlendirmek gerekiyor. İlk olarak Cumhuriyet'in ilan edilmesi üzerine başlayan süreç 1925 yılından itibaren resmi törenler halinde hem yurtta hem de dış temsilciliklerde düzenlenmeye başlandı.

Bu çalışmanın amacı; 1934 yılından 1949 yılına kadar Diyarbakır'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının nasıl yapıldığı, kimlerin katıldığı ve bu bayramların Diyarbakır toplumu üzerindeki sosyo-kültürel etkisini tespit etmektir. Çalışmanın ana parametresi ülkenin her yanında olduğu gibi Diyarbakır'da coşkun törenlerle kutlanan bayramların 1934-1949 yılları üzerine inşa edilmiştir. Bilhassa Diyarbakır özelinde inkılapların halka benimsetilmesi halk ile devlet arasında bütünleşmenin sağlanması için yapılan törenler Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği tarafından takip edilmiştir. Genel sekreterlik tarafından verilen talimatlar, köylere varıncaya kadar belli bir plan ve imkânlar dâhilinde yürütülmüştür. Çalışma hazırlanırken birincil elden kaynak olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan bayram yazışmalarından yararlanılmış, bunun yanında Diyarbakır'da yayınlanan yerel gazetelerden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Cumhuriyet Bayramı, Diyarbakır, Kutlama, Cumhuriyet Halk Partisi, Halkevi.

The Ideological Apparatus of the Republic: Commemorations of the Republic Day in Diyarbakır (1934-1949)

Abstract: Societies have special days marking their history. Thus, the developments that brought forth the birth of a new Turkish State also created new commemoration festivities. The Commemoration of the proclamation of the Republic Day - one of the nation-state symbols - as a national holiday, marks an important turning point in the history of the Turkish Republic. In particular, the Kemalist government's usage of the national holiday as an ideologic element should be regarded as a move towards the concept of nation. Initiated by the proclamation of the Republic, the commemorations are held since 1925 with official ceremonies in the country, as well as at the diplomatic missions abroad.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 03.04.2019 - 11.12.2019

** Dr.Öğr.Üyesi., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye. ebrugull_34@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4408-8481.

The objective of this study is to examine how the commemorations of the Republic Day held from 1934 to 1949 were carried out, who were the participants and the socio-cultural effects of these celebrations on the society of Diyarbakır. This will constitute the main parameter of the study. These ceremonies, whose main purpose was to have people embrace the revolutionary regulations and to ensure a rapprochement between the government and the people of Diyarbakır, were closely monitored by the General Secretary of the Republican People's Party. The General Secretary's instructions reaching out as far as villages, were executed in a planned manner. The study utilised the official correspondence stored in the Turkish Republic Archives and local newspapers published in Diyarbakır.

Keywords: The Republic Day Festivities, Diyarbakır, Celebration, The Republican People's Party, the People's House.

Giriş

Bayramlar; toplumu oluşturan fertlerin ortak millî bilinç edinme, ortak kimlik ve kültür etrafında birleşme duygusunun yoğun olarak yaşandığı ve bu değerlerin yeni nesillere aktarılması bakımından önemli günlerdir. Hayatın önemli bir kısmında yer alan törenler ve kutlamalar, o toplumun kültür ve ahlak düzeyi ile geçim biçimi hakkında fikir vermektedir. Dolayısıyla tarihî olaylar kadar, âdet, tören ve kutlamaların da bilinmesi önem arz etmektedir (Bey, 2002, s. 3). Bunun yanında, tören veya kutlamalara özellikle siyasal iktidarların, kendi meşruiyetlerini teyit etmek ve toplumsal tarihi yeni bir düzlemde yeniden örgütlemek için önem verdiği de bilinmektedir (Özbudun, 1997, s. 61). Zaman içerisinde bir “anma günü”ne dönüşen törenlerin oluşum sürecinin kaynağı ise; savaşlar, sefere çıkmak, barış yapmak, düşmanı teslim almak, devrimler, devletlerin yıkılışı ve yeniden kuruluş süreçleri, sürgün ve göçler, doğal felaketler gibi toplumları derinden etkileyen büyük olaylardır (Alpaslan, 2017, s. 94). Bu nedenle milletlerin tarihindeki önemli olaylar ve dönüm noktaları birçok ülke tarafından millî bayram olarak kabul edilip kutlanmıştır.

Türklerde bayram kavramının ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak belli değildir. Bayram sözcüğü, bezrem/bezram, beyrem veya Arapçada tekrar dönmek anlamına gelen “iyd” kökünden türetilmiştir. Bu kavramı ilk olarak, Kaşgârlı Mahmud XI. yüzyılda yazdığı *Divan-ı Lügat’it Türk* adlı eserinde kullanmıştır. Kaşgârlı Mahmud, kelimenin aslının “Bedhrem” olduğunu fakat Oğuzlar’ın “beyrem” şekline çevirdiklerine dikkat çekip, bu kelimenin “halk arasında gülme ve sevinme, bir yerin ışıklarla ve çiçeklerle bezenmesi ve orada sevinç içinde eğlenilmesi” anlamına geldiğini belirtmiştir (Kaşgârlı Mahmut, 1939, s. 263). Bir başka tanımla; toplumun geçmiş değerlerini, onu temsil eden sözcük ve sembollerle hatırlaması ve geçmişi insan aklında tutmasıdır (Connerton, 1999, ss. 113-114). Türklerin İslamiyet’ten önce Hunlardan beri bayram ve festival türünden birçok tören ile faaliyetleri vardı. Süreç içerisinde kutlanan bayramların çıkış noktası genelde onların yaşamlarını etkileyen tabiat

ve iklim şartları ile destanlara konu olan meselelerden oluşmaktaydı (Koca, 2002, s. 86). Bundan başka Osmanlı dönemi ele alındığında, devlet içinde II. Meşrutiyet'e kadar ulusal manada resmî kutlamalara rastlanmadığını söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nde duraklama döneminde toplumu bir arada tutabilecek ve Batılı ülke örneklerine benzer kutlamalar yapılmaya başlandı. Buna öncülük eden Türkçülük fikri etrafında toplanan aydınlar; milletin katılacağı, millî duyguları canlı tutabileceği ve kuşaktan kuşağa aktarılabilceği millî bayramlar olgusunu gündeme getirmiş, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün resmî bayram olarak kabul edilmiştir (Taş, 2002, s. 658). Osmanlı'da ilk resmî bayram İyd-i Millî-yi Osmani olarak nitelendirilen 23 Temmuz 1908 yılında ilan edilen Hürriyet Bayramı olup, bu ilk ulusal manada kabul edilen İyd-i Millî Bayramı 5 Temmuz 1909 tarihli oturumunda bir maddelik kanun ile (MMZ Ceridesi, C.V, İ:I, D:I, (22.06.1325), s. 175)¹ 1909 yılından 1934 yılına kadar varlığını devam ettirdi (İlyas, 2018, s. 202).

Osmanlı Devleti'nde başlayan millî bayram olgusu, TBMM açıldıktan sonra ülkede uygulanmaya devam edildi. Yani TBMM'nin açılması ile ulus-devlet sembollerinden biri olan millî bayram geleneği de şekillenmeye başladı. Hiç şüphesiz millî bayram kutlamaları arasında en önemlilerinden birisi de Cumhuriyet'in ilanının yıl dönümü olmuştur. Millî Mücadele'nin başarıyla kazanılmasından sonra 29 Ekim 1923'te yeni devletin idare şekli Cumhuriyet olarak ilan edilmiş ve Mustafa Kemal de Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Akabinde Cumhuriyet'in ilanının yıl dönümü (1924) resmîyete dökülmeden önce de özel bir merasimle kutlanmıştır (BCA, 30.18.1.1/11.48.17.1). Bu ilk tören büyük bir özenle yapılmış, resmî tatil olması nedeniyle geniş bir katılım gerçekleşmiş, Darülfünun öğrencileri de kendi hazırladıkları bir programla Cumhuriyet'i kutlamıştır (Alparslan, 2017, s. 97). Türk halkı için önemli bir dönüm noktası olan yeni devletin rejiminin belirlenmesi hasebiyle, 8 Şubat 1925 tarihinde Meclis'e sevk edilen bir kanun teklifi hazırlanmıştır. Kanun teklifi Layiha Encümeni'nde incelenmiş, 19 Nisan 1925'te de Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır (BCA, 30.18.1.1/12.62.13.1). Aynı gün TBMM'de 4 maddelik kanunla ilgili olarak yapılan görüşmeler sonucunda 29 Ekim günü ikinci madde dışında hiç itiraz olmadan millî bayram büyük çoğunlukla kabul edilmiştir. 23 Nisan 1341'de (1925) *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren 628 sayılı "Cumhuriyet'in İlanına Müsadif 29 Teşrin-i Evvel Gününün Millî Bayram Adı Hakkında Kanun" ile 29 Ekim 1925'ten itibaren bu günün hem içeride hem de dışarıda devlet ve hükûmet adına millî merasim yapılarak kutlanmasına karar verilmiştir (TBMM ZC, C. 18, İ. II D. II, (19.4.1341), ss. 164-167).

¹ Millî bayram olarak ilan edilen kanun şöyledir: Her sene 10 Temmuz tarihinin, a'yâdı resmîyei Osmaniyeden addine dair kanundur. Temmuz'un onuncu günü a'yâdı resmîyei Osmaniyeden olup, her sene yevmi mezkûrda icrayı şehriyân edilecektir.

Genç Cumhuriyet'in değerlerini korumak ve inkılapları halka benimsetmek için kabul edilen Cumhuriyet Bayramı kanunuyla, her yıl yurdun her tarafında kutlamalar yapılmaya özen gösterilmiştir. Bayram kutlamaları resmen 1925 yılında başlamış, ülkenin her köşesinde olduğu gibi Diyarbakır'da da bu tarihte kutlanmaya başlanmıştır. Fakat dönem itibarıyla ele alınan bu kutlamalarda bazı yıllara ait (1935, 1937, 1944, 1946) bir kayıt ve bilgiye ulaşılammıştır. Türkiye genelinde Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ekseriyetle Valilik tarafından bildirilen plan ve program dâhilinde yapılmıştır. Diyarbakır'da gerçekleştirilen kutlamalar Valilik, Halkevi ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği tarafınca karşılıklı olarak yapılan yazışmalar ile koordine edilmiştir.

Diyarbakır'da 1934 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyet'in on birinci yıl kutlama törenlerinin, Diyarbakır'da köylere varıncaya kadar götürülmesi hedeflenmiş ve yapılan hazırlıklar sonrasında büyük bir coşkuyla gerçekleştirilmiştir. Bayram dolayısıyla 29 Kasım 1934 tarihinde Diyarbakır Halkevi Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine Cumhuriyet Bayramı hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.58). Diyarbakır Halkevi idare heyetinin verdiği bilgiye göre, sabah saat 8.15'te bayramlaşmak için Vali Bey'in makamına gidilmiştir. Öncelikle Birinci Umumi Müfettişi ile müfettişlik kurumu memurları sonra Ordu Müfettişi, Kolordu Kumandanı, askerî ümera ve bütün memurlar Vali'yi hükûmet adına sıra ile kutladıktan sonra, spor meydanında yapılan büyük toplantıya iştirak edilmiştir. Vali'nin gerçekleştirdiği konuşmada, Cumhuriyet'in getirdikleri ve bu 11 yıl içerisinde yurdun bayındırlığı için yapılan işler hakkında bilgiler yer almıştır. Akabinde bando eşliğinde İstiklal Marşı çalınarak daha sonra hep bir ağızdan Onuncu Yıl Cumhuriyet Marşı söylenmiştir. Meydandaki merasimin ardından Vali, umumi müfettişler, tören geçişine giremeyen memurlar, harp malulleri kendi tribünlerine gelerek Cumhuriyet Caddesi'nden tören geçişi başlatılmıştır. Önce askerlerin geçişiyle başlayan yürüyüşte ardından sıra ile mektepliler, esnaflar, binden fazla köy atlıları ve orada bulunan bütün vatandaşlar tören geçişlerini yapmışlardır (BCA, 490.01/1143.11.2.59). Geçişin sonlanması ile beraber Belediye ve Halkevi önünde mekteplilerin ve binlerce halkın topluluğuyla şenlikler yapılmıştır. Belediye ve Halkevi çevresine konan halk kürsüsünden çok özlü nutuklar söylenerek, Cumhuriyet'in verimli eserlerinden halka kazandırdığı haklardan bahsedilmiştir. Mektepli gençler tarafından kahvelerde, umumi evlerde ulusal destanlar okunmuş; ulu önder Mustafa Kemal'in ulus için söylediği sözler okunarak alkışlanmıştır. Saat 16.00'da Halkevinde mani ve türkülerden hazırlanmış bir konser verilmiştir. Burada bayramın sevincine ikinci bir sevinç daha katılarak Sosyal ve Yardımlaşma Örgütü tarafından da elli fakire ve yetim mektepli çocuğa hereke kumaşından yapılan kıyafetler giydirilmiştir. Akşam olunca kutlamalar devam etmiş, askerlerin ve binlerce halkın beraberinde yapılan fener alayları marşlar

söyleyerek, şehir baştanbaşa dolaşmıştır. Ayrıca Belediye önünde davul çalınarak köylüler tarafından ulusal oyunlar oynanmıştır. Saat 19.00'da ise Ziya Gökalp Mektebinde liseliler tarafından büyük bir müsamere verilerek *Sönmeyen Limit* adlı piyes oynanmış ve güzel şiirler okunmuştur (BCA, 490.01/1143.11.2.60). Akabinde saat 20.00'de Vali Konağında büyük bir balo verilmiştir. Bu baloya Birinci Umumi Müfettişi Hilmi Bey, Ordu Müfettişi Ali Sait Bey ile birlikte Kolordu Kumandanı, paşalar olmak üzere bütün silahlı kuvvetler, memurlarla halktan birçok kimse aileleriyle beraber gelmiştir. İstiklal Marşı'yla açılan balo sabaha kadar devam etmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.61). Halkevi Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu, CHF Kâtibi Umumiliğine bayram tafsilatı için gönderdiği telgrafın son cümlelerine de şunu eklemiştir

Vali Bey'in başkanlığı altındaki komitelerin özenli ve bilgili çalışmaları, halkın yüksek inanç duygusuyla 11. Cumhuriyet Bayramı 10. Cumhuriyet Bayramı kadar parlak, güzel ve genel bir sevinçle kutlanmıştır. Bu bayramda büyük Türk ulusunun gösterdiği yüksek sevgi ve büyük önderin kurduğu Cumhuriyet'e karşı kökleşen inanç ve güvenin en su götürmez bir belgesidir. Halk her gün biraz daha Cumhuriyet'in sosyal ve ulusal kıymetini tanıdığı içindir ki her Cumhuriyet Bayramı'nı ötekinden daha özlü daha özenli kutlamaya çalışıyor. Bundan ötürü ne kadar övünsek ve sevinsek yeridir (BCA, 490.01/1143.11.2.61).

Ayrıca yine Halkevi İdare Heyeti'nin CHF Kâtibi Umumiliği'ne gönderdiği 22 sayılı telgrafta, Diyarbakır'da kutlanan Cumhuriyet Bayramı'nın heyecanını şöyle ifade etmiştir:

Saygıdeğer efendim, kendi ulusal ve kut gücümüze dayanarak kurduğumuz Cumhuriyet'in 11. yıl dönümü ana yurdumuzun her yerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da çok özlü ve diri bir varlık ve canlılıkla kutlanmıştır. Bayramdan bir gün önce Vali Faiz Bey başkanlığı altında toplanan bayram komitesi kentin baştan başa donatılması bayramın sesli, ışıklı ve genel bir sevinçle kutlanması için resmî ve özel kurumlarla görüşerek özlü bir program hazırlanmış ve işe başlanmıştır (BCA, 490.01/1143.11.2.57).

Diyarbakır'da 1936 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyet Bayramı'nın on üçüncü yıl dönümü törenlerine ait haberlerine Diyarbakır'ın yerel yayınlarından biri olan *Yeni Yurd* gazetesinde rastlanmaktadır. Diyarbakır basınında kutlamalara dair haber manşetleri 28 Ekim günü itibarı ile yer almıştır. “Yarın Bayram” başlığıyla atılan manşetin içeriği, bayram münasebetiyle hazırlıkların bir hafta önce başladığı ve kutlama alanları düzenlenerek bunun için gerek idari gerekse askeri tedbirlerin alındığı yönünde olmuştur (*Yeni Yurd*, 28 Ekim 1936, s. 1). Kendisini “Cumurcu Halk gazetesi” olarak tanımlayan gazetenin diğer manşeti de “Şarımızda Bayram” olmuştur. Verilen haber, detay içermese de kutlamalar hakkında aydınlatıcı bilgilere yer ayırmıştır. Haberde Cumhuriyet Bayramı'ndan önceki gün şiddetli yağan

yağmurun sabaha kadar sürmesiyle, kutlamaların ancak yağmur dindikten sonra başladığı bilgisi verilmiştir. Bayramlaşma ilk önce Hükümet Konağında devlet memurları ile resmi teşekküller arasında olmuş, daha sonra Vali Konağı civarındaki bayram alanında tören devam etmiştir. Muazzam bir geçit töreni yapılmasının ardından kutlamalara son verilerek, akşama kadar halk kürsülerde şenliğin tarihi ile günün mevzusu üzerinde nutuklar ve şiirler söylemiş gece de eğlencelere devam edilerek fener alayı tertip edilmiştir (*Yeni Yurd*, 30 Ekim 1936, s. 1).

Diyarbakır'da 1938 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Atatürk döneminin son Cumhuriyet Bayramı olan 1938 yılı (15. yıl) törenleri onuncu yıl kutlamaları kadar önemsenmiştir. Onuncu yıl programının örnek alınarak hazırlandığı kutlama planı, CHP Genel Sekreterliğince kurumlara bayramın büyük özenle kutlanması için gönderilmiştir. Bu talimatlar başta Diyarbakır Valiliği ile Halkevleri başkanlığı altında koordine edilerek yürütülmüştür. Kutlamalar için Halkevi, Orduevi ve Nafia dairesi (Bayındırlık) Vali Konağı idareleri tarafından süslenmiştir. Diğer taraftan bilumum nakil vasıtaları kırmızı, beyaz kurdele ve yeşilliklerle tezyin olunmuştur. 29 Ekim akşamında ise saat 21.00'de Belediye ve Halkevi bahçelerinde havai şenlik fişekler atılmıştır (BCA, 490.01/1143.11.2.43). Programda ilkokul çocukları ve öğretmenleri tarafından bayram hakkında birkaç özlü sözler söylenmiş ardından açılış için kurdele kesilmiştir. Akabinde çocuklar tarafından şarkılar ve şiirler okunmuş, muhtelif oyunlar sergilenmiştir. Açılışa katılanlara ikramlar verildikten sonra okul binası tanıtımı ile merasim tamamlanmıştır (BCA, 490.01/1143.11.2.42).

Diyarbakır'da 1939 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Diyarbakır'da yapılacak olan Cumhuriyet'in on altıncı yıl dönümü kutlamaları kararlaştırılan program çerçevesinde CHP Genel Sekreterliği olmak üzere tüm ilgili kurumlara gönderilmiştir. Diyarbakır'da, 28 Ekim saat 13.00'ten sonra başlayarak, 30 Ekim 1939 tarihinde saat 24.00'e kadar devam edecek olan Cumhuriyet'in 16. yıl dönümü resmî kutlama programı şöyle düzenlenmiştir: 28 Ekim 1939 Cumartesi günü, bütün resmî daireler, hususi müesseseler, Belediye, Halkevi, Ziraat, Ticaret Odaları, ofis, bankalar, mektepler, spor kurumları, ticarethaneler, meydanlar, caddeler, evler, oteller, hanlar ve dükkânlar bir gün evvelinden itibaren süslenmeye başlanacaktır. Saat 13.00'te bu süslemeler bitmiş olacak ve her yer kırmızı-beyaz bayraklarla, vecizelerle, yeşilliklerle donatılacaktır. Bu işi, Belediye reisi başkanlığı altında süsleme komitesi kontrol edecektir. Bayram gecesini eğlence yerleri halka yarı ücrete hizmet vererek halk bundan istifade edecektir. Yine aynı gece Halkevinde temsil kolu tarafından "Ateş" piyesi parasız olarak halka gösterilecektir (BCA, 490.01/1143.11.2.44). Ayrıca bir balo düzenlenecektir.

29 Ekim Pazar günü saat 8.30'da Vali tarafından Vilayet Makamında bir kabul resmi yapılacaktır. Bu merasime iştirak eden askerler büyük üniforma ile memurlar frak redingot veya koyu siyah elbise, silindir melon şapka ile iştirak edeceklerdir. Protokol kabul resmi, Vilayet Umumi Meclis Salonunda yapılacak ve merasimin teşrifat memurluğu vazifesini de Vilayet Mektupçuluk Kalemî Şefi idare edecektir. Saat 9.15'te Birinci Umumi Müfettiş, Vali ve Kor Komutan Cumhuriyet Meydanına geleceklerdir. Orada önceden hazır bulunan subaylarla, memurlar, malul gaziler, şehit anaları ve mektepliler, resmî ve hususi teşekküllerin, halk ve esnaf kitlelerinin önlerinden geçerek Cumhuriyet Bayramları Vali tarafından kutlanacaktır. Bundan sonra bando tarafından İstiklal Marşı çalınacak ve sahaya konan kürsüden Cumhuriyet ve inkılabın feyizleri hakkında hatipler tarafından söylevler verilecektir. Bu merasimden sonra Birinci Umum Müfettişi, Vali, Kor Komutan, daire reisleri, geçişe iştirak etmeyen üst subaylar ve malul gaziler; Cumhuriyet Caddesi'ndeki tribüne geçecekler ve geçit resmini takip edeceklerdir. Bunun yanı sıra tribüne gelecek kimseler için ise ayrıca davetiye verilecektir. Geçit töreninden sonra resmî tören bitmiş olacak ve yer yer hazırlanan eğlence ve konferans programı başlayacaktır. 29 Ekim günü öğleden sonra, Halkevi ve Orduevi halka ucuz sinema gösterecek ve Belediyenin önünde Orduevi bahçesinde muzika çalacak, şehirde mevcut tiyatro da halka yarım ücretle bir piyes temsil edecektir. Aynı günün gecesi saat 20.00'de, geçmiş bayramlarda olduğu gibi bu bayramda da bir askerî kıta tarafından fener alayı tertip edilecek, önde bando olduğu hâlde şehir baştan başa gezilecek ve Halkevi önünde bu tezahürata son verilecektir. Daha sonra -katılmak isteyenlere- gece mevcut olan tiyatro halka ücretsiz gösterilecek ve tiyatrodaki bir konferans verilecektir. Tüm bunların yanında Halkevinde Valilik tarafından bir balo verilecektir (BCA,490.01/1143.11.2.45-46).

On altıncı yıl Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle tertip olunan balo programı 29 Ekim 1939 akşamı 21.30'da Halkevi salonunda yapılacaktır. Balo, saat 22.00'de Halkevi orkestrası tarafından çalınacak İstiklal Marşı'nı müteakip Birinci Umum Müfettişliği tarafından açılacaktır. Balonun düzenini ve emniyetini Vali'nin emriyle emniyet müdürü temin edecektir. Balonun teşrifatını Öğretmen Sacide Yürükarslan ve Vilayet Mektubi Kalemî Şefi Kemal Baran yerine getirecektir. Balonun idare memurluğu, Hususi Muhasebe Varidat Müdürü Asım Balaban, Vilayet Mektubi Kalemî Şefi Kemal Baran, Öğretmen Sacide Yürükarslan, Kız Sanat Okulu Öğretmenlerinden Sacide Ceylan, Öğretmen Afife Aykut beraberliğinde yapılacaktır. Caz heyeti Halkevince temin olunacaktır. Büfenin hazırlığına ve düzenine idare memurları bakacak ve bu işi Ankara Lokantası sahibinin vereceği 8 garson yürütecektir. Büfede limonata, gazoz, bira, bol şarap, soğuk yemekler, pasta ve meyveler bulundurulacaktır (BCA, 490.01/1143.11.2.48). Bayramın son günü ise (30 Ekim) saat 9.00'da Belediye önünde halka bir söylev verilecektir. Saat 15.00'te Urfa Kapı civarında yapılan yeni ilk mektebin açılma resmi yapılacaktır. Belediye ve Orduevi bahçelerinde

müzik çalacak, akşam halkın toplandığı yerlerde milli oyunlar oynanacak ve havai fişekler atılacaktır (BCA, 490.01/1143.11.2.47).

Diyarbakır Vali V. İhsan Kortan imzasıyla Birinci Umum Müfettişliğine gönderilen yazıda, kutlama programının içeriğinin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine iletilmesi istenmiştir. Gönderilen talimatnameye göre, bütün ilde Cumhuriyet Bayramı kutlamaları belirtilen saatlerde başlamış olup, sona ermiştir. Şehrin her tarafı bayraklarla, özlü sözlerle, yeşilliklerle ve nakil vasıtaları da kırmızı kurdeleler ile süslenmiştir. 29 Ekim günü saat 9.15'te Cumhuriyet Meydanı'nda toplanan binlerce vatandaşın sevinç tezahüratları arasında çalınan İstiklal Marşı'nın ardından Birinci Genel Müfettiş, Vali ve Kolordu Komutanı tarafından ordu kahramanlarının, malul gazilerin, şehit analarının, mekteplilerin ve halkın bayramları ayrı ayrı tebrik olunmuş, bundan sonra Cumhuriyet Caddesi'ndeki tribüne geçilerek geçit resmi seyredilmiştir. Vilayet merkeziyle kaza merkezlerinde yer yer tespit edilen halk kürsülerinde Cumhuriyet'in feyizlerinden ve onu yaratan öncülerinin başarılarından bahsedilerek hatipler tarafından söylevler verilmiştir. Geceleyin mekteplilerin, erlerin ve halkın iştirakıyla fener alayı tertip edilmiştir. Bu alay halkın "Yaşasın Cumhuriyet, Yaşasın Yaratıcıları" sesleriyle sona ermiştir. Ayrıca 29 Ekim günü akşam Halkevinde Vilayet tarafından bir balo verilmiştir. Gönderilen yazıda bilhassa şehir, kasaba ve köylerin her tarafında tertip edilen eğlencelerin bayramın günleri boyunca devam ettiğinin ve halkın Cumhuriyete bağlılıklarının bir kez daha görüldüğünün altı çizilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.26).

Kutlama gününde halka hitaben söylenen nutuklardan ilki, Ömer isminde (lise son sınıf) bir öğrenciden okunmuştur. Öğrencinin "Aziz yurttaşlarım, bundan 18 yıl önce yeryüzünden kaldırmak istedikleri Türk milletini ve memleketini saran, her an vücudumuzun bir parçasını koparan azim badireler karşısında henüz ne yapılacağı belli değildi." sözleriyle başladığı konuşmasında, yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin duyarsızlığı vurgulanarak, Millî Mücadele'nin başlangıcından, zaferle sonuçlanan savaşın acı dolu sürecinden bahsedilmiştir. Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleşen başarının sonucu; Türk idealinin ve mefkûresinin yükseliş günü, ruhu olan bu günü -29 Ekim'i- hazırladığı ifade edilmiştir. Türk'ün birlik, beraberlik ve bütünlüğünü göstermek için toplanılan 29 Ekim'in, ulusun kurtuluş temelini hazırlayan milli bir bayram olduğu da vurgulanmıştır. Mustafa Kemal'e övgü dolu sözler söylenen bu nutukta ayrıca bugünün başarısında, Türk milletinin ve onun değerli ordusunun bu zorlu yolda beraber ve azimkâr yürüyüşüne borçlu olduğu da ifade edilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.27-29).

Diğer taraftan bir başka konuşmayı Dr. Şükrü Kaya'nın yaptığı görülmektedir. Konuşma şöyle gerçekleşiyor:

Erkek ve mert Türk milleti, bayramın kutlu olsun. Bundan dört sene evvel yine bu kürsüde büyük bayramın 12. yıl dönümü münasebetiyle

Diyarbakır'da ilk defa çınlayan tren düdükları arasında heyecanımıza heyecan katarak bağırıyordım. Türk milleti bayramın kutlu olsun. Altı yüz seneden beri üstümüze bir kâbus gibi çöken ve Atatürk'ün sönmez, nurlu gözlerinde parlayan millî uyanışın kahhar darbesi kapitülasyonların bunaltıcı tesiri altında siyasi, teşrii ve mali istiklalini hemen hemen kayıp etmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusyası'nın hasta adamı olmuştu. Millî Mücadele ile başlayan millî uyanış bir hamlede yurttan düşmanı ve tarihten Türk'ün izzetinefisini ve vakarını şerefsizliklerden kurtardı. Hâkimiyet, şahıslar icaresi olan saltanat sultanların değil, doğrudan doğruya milletindir, dedi. Ülkeyi müesseseleri ile yeniden kurdu. Geniş ve temelli yurt emniyeti içinde millî vahdeti perçinledi. Montrö Antlaşması ve Ankara Muahedenamesi ile büyük devletler nizamında yerleşmemizin en yüksek siyasi şah eserlerini yarattı. İşte siz, ey Türk milleti seni bu şerefli varlığa kavuşturan Cumhuriyet idaresinin bugün 16. yıl dönümünü kutluyorsun. ...Seni ve bu güzel yurdu dünün karanlık ve ızdıraplarından kurtaran Atatürk ve onun aynı ruh ve kudretini özünde temsil eden İsmet İnönü'nün şerefine üç defa bağırırım. Yaşa, yaşa, yaşa... (BCA, 490.01/1143.11.2.30).

Diyarbakır'ın yerel yayını arasında olan *İçkale* gazetesinde Cumhuriyet Bayramı kutlaması için geniş yer verilmiştir. 29 Ekim 1939 tarihli sayının ilk sayfasından itibaren bayram içerikli haber yapmaya başlayan gazetede Osman Ocak'ın "Cumhuriyet Bayramı" adlı başlığıyla kaleme alınan yazısında günün önemini şu satırlarla anlatmıştır:

Hiçbir milletin inkılap kitabında bu kadar az zamana sığdırılmış, bu kadar gelişme ve ilerleyiş yazılı değildir. Türk ne zaman kendine layık bir baş bulmuşsa en başa geçmesini bilen bir millettir. 16 yıl önce bulduğu taçsız ve eşsiz baş Atatürk kendisine Cumhuriyeti kazandırmış ve onu en ileri bir millet seviyesine yükseltmiştir. Bu yükseliş devam etmektedir ve edecektir. Bizi bugünlere kavuşturan Atatürk'ün yüksek ruhları karşısında bir defa eğilmeyi ödenmesi borç bir vazife sayarız (BCA, 490.01/1143.11.2.53-54).

Yine aynı gazetenin ilk sayfasında İlkokul Öğretmeni Celal Varış tarafından "Cumhuriyet Bayramı Münasebetiyle" başlığı ile yayımlanan haberde Cumhuriyet'in önemi ve getirdikleri üzerinde durulmuştur (*İçkale*, 29 Ekim 1939, ss. 1-2). *İçkale* gazetesinde yıl dönümü münasebetiyle, "Büyük Bir Günün Yıl Dönümü" başlığı ile Cumhuriyet devrinde yani 16 yıl boyunca Diyarbakır'da yapılan yol işleri, askerî ve sağlık alanındaki işler, maarif, bayındırlık, ziraat, ipek böcekçiliği, veteriner işleri, iktisadi ve ticari durum, banka ve belediye işleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Gazetenin son sayfasında "Bayramda Kimsesiz Yavrular" başlığı altında verilen haberde "Mesut ve bahtiyar yavruların bayramlıklarını hazırlarken, kimsesiz yavruları da hatırlamanızı Çocuk Esirgeme Kurumu saygıyla diler." şeklinde temennide bulunulması, bayram yıl dönümlerinde yardıma muhtaç çocukların ön planda tutulduğunun da bir göstergesidir (*İçkale*, 29 Ekim 1939, ss. 1-2).

Diyarbakır'da 1940 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

11 Kasım 1940 tarihinde Bismil kazası Halkodası Başkanı Zülfikar Sayın tarafından, istenilen malumat üzerine CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazı üzerine kazada bayram kutlamalarının nasıl geçtiği bilgisi verilmiştir (BCA,490.01/1143.11.2.16). Talimatnameye uygun şekilde yazılmış metinde, Cumhuriyet'in on yedinci yıl bayramının bütün halkı ilgilendirecek bir coşkunlukla kutlandığı belirtilerek, kutlama hakkında şu malumat verilmiştir: Bayram, Cumhuriyet'in iyiliklerini halka duyuracak ve güzelce anlatılacak süratte sesli, ışıklı, renkli ve hararetili yapılmıştır. Bayram şenliklerine bütün halkın iştiraki ve ilgilenmeleri hususunda gereken tedbirler alınarak icra edilmiştir. Kutlama işinin düzenlenmesi için, kaymakamın başkanlığı altında kazanın en büyük askerî komutanı, askerlik şube başkanı ve Halkodası başkanından müteşekkil bir komite tertip edilmiştir. Tören işlerinin düzenlenmesinde yetkili olan bu komite, üzerine düşen görevi talimata uygun şekilde yapmış ve kasaba içindeki kurumların, idarelerin ve müesseselerin kutlama çalışmalarını son kez gözden geçirdikten sonra halkı bilgilendirmiştir. Bayram töreninin yapılacağı Cumhuriyet Meydanı bir gün evvel temizletilmiş ve göze çarpacak surette süsletilmiştir. Kasabada -bayramdan bir gün evvel- Halkodası tarafından gereken yerlere tak konulmuş ve bu taklara bayraklar, vezirler asılarak söğüt yaprakları gibi yeşilliklerle süslemeler yapılmıştır. Bayram boyunca bütün resmî dairelerce Belediye, hususi idare, Halkodası, okullar, dükkânlar, istasyonlar, spor kulüpleri, meydan, cadde ve evler bayrak, ışık ve yeşillikler ile süsletilmiştir. En işlek caddelerin her iki tarafı ile dükkânlardaki vitrinler, bayramın büyüklüğüne yaraşır bir biçimde Cumhuriyet Bayramı'nı en güzel anlatacak şekilde dizayn edilmiştir. Öte yandan "Bu yıl Cumhuriyet'in 17. yılıdır." ibareli büyük bir levha yazılarak halkın çok işlek bir mahalline konmuştur. Törenin düzeni ve halkın istirahatini temin için bu meydanın önceden bir krokisi çizilmiş ve krokide törene katılacakların duruş yerleri işaretlenmiştir. Halk, bu büyük ve mukaddes güne münasip yeni ve temiz giysileriyle törene iştirak etmiştir. Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından yoksul kimseler için yaptırılan elbiseler dağıtılmıştır. Çocukları ilgilendirecek salıncak ve buna benzer vesaitler olmadığından meydanlarda çalınan davullardan istifade etmişlerdir. Aynı gece Halkodasının önünde güçlülük tedarik olunan havai fişekler yakılmış ve gece şenliklerinin güzelliğini coşkunluğunu arttıracak daha başka suretle ışıklandırma ve vasıtalarından istifade olunarak gece çok parlak ve neşeli geçmiştir. Kasabada vatandaşların geniş ölçüde bayram yerinde bulunmaları için teşvikler yapılmış ve ulus egemenliğinin, kuruluş ve yükseliş savaşının simgesi olan bu bayram sevinçlerine bütün halkın katılması için çalışılmıştır. Bunun yanında inkılabın heyecanını tazelemek ve arttırmak için törene iştirak ettirilmek üzere kasabaya yakın köylerden yüzlerce atlı çağrılmıştır. Bayramda Cumhuriyet'in feyzlerini anlatacak ve yayacak bir programla radyodan istifade edilmiştir. Hükûmet Konağında devlet namına yapılacak

törenler yapıldıktan sonra Kaza Kaymakamı, Askerî Komutan ve Halkodası başkanı olduğu hâlde Cumhuriyet Meydanı'na gidilmiştir. Kutlama komitesi tarafından hazırlanmış krokiye göre meydanda yer alan bütün gruplar, halk örgütlerinin önünden geçerek her grubun karşısında durup, Cumhuriyet ve inkılap sevgisini besleyecek kısa sözlerle herkesin bayramı kutlanmış ve bu temaslardan sonra yerlerini almışlardır. Akabinde öğrenciler hep bir ağızdan İstiklal Marşı'nı ve Onuncu Yıl Marşı'nı söylemişlerdir (BCA, 490.01/1143.11.2.17-18). Düzenlenen krokiye göre önce jandarma daha sonra sırasıyla okullar, esnaf örgütleri temsilcileri ve köylü süvarisi geçit resminde yer almışlardır.

Tören bittikten sonra halk, program dâhilinde eğlenceler, konferanslar ve toplantılardan faydalanmıştır. Konferanslar Halkodası salonunda ve Cumhuriyet Meydanı'nda verilerek bu iki yerden istifade edilmiştir. Bu konferansta Cumhuriyet ve inkılabın esas ve feyizlerini halka anlatmak ve 17 yıl içinde memlekette yapılmış işler hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır. Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi tarafından basılıp parti reislerine gönderilen Cumhuriyet'in 15. yılında yapılmış işleri kapsayan kitaptan istifade edilmiştir. Bayram gününde salon ve kürsülerde Ebedî Şef Atatürk'ün ve Millî Şef İsmet İnönü'nün söylevlerinden alınan parçalar da okunmuştur. Eldeki imkânlarla göre mevcut bütün vasıtalarla istifade edilerek bayramın, devrin ve inkılabın büyük değer ve önemini anlatacak şekillerde gösteriler spor müsabakaları yapılmış, bayram coşku ve neşe içinde geçmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.17-19).

İlde kutlamalara dair bilgi edinilen bir diğer kaza da Silvan olmuştur. CHP Silvan Halkevi Başkanı Yaşar Kozanoğlu tarafından 31 Ekim 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda kutlama talimatına uygun olarak yapılan çalışmalar hakkında şu bilgiler verilmiştir: Bayram hakkındaki ilişik komite programı 10 gün evvel her tarafa dağıtılmıştır. Kutlamalara 28 Ekim 1940 günü saat 13.00'ten başlayarak, 30 Ekim 1940 günü saat 24.00'e kadar devam edilmiştir. Bayram münasebeti ile 27 Ekim 1940 sabahının erken saatlerinden itibaren çalışmalar başlamış ve akşam vaktine kadar devam etmiştir. Kasabadaki ana caddenin iki mühim yerine iki adet zafer takı yapılmış; bayraklarla, fenerlerle ve dallarla süslenen bu takılara ayrıca Ebedî Şef ve Millî Şef'in resimleri asılmıştır. Yine bunun yanında sokaklar, bütün resmî daireler, Halkevi, hususi evler ve dükkânlar bayrak, fener ve dallarla süslenmiştir. Aynı günün akşamı Cumhuriyet alanı temizlettirilmiş; bayrak ve dallarla donatılmıştır. Genel sekreterlik tarafından bastırılıp gönderilmiş olan listeye göre tanzim edilen vecizeler caddenin muhtelif yerlerine ve Halkevine asılmıştır. Bayramın her günü ve gecesi davul zurna çaldırılmış ve çocuklar eğlendirilmiştir. Gecenin ışıklı geçmesi için fenerlerin ve lambalarının miktarı çoğaltılmıştır. Bayramdan çok evvel sipariş edilmesine rağmen Diyarbakır inhisarlar deposu vaktiyle yanmış olduğundan bayram gecesi havai fişekleri kullanılamamıştır. Bütün yurttaşların bayram günü merasimde bulunmaları için gereken teşvikler yapılmış ancak

köyler uzak, yollar çamurlu olduğundan köylüler davet edilememiştir. Hoparlör olmadığından radyodan ancak Halkevi binası dâhilinde istifade edilebilmiştir. 29 Kasım 1940 günü saat 9.00'da Kaymakamlık dairesinde devlet namına tören yapılmış ve bu bayramlaşmaya gerek halk gerekse memurlar iştirak etmiştir. Buna müteakip Kaymakam, Halkevi ve şube başkanı Cumhuriyet alanına gelip orada yer almış olan askerlerin, ilkokul talebelerinin, sporcuların, memurların, esnaf ve teşekküllerinin, halkın bayramlarını kutlamış ve sonrasında okul talebeleri tarafından İstiklal Marşı okunmuştur. Ardından Halkevi namına Halkevi azalarından Öğretmen Tefik Akdilek ve Masum Yardımcı konuşma yapmıştır. Bundan sonra bir ilkokul talebesi Ahmet Kemal Onur *Bir Türk, Bir Cihana Değer* adlı şiiri okumuştur. Bundan sonra geçit resmi yukarıda gösterilen sıra ile icra edilmiştir. Tören bittikten sonra akşamüzeri kasabanın gazinosunda başöğretmen tarafından Cumhuriyet'in feyizlerinden, 17 yılda başardıklarından bahsedilmiş, fitre ve zekâtların Türk Hava Kurumuna verilmesi tavsiye edilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.20).

Bayram kutlamalarında çeşitli konuşmalar gerçekleştirilmiştir. Bir sunum hazırlayan Tefik Akdilek, Osmanlı döneminde yaşayan halkın yaşadığı sorunlardan bahsetmiştir. Ayrıca Cumhuriyet döneminden önce birçok kişinin tahsilsiz, okulsuz ve iş bilmez olduğunu da dile getiren Tefik Akdilek, yeni Türkiye Devleti kurulduktan sonra ulu önder Atatürk öncülüğünde, yaşanan bu acıların ve zorlukların da üstesinden gelindiği vurgulamıştır. Akdilek cümlelerini sonlandırırken, Cumhuriyet'le birlikte; hukuk, eğitim, ekonomi ve sosyal alanda yapılan inkılaplar sonucunda Türk halkının elde ettiği hakların, geçmişte yaşanan acıların ve zorlukların üstesinden geldiğinin en büyük göstergelerinden biri olduğunu söylemiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.22-23). Yine Halkevi üyelerinden Masum Yardımcı da "Sevgili Yurttaşlarım" diye başladığı konuşmasında herkesin Cumhuriyet Bayramı'nı kutlamış ve bayram dolayısıyla Cumhuriyet'in faziletlerinden bahsetmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.24).

Bayram münasebetiyle Diyarbakır basını da konuya önemle yer vermiştir. *İçkale* gazetesinin ilk sayfasında ana başlık "İsmet İnönü Millî Birliğin Timsalidir" şeklinde verilmiştir. İkinci büyük başlık ise "17. Cumhuriyet Bayramımız Bütün Millete Kutlu Olsun" ibaresi olmuştur. Öte yandan ilk sayfanın iç başlıkları da "En Büyük Bayram" ve "Ata'dan Millî Şef'e" içeriğinden oluşmuş ve sayfada boydan boya Ebedî Şef ve Millî Şef açıklamasıyla Mustafa Kemal Atatürk ile İsmet İnönü'nün alt alta verilmiş fotoğrafları yer almıştır "En Büyük Bayram" ve "Ata'dan Millî Şef'e" adlı başlıklarda ele alınan konu genel hatlarıyla Cumhuriyet'le başlayan inkılapların geri kalmış bir toplumun tarihî seyrini nasıl değiştirdiği yönünde olmuştur. 17. yılına girecek olan Cumhuriyet'in büyük zorluklarla elde edildiği ve bu millî emanetin Millî Şef İsmet İnönü'nün koruması altında olduğu ifade edilmiştir (*İçkale*, 29 Ekim 1940, s. 1). Bir sonraki tarihte "17. Cumhuriyet Bayramı Dün Şehrimizde Tezahüratla Kutlandı" başlığı ile

kaleme alınan yazıda, ilde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının Diyarbakır merkezde nasıl yapıldığına dair bilgiler verilmiştir. Bu özel gün hasebiyle, resmî ve hususi tüm binalarla beraber şehir baştanbaşa bayrak, ağaç dalları ve yer yer kurulan taklarla süslenmiş, geceleyin de her taraf elektrikle aydınlatılmıştır. Bu günü kutlamak için kadın, erkek, çocuk demeden bütün şehir halkı Dağ Kapı mevkiindeki merasim yerine gelerek meydanı doldurmuşlardır. Program gereğince saat 8.30'da Vilayet Makamında yapılan kabul resmi bittikten sonra Birinci Umumi Müfettişi Abidin Özmen, Vali Feyzi Gürel ve Kor Komutan Vekili Kurmay Reisi Albay Hulusi Atak merasim alanına gelmişlerdir. Merasim alanında bulunan subaylar, memurlar, gaziler, öğrenciler, resmî-hususi teşekküllerin ve binlerce halk ve esnaf kitlelerinin önünden geçerek Vali tarafından bayramları kutlanmıştır (*İçkale*, 30 Ekim 1940, s. 1).

Diyarbakır'da 1941 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

CHP Diyarbakır Halkevi başkanlığından 4 Kasım 1941 tarihli emirlerin karşılığında CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazı suretinde, Cumhuriyet Bayramı'nın şehirde eski yıllara göre daha sesli, ışıklı ve renkli kutlandığı belirtilmiştir. Nahiyeelerde ve köylerde de aynı heyecanın yaşandığını belirten Diyarbakır Halkevi başkanlığı, bayramda yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

Bayramdan on sekiz gün evvel Valilik Makamında toplanan bir heyet, kutlama talimatnamesine uygun olarak bir program hazırlamış ve 28 Ekim günü şehrin her tarafı süslenmeye başlanmıştır. O akşam Halkevinde bir müsamere verilmiştir. Başlangıç olarak müsamerede Cumhuriyet'in büyük faydaları, millete ve yurda yaydığı feyzler, bugünün mana ve ehemmiyetini belirten bir konferans verilmiştir. Ardından Halkevinde tablolar gösterilmiş, şiirler söylenmiştir. 29. günü ise Hükûmet Konağında devlet namına yapılan resmî törenden sonra Cumhuriyet Meydanı'na gidilmiştir. İstiklal Marşı'nın ardından Vali tarafından bir nutuk, hoparlörlerle birçok kitlelere dinletilmiştir. Bundan sonra geçit resmi başlamış, askerî kıtalar, izciler, beden terbiyesi izcilik kulübü, sporcular, okullular, köylüler ve nihayet geçmeleri saatlerce süren halk grupları geçit resmine iştirak etmişlerdir. Öğleden sonra Halkevi hoparlörleri ile yayın yapılmaya devam edilerek, günün ehemmiyetini belirten konferanslar verilmiştir. Bunun yanında ordu evi tarafından yaptırılmış olan dikimevinin açılma töreni gerçekleştirilmiştir. O gün içerisinde yapılan spor maçları da çok heyecanlı geçmiş şehrin meydanlarında davullar çalınarak eğlenceler ve oyunlar tertip edilmiştir. 29 Ekim gecesinde şehir taklarla, ampullerle, her tarafta yükselen 18 rakamının ışıkları ile süslenmiştir. Marşlar söylenerek, fener alayları yapılmıştır. Hemen her sene olduğu gibi bu gün de balo düzenlenerek eğlenceye devam edilmiştir. Cumhuriyet Bayramı'nın bu yıl dönümünde Halkevi dergisi olan Karacadağ ve şehrin günlük yayını olan Diyarbakır Gazetesi devrim istiklalinin büyük değerini tebarüz ettiren yazılar yayımlamıştır (BCA, 490.01/1143.11.2.14).

Ayrıca Şehir merkezinin dışında Hani ilĥesi de törenle ilgili aydınlatıcı bilgiler paylaşmıştır. 31 Ekim 1941 tarihinde CHP Hani Halkodası Başkanlığı bünyesinde Halkodası Başkanı Abdulkadir Eloğlu tarafından Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda şu malumat verilmiştir:

Sağlam temelli cumhuriyetimizin 18. yıl dönümü talimatnamesi kaza dâhilinde Halkodamızda bütün nahiye köylerinin iştiraki ile kalabalık bir kitle önünde kutlanmıştır. Bayramın 2. günü Dilbi ve Mkriyan köylerine gidilerek bu büyük eserin kıymet ve mahiyeti kyllerimize de anlatılmış ve kyllerimize iyi bir bayram günü yaşatılmıştır. Bu törene ait olan fotoğraflar ekli olarak sunulmuş olduğunu tanzimlerimle arz ederim (BCA, 490.01/1143.11.2.13).

Cumhuriyet'in on sekizinci yıl dönümü bayramında CHP Diyarbakır Halkevi başkanlığından Ankara'ya gönderilen bir başka yazıda ise Halkevi Başkanı Osman Ocak (Milli Șef) İsmet İnönü'ye bağlılığını şu sözlerle dile getirmiştir:

Başımızdaki büyüğün, Millî Șef'imizin, emsalsiz irade, idare ve kıyasatleri yüksek partimizin kıymetli direktifleri ile yükselen, ilerleyen ve gelişen yüce milletimizin gelecek bayramlarını daha engin, saadet, refah, şeref ve gurur iĥinde kutlayacağına en kuvvetli iman ile inanan Diyarbakır halkının, millî şerefine ve yüksek partisine bu vesile ile bir kere daha bağlılığını ve tazimlerini arz eder, ellerinizden öperim (BCA, 490.01/1143.11.2.15).

Diyarbakır'da 1942 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyet'in on dokuzuncu yılını kutlama hazırlıklarına her yıl olduğu gibi bu yıl da günler öncesinden başlanılmıştır. Genel merkezce hazırlanan program tüm Diyarbakır şehrinin resmî ve sivil kuruluşlarına duyurulmuştur. Talimatname gereği Vali saat 9.00'da Cumhuriyet Bayramı tebrikini teşrifat talimatnamesine göre sırayla kabul edecektir.² Bu merasime iştirak eden askerler büyük üniforma ile memurlar frak, redingot veya koyu siyah elbise, silindir ya da melon şapka ile iştirak edeceklerdir. Protokol mucibince kabul resmi, vilayet Umumi Meclis Salonunda yapılacaktır. Bu teşrifatı Vilayet Başkâtibi Kemal Baran idare edecektir. Ardından saat 9.30'dan önce askerî kıta, mülki ve askerî erkân,

² Teşrifat talimatnamesine göre aşağıdaki sıra üzerine kabul edecektir: Saylavlar, Birinci Umumi Müfettiş ve mensupları memurları, Kor Komutanı ve maiyeti ile jandarma heyeti, müfettişler, bilumum Adliye resa ve memurları, Maliye erkân ve memurları, Nafia ve Münakalat erkân ve memurları, Ziraat, Veteriner, Orman, Bcekĥilik, okul direktör ve maiyetleri, Sıhhat ve İĥtimai Muavenet erkân ve mensupları, Gümrük ve İnhisarlar erkân ve ticaret müdürü, Ticaret Odası reisi memur ve mahsusları, iktisat müdürü ve memurları, Meteoroloji ve memurlar, Vakıflar müdürü ve Vilayet müftüsü, Vilayet daimi encümen yeleri, Belediye reisi ve mensupları, Halkevi reisi ve idare heyeti, Baro heyeti, Kızılay, Çocuk Esirgeme, Hava Kurumu, matbuat, spor teşekkülleri erkân ve mensupları, bankalar direktör ve memurları, halktan arzu edenler (BCA, 490.01/1143.11.2.12).

memurlar, malul gaziler ve şehit anaları, her derecedeki okullar, resmî ve hususi teşekküller, halk ve esnaf kitleleri Cumhuriyet Meydanı'na gelerek krokide gösterilen yerlerini almış olacaklardır (BCA, 490.01/1143.11.2.10). Saati gelince Birinci Umumi Müfettiş, Vali, Kor Komutanı meydana gelerek; askerî kıtanın, subayların, memurların, malul gazilerin, şehit analarının, mekteplilerin, resmî ve hususi teşekküllerin, halk ve esnaf kitlelerinin önlerinden geçerek bayramları kutlanacaktır. Bundan sonra bando ile İstiklal Marşı çalınacaktır. Bu merasimden sonra Birinci Umum Müfettiş, Vali ve Kor Komutan, daire başkanları, geçide iştirak etmeyen üst subaylar ve malul gaziler Cumhuriyet Caddesi'ndeki tribüne geçeceklerdir. Geçit resmî, önce askerî kıtalar daha sonra sırayla istiklal ve inkılap için canlarını ve uzuvlarını vermiş olan kahramanları temsil etmek üzere her rütbeden subay, malul ve ihtiyar gaziler, şehit anaları, üniformalı yedek subaylar, polis ve jandarma kıtaları, izciler, mektepliler, sporcular, ulusal cemiyetler bayraklarla geçeceklerdir. Geçit resminden sonra çeşitli mekânlarda yer yer hazırlanan eğlence ve konferans programı başlayacaktır. Çarşının muhtelif mahallerine konacak kürsülerde Cumhuriyet'in mana ve şümulleri hakkında konferanslar verilecek ve bu konferansları Halkevi reisliği hazırlayacaktır. Saat 20.00'de bir askerî kıta tarafından fener alayı tertip edilecek, önde bando olduğu hâlde şehir baştanbaşa gezilecek ve Halkevi önünde bu gösteriye son verilecektir. Bunun yanında Halkevinde salonun kapasitesine göre özel davetiye ile Valilik tarafından bir balo verilecektir. 30 Ekim günü ise Belediye ve Orduevi bahçelerinde muzika çalınacak ve akşam halkın biriktiği yerlerde millî oyunlar oynanacaktır. Bayramın devamı müddetince Diyarbakır gazetesi bayramın mana ve şümulleri hakkında gazeteye yazılar ilave edecektir (BCA, 490.01/1143.11.2.9.11).

Vali Cevat Ökmen, 8 Kasım 1942 tarihli yazının karşılığı olarak 2 Aralık 1942'de Cumhuriyet Bayramı kutlaması hakkında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine verdiği malumatta ildeki durum şöyle belirtilmiştir:

19. yıl Cumhuriyet Bayramı Vilayet ve mülhakatında layık olduğu şekilde büyük bir alaka ile kutlanmıştır. Bayramın devam ettiği günleri bütün vatandaşlar eğlence ve sevinç içinde geçirmişlerdir. Harp felaketi içinde yuvarlanan bütün dünyanın en salim ve sulh saadetine mazhar olarak ayrılan bir parçasında geçirdiğimiz huzur ve sükunun mana ve şümülünü Cumhuriyet hükûmetinin varlığında bulan vatandaşlar minnet ve şükran hisleriyle merasim sahalarına dökülerek büyüklerimizi ve kahraman ordumuzu selamlamışlardır. Geçen bayram günlerinde herhangi bir hadise vuku bulmamış ve kutlama komitesince hazırlanan ilişik programın tamamen ve noksansız olarak tatbik edilmiş olduğunu saygılarımla arz ederim (BCA, 490.01/1143.11.2.8).

Cumhuriyet'in on dokuzuncu yıl kutlamaları yerel basında da önem görmüştür. "Cumhuriyet: Türk milletine aydın ve emniyetli bir istikbal kazandırdı. Bu büyük bayram bütün yurttaşlara kutlu olsun", "Türk genci: Atatürk Cumhuriyet'i sana

emanet etti. Bu ödevini unutmama” manşetleriyle verilen gazetenin başında da büyük fotoğraflarla Atatürk ve İnönü’nün resimleri yer almıştır. Öte yandan “Büyük günü kutlarken”, “Sayın başvekilimiz söylediği bir nutukla Cumhuriyet’in 19. yıl dönümü bayramını açtılar” alt başlıkları verilerek (*İçkale*, 29 Ekim 1942, s. 1), gazetenin diğer sayfalarının en üst kısmında “İnönü Türk birliğinin ta kendisidir”, “En büyük eserimiz Cumhuriyet’imizdir” başlıklarıyla özel gün ile ilgili haber yapmaya devam edilmiştir (*İçkale*, 29 Ekim 1942, ss. 2-3). Gazetenin yazarı Vehbi Muhlis Dabakoğlu, dünya nazarında can çekişen Osmanlı İmparatorluğu’nun çökmesiyle Türklüğün de yok olacağı kanaatinde olanlara her türlü imkânsızlığa rağmen Türk milletinin şanlı bir zaferle cevap vererek Türkiye Cumhuriyeti’ni kurduğunu vurgulamıştır. Yazar Anadolu’nun ıssız ve sessiz vadilerinde çınlayan fabrika ve lokomotif ısıklarından, çiftçinin modernleştirilmesi ve halkın kılık-kıyafeti gibi bütün değişikliklerin, 19 yılın büyük başarısı olduğunu belirterek, bu değişimin tüm dünyaya örnek teşkil ettiğini ifade etmiştir (*İçkale*, 29 Ekim 1942, ss. 1-2). Gazetenin aynı sayısında “Cumhuriyet’in 19. yıl dönümünü büyük bir refah ve saadet içinde kutluyoruz” manşeti yer almıştır. Haberde; Cumhuriyet ile birlikte kurulan umumi müfettişliğin katkılarıyla Diyarbakır’da şehir, kasaba ve köyler arasında bozuk olan yol ve köprülerin tamir ettirildiği, geçen Cumhuriyet Bayramı’ndan bu yana ilde, 1200 mevcutlu lise, 345 kişilik Bölge Sanat Okulu, bir de Akşam Kız Sanat Okullarının bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca liselerden mezun edilenlerin sayısının gün geçtikçe arttığını, sanat okullarında Cumhuriyet idaresince sanatkâr yetiştirmesine bilhassa önem verildiğini, buna binaen bu okullardaki kadroların genişletilerek öğrenci sayısının da çoğaltıldığı vurgulanmıştır (*İçkale*, 29 Ekim 1942, ss. 2-3). 1942 yılında kutlanan bayramın yankıları sonraki günlerde de yerel basında yer almıştır. *İçkale* gazetesinde “Cumhuriyet’imizin 19. yıl dönümü dün bütün yurttta olduğu gibi, şehrimizde de en coşkun bir bağlılık tezahürü içinde kutlandı” ana başlığının yanında, “Aziz Reisi cumhurumuz İsmet İnönü halka hitaben bir nutuk irad buyurdular”, “Cumhuriyet’imizin 19. yılını idrak eden halk sevinç içinde”, “Cumhuriyet’imizin 19. yıl dönümü bayramı Ankara’da da tezahüratla kutlandı” şeklinde iç başlıklar yer almıştır (*İçkale*, 30 Ekim 1942, s. 1).

Gazetenin “Cumhuriyet’imizin 19. yılını idrak eden halk sevinç içinde” adlı başlığında Diyarbakır ile ilgili haber içeriği oluşturulmuştur. Cumhuriyet’in 19. yıl dönümü bayramı bütün Diyarbakırlıların candan iştiraki ile kutlanmıştır. Bu münasebetle Ebedî Şef Atatürk’ün manevi huzurlarında yüksek hatıraları saygıyla anılmış ve Reisi Cumhur Millî Şef İsmet İnönü’ye sonsuz bağlılık, saygı, şükranlar sunulmuştur. Büyük tören için şehir halkı ve civardan gelenlerle daha gün doğmadan caddeler dolmuş ve merasim yerine büyük bir akın başlamıştır. Bu münasebetle şehir baştan başa millî renkler, taklar ve ağaç dalları ile donatılmış ve gece de rengarenk elektrik ampulleri ile donatılmıştır. Saat 8.30’da Birinci Umumi Müfettişi Abidin Özmen başta olduğu hâlde generaller mülki ve

askerî erkan ve memurlar Vilayet Makamına gelerek tebrikte bulunmuşlardır. Daha sonra yerlerini alan askerî kıtaların, mekteplilerin, spor ve beden terbiyesi üyelerinin, izcilerin, halk ve esnaf teşekküllerinin Vali Cevat Ökmen tarafından, bayramları kutlanmıştır. Müteakiben kürsüye gelen Halkevi Reisi Osman Ocak bir söylevde bulunarak, bu büyük bayram gününün mana ve önemini belirttikten sonra Ebedî Şef Atatürk'ün manevi huzurlarında saygıyla eğilmiş ve Millî Şef İsmet İnönü'ye sonsuz bağlılık ve şükranlarını sunmuştur. Bundan sonra bütün üst düzey yöneticiler Orduevi karşısında özel hazırlanan tribündeki yerlerini alarak, muntazam bir surette geçit resmi yapan askerleri, mekteplileri, sporcuları, izcileri ve hususi teşekkülleri selamlamışlardır. Bu sırada havalanan uçaklar halka bayram gününü kutlayan kâğıtlar atmışlardır. Merasim bittikten sonra halk aynı neşe içinde dağılarak eğlencelerine devam etmişlerdir. Gece tertip edilen fener alayı önlerinde bando olduğu hâlde şehrin belli başlı caddelerini “Yaşa, var ol İnönü” sesleri arasında dolaşarak tezahüratta bulunmuşlardır (*İçkale*, 30 Ekim 1942, s. 1).

Diyarbakır'da 1943 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Silvan Halkevi başkanlığından 4 Aralık 1943 yılında CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, Cumhuriyet Bayramı'nın yirminci yıl dönümü kutlamalarının parti umumi idare heyetince tespit edilen esaslar dâhilinde yapıldığı belirtilmiştir. Kaza Kaymakamı Reşat Sodan'ın başkanlığı altında Binbaşı Mansur, Belediye Reis Vekili Ahmet Akülke, Maarif Memuru Nurettin Burcu ve Halkevi Reisi Şevket Gözalan'dan müteşekkil kutlama komitesi tarafından hazırlanan programa göre yapılacak bayramın 20 Ekim'de bütün resmî daireler aracılığıyla halka ilan edildiği izah edilmiştir. Cumhuriyet töreni 28 Ekim 1943 günü saat 13.00'ten önce canavar düdüğü ve ardından davul çaldırmak suretiyle başlamış ve bu esnada bütün bayraklar göndere çekilmiştir. Bayram münasebetiyle kasabanın süslenmesine 27 Ekim 1943 sabahı başlanmıştır. Kutlama komitesi tarafından kararlaştırılmış, sekiz yerdeki zafer takları 28 Ekim sabahı ağaç dalları, millî bayraklar ve parti bayrakları ile süslenmiş, devlet büyüklerinin fotoğrafları ile şerefendirilmiştir. Parti genel sekreterliğince bastırılıp, dağıtılan vecizelerden yirmi iki tanesi bezlere ve kâğıtlara büyük harflerle yazılmak suretiyle zafer taklarına ve bina cephelerine asılmıştır. Cumhuriyet'in yirminci yıl dönümünü belirtmek üzere bu rakam büyük yazılarak, kurulan zafer taklarının en üst kısımlarına asılmıştır. Cumhuriyet Meydanı önceden temizlenmiş, donatılmıştır. Bayram münasebetiyle Hükûmet Konağı, Halkevi, Belediye ve bütün daireler süslenmiştir. Bundan başka bütün dükkânlar, evler millî bayraklarla donatılmıştır. Süsleme işinde millî bayraklar ve parti bayrakları, ağaç dalları, renkli kâğıt, fenerler ve vecize levhalardan istifade edilmiştir. Şehir baştanbasa cam ve kâğıt fenerlerle, ışıklarla donatılmıştır. Belediye ve Halkevi önündeki meydanlıklarda yakıtılan altışar meşale ve şenlik fişeklerinden istifade etmek sureti ile gecelerin ışıklı geçmesi temin edilmiştir. Tören günü bütün kaza

halkının bayrama gelmeleri sağlanmıştır. Ayrıca törene iştirak ettirilmek üzere kasabaya yakın köylüler de davet edilmiş ve bu köylüler törene atlarla gelmişlerdir. Öte yandan komite tarafından hazırlanan krokide her grup ve kitlenin duracağı yerler tespit edilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.4). 29 Ekim günü saat 9.00'da hükûmeti temsilen makamda tören şu sıra ile yapılmıştır: Adliye, millî müdafaa, dâhiliye, maliye, maarif hükûmet tabipliği, inhisarlar ve posta telgraf memurları.

Kaymakamlık makamında yapılan bu törenden sonra Kaymakam Reşat Sodan ve refakatlerinden Askerî Komutan Yarbay Hayri ve Halkevi Reisi Şevket Gözalan bulunduğu hâlde Cumhuriyet Meydanı'na gelinmiştir. Komite tarafından hazırlanmış krokiye göre alanda yer almış olanların önünden geçilerek halkın bayramı kutlanmıştır. İstiklal Marşı okunduktan sonra Kaza Kaymakamı Reşat Sodan'ın yaptığı konuşma dinlenmiştir. Genç Kaymakam bu nutkunda Cumhuriyet'in feyzlerini, inkılabın gerçekleştirdiği ileri hamleleri, İstiklal ve Cumhuriyet kavramları üzerinde durmuştur. Millî ve ebedî şeflerle yüksek kabiliyetli Türk milletinin tarihteki emsalsiz mevkilerine karşı hayranlıklarını ifade ederek, inkılap davasında bütün gençliğin ve bu arada Silvanlıların kendilerine düşen ödevleri bir daha hatırlatmıştır. Akabinde ilkokul öğrencileri tarafından Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Marşı söylenmiş ve şiirler okunmuştur. Geçit resmi yapıldıktan sonra saat 14.00'te spor sahasına gidilerek komite tarafından kurulması kararlaştırılan halk kürsüsünde Maarif Memuru Nurettin Burcu bir konuşma yaparak İstiklal Savaşı'nın kısa bir tarihçesini izah etmiş ve Cumhuriyet'in şimdiye kadar yapmış olduğu inkılaplar üzerinde durmuştur (BCA 490.01/1143.11.2.5). Bu büyük ilerleyişin mimarları olan kişilere minnet ve şükran hislerini ifade eden öğretmen hitabesinin sonunda Ebedî Şef Atatürk'ün Gençliğe Hitabesini heyecanlı bir sesle okumuştur.

Akşam 8.00'de zafer taklarına lüks lambaları ve kâğıt fenerler asılmış, Belediye ve Halkevi önünde altışar meşale yakılmış, şenlik fişekleri atılmış ve bu suretle gecenin aydınlık geçmesi temin edilmiştir. Jandarma er okulu ve halkın iştiraki ile fener alayı tertip edilmiştir. Cumhuriyet'in yirminci yıl dönümü şerefine Halkevi salonunda bir balo verilmiştir. Saat 1.00'e kadar süren bu balo bir aile samimiyeti havası içinde geçmiştir. 30 Ekim sabahının erken saatlerinde davul ve zurna çaldırmak süratiyle halkın spor sahasında toplanması temin edilerek mahallî oyunlar tertip edilmiştir. Jandarma er okulunun tertip ettirdiği futbol ve spor hareketleri ile millî oyunlar heyecanla seyredilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.5). Öğleden sonra şehir ve yakın köylülerin iştiraki ile tertip edilen cirit ve koşularla bayram neşesi devam ettirilmiştir. Temsilin sonunda Halkevi Başkanı Şevket Gözalan kısa bir konuşma yaparak ezcümle demiştir ki "Fertler ölür, lakin cemiyetler ölmez. Gelecek yıl içimizde bu mukaddes günü kutlamak saadetinden mahrum olanlarımız olabilir. Fakat tarih boyunca yaşayacak azimli ve iradeli milletimiz yine aynı heyecanla büyük günü

yaşayacaktır” (BCA, 490.01/1143.11.2.6). Ayrıca Halkevi başkanı bu kutsal günün gelecek yıl dönümlerini kutlamak bahtiyarlığında bulunacaklara başarılar dilemiş, Ebedî Şef'i minnetle anmış ve Millî Şef'e de uzun ömürler dilemiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.6).

Diyarbakır'ın bir başka ilçesi olan Kulp bölgesinde de törenlerin nasıl yapıldığına dair malumat verilmiştir. Kulp Halkodası Başkanı Tevfik Demirel tarafından 3 Kasım 1943 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Cumhuriyet'in yirminci yıl dönümü törenlerine ait notlar sunulmuştur. Kutlama talimatına uygun bir şekilde yapılan merasim, kazada halkı ilgilendirecek coşkunlukla, gece ve gündüz kutlanmıştır. Kazada komite teşkil edilerek, çalışma işi kontrol ettirilmiştir. Komite düzenlediği kutlama programını bayrama on gün kala kasabada ilan etmiştir. Süslemeye vaktinden evvel başlanmış, vecizeler komite tarafından lazım gelen yerlerde genel sekreterlik tarafından gönderilen basılı örnek ve harf numunelerine göre yaptırılarak asılmıştır. Cumhuriyet Meydanı bayramdan önce temizlenmiş ve vaktinde donanmıştır. Kroki tanzim edilmiştir. Kaza merkezi küçüklüğü dolayısıyla tribün yapılmasına mahal kalmamıştır. Bayramda resmî daire ve müesseseler, ev, dükkânlar ve meydanlar renkli süslemelerle donatılmıştır. Kazada çocukları ilgilendirecek salıncak ve top oyunları oynatmak sureti ile meydan hazırlanmıştır. Süsleme için bayrak, yeşillikler, tak ve vecizelerden istifade edilmiştir. Cumhuriyet'in kutlama yıl dönümünü gösteren XX rakamı herkesin görebileceği yerlerde (gece-gündüz) konulmuştur. Geceleri elektrik olmadığından lambalar, fenerler ve meşalelerden istifade edilmiştir. Bayram yerine kaza merkezindeki halk ile civar köylerden birçok vatandaş gelmiştir. Cumhuriyet'in yirminci yıl dönümünde Diyarbakır vatandaşları en güzel elbiselerini giymek suretiyle, herhangi bir taşkınlık çıkarmadan bayram yapmışlardır. Kulp Hükûmet Konağında devlet adına yapılan tören bittikten sonra en büyük mülkiye amiri ile Askerî Komutan ve Halkodası Cumhuriyet Meydanı'na giderek vatandaşların bayramını kutlamıştır. Ardından okul talebeleri tarafından İstiklal Marşı ile Onun Yıl Marşı söylenilmiştir. Kazada resmigeçit, askerî birlik ve ilkokul öğrencileri tarafından yapılmıştır. Tören bittikten sonra Halkodasından konferanslar verilmiş ve Halkodası radyosundan istifade edilmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.7).

Diyarbakır'da 1945 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Silvan Halkevi Başkanı Doktor Salih Zeki Aysayın, 22 Aralık 1945 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda Cumhuriyet'in yirmi ikinci yıl dönümü kutlama merasimi hakkında bilgi vermiştir. Bayram, İlçe Kaymakamı Namık Perkinde ve Halkevi iş birliği ile kutlanmıştır. Seçilen kutlama komitesi tarafından ilçe merkezinin münasip yerlerine yaptırılan üç tak bayraklarla süslenmiş ve buraya önemli kişilerin vecizeleri ile fotoğrafları asılmıştır. Gerek özel, gerek resmî bütün binalar talimatnameye göre bayraklarla donattırılmıştır.

Aynı gün Cumhuriyet alanında devlet teşkilatına bağlı memurların, subayların, erlerin, ilkokul öğretmenleri ve öğrencilerinin, gerek şehir gerek civar köylerden iştirak ettirilen kalabalık bir halk kitlesinin katılımı ile merasime başlanmıştır. Öncelikle ilkokul öğrencileri tarafından İstiklal Marşı söylendikten sonra Halkevi Başkanı Doktor Salih Zeki, Millî Eğitim Memuru Salih Can ve ilkokul öğrencileri tarafından Cumhuriyet'in vatana ve millete mal ettiği başarılarından, millî bağımsızlığın kazanılması ve emniyetli bir istikbale kavuşturulması hakkında söylevler verilmiştir. Ardından jandarma okul erleri ve ilkokul öğrencileri tarafından geçit resmi yapılarak merasime son verilmiştir. Gece okul erlerine fener alayı tertip ettirilmiştir. Bunun yanında bu tören için hazırlanan Halkevi salonunda bütün memur ve halkın da iştiraki ile bir aile balosu tertip edilmiş ve bu baloda halkın Cumhuriyete bağlılığı belirtilmiştir. Müteakip gecelerde kutlama komitesi tarafından hazırlanan programa göre yine Halkevi salonunda ilkokul seçmenlerine hazırlatılan iki perdelik "Tarih Utandı" piyesiyle, şiirler, şarkılar, rontlar ve monologlarla, operetler yapılarak gece neşe ve sevinç içinde geçmiştir (BCA, 490.01/1143.11.2.3).

Diyarbakır'da 1947 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Cumhuriyet'in yirmi dördüncü yıl dönümü kutlamaları her yıl olduğu gibi bu sene de renkli ve hareketli olması için azami gayret sarf edilmiştir. Basının büyük gün hakkında bilgi verdiği 29 Ekim sayısının ilk sayfasını *İçkale* gazetesinde Atatürk'ün "Ebedi Şef" açıklamalı büyük resmi kaplamıştır. Yine aynı tarihte yayımlanan haberde günün anlam ve önemi belirten ana başlıklar şöyle olmuştur: "Bugün Cumhuriyet'imizin 24. yıl dönümü bayramıdır. Bu büyük bayram Türk milletine kutlu olsun", "Cumhuriyet: Türk milletine egemenliğini, yer yer kurulan fabrikalar, memleketi birbirine bağlayan demir ağlarla vatana refah ve saadet sağladı", "Cumhuriyet'imizin 24. yıl dönümü ve feyizli eserleri", "Cumhuriyet Bayramı". Haberin devamında da "Cumhuriyet olmazı olur yaptı", "En büyük eserimiz Cumhuriyet'tir", "Türk genci Atatürk Cumhuriyeti sana emanet etti" alt başlıklarına yer verilmiştir (*İçkale*, 29 Ekim 1947, ss. 1-2).

Cumhuriyet'in anlamına, önemine ve kazandırdıklarına önem veren *İçkale* gazetesi "Cumhuriyetimizin 24. yıl dönümü ve feyizli eserleri" adlı başlıkla kaleme aldığı yazıda Cumhuriyet hükûmetinin yılmadan yorulmadan 23 yıl boyunca ortaya çıkardığı başarılarından ve gelişmelerden bahsetmiştir. Bu gelişmeler arasında fabrikaların kurulduğu, demiryollarının çoğaltıldığı, bilhassa dış ilişkilerde büyük devletlerle kuvvetli bağ oluşturarak iktisadi refah ve çalışma yollarının açıldığı belirtilmiştir. Bundan başka Cumhuriyet hükûmetinin İkinci Dünya Savaşı'na girmeyerek birçok tehlikeden uzak durarak, bu dönemde diğer ülkelere nazaran Türk milletinin refah içinde yaşadığı da dile getirilmiştir. Ayrıca İnönü hükûmetinin çok partili idare sistemini kabul etmesiyle beraber Türkiye'de ileri bir demokrasi sisteminin kurulmasına öncü olduğu üzerinde de durulmuştur. Kısacası dönemin gazetesi, Ebedî Şef Mustafa Kemal Atatürk'ün

kurduğu, Millî Şef İsmet İnönü'nün elinde tam olgunlaşan Cumhuriyet idaresinin yapmış olduğu çalışmaların Türk milletinin hükûmete olan bağlılığını fazlasıyla arttırdığını ve halkın bu büyük günün yıl dönümü dolayısıyla ne kadar bayram yapsa az geleceğini vurgulamıştır (*İçkale*, 29 Ekim 1947, s. 1). Diğer bir haber değeri olan yazıya Mustafa Baydar “Cumhuriyet Bayramı” başlığıyla köşesinde yer vermiştir. Köşe yazısında Türk milletinin asırlarca hak ettiği değeri Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla gördüğünü ve Cumhuriyet Bayramı'nın bir insanlık bayramı olduğu yönünde dikkat çeken ifadeler kullanmıştır (*İçkale*, 29 Ekim 1947, s. 1). Günler öncesinde büyük gün ile ilgili haber yapmaya devam eden *İçkale* gazetesinin ilk sayfasında “Cumhuriyet Bayramı dün şehrimizde coşkun tezahüratla kutlandı. Bu münasebetle Cumhurbaşkanımız İnönü'ye ve hükûmetimize sarsılmaz bağlılık, minnet ve şükran hisleri sunuldu”, “Geçit resmi çok muntazam oldu”, “Cumhuriyet Bayramı her senekine nispeten bu yıl çok mükemmel oldu”, “Halkın içten tezahüratı ile kutlandı”, “Vilayet tarafından balo verildi” şeklinde manşetlerle günün anlam ve önemini belirten yazılara yer vermiştir. Haberde, Cumhuriyet Bayramı'nın 24. yıl dönümünün içten tezahüratlarla kutlandığı ve bu münasebetle hususi binalarla, dükkânlara ve caddelere bayraklar asılıp süslendiği, gerekli yerlere taklar kurulup şehrin her tarafının lambalarla donatıldığı bilgisi üzerinde durulmuştur. Kutlama alanına tüm şehir halkının, askerî birliklerin, ilk, ortaokul ve erkek enstitüsü öğrencilerinin ayrıca esnaf teşekküllerini taşıyan araba ve kamyonların da süsle donatılarak erken saatlerde gelip meydanları doldurduğu belirtilmiştir. Cumhuriyet Bayramı programının başlamasıyla başta Birinci Genel Müfettişi Avni Doğan ve Kor Komutan Yümnü Üresin olduğu hâlde mülki amirler, subaylar, memurlar, Belediye başkanı, CHP ve DP İl İdare Kurulu üyeleri Vilayete gelerek tebrikte bulunmuşlardır. Valilikte kutlama sona erdikten sonra meydana gidilerek Vali Rıza Ünal ve Kor Komutan Yümnü Üresin tarafından halkın, askerlerin, öğrencilerin ve sporcuların bayramı kutlanmıştır. Bayramlaşma bittikten sonra törene İstiklal Marşı ile başlanmış ve bu esnada direğe Türk bayrağı çekilerek sonrasında bütün öğrenciler tarafından Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Marşı söylenmiştir. Tören sona erdikten sonra özel olarak yapılan tribüne geçilmiş ve geçit resmi başlamıştır. İlk sırada askerlerin yürüdüğü geçitte arkasından jandarma, lise, orta, ilkokul öğrencileri ile izci, sporcular ve esnaf gruplarını taşıyan otomobil, kamyon, arabalar geçtikten sonra vatandaşlar tarafından alkışlanmışlardır. Buradan dağılan halk, Dağ Kapı denilen mevkiye gelip davul-zurna eşliğinde mahallî oyunlar oynamış ve gecenin geç vakitlerine kadar eğlenmişlerdir. Bunun yanı sıra gece fener alayları ve bando eşliğinde belli başlı caddeler dolaşarak tezahüratta bulunulmuştur. Ayrıca Halkevi ve Belediye önünde kurulan halk kürsülerinde hatipler tarafından konferanslar verilerek Cumhuriyet idaresinin iyilikleri ve faziletleri anlatılmıştır. Daha sonra ilin şehir sineması salonunda bir balo düzenlenmiştir. Baloya Birinci Genel Müfettişi Avni Doğan, Vali Ali Rıza Ünal, Kor Komutan Yümnü Üresin

ile birlikte özellikle şehrin seçkin insanları teşrif etmiştir. Geç vakitlere kadar süren baloda muhtelif eğlenceler düzenlenmiş, şehrin gençleri tarafından davul-zurna getirilerek halk oyunları gösterisi yapılmıştır. Titizlikle hazırlanan balonun hem çok zengin büfesi hem de ince zevkle düzenlenmiş salonu bakımından diğer bayramlara nazaran daha gösterişli olmuştur. Verilen haberde, bilhassa Vali Ali Rıza Ünal'ın davetlilere karşı gösterdiği asil ve temiz nezaketi baloya katılanlar tarafından takdirle karşılandığı bilgisine de yer verilmiştir (*İçkale*, 31 Ekim 1947, s. 1). Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Vali Ali Rıza Ünal Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve TBMM Başkanı Kazım Karabekir'e birer telgraf göndermiştir. Buna karşılık İsmet İnönü cevabi telgrafında "Teşekkür ve Tebriklerini" iletirken, Kazım Karabekir ise "Tebriklerinize Teşekkür Eder, karşılıklı Kutlar, Selam ve Sevgilerimi Sunarım", ifadesini kullanmıştır. Başbakan Hasan Saka da "Teşekkür ve Tebriklerini" bildirmiştir (*İçkale*, 3 Kasım 1947, s. 1).

Diyarbakır'da 1948 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Diyarbakır'da 1948 yılında yapılacak Cumhuriyet törenleri için bu sefer Cizre bölgesinden verilen malumatla bilgi edinilmiştir. CHP Genel Sekreterlik Yüksek Kurulunun 24 Ekim 1948 tarihli emirlerine karşılık, Cizre CHP İlçe İdare Kurulu Başkanı Abdurrahman Özalp tarafından Cumhuriyet Bayramı'nın yirmi beşinci yıl dönümünün kutlama programı hakkında bilgilendirme yapılmıştır (BCA, 490.01/1143.11.2.1). Cizre CHP İlçe İdaresinin 22 Ekim 1948 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazının içeriği şöyledir:

İdare kurulumuz bugün toplanarak 29 Ekim 1948 Cuma günü Cumhuriyet Bayramı'nın 25. yılı münasebetiyle partimizce yapılacak bayram töreni programı hakkındaki Ankara CHP Genel Sekreterlik yüksek Makamının 24 Eylül 1948 gün ki emirleri ve Mardin CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı Makamının 18 Ekim 1948 gün ki emirleri ile gönderilen 15 maddelik bayram töreni programları okunarak tetkik edildi (BCA, 490.01/1143.11.2.2).

Öncelikle parti adına -mahallî imkânlar dâhilinde- kurul üyelerinden Şükrü Yılmaz, Naim Melik, Kahhar Yardımcı, Cahit Özkan ve Niyazi Saygıdar kutlama komitesine seçilerek bayram programı gereğince töreni idare edeceklerdir. 28 Ekim Perşembe günü saat 13.00'ten itibaren Halkevinin içi-dışı bayraklarla (Türk bayrağı ve parti bayrakları) süslenecek ve Atatürk ile İnönü'nün resimleri asılacaktır. Yine Halkevi önünde bir tak yaptırılarak etrafı süslenecektir. 29 Ekim 1948 sabahı saat 8.00'de parti idare kurulu ve parti mensupları ile birlikte bayram törenine iştirak edilerek tebrike gidilecektir. Parti mensuplarından Hamza Direkçi tarafından Cumhuriyet Bayramı'nın şeref ve kutsiyeti hakkında bir konuşma gerçekleştirilecek ve bu grup önlerinde parti bayrağı olduğu hâlde geçit törenine girecektir. Geçit resmi bittikten sonra Halkevi önünde millî oyunlar oynanacak ve bunu müteakip saat 15.00'te parti adına halka bir çay ziyafeti verilecektir. Partinin prensipleri, tarihi hakkında Halkevi başkanı ve Kurul Kâtibi Ferman

Sönmez tarafından bir konferans verilecektir. 29 Ekim günü akşamından itibaren Halkevi önünde altı meşale yakılacak ve Halkevi binasının etrafı fenerlerle aydınlatılacaktır. Bunun yanında Belediye tarafından Halkevinde tertip edilen aile toplantısına iştirak edilecektir. Bayram günü ve müteakip günlerde parti ve Halkevi binalarında fazla halkın toplanması için gerekli tedbirler alınacak ve mahallî çalgılarla millî oyunlar sergilenecektir. Partinin prensipleri ve tarihi hakkında genel sekreterlik yüksek makamından gönderilecek olan broşürler halka dağıtılacaktır. Ayrıca millî savaşa iştirak etmiş kimseler varsa Cumhuriyet'in ilk ilan gününü ve yaşanan hatıraları nakletmeleri sağlanacaktır. Bayram hakkındaki yayınları dinlemek maksadıyla Halkevinin radyosu işleyecek duruma getirilecektir. Bayram boyunca Halkevi şubelerinde müsamereyi yapabilecek kâfi eleman olmadığından bunun yerine millî oyunlar yaptırmak için mümkün mertebede köylüler davul-zurnaları ile davet edilecektir. Program gereğince yapılacak masrafların Mardin CHP İl İdare Kurulu Başkanlığından gönderilen 250 liradan sarf edilecektir (BCA, 490.01/1143.11.2.2).

Diyarbakır'da 1949 Yılı Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

1949 yılındaki bayram kutlaması hazırlıklarına *İçkale* gazetesi haber içeriğinde yer vermiştir. Gazetenin alt kısmında “Cumhuriyet Bayramı hazırlıklarına başlandı” başlığı ile verilen haberde kutlama komitesinin hazırlıklara bir hafta önce başladığını belirtmiştir. Yapılan düzenlemeler arasında belirli yerlere taklar kurulmuş, çarşı ve caddeler süslenmiş, geçit resmini takip etmek için vatandaşların oturacağı tribün de ordu evinin karşısına yapılmıştır (*İçkale*, 24 Ekim 1949, s. 1).

Günler öncesinde bayram heyecanını manşetlere taşıyan ilin gazetesi “Cumhuriyet Bayramı'nın 26. yılını kutlama programı” başlığı ile verdiği haberin içeriğinde, Diyarbakır'da kutlanacak bayramın ayrıntıları yer almıştır. Bayram günleri resmî ve hususi binalar bayraklarla ve yeşil dallarla süsleneyecektir. (Talimatnameye uymayacak bayraklar asılmayacaktır.) Geceleri resmî binalar aydınlatılacak ve belediyece Sur Kapıları yanındaki burçlarda meşaleler yakılacaktır. (Aydınlatma işine kolordu, tekeli işçi fabrikası cereyanları da katılacaktır. İsteyenler hususi evlerini de ışıkla donatabilirler) Caddelere vecizeler asılacaktır. Gece ve gündüz süslemelerinde XXVI rakamının belirtilmesi sağlanacaktır. Valilik, Belediye ve belirli müesseseler tarafından taklar kurulacaktır. Bu süsleme işleri 28 Ekim 1949 Cuma günü saat 13.00'e kadar bitirilmiş olacaktır. Bundan sonra bando eşliğinde İstiklal Marşı çalınarak, direğe Türk bayrağı çekilecek ve okullar tarafından Cumhuriyetin Onuncu Yılı Marşı söylenecektir. Bunu takiben ordu evi karşısında kurulan tribünde yer alınacak ve geçit resmi başlayacaktır. Geçit resminde şu sıra takip edilecektir: Asker, istiklal ve inkılap için canlarını vermiş olan kahramanlarını temsil etmek üzere her rütbeden subay, er, malul gaziler ve şehit anaları, silahaltında bulunmayan yedek subaylar, okullar, izciler, sporcular, siyasi partiler ve

kurumlar, esnaf grupları (temsili şekilde kamyonlarla) köylü ve şehirli halk grupları (atlı, yaya). Kabul ve bayramlaşma törenleri için Vali, 29 Ekim 1949 Cumartesi saat 9.00'da Hükûmet Konağında devlet adına tebrikleri kabul edecektir. Bunu müteakip saat 9.45'te Vali ile komutan Kız Enstitüsü arkasındaki tören yerine gideceklerdir. Orada yanlarına Belediye başkanlarını da alarak toplanmış olan asker, okullar ve halkın bayramını kutlayacaklardır (*İçkale*, 26 Ekim 1949, s. 1).

Yerel gazetenin bayram öncesi ve sonrası yayımladığı yazılar devam etmiştir. Gazetenin "Cumhuriyet Bayramı'nın 26. yıl dönümü yarın törenle kutlanacak", "Bu münasebetle bugünden şehir baştanbaşa millî renklerle süslenmiş, taklar kurulmuş, bütün caddelere Cumhuriyet idaresinin mana ve şümülünü teberrüz ettiren vecizeler asılmıştır" başlıkları üstte büyük yazılarla alt alta verilmiştir. Hemen altında da büyük karelerle Mustafa Kemal Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün resimleri konularak, resmin altına "Cumhuriyet'imizin kurucusu dâhi Atatürk" ve "Cumhurbaşkanımız İsmet İnönü" açıklaması not düşülmüştür. Ayrıca "Cumhuriyet; olmazı olur yaptı" notu gazetenin sağ alt köşesinde özlü söz olarak kullanılmıştır. Aynı tarihte Yavuz Yeğin'in "Cumhuriyet'in 26. yıl dönümü" başlığı altında kaleme aldığı yazı dikkat çekmektedir. Köşe yazısında Yeğin, Cumhuriyet'in 26. yılını kutlarken Atatürk'ün yaptığı devrimlerin halk tarafından kısa zamanda benimsendiğini ve uyguladığını belirtmiştir. Bu günün anlam ve önemine binaen, Cumhuriyet rejiminin demokratik idare sistemlerinin en verimli olduğunu ve 26 yıl önce çeşitli propagandalar ve karışıklıklara rağmen Türk'ün "söz milletindir" diyerek bu idareyi benimsemesini büyük bir başarı olarak göstermektedir. Yazar köşe yazısında bilhassa Lozan Konferansı ile beraber mecliste muhalefetin açık propaganda yapması ve kabinenin bir türlü oluşturulamamasıyla beraber Cumhuriyet rejiminin kurulması gerektiği aşamaları üzerinde durmuştur (*İçkale*, 31 Ekim 1949, s. 1). Öte yandan 31 Ekim'de yayımlanan gazetenin üst kısmında alt alta verilen başlıkları ise şöyle olmuştur: "Cumhuriyet'imizin 26. yıl dönümü şehrimizde coşkun tezahüratla kutlandı", "Çok muntazam bir geçit resmi yapıldı. Halk çeşitli eğlenceler tertip ederek hakiki bir bayram günü yaşadılar". Gazetenin sağ alt tarafında R. Cemil Atasev tarafından "Cumhuriyet" başlıklı bir şiir yazılmıştır. Gazetenin "Cumhuriyet Bayramı Münasebetiyle" başlıklı yazısında ise Diyarbakır'da yaşanan heyecan dile getirilmiştir. Haber içeriğinde ülkenin hemen her yanında kutlanan Cumhuriyet'in 26. yıl dönümü törenlerinin Diyarbakır'da da büyük hazırlıklar yapılarak kutlandığı yer almıştır. Cumartesi gününe denk gelen bayram kutlamaları büyük sevinç içinde kutlanmış, şehir baştanbaşa kırmızı-beyaz renkler ve ağaç dallarıyla süslenmiştir. Ayrıca Belediye, Borsa, Ziraat Bankası tarafından caddenin belirli yerlerinde Mustafa Kemal'in ve İsmet İnönü'nün fotoğrafları konulmuştur. Bunun yanında kadın-erkek binlerce kişi, sabahın erken saatlerinde tören yerine giderek, daha önceden belirlenen yerlere yerleştirilen süslenmiş taklar üzerinde bayramın anlam ve önemini belirten çeşitli

konuşmaları dinlemiştir. Saat 9.00 itibarıyla başta Kor General Abdulkadir Seven ile birlikte mülki, askerî bütün memurlar Vilayet Makamına giderek hükûmet adına Vali'yi tebrik ettikten sonra hep beraber tören yerine iştirak etmişlerdir. Geçit töreni bittikten sonra dağılan halk, Belediye önüne giderek çalınan davul-zurna ile gecenin geç vakitlerine kadar eğlenmiş, millî oyunlar oynamışlardır. Gece şehir baştanbaşa ışıklarla donatılmış ve düzenlenen fener alayları başlarında bando ile şehrin belli başlı caddeleri dolaşmıştır. Bayram kutlamaları pazar akşamına kadar devam etmiştir. Gazetede yer alan bir habere göre Diyarbakır Valisi Kemal Hadımlı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir telgraf göndermiştir. Vali Hadımlı bu telgrafında şu ifadelere yer vermiştir; “Cumhuriyet Bayramı’nın 26. yılını içten gelen sevgi ve saygı ile kutlamakta bulunan Diyarbakır halkının sonsuz bağlılıklarını yüce huzuruza arz eder bu kutsal günde mübarek ellerinizi hürmet ve tazim ile öperim.” İsmet İnönü, Vali Bey’in bu övgü dolu (hürmetkârâne) sözlerine karşılık “Tebrikinize teşekkür eder, Cumhuriyet Bayramı’nı ben de sizi sevgilerle tebrik ederim.” mesajını göndermiştir (*İçkale*, 28 Ekim 1949, s. 1).

Sonuç

Cumhuriyet Bayramı törenleri 1925 yılında resmî olarak ülkenin her köşesinde yapılmaya başlandı. Törenler hemen her yıl 28 Ekim öğleden sonra başlayarak 30 Ekim gece yarısına kadar sürdürülmüştür. Diyarbakır’da büyük coşku ve sevinç içerisinde kutlanan Cumhuriyet Bayramları, CHP Genel Merkezince ayrıntılı olarak hazırlanan program madde madde tüm il idare ve yöneticilerine gönderilerek büyük bir titizlikle yürütülmüştür. Kutlama programlarının 1934-1949 yıllarında içerik olarak her yıl birbirine çok benzer şekilde uygulandığı tespit edilmiştir. Bu yıllarda yapılan törenlerde Cumhuriyet rejiminin halka benimsetilmesine öncelik verilmiştir. Günler öncesinde hazırlanan kutlama hazırlıkları merkezde Valilik ve Halkevleri öncülüğünde oluşturulur iken kazalarda da kaymakamlık ve halkodaları bünyesinde düzenlenmiştir. Kutlamalar sadece merkez ile sınırlı kalmamış, ilçe ve köylere kadar büyük heyecanlı etkinlikler halk da dâhil edilerek düzenlenmiştir. Kutlamaların mecburi olması sebebiyle hiçbir il kendi başına programın dışına çıkarak hareket etmemiştir. Sadece programlara sonradan yeni tamamlanan kamu binaları ve yatırımlarının hizmete açılması dâhil edilmiştir. Törenler için yapılan harcamaların büyük çoğunluğu yerel imkânlar dâhilinde karşılanmıştır.

İl yöneticilerinin büyük önem verdiği Cumhuriyet Bayramı törenlerinde; Vali, Halkevi başkanı, Halkevi azaları, öğretmen ve öğrencilerin yaptıkları konuşmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu konuşmalar ve bu kutlamalara dair program ilin yerel basınına da yansımıştır. Yerel basında günler öncesinden büyük gün ile ilgili haberler yapılmış, çıkan yazılarla Cumhuriyet rejimi, Cumhuriyet’in ilke ve inkılapları ve yönetimin ülkeye kazandırdıkları üzerinde durulmuştur. Bugünün resmî olarak kutlanmasında Türk inkılâbının yaşatılması ve bu inkılapların Türk

milletine sağladığı faydaların topluma daha iyi anlatılması amaçlanmıştır. Kutlamalar sırasında okunan şiirler, gösterilen tiyatro müsameresi, balo ve fener alaylarının içeriğinde hep, yeni rejimin ülkeye kazandırdıkları, buna karşılık eski yönetimin kaybettirdikleri üzerinde sıklıkla durulmuştur. Her bayram sonrası il idaresini sağlayan kişilerden ayrıntılı raporlar istenerek, hem talimatnamelere ne kadar uyulduğu hem de ulusallaşma adına hedeflerin ilerleyişi kontrol edilmiştir. Nitekim Cumhuriyet ideolojisi etrafında birleştirilmek istenen toplum düzeninin Diyarbakır'da etkili olduğu görülmüştür. Program dâhilinde halk yaşlısı-genci, köylüsü-şehirlisi- en yeni giysilerini giymiş, hep birlikte bayramı kutlamışlardı.

Kaynakça

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 30.18.1.1/11.48.17.1

BCA, 30.18.1.1 /12.62.13.1

BCA, 490.01/1143.11.2.58

BCA, 490.01/1143.11.2.59

BCA, 490.01/1143.11.2.60

BCA, 490.01/1143.11.2.61

BCA, 490.01/1143.11.2.57

BCA, 490.01/1143.11.2.40

BCA, 490.01/1143.11.2.41

BCA, 490.01/1143.11.2.39

BCA, 490.01/1143.11.2.43

BCA, 490.01/1143.11.2.42.

BCA, 490.01/1143.11.2.44

BCA,490.01/1143.11.2.45-46

BCA, 490.01/1143.11.2.47

BCA, 490.01/1143.11.2.26

BCA, 490.01/1143.11.2.27-29

BCA, 490.01/1143.11.2.30

BCA, 490.01/1143.11.2.53-54

BCA,490.01/1143.11.2.16

BCA, 490.01/1143.11.2.17-18

BCA, 490.01/1143.11.2.17-19

BCA, 490.01/1143.11.2.20

BCA, 490.01/1143.11.2.22-23

BCA, 490.01/1143.11.2.24

BCA, 490.01/1143.11.2.14

BCA, 490.01/1143.11.2.13

BCA, 490.01/1143.11.2.15

BCA, 490.01/1143.11.2.12

BCA, 490.01/1143.11.2.10

BCA, 490.01/1143.11.2.9.11

BCA, 490.01/1143.11.2.8
BCA, 490.01/1143.11.2.4
BCA 490.01/1143.11.2.5
BCA, 490.01/1143.11.2.6
BCA, 490.01/1143.11.2.7
BCA, 490.01/1143.11.2.3
BCA, 490.01/1143.11.2.1
BCA, 490.01/1143.11.2.2
BCA, 490.01/1143.11.2.2

Resmî Yayınlar

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Ceridesi

Sürelî Yayınlar

İçkale

Resmî Gazete

Yeni Yurd

Araştırma-İnceleme Eserler

- Alpaslan, E. (2017). Tek Parti Döneminde Adana'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1933-1943). *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(1), ss. 93-119.
- Bey, A. (2002). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İlyas, A. (2018). Yerel Basına Göre 1935-1950 Yılları Arasında Urfa'da Mahallî ve Millî Bayram Kutlamaları. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), ss. 201-216.
- Kaşgarlı Mahmut. (1939). *Divan-ı Lügat'it- Türk* (C. I). (B. Atalay, Çev.). Ankara.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Bayram ve Festivaller. *Türkler-İlk Çağ*, 3, ss. 79-89. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özbudun, S. (1997). *Ayinden Törene*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınları.
- Taş, F. (2002). Türk Meclislerinin Kabul Ettiği Bayramlar. *Türkler-Cumhuriyet*, 16, ss. 656-675. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ekler

SELİM İLERİ’NİN KALEMİNDEN CAHİDE SONKU VE EŞYAYA ATFDİLEN DEĞER*

*Murat ÇIKLA***

Öz: Yazar, senarist ve eleştirmen kimlikleriyle ön plana çıkan Selim İleri çoğunlukla romanları ile tanınmakla birlikte tiyatro eserleri de kaleme almıştır. Yönetmen, tiyatro ve sinema oyuncusu Cahide Sonku’nun (1916-1981) yaşam hikâyesinden hareketle ortaya çıkan *Cahide / Ölüm ve Elmas* adlı tiyatro eseri, yazarın kaleme aldığı ilk tiyatro eseridir. Geriye dönük genişletmelerle Cahide Sonku’nun hayatının önemli anlarına yer veren eser, sanatçının yer yer romantik, yer yer trajik hayat hikâyesine farklı bir bakış açısı getirir. Selim İleri, eserini kaleme alırken klasik tarzın dışına çıkarak postmodern bir tarz ile okuyucu, yazar ve oyuncuların iç içe olduğu bir yapıyı kullanmayı tercih eder. Oyun metninin oluşum sürecine tanıklık ettirme, yer yer alay unsuru kullanma ve bir oyuncunun birden fazla kişiyi canlandırması gibi özellikler, eserin Bertolt Brecht’in *epik tiyatro* anlayışından da izler taşıdığını göstermektedir. Cahide Sonku’nun hayatından izleri kurmaca bir yöntemle sunarken onu eşya/nesne ile bütünleştirir. Eşyaya gündelik hayattaki alışıl原因lanan anlamlarından farklı anlamlar yükleyerek eşya üzerinden mekânı, değişimi, dönüşümü, kültürü ve hayatı yansıtır. Selim İleri sanatçının şahsî, mesleki ve toplumsal rol değişimlerinde eşya motifini bir sembol olarak kullanıp ona atmosfer oluşturma, karakter yaratma, kurgu belirleme ve psikolojik işlev gibi değerler yükler.

Anahtar kelimeler: Selim İleri, Cahide Sonku, *Ölüm ve Elmas*, Türk Tiyatrosu, postmodernizm, epik tiyatro, eşya.

Cahide Sonku from Selim İleri’s Pen and the Value Attributed to Items

Abstract: Although Selim İleri, who became famous as a writer, screenwriter and critic, is mostly known for his novels, he also wrote theater plays. The author’s first theatrical work *Cahide/Death and Diamond* is inspired from the life story of the director, theater and cinema actor Cahide Sonku (1916-1981). The flashbacks to Cahide Sonku’s life used in this work has brought a different perspective to the story of the artist’s romantic and tragic life. Selim İleri departing from classical literary styles, prefers to use a postmodern style and a structure in which readers, writers and actors are intertwined. Features such as witnessing the formation process of the theatre text, sometimes using sarcastic elements and reviving more than one person, show that the work bears traces from Bertolt Brecht’s “epic theatre” understanding. The traces of Cahide Sonku’s life are presented in a fictitious way integrating it with items/objects. It thus reflects the place, change, transformation, culture and life on the objects which are loaded with different meanings from the usual meanings of daily life. Selim İleri uses the motif of the

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 28.03.2019 - 11.12.2019

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. muratcan1663@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4601-3582.

objects as a symbol for the personal, professional and social role changes of the artist and he loads values such as creating atmosphere, creating characters, setting fiction and psychological function.

Keywords: Selim İleri, Cahide Sonku, Death and Diamond, Turkish Theatre, Postmodernism, Epic Theatre, Items.

Giriş

Eserlerinin çoğunluğunu romanların ve hikâyelerin oluşturduğu Selim İleri'nin tiyatro türünde kaleme aldıkları sınırlıdır. Tiyatro yazmaya ilk kez 1980 sonrasında Gülriz Sururi için Cemil Alyanakoğlu'nun *Siyah Gözler* adlı romanını oyunlaştırma çabalarıyla başlayan yazar, dul bir kadının aşk konusu etrafındaki yalnızlık duygusunu işlediği bu tiyatro denemesinde beğenmediği noktalar bulur ve yazdıklarını kimseye göstermek istemez¹. Fakat tiyatro yazma konusundaki girişimini bu şekilde sonlandırmak istemeyen Selim İleri, çocukluk yılları boyunca adı onun için bir efsane olan tiyatro ve sinema sanatçısı Cahide Sonku'nun hayatını oyunlaştırdığı bir eser yazar ve esere *Cahide / Ölüm ve Elmas* adını verir. İlk tiyatro eserini yazmanın verdiği şevkle yazar, iki tiyatro eseri daha kaleme alır. Bunlar, *Allahaismarladık Cumhuriyet* ve *Mihri Müşfik: Ölü Bir Kelebek* adlı oyunlardır. Bu eserlerin ortak noktaları, teknik bakımdan yakın dönemin kişilerine yeniden hayat vermeleri ve özgün bir üslupla yazılmalarıdır.

Çalışmaya konu olan *Cahide / Ölüm ve Elmas* adlı tiyatro oyunu; gazete ve dergilerdeki köşe yazarları ya da sinema ve tiyatro eleştirmenleri tarafından Cahide Sonku'nun hayatı üzerine kaleme aldıkları yazılara, Cahide Sonku'nun anılarına ve bunlarla birlikte yazarın çocukluk günlerinden aklında kalanlara dayandırılarak yazılmıştır diyebiliriz. Selim İleri, oyununu kaleme alırken sanatçının biyografisine bağlı kalıp postmodern (üst kurmaca) unsurları kullanarak *oyun içinde oyun* yazar ve okuyucuyu/seyirciyi oyunun yazılış sürecine dâhil eder. Bunu yaparken de Bertolt Brecht'in *epik tiyatro* anlayışından faydalanır. Yazar, sanatçının kalabalıklar içerisindeki yalnızlığını kurmaca yöntemlerle ön plana çıkararak farklı bir bakış açısıyla sunar. Cahide Sonku'nun hayatının belli noktalarına kurgusal bir gerçeklikle değinirken sanatçının hâl değişimlerini, fikirlerini, seçimlerini ve içinde bulunduğu psikolojik ve fizyolojik unsurları belli eşyalar ve nesneler üzerinden onlara farklı anlamlar yükleyerek aktarır.

¹ (<http://mimesis-dergi.org/2012/01/selim-ileri-nicin-oyun-yazmiyorum/>)

Cahide Sonku (Cahide Serap)

Cahide Serap ya da bilinen adıyla Cahide Sonku, 1916 yılında Yemen'de dünyaya gelir.² Bir asker ailenin kızı olan sanatçının dedesi, 7. Ordu komutanı Çorapsız İbrahim Paşa'dır. Ailenin ataerkil yapısı ve erkek çocuk özlemi sebebiyle sanatçının ablasına *Necdet* adını koyan aile bireyleri, Cahide'nin doğumuyla birlikte bu geleneği devam ettirerek ona da "savaşan" anlamına gelen *Mücahit* adını verirler. Sanatçının *Cahide* ismini alması ise ablasının tifo hastalığına yakalandığı günlerde annesinin ona *Cahide* diye hitap etmesiyle gerçekleşir. Daha sonraki yıllarda İstanbul'a yerleşen ailede çeşitli sorunların yaşanmasıyla birlikte baba evden ayrılır. Babanın ayrılmasıyla birlikte aile, zor zamanlar geçirir ve dede ile birlikte yaşamaya başlarlar. Cahide Sonku ilk defa ölüm ile bu evde tanışır ve anneannesini kaybeder. Hastalıklar, hayatın acı oyunları peşlerini bırakmaz. Ortaokul zamanlarında iken annesinin hastalanması üzerine Basiret Han'da işe başlayan sanatçı, tiyatroyla Halkevlerinin temsil kollarında tanışır.

1932 yılında Şehir Tiyatrolarının öğrenci aradığını bildiren ilan ile karşılaşan Cahide, seçmelere katılarak yönetmen Muhsin Ertuğrul'un dikkatini çeker. Böylece 1932'de figüran olarak çalışmaya başlayan Cahide, 1933 yılına gelindiğinde *Yedi Köyün Zeynebi* adlı oyunda boy gösterir. Yine aynı yıl, Muhsin Ertuğrul'un yönettiği *Söz Bir Allah Bir* filmiyle sinemaya geçiş yapar. Onu sahip olduğu şana ve şöhrete ulaştıran film ise 1934 yılında oynadığı *Bataklı Damın Kızı Aysel* adlı eser olur. Hatta Cahide'nin filmde kullandığı eşarp bir marka hâline gelerek modaya hizmet eder. Yıldızı parlayan sanatçı, 1937 yılında oyuncu Talat Artemel ile evlenir. Şehir Tiyatrolarında canlandığı roller, kullandığı düzgün Türkçe ve güzelliğiyle toplum tarafından kısa sürede beğenilen ve sevilen bir oyuncu hâline gelir.

1937 yılında Cemal Reşit Rey'in müziklerini yaptığı *Adalar* adlı revüyü canlandıracağı gün, hasta olan annesi son nefesini verir. Cahide annesinin ölüsüyle baş başa kalır fakat diğer tarafta da canlandıracağı oyun vardır. Tiyatroya verdiği önemi gösterir nitelikte bir davranışta bulunarak içi kan ağladığı hâlde oyuna çıkar, dans edip şarkı söyleyerek rolünü canlandırır. Belki de bu rol, Cahide'nin hayatındaki en zor ve en önemli rollerden biridir.

1940 yılına gelindiğinde yönetmenlik koltuğunda yine Muhsin Ertuğrul'un oturduğu *Şehvet Kurbanı* adlı filmde sinemadaki başarısını ve yerini sağlamlaştırır. 1943'de sanatçı, ikinci kez evlenme kararı alır ve tütün ticaretiyle uğraşan İhsan Doruk ile evlenir. Bu evlilikten ikilinin bir kızı dünyaya gelir. İhsan Bey, dönem koşulları içinde oldukça zengin bir kişi olduğu için Cahide'yi bir

² Cahide Sonku'nun hayat hikâyesinde Agâh Özgüç'ün *Cahide Sonku Peçete Kâğıdındaki Anılar*, Cemal Türker'in *Ne de Olsa Sonbahardı* ve İhsan Işık'ın *Ünlü Sanatçılar (Türkiye Ünlüleri Ansiklopedisi, C. 5, 2013)* adlı eserleri esas alınmıştır.

milyoner gibi yaşatır ve sanatçının her istediğini yapmaya çalışır. Fakat, bu evlilikte de sorunların başlaması üzerine ikili boşanma kararı alır.

1949'da Cahide Sonku, yönetmen Seyfi Havaeri'nin hastalanması sonucunda *Fedakâr Ana* adlı filmin yönetmen koltuğuna oturur ve böylece ilk kez yönetmenlik kariyerine de başlamış olur. 1950 yılında kendi şirketini kurma kararı alan sanatçı, Sonku Film Şirketi'ni kurar. Bu şirket ile *Vatan ve Namık Kemal* filmini yönetir ve film ona 1951 yılında *Yıldız Dergisi*'nin açtığı yarışmada en iyi film ile en iyi kadın oyuncu ödülleri getirir.

1954'te gişe rekorları kıran ve başrolünde ilk kez kamera karşısına geçen Zeki Müren'in oynadığı *Beklenen Şarkı* adlı film çekilir. Bu filmle birlikte şirket daha da yükselişe geçer. Fakat bir süre sonra çıkan yangında şirket filmlerinin çoğu yanar. Böylece büyük bir servet yitirilmiş olur. Hayatının bundan sonrası pek olumlu geçmeyen Cahide Sonku, kısa süreli işlerde görev almaya başlar. Tiyatroya tekrar dönen sanatçı, burada da varlık gösteremeyerek sahneden uzaklaşmak zorunda kalır. Yoksulluk, manevi yorgunluk ve alkol bağımlılığı hayatını esir alır. 1979 yılında Sinema Yazarları Derneği, unutulmuş efsane Cahide Sonku'ya özel bir ödül vermek ister fakat Cahide Sonku ödül törenine katılmaz. Bunun üzerine ödül, Cahide Sonku'ya zamanının çoğunu geçirdiği meyhanelerden biri olan Körfez Meyhanesi'nde takdim edilir.

18 Mart 1981 tarihinde Cahide artık son kez sahneye çıkacaktır. Bu kez oynayacağı rol, ölen bir sanatçının son rolüdür. Uzun süredir hasta olan Cahide Sonku, o gün arkadaşının evinde hayatını kaybeder. Ölümünün üzerinden zaman geçtikçe birçok eleştirmen tarafından seçtiği yaşam tarzıyla eleştirilen Cahide, kimi zaman okların hedefi olsa da kimi çevreler tarafından da sanata kattığı değer bakımından *paha biçilemez* olarak değerlendirilir.

Cahide / Ölüm ve Elmas

İki perdeden meydana gelen oyunun birinci perdesinin ilk sahnesinde sahneye ilk olarak Cemil Şevket çıkar ve oyunla ilgili alaycı bir üslupla bilgi verir. Cahide Sonku'nun eski güzel günlerinin geride kaldığını söyleyen Cemil Şevket, daha sonra bu ifadelerinden vazgeçerek sanatçının belki de güzel günlerinin hiç olmadığını söyleyerek okuyucuyu/seyirciyi bu yönde düşünmeye sevk eder. Perdenin açılmasıyla birlikte geniş bir sahne ile karşılaşırız.

Geniş sahnede bütün eşya bir köşeye yerleştirilmiştir. Gramofon, piring karyola, yemek masası, iki iskemle, büyük aynalı tuvalet masası, komodin, berjer koltuk; hepsi çok eski ve yıpraktır. Cahide'nin birbirinden görkemli ama eski, kirlenmiş bazıları âdeta yırtık pırtık tuvaletleri, giysileri, sahne kostümleri, çeşit çeşit iskarpinleri, şapkaları, çantaları, eldivenleri sağda solda yığılı durmaktadır. Eşyasız köşedeki dar çerçeveli pencereden içeriye mavi-mor bir ışık süzülmektedir (İleri, 2015, ss. 13-14).

Bu ifadeler ile yapılan mekân tasvirinde göze çarpan ilk şey, “zıtlık” unsuru olur. Geniş bir sahne olarak tasvir edilen mekânda tüm eşya, tek bir köşeye yerleştirilmiştir. Burada mekândan tasarruf etme yoluna gidildiğini söyleyebileceğimiz gibi aynı zamanda yazarın Cahide Sonku’nun içinde bulunduğu psikolojik durumu, “kalabalıklar içerisindeki yalnızlık” duygusunu verebilmek için bilinçli bir şekilde eşyanın iç çatışmaya ve dış çatışmaya katkısını göz önünde bulundurarak böyle bir sahne tasvirini yaptığını da söyleyebiliriz. Yine yazarın tüm bu eşya yığınının olduğu köşenin aksine eşyasız köşeye yerleştirdiği dar çerçeveli pencereden içeriye sızan “mavi-mor” bir ışık huzmesi³ de zıtlık unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Âdeta sanatçının geçmiş yaşamı ile oyunun başlangıcı olarak tercih edilen zaman arasındaki görkem, şan, şöhrat ve bu unsurlar yerine geçen yalnızlık, bir başınalık, ilgisizlik ve alkoliklik gibi tezatlıklar eşiğindeki hayatı, nesnelerin gözünden sunulur. Nesne/eşya kavramının gündelik hayat içerisindeki alışılabilen anlamlarının dışında kullanıldığı bu bölümde eşya, kurmaca metnin içinde farklı bir anlam kazanarak metne katkıda bulunan somut bir işlev hâline gelir. Eşyanın üstlendiği işlev, atmosfer/ karakter yaratma işlevidir. Bu işlev; metinde olay, mekân, zaman ve kişi yaratımında rol oynar. Olay halkalarının cereyan edeceği uygun ortamın şekillenmesinde eşyanın gücü ön plandadır. Yazarların çoğunun eserlerinde görebildiğimiz uzun uzadıya yapılan nesne tasvirlerinin kimi zaman sadece zihinde görüntülerin canlandırılmasına fayda sağladığı düşünülse de burada aslolan şey; nesnelerin kurguya, kurgulanan atmosfere hizmet etmesidir.

Tanzimat dönemiyle birlikte Türk edebiyatına giren modern roman, tiyatro vb. kavramların oluşumunda Fransız edebiyatının etkisi büyüktür. Çoğu Fransız eser örnek alınmış, çevirileri yapılmış hatta edebiyatımıza uyarlanmıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar, Fransız nesrinin özellikle resim sanatı ve resme yapılan eleştiriler ile geliştiğini söyler. Bu hususta da eşyanın ehemmiyetine değinir:

XVIII’inci asırda başlayan resim tenkidinin Fransız nesrinin eşya ve gündelik hayat tasvirleri ile zenginleşmesinde büyük hissesi olmuştur. Tabloyu anlatırken eşyayı, tabiatı, hatta havayı yani konuşan, gülen, eğlenen, müşterek veya birbirine zıt hareketlerle birleşmiş insanların etrafında ve üzerinde bu hareketin akislerini bulmuştur (Tanpınar, 1977, s. 63).

Tanpınar’ın bu ifadeleri, resim sanatı ile birlikte eşyanın atmosfer/karakter yaratma işlevini ön plana çıkarır niteliktedir. Yine Tanpınar (1977, s. 34), “İster bir rüyayı anlatalım, ister realiteden bahsedelim; sanatta asıl olan bu havayı

³ Yazarın sahne tasvirinde “...dar çerçeveli pencereden içeriye mavi-mor bir ışık süzülmetedir.” ifadesi, Cahide Sonku’nun son zamanlarında alkolik bir yaşam sergilemesine ve ispirto içmesine yönelik bir göndermedir.

kurabilmek, bu duygu kesifliği altından eşyayı gösterebilmektir.” diyerek eşyanın öneminden bahseder.

Cemil Şevket ile Cahide’nin sohbetleri ve birbirlerine karşı takındıkları eleştirel, alaycı tavırları ile başlayan birinci sahnede Cemil Şevket; Cahide’yi eski şöhretli günlerinin artık kalmadığı, herkes tarafından yalnız bırakıldığı yönünde eleştirir. Tiyatrodan ayrılmış bir Cahide olarak karşımıza çıkan sanatçı da yaşadıkları karşısında tiyatroya, sinemaya yönelik eleştiriler getirir. Tiyatro oyuncularının hayatlarını “ Hazin hayatlar... Aktör dediğin şaşaalı yaşayacak. Fakir aktör sahnede de fakir kalır.” (İleri, 2015, s. 15) ifadeleri ile dile getirir. Bu cümleler, sanatçının tercih ettiği yaşam biçimiyle özdeşleşir boyuttur. Aynı zamanda eşyanın somut olmayan bir şekilde hayata yansımalarının bir göstergesidir. Maddiyata dair bir nesne/eşya olarak değerlendirebileceğimiz para unsurunun varlığının veya yokluğunun doğurduğu sonuçlar üzerine bir çıkarım mahiyetindedir. Modern insanın hayata bakış açısı, insanları değerlendirirken takındıkları tutum ve tavırlar, onların benimsedikleri ve genel geçerliliğini kabul ettikleri eşyalar üzerinden yapılmaktadır.

Oyunda bir süre sonra geriye dönülerek Cemil Şevket’in bir anısına yolculuk yapılır. Cemil Şevket, bu anıda Cahide’ye âşık genç bir muharrir kimliğindedir. Kolunun altında onun için yazdığı bir tiyatro eseri ile beklemektedir. Cahide ile karşılaşır ve ona eserinden bahseder. Fakat sanatçı tarafından reddedilir. Cemil Şevket, bunun üzerine sanatçıyı bırakmak istemez ve onun son zamanlarında vazgeçemediği ispiro şişesi ile onu sohbet etmeye davet eder. İspiro şişesi; *arzu edilen nesne* konumunda insanın eşyaya bağımlılığını, ona ulaşma isteğini simgelerken aynı zamanda eşyanın bir iletişim aracı olarak da kullanıldığının somut göstergesidir. Konu aşk ve sevgiye geldiğinde Cahide, “ Sevdim, bir zamanlar... Birkaç defa... birçok kere...” (İleri, 2015, s. 19) ifadesini dile getirir ve oyunda farklı bir zamana geçiş yapılır.

Genç Kız İşi Bir Elbise

Cemil Şevket’in⁴ aynı anda hem yazar hem oyuncu hem de gözlemci olduğu bu bölümde Cahide Sonku’nun Talât Artemel ile birlikte geçirdiği zamanlara bir pencere açılır. “Cahide, üstündeki kostümü çıkarır, genç kız işi bir başka elbise giyer. Aynı anda sahneye Talât Bey girer” (İleri, 2015, s. 19). Tiyatrodan alışkın olduğumuz kostüm değiştirme unsuru, bir tiyatro metni olan bu eserde de karşımıza çıkar. Oyuncu, rolü gereği canlandıracağı karaktere bürünmek için fiziksel ve ruhsal birtakım değişiklikler içerisine girer. Bu evrede kostüm, makyaj, ruhsal değişiklik öncesi yapılan gözlem ve okuma etkinlikleri ön plandadır. Eğer oyuncu, eski dönem şahsiyetlerinden birini canlandıracaksa o

⁴ Selim İleri’nin Cemil Şevket karakteri, Bertolt Brecht’in *epik tiyatro* anlayışının bir uygulaması olan “bir oyuncunun birden fazla karakteri canlandırması” unsurunu kullandığının göstergesidir.

şahsiyetin yaşadığı dönemin koşullarını ve yine şahsiyetin tercih ettiği giyim-kuşam özelliklerini dikkate alarak kostüm seçimi yoluna gider. Buraya kadar değinilenler bir tiyatro oyununda ve metninde olağan durumlardır. Asıl önemli olan, Selim İleri'nin hayatını oyunlaştırdığı Cahide Sonku'nun fiziksel, ruhsal ve toplumsal hâl değişimlerini verirken eşya unsurunu sembol olarak kullanıp, ona farklı anlamlar yüklemesidir.

Kadına ait elbise ve eşya betimlemelerinin Tanpınar'ın anlatı dünyasında önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Sevilen kadınlara ödünç alınmış, eski veya hayali elbiseler giydirmeye tutkusu özellikle dikkat çekicidir. Selim İleri de Cahide'ye “bir genç kız elbisesi” giydirerek onun geçmiş zaman rüyalarına/kâbuslarına dalar ve elbiseyi onun statüsünü, psikolojik durumunu okuyucuya/seyirciye aktarmak için bir araç, bir sembol olarak kullanır. Bu bölümde eşyanın *karakter yaratma* işlevi ön plandadır. Somut bir nesne olarak gözüken “bir genç kız elbisesi”, karakterin oluşum sürecine hizmet eden ve onun şu anki kişiliğinin oluşumunun hazırlık evreleri olan sosyal, kültürel, duygusal unsurların ve soyut kavramların bir nesne üzerinden ifade edilmesi çabasıdır.

Cahide ile Talât Bey'in ilişkilerinin başlangıcına ve bitişine tanık olduğumuz bu bölümde Talât Bey'in Cahide'yi genç bir kız ile aldatışına şahit oluruz. Oyunda genç kızın ağzından işittiğimiz “Cahide Hanım için güzel kadın diyorlar. Siz de öyle mi düşünüyorsunuz?” (İleri, 2015, s. 19), sözlerine karşılık Talât Bey'in dile getirdiği “Evet, güzel kadın. Alımlı, mağrur. Birkaç ay sonra bıcarsın.” (İleri, 2015, s. 19) ifadeleri, güzellik kavramı üzerine okuyucuyu/seyirciyi düşünmeye sevk etmektedir. Cahide Sonku'nun güzelliği, sinema ve tiyatro çevreleri tarafından su götürmez bir gerçek olarak dile getirilmiştir. Güzelliğinin onun şana ve şöhrete kavuşmasında etkili olduğu ifade edilmiştir. Selim İleri, Talât Bey'in ağzından söylediği bu cümlelerle güzellik algısının insandan insana değişebileceğine ve zamanla güzelliğin yitirilebileceğine dikkat çeker. Ayrıca Cahide'nin sadece güzelliğiyle sanatçı olabildiği eleştirilerinde bulunan eleştirmenlere de onun sanatçı yönünün daha güçlü olduğunu göstermeye yönelik eleştirel bir tavır takındığını söyleyebiliriz. “Eşyalar, sosyal bir mesaj. Kültürümüzün üzerine yansıdığı, kayıt edildiği ürünler. Türölülüklerinde ve biçimlerinde, kolay ve zor elde edilışlerinde, onları üreten toplumun mesajları, onları sahiplenene veya onları kullanan insanın kimliğinin göstergeleri” (Bilgin, 1991, s. 9) olarak eşyayı niteleyen Nuri Bilgin'in bu görüşü, metnin ilerleyen bölümlerinde Selim İleri'nin Cahide'ye “duvak” giydirip sahneye bir nikâh memuru getirmesiyle eşyaya yüklenen anlamı kavramak açısından önemlidir. *Duvak*, bir nesne olarak evrensel bir anlam ifade etmektedir diyebiliriz. Çoğu kültürde kadınlar için bir evlilik sembolü olarak görülen “duvak”, bu metinde de “evlilik, aile olma, bir arada yaşama, başka bir kişiyle hayatını birleştirme” gibi sosyal anlamlar yerine kullanılmıştır. Eşyanın “İnsan ile insan, bizimle diğerleri arasında bir köprü, bir vasıta olduğu kadar iletişimi durduran, bizi diğerinden

ayırarak bir engel” (Bilgin, 1991, s. 9) olarak da tanımlanması, Talât Bey’in, Cahide’nin başındaki duvağı alıp yere bırakmasıyla “ilişkiyi bitirme, veda etme, ayrılık, iki farklı hayata başlangıç” gibi eşyaya farklı anlamlar yüklenmesinin açıklayıcısıdır. Bu da gösteriyor ki eşyalar/nesneler, iletişimi başlatan unsurlar olarak kullanılabilirler gibi aynı zamanda iletişimi sonlandıran unsurlar olarak da kullanılabilirler. Eşyalar, bizim onlara yüklediğimiz anlamlar çerçevesinde insan ilişkilerinin olumluya veya olumsuzla doğru gidişatına yardımcı olan veya yön veren kaynaklardır. İnsanları aynı statüde, aynı görüşte ortaklaşa buluşturabildiği gibi onların arasında bir engel de olabilmektedir. Bu tamamen toplumların, kültürlerin eşyaya/nesneye yükledikleri değerle ve anlamla ilgili bir konudur.

Süslü, Yıprak Bir Tuvalet

Talât Bey’den ayrılan Cahide, Cemil Şevket ile ayrılışın onda bıraktığı izlenimler üzerine konuşurken “sahneye kelli felli Antranik, elindeki tepside dolu şampanya kadehleri bulunan Uşak ve Kemancı girerler. Antranik süslü, yıprak bir tuvalet alır. Kemancı çalar gibi yapar yapmaz müzik başlar” (İleri, 2015, s. 22). Böylece Müsyü Antranik olaylara dâhil olur. Müsyü Antranik, bir İngiliz firmasının Türkiye temsilcisi olarak okuyucuya/seyirciye tanıtılır. Kendisi Madam Nıvart ile evlidir. Ayrılığın verdiği hüznü duygusuyla ağlayan Cahide’yi teselli etme görevini üstlenen Antranik, “Bundan böyle şampanya içeceksin. Ve tuvaletler giyeceksin. Kürklerin olacak. Elbiselerin Paris’te dikilecek. Paris’te Ermeni dostlarım var; sana ‘hot kotür’⁵ bir terzi bulurlar.” (İleri, 2015, s. 23) ifadelerini dile getirir.

Eşyayı/nesneyi özellikle de kadın elbiselerini bir sembol olarak kullanıp ona farklı anlamlar yükleyen yazar, bu sefer “süslü, yıprak bir tuvalet” kavramını kullanmayı tercih eder. Paranın, statünün, maddiyatın ve gücün yanında unutulmaya yüz tutmuşluğun, eskimişliğin sembolü olarak da kullanılan bu kıyafet, Cahide’ye yeni bir rol değişimi yükler. Geride bırakılan anılar ve “yeni bir hayata başlangıç” manalarını taşıyan kıyafet, maddiyatın ön plana çıktığının da bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Antranik, bir süre sonra Cahide’yi ayna karşısına götürür, ona cebinden çıkardığı mücevherleri takmaya başlar. “Biraz da mücevher. Mücevher göz kamaştırır. Elmas ve renkli taşlar. Büyük madalyon zümrüt, havai mavi akuamarin, bal sarısı topaz, gül pembesi lâl, pırlanta ve yakut...” (İleri, 2015, s. 24) cümlesi eşya/aksesuar kavramının maddi boyutuna yönelik bir kullanımdır. Bu cümle, eşyaya –özellikle de maddî değer atfedilen eşyaya – bakış açısının insan tarafından nasıl algılandığını, eşyanın kişiye kattığı değeri ve yine eşyanın güzellik kavramına getirileri açısından değerlendirilebilir.

⁵ *Haute Couture*, “kişinin özel siparişi üzerine hazırlanmış özel dikim giysi” anlamına gelen Fransızca bir moda terimidir. Kelimenin birebir çevirisiyle Türkçedeki anlam karşılığı, “yüksek dikiş”tir.

Öyle ki bu cümleler eşyaya karşı insanın sahiplenici tarzını simgeler. “Sahiplenici tarz, 19. yüzyıl burjuva kültüründe ifadesini bulmaktadır. Bu yaklaşımda insanın güç kazanma ya da iktidar iradesi; sermayenin, mal ve mülkün, eşya ve ürünün biriktirilerek sürekli arttırılmasında kendini göstermektedir. *Satın alma*, elde etme ve kazanmanın temel hareket odağı hâline gelmekte ve yatırım fikri yüceltilmektedir.” (Bilgin, 1991, s. 29) ifadelerinden hareketle Antranik’in eşyaya *sahiplenici bir tarzda* yaklaştığını ve sürekli arttırarak onu çoğaltmak istediğini söyleyebiliriz. Maddiyatı eşyaya yükleyen değerler biçimi, bir süre sonra Cahide’nin Müsyü Antranik ile katıldığı baloda tekrar karşımıza çıkar. Cahide, baloda karşılaştığı kadınları tanıtırken “Tanımadın mı? Beyoğlu taşı⁶ takıp takıştıran, kapı arkasında kırıştıran sanatkâr hanımlar. Her akşam sahneye çıkarlar. Ucuz aşklara pek düşkünderler.” (İleri, 2015, s. 25) cümlelerini sarf eder. Bu cümlelerde geçen “Beyoğlu taşı” ifadesi, değerli ve değersiz eşya kavramının insanın sosyal kimliğini, yaşayış biçimini, tercihlerini ve psikolojik tahlilini vermesi açısından önemlidir. Bu demektir ki eşya, kendi gerçekliği içerisinde yer almayıp insanın ona yüklediği anlamlarla kişinin şahsiyetini yansıtır.

II. Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine çıkarılan Varlık Vergisi⁷ ile Müsyü Antranik, maddî zorluklar yaşamaya başlar. Bu kez sahneye Madam Nıvart çıkar ve Cahide’den kocasına yardım etmesini ister. Cahide, bu istek üzerine mücevherlerini ve üzerindeki tuvaleti çıkarır. Eşya/kıyafet/aksesuar kavramı bir kez daha bir ilişkinin bitişi, yeni bir hayatın başlangıcı manalarına gelecek şekilde sembol olarak kullanılmış olur.

Bir Taç ve Mavi-Mor Şişeli Bir Parfön

Cahide’nin hayat hikâyesine bağlı kalınarak kurmaca ilavelerle kaleme alınan eserin bir sonraki bölümünde Cahide, *Kamelyalı Kadın* oyununa çıkar ve rolü ile herkesi büyüler. O, artık bir kraliçedir ve taca ihtiyacı vardır. İşte tam bu sırada Cemil Şevket, “uygun bir yerde duran tacı alıp Cahide’nin başına koyar” (İleri, 2015, s. 31). Cahide’yi bir kraliçe olarak nitelendiren ve ona taç takan Cemil Şevket’e göre bir kraliçe, “mağrur ve kötü kalpli” (İleri, 2015, s. 31) olmalıydı. Masallardan alışkın olduğumuz kraliçe tasvirleri genellikle kendini beğenmiş, kötümser ve huysuzdur. “Taç” giyerek bu vasıflara sahip olan Cahide, eşyanın/aksesuarın insan ruhiyatını nasıl etkilediğini ve değiştirdiğini gösterir niteliktedir. “Taç” nesnesi hâl değişim unsuru olarak Cahide’nin *bir durumdan başka bir duruma geçiş* psikolojisini yansıtan bir işleve sahiptir.

⁶ Elmas taklidi, camdan yapılmış bir süs taşıdır.

⁷ Türkiye’de 11 Kasım 1942 tarihinde 4305 sayılı kanun eşliğinde çıkarılan ve azınlık halkı kapsayan servet vergisinin adıdır. II. Dünya Savaşı’nın devam ettiği yıllardaki olağanüstü koşullarda bir defaya mahsus olmak üzere konulan bu kanunun konusu, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü gelirleridir.

Kimliği tam anlamıyla belli olmayan “yaşlı aktör” olarak tanıtılan şahıs, Cahide’nin kraliçe olduğu dönemlerde karşısına çıkar ve ona olan hayranlığını dile getirir. Bu esnada yaşlı aktörün elindeki paket, dikkat çeker. Yaşlı aktör, paketi Cahide’ye uzatır. Paketin içinden “mavi-mor şişeli bir parfün⁸” (İleri, 2015, s. 31) çıkar. Cahide, bir kraliçe olmanın verdiği özgüven ile bu kokuyu çok adi ve değersiz bularak hediye kabul etmez⁹. Aynı zamanda bir ilişkiyi de reddetmiş olur. Burada “mavi-mor şişeli parfün” olarak tercih edilen eşya; aslında maddiyatın önemi, eşyanın bir flört nesnesi olarak kullanılması ve değersiz görülen eşya karşısında ilişkinin reddedilmesinin sembolüdür. Cahide’nin eşyaya karşı tavrı değerlendirildiğinde saldırgan bir tarz sergilediği söylenebilir.

Saldırgan Tarz, en iyi ifadesini Roma hukukunun bir özdeyişinde bulmaktadır: Eşyaları yok etmek, bir bakıma eşyaya yabancılaşmadan sahip olmak demektir. Yıkarak veya yok etmek, yapmak veya üretmek kadar çekicidir, üstelik hem daha çabuk, hem daha doğrudan bir şekilde gerçekleşmektedir. Kıtık toplumlarında talancı/yağmacı kültürleri ifade eden bu tarz, günümüz bolluk toplumlarında hızlı tüketim modellerinde ve tüketim toplumunda kendini göstermektedir; ancak şu farkla ki tüketim toplumunda eşyanın aşınmadan ziyade gözden düşerek yok oluşu, şiddetle dayalı bir yıkım eyleminin sonucu değildir (Bilgin, 1991, s. 29).

Bu fikirlerden hareketle Cahide, modern dünyanın tüketim toplumunda yaşayan bir kahraman olarak “mavi-mor şişeli parfün” nesnesini yabancılaştırarak yıkar ve yok eder.

Oyun, Cemil Şevket’in muhabir kimliğine bürünerek Cahide ile bir dergi adına röportaj yapmasıyla devam eder. Bu röportajda Cahide’nin toplumu eleştirdiğine, sanata verilmesi gereken değerin verilmediğine, sosyal statü farklarına, geleneksel insan ile modern insan arasındaki çelişkilere, siyasi düşüncelerine, kıskançlık duygusuna, ilgiyi kaybetme korkusuna ve kalabalıklar içerisindeki yalnızlığına tanık oluruz.

Çiçeklerle Süslü Hasır Şapka

“Sahneye piknik giysileriyle hanımlar ve beyler, dans ederek girerler. Aralarında İhsan, yalnızdır; şaşkın şaşkın çevresine bakınır. Müzik devam eder” (İleri, 2015, s. 36).

Cahide, piknik alanında ağaçların gölgesinde bir salıncakta sallanırken yanına tütün ticareti ile uğraşan İhsan Bey gelir. İhsan’ın ağzından işitilen ilk cümleler âdeta Cahide’nin hayatına yönelik bir çıkarım mahiyetindedir. “Aman dikkat edin hanımefendi, düşeceksiniz! Lütfen, fazla hızlı sallanmayın.” (İleri, 2015, s. 36)

⁸ Parfün; parfüm.

⁹ Yazarın, mavi-mor şişeli bir parfümü sanatçının ispirto ile olan münasebetini hatırlatması amacıyla kullanmış olması muhtemeldir.

ifadeleri hayatı çok hızlı yaşayan Cahide Sonku'ya bir nasihat ve olayların gidişatına yönelik kuvvetli bir sezdirme unsuru mahiyetindedir.

Cemil Şevket, bu sahnede Cahide'nin başındaki tacı çıkarmış ve bu kez “yapma çiçeklerle süslü kocaman bir hasır şapka” (İleri, 2015, s. 35) takmıştır. Nesne ve eşyanın anlam olarak aktarımı, psikolojik bir olay ve iç dünyadaki gerçekliğin estetize edilmiş bir dışavurumudur. Görünen dış dünyayı anlatmak yerine yazarın tercihi, belli anlamlar yüklediği nesneleri ve eşyaları kullanmaktan yanadır. “Nesnenin, yine aynı nedenlerden ötürü, özellikle kahramanların psikolojisini yansıtmaya yarayan bir *leitmotif* olarak belli aralıklarla görünür olması da söz konusudur. Bu, nesnenin psikolojik işlevini imler” (Issı ve Bolat, 2018, s. 15). Öyleyse tekrar eden nesnelerin kahramanın psikolojisini yansıttığı ve ruh tahlili olarak kullanılabilirdiği söylenebilir. Lâkin sadece tekrar eden nesnelerin psikolojik işlev yüklenmediğine de değinmek gerekmektedir. Kimi zaman da nesneler, kahraman için önem arz eden ve onlara özel anlamlar yükledikleri şeyler olarak karşımıza çıkar. “Yapma çiçeklerle süslü kocaman bir hasır şapka” ifadesinde geçen “yapma çiçekler” kavramı, Cahide'nin hayatı için bir dönüm noktası olduğunun, yeni bir bahar havasının yaşanacağını sembolü iken *yapma* ifadesi; bu baharın sahte, yapmacık ve gelip geçici olduğunu ifade eder. Yine aynı zamanda “kocaman hasır şapka” ile “gölgede bir salıncak” kavramları da Cahide'nin tiyatrodan, sinemadan, ışıklardan kaçıp korunması ve gölgeye sığınmasını temsil etmeleri amacıyla sembolleştirilmiştir. Bünyesinde bu anlamları taşıyan nesneler, psikolojik bir işleve sahiptirler.

Cahide bu kez ciddi bir ilişki yaşamak ister. Artık gelip geçici ilişkiler yaşamaktan yorulmuştur. İhsan âdeta onun aradığı insandır. Hem zengin hem statü sahibi aynı zamanda da çevresi tarafından itibar edilen bir kimse olarak karşısına çıkar. İhsan'ın da Cahide'ye karşı hayranlığı söz konusudur. “Tam aradığım kadınsın. Herkes senin güzelliğini, ihtişamını konuşmalı, seni görmeye evime gelmeli. Evime gelecekler tabii ekâbir¹⁰ takımından olacak” (İleri, 2015, s. 37). İhsan'dan işittiğimiz bu cümleler eşya/nesne kavramı üzerine yeni ve farklı bir boyut teşkil eder. Kadın, âdeta bir süs eşyası gibi tasvir edilir ve kadının evdeki yeri, bir eşyanın kapladığı yer gibi verilir. Bir gösteriş ve iktidar sembolü olarak nitelendirilen kadın, İhsan açısından egoist bir bakış açısıyla kendi gücünün, zevk anlayışının, güzellik algısının bir nesnesi olarak gösterilir. Kadınların tablolara ve heykellere benzetildiği, plastik bir güzellik algısının ortaya çıkarıldığı tasvirlerle Selim İleri'nin kaleminde rastlamak mümkündür. İhsan Bey'in mücevherle süslediği Cahide, artık sanatı ve sahneyi geride bırakma kararı alır. Bu bölümde dikkat çeken unsurlardan biri, Cahide'nin düğün sahnesidir. Cemil Şevket, Cahide'yi “Cahide, İhsan Bey'in bütün ısrarlarına

¹⁰ *Ekâbir*, kelime anlamı olarak temelde “büyükler, devlet büyükleri, ileri gelenler” anlamlarında olmakla birlikte “kendini beğenmiş kimse” anlamına da gelmektedir.

rağmen gelinlik giymedi. Bununla birlikte devasa çiçek sepetleri arasında lâhudi¹¹ bir güzelliği vardı.” (İleri, 2015, s. 41) şeklinde betimlerken kadını sanki Yunan mitolojisinin Tanrıça heykellerine, mistik güzellerine benzetir. Bu da kadının bir eşyaya/nesneye dönüştüğünün ve sergilenmek, izlenmek amaçlı bir güzellik objesi olarak kullanıldığının göstergesidir. Eşyanın, nesnenin ve güzellik objesi kavramlarının süjeye/kadına yüklendiği bu cümleler, içerdikleri derin manalar bakımından önemlidir. Yazarın kullandığı tasvirler, nesnenin cansız bir varlık iken canlı bir varlığın bedeninde tekrar şekillenip onun nesneleşmesine, nesneleşmiş kahramana dönüşmesine örnektir.

Cahide, kendi düğününde tanıştığı bir subayla herkesin şaşkın bakışları eşliğinde sahneden çıkar, perde ağır ağır kapanır ve böylece birinci perde son bulur.

Oyunun ikinci perdesinde Cahide ile İhsan’ın ilişkilerinde yaşadıkları sorunlar dile getirilir. İhsan’ın şarkıcı bir kız ile olan münasebeti, Cahide’nin artık sahnelerden uzak kalışı, fotoğraflarının sadece eski mecmualarda kalmış olması, ilgiyi kaybetme korkusu, güzelliğinin unutulması onu sorunlu dönemlerin içine sürükler. Belki de gerçek mutluluğu aradığı bir dönemde karşısına genç bir adam çıkar ve bu adama yönelik dile getirdiği “Mutluluk... Biz ‘saadet’ derdik. Sizin için mutluluk bunlar olmalı. Zira biz, iyi kötü sanatkâr olmaya çalışmıştık.” (İleri, 2015, s. 50) ifadelerinden gerçek mutluluğun “sanatı lâıkiyla icra etme” anlamına geldiği söylenebilir.

Genç Adam ile tek gecelik bir ilişki yaşayan Cahide, sabah olduğunda pürtelaş, genç adama gitmesini söyler. Genç adamın ürkek ve kararsız tavırları karşısında “Sahi, ücretin ödenmedi. (Boynundaki inci gerdanlığı çıkarır, Genç Adam’a doğru fırlatır.) Yeter mi?!” (İleri, 2015, s. 52) cümlelerini dile getirir. Cahide’nin o zamana kadar yaşadığı ilişkiler göz önüne alındığında; ilişkilerin başlangıcında ve bitişinde eşyanın ehemmiyeti dikkat çeker. Cahide, erkekler tarafından verilen ve onlara farklı değerler yüklediği eşyalara alışıktır. Bir ilişki yaşanması için eşyanın gerektiği yine bu ilişkinin bitirilmesi için de eşyanın olması gerektiği, ona yaşamı boyunca karşısına çıkan kişiler tarafından öğretilmiştir. Yazar, burada da “inci gerdanlığı” eşyanın maddi boyutunu ön plana çıkarmak için kullanmıştır.

Bir süre sonra sahneye ve sinemaya geri dönmek isteyen Cahide, bir film şirketi kurar ve kendi filmlerini çekmeye başlar. Zeki Çağlayan¹² ile *Ölümsüz Şarkı*¹³ isimli filmi çeken Cahide, bu film ile gişe rekorları kırar. Hayatına tekrar bahar

¹¹ Lâhudi, kelime anlamı olarak “Tanrısal” demektir.

¹² Zeki Müren.

¹³ 1953 yılında Zeki Müren tarafından bestelenen *Beklenen Şarkı* adlı eser ile aynı adı taşıyan filmin yönetmen ve yapımcı koltuğunda Cahide Sonku oturur. Film aynı zamanda Zeki Müren’in ilk sinema deneyimidir. Bu filmle, Zeki Müren’i sinema dünyasına tanıtan Cahide Sonku olur. Selim İleri, eserini yazarken filmin adını değiştirerek *Ölümsüz Şarkı* olarak kullanmayı tercih eder.

gelmiş gibi görünen Cahide'nin film kasetlerinin çoğu, çıkan bir yangın sonucunda kaybedilir. Çevresi tarafından artık tamamen bitmiş, tükenmiş olarak görülen Cahide'nin kalabalıklar içerisindeki yalnızlığı başlar. Cahide'nin bu olaylar üzerine ayna karşısında söylediği şu sözler düşündürücüdür: “Bu şapka, bu eldivenler, bu elbise... Hiçbiri benim değil. Bunlar benim değil.” (İleri, 2015, s. 66). Ayna kavramı, üzerinde herhangi bir obje ya da süjenin yansıması olmasa bile ayna olarak tanımlanır. Önemli olan aynanın kendisi değil onun üzerinde yansıyan obje veya süjenin görüntüsüdür. Öyleyse bu cümlelerden hareketle diyebiliriz ki Cahide, kimi zaman bu aynadan hayranlıkla kendisini izlerken kimi zaman da gerçekçi bir bakış açısıyla izler. Ayna onun içinde bulunduğu durumu görmesi için bir araç, eşya, yansıtıcı nesne olarak kullanılır. Aynanın bir bellek olduğunu, insanın belleğindeki görüntülerin yansıması olduğunu düşünürsek Cahide de bu aynaya bakarken bazen net ve gerçekçi bir şekilde, bazense bir tül ardındaki gerçekliğe bakar gibi kendisine bakar ve görmek istediklerini görür.

Uçuk Renkli, Hırlım Pırtım, Tül Bir Tuvalet

Herkes tarafından unutulmuş Cahide, artık sadece figüranlık yapar. Eski görkemli elbiseleri, şanın ve şöhretinin simgesi olan mücevher takıları yoktur. Cemil Şevket, oyunun sonlarına doğru yine muhabir kimliğinde Cahide ile röportaj yapar. Cahide'nin hayatına giren erkeklerin tavırlarından, onun maddiyata bakışından, tiyatro sanatçıları arasındaki kıskançlık duygusundan, yitip giden güzelliğinden ve çevresindekilere duyduğu nefretinden bölümler sunulur.

Cahide, bu sefer hayatının oyununa çıkar ve bu oyunda “uçuk renkli, hırlım pırtım, tül bir tuvalet” tercih eder. Bu tuvaleti “şahsi hayatımın elbiselerinden biri” (İleri, 2015, s. 68) olarak tanımlar. Cahide için sahnelerde rol gereği giydiği elbiseler artık geride kalmıştır. Kendini, kişiliğini, ruh dünyasını yansıtan ve ondan bir parça gibi görünen elbiseyi giyer. Bu elbise, psikolojik işleve sahip bir nesne mahiyetindedir. Böylece eşyanın/nesnenin insan ruhunu yansıtıcı özelliği ön plana çıkarılır.

Sanatçının biyografisinden hareketle yazılan meyhane köşesinde ödül alma sahnesinde Cahide ödülünü takdim etmek isteyen eleştirmenden ödül yerine para ister. Eleştirmenin parayı niçin istediği sorusu üzerine: “Meyhane parası! İki kadeh ispiroto, küflü peynir, kokmuş ciğer parası!” (İleri, 2015, s. 72) cevabını verir. Parayı alan Cahide, Cemil Şevket'e Londra'da bir pavyona gitme teklifinde bulunur ve sahne bir anda Londra'ya geçer. “Cahide bir plak koyup gramofonun kolunu çevirir: Eski, cızırtılı bir tango başlar. Sahneye Deniz Subayı girer. Kalabalığı açarak Cahide'ye yaklaşır” (İleri, 2015, s. 74).

Son sahnede Cahide ile Deniz Subayı dans etmeye başlar. Fakat bu, normal bir dans değildir. Bu; Cahide'nin hayatının son dansı, son hüsrans tango sudur. Cahide, Deniz Subayı'nın kolları arasında ölür, geri planda tango devam eder ve perde ağır ağır kapanır.

Kurgusal ilerleyişine dikkat edildiğinde metnin nesneler üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle çoğu yerde sıklıkla tekrar eden *ispirto şişesi*; metnin ana unsuru, nesnesi boyutundadır. Olayların başlangıcında kendi mahiyetini hissettiren bu nesne, metnin sonuca bağlandığı bölümde de kendisine yer bulmuştur. Buradan hareketle *ispirto şişesi* nesnesinin *kurgu belirleyici* bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Cemil Şevket'e Dair Birkaç Söz

Cemil Şevket, tiyatro eserinin birçok yerinde farklı kimliklerle görülmektedir. Kimi zaman bir muharrir, kimi zaman bir muhabir olarak karşımıza çıkan Cemil Şevket; yer yer bir yönetmen, bir eleştirmen ya da halktan bir kişi kimliğine bürünür. *Bir oyuncunun birden fazla karakteri canlandırması* özelliği olarak karşımıza çıkan bu durum, Selim İleri'nin etkilendiği Bertolt Brecht'in *epik tiyatro* anlayışından ileri gelmektedir. Bu özellik aynı zamanda postmodern (üst kurmaca) metinlerde de karşımıza çıkan bir özelliktir. Yine Cemil Şevket tarafından yazılıyormuş gibi hissettirilen oyuna okuyucunun dâhil edilmesi, bizzat yazılışına şahit olma durumu söz konusudur. Cemil Şevket'in Cahide Sonku'nun hayatındaki kişilerin yerine geçtiğini söylemek de mümkündür. Bazı kişi, eser ve yer adları kısmen değiştirilerek anıştırmalar yoluyla Cahide'nin hayatında yer eden Muhsin Ertuğrul, Haldun Taner gibi isimler çağrıştırılmıştır. Bazen de Cahide'yi gazetedeki köşelerinde acımasızca eleştiren köşe yazarlarından birisi olmuştur Cemil Şevket. Hatta bazen yazarın kendisinin de Cemil Şevket karakterinin yerine geçtiği söylenebilir. Daha sonraki yıllarda Selim İleri, Cemil Şevket karakterine yine bir muharrir kimliğinde *Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver* (1997) adlı eserinde de yer vermiştir.

Sonuç

Selim İleri, yakın dönemde yaşamış olan tiyatro ve sinema sanatçısı Cahide Sonku'nun hayatına yönelik kaleme aldığı tiyatro eserinde sanatçının yükseldikçe alçalan sanat hayatının ve şahsî hayatının bir portresini çizer. Bunu yaparken yer yer alaycı, yer yer gerçekçi bir üslup kullanır. Cahide Sonku'nun sanatına, aşk hayatına, onun düşünme biçimine, tercih ettiği yaşam koşullarına atıfta bulunur. Cahide Sonku'nun hayatından izleri kurmaca bir yöntemle sunarken onu eşya/nesne ile bütünleştirir. Eşyaya gündelik hayat içerisindeki alışlagelen anlamlarından farklı anlamlar yükleyerek eşya üzerinden mekânı, değişimi, dönüşümü, kültürü ve hayatı yansıtır.

Yazarın oyunun başlangıcında kullandığı sahne ve eşya tasvirleri, Cahide Sonku'nun hayatındaki zıtlıkları ve yaşadığı iç çatışmayı gösterme amaçlıdır. Maddiyata dayalı bir nesne olan *para* unsurunun varlığının ve yokluğunun insan üzerindeki etkilerine değinen yazar, metnin ilerleyen bölümlerinde de maddiyatı sıklıkla kullanır. Metinde *kurgu belirleme işlevine* sahip olan *ispirto şişesi* nesnesi, olayların başlangıcındaki nesne olmakla birlikte aynı zamanda metnin

sonuç bölümünde de yer alır. Bu nesne, metnin ana unsurlarından biri olma özelliğine sahiptir. Cahide Sonku'nun tercih ettiği yaşayış biçimini ve psikolojik tahlilini vermesi bakımından önem arz eder.

Selim İleri'nin kahramanına giydirmeyi tercih ettiği ilk kıyafet olan *genç kız işi bir elbise* eşyaya yüklenen anlamlar bakımından dikkat çekicidir. Cahide Sonku'nun *geçmiş zamanlarına yolculuk* manası taşıyan bu eşya, onun psikolojik durumunu okuyucuya/seyirciye aktarmak için bir araç, sembol olarak kullanılmakla birlikte eşyaya *karakter yaratma işlevi* yüklendiğinin de bir göstergesidir. Yazar, kahramanının hayatının önemli noktalarından birinde kullandığı *duvak* sembolü ile eşyaya sosyal bir mesaj yükleyerek kültürün eşya üzerindeki yansımaları, eşyanın insanlar arasında bir köprü olabildiği gibi insanları birbirinden ayırabilen bir engel de olabileceğini gösterir.

Metin boyunca eşyaya farklı anlamlar yükleyen yazar, bu kez *süslü, yıprak bir tuvalet* kavramı ile paranın, statünün, maddiyatın ve gücün yanında unutulmaya yüz tutmuşluğun, eskimişliğin sembolü olarak eşyayı kullanır. Maddiyata dayalı nesne kullanımına *mücevherler* ve *inci gerdanlık* ile devam eden Selim İleri, maddi değer yüklenen eşyaya insanın bakış açısının ne olduğunu ve bu tarz eşyaların insan üzerindeki etkisini yansıtarak insanın eşyaya sahiplenici bir tarzda yaklaştığını gösterir.

Cahide Sonku'nun içinde bulunduğu psikolojiyi göstermek amaçlı kullanılan *taç* nesnesi, onun bir kraliçe gibi görüldüğünün ve kraliçelere özgü özelliklere büründüğünün bir göstergesidir. Bulunulan durumdan başka bir duruma geçişi simgeleyen bu nesne, *hâl değişim işlevine* sahiptir. Modern dünyanın tüketim toplumunda yaşayan bir birey olarak Cahide Sonku'nun ona hediye edilmek istenen *mavi-mor şişeli parfüm* nesnesini değersiz bularak reddetmesi, eşyaya karşı insanın saldırgan tutumunun bir yansıması olarak değerlendirilebileceği gibi eşyanın bir ilişki nesnesi olarak kullanılmasının da somut örneğidir. Selim İleri'nin kullanmayı tercih ettiği eşyalardan bir diğeri de *yapma çiçeklerle süslü kocaman bir hasır şapka* nesnesidir. Bu nesne ile yazar, kahramanı için yeni bir baharın başlayacağını fakat bu baharın gelip geçici olduğunu gösterir.

Nesnelere anlam yükleyerek metne işlevsellik kazandıran yazar, nesnenin alışlagelen anlamı dışına çıkarak bu kez *kadın güzelliğini* somut bir nesne hâline dönüştürür. Kadını *bir biblo, bir heykel gibi gösterilmeye ve sergilenmeye layık bir eşya* statüsüne yerleştirir. Metnin sonunda yazar, Cahide Sonku'ya onun hayatını yansıtan *uçuk renkli, hırlım pırtım, tül bir tuvalet* giydirir. Bu eşya ile de kahramanın ruh hâli verilerek eşyaya *psikolojik bir işlev* yüklenir.

Sonuç olarak çalışmaya konu olan eşya kavramının insanın sosyal ve fiziksel çevresinin bir parçası olarak insandan ayrı düşünülemeyen, insanla ilgili araştırmalara malzeme teşkil eden bir unsur olduğunu söylemek gerekir. Bir karakter çözümlemesi diyebileceğimiz bu eser, eşyanın/nesnenin atmosfer

yaratma, karakter yaratma, kurgu belirleme ve psikolojik işlevlerinin yoğun olarak kullanıldığı bir tiyatro metnidir. Aynı zamanda yazarın maziye ve sanatçıya verdiği değer ile sanata ve sanatçıya karşı tutum ve tavırları bakımından da önem teşkil eder.

Kaynakça

- Bilgin, N. (1991). *Eşya ve İnsan*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Issı, A. C. ve Bolat, T. (Ed.). (2018). *Hikâye Kuran Nesneler*. Ankara: Hece Yayınları.
- Işık, İ. (2013). Ünlü Sanatçılar. *Türkiye Ünlüleri Ansiklopedisi*. Ankara: Elvan Yayınları.
- İleri, S. (2015). *Toplu Oyunlar Ölü Bir Kelebek*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Özgüç, A. (2007). *Peçete Kâğıdındaki Anılar*. İstanbul: +1Kitap Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1977). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türker, C. (2007). *Ne De Olsa Sonbahardı*. İstanbul: Bensenö Yayınları

Elektronik Kaynaklar

- İleri, S. (2012). *Niçin Oyun Yazmıyorum?*, 15.01.2019 tarihinde <http://mimesis-dergi.org/2012/01/selim-ileri-nicin-oyun-yazmıyorum/> adresinden erişildi.

MANAS'IN DÜNYAYA GELİŞİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR DENEME*

*Bilgenur USLU***

Öz: Destan, sözlü anlatım ürünü olarak folklor çalışmaları arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda destan, halkların geleneklerine yön verirken onların yaşayış tarzını da yansıtmaktadır. Destan, bu yolculuğunu gerçekleştirirken tarihin her ögesini bizlere verir. Bu yüzden destanlar, her yönü ile incelenmeye değer bulunmuştur. Kırgızların milli destanı olan *Manas*'ın anlam evrenini incelemek, yardımcı ve engelleyici öğelerden birer sonuç çıkarmak bu çalışmanın asıl amacıdır. Özellikle destan içindeki karakterlerin yönünü belirleyen unsurları çeşitli yöntemler ile incelemek, bu noktada önem arz etmektedir. Çünkü destana yön veren kahramanın doğuşu, sadece fiziksel değil kültürel olarak da birçok motife işaret eder. Bu çalışmada *Manas Destanı*'nın belirlenmiş bölümüne göstergebilim açısından bakılarak, kahramanın ve olayların bir çerçeve içinde incelenerek çözümlenmesi amaçlanmıştır. Kahramanımız *Manas*'ın doğuşuna göstergebilim kuramı ile bakılacak ve *Manas*'ın dünyaya gelişi, bu bakış açısıyla yorumlanacaktır. Genel kalıplar olarak Paris Göstergebilim Okulu diye anılan Algirdas Julien Greimas'ın ve Ferdinand Saussure'un yöntemleri benimsenmiştir. Bu çalışma, ana kahramanın doğuş mücadelesi üzerinde duracaktır. Çalışmamızda Sagimbay Orazbakov tarafından ulusal duyguları daha iyi bir şekilde aktarabilmek için hazırlanan ve başarılı bir şekilde rivayet edilen *Manas Trilogiası*'nın Abdülkadir İnan tarafından derlenen metni ele alınacaktır. Bunun yanında göstergeleri daha etkili biçimde göstermek için Cusup Mamay varyantından da yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Manas*, göstergebilim, destan, Greimas.

A Semiotic Essay on the Birth of Manas

Abstract: Epic holds an important place among folkloric works as a product of oral expression. At the same time, the epic reflects peoples' traditions and their way of life. In carrying out 'this journey', the Epic provides us every element of history. Thus, every aspect of epics were examined. The main purpose of this study is to investigate the universe of meaning in *Manas*, the national epic of the Kyrgyz and to draw conclusions from the auxiliary and preventive elements. Especially, it is important to examine using various methods, the elements that determined the direction of the character development in the epic since the birth of the hero who leads the epic points to many motives not only physical but also cultural. Considering the semiotics of the chosen part of the *Manas* epic, this study, aims to analyze the hero and the events within this frame. Thus, the birth of our hero, *Manas*, will be analyzed and interpreted based on the semiotic theory. The paper will follow the methodology of Algirdas Julien Greimas and Ferdinand Saussure,

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 22.03.2019 - 11.12.2019

** Öğr.Gör., İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, Türkiye. bilgenur_uslu@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3256-181X.

representatives of the so-called Paris Semiotics School. In our study, we will utilize the annotated edition of Sagimbay Orazbakov's *Manas Trilogy* compiled by Abdulkadir Inan. In addition, Cusup Mamay variant will be used to show more effectively the indicators.

Keywords: Manas, semiotics, epic, Greimas.

Giriş

Tarihin çeşitli devirlerinde farklı coğrafyalarda büyük devletler kurmuş olan Türk milleti, tarih boyunca geniş coğrafyalara dağılmıştır. Türkler; doğu-batı, kuzey-güney demeden dünyanın her noktasında bulunmuşlar ve hayatlarını devam ettirmişlerdir. Orta Asya Türk boylarından olan Kırgızlara ait *Manas Destanı*, dünyanın en köklü ve en uzun destanı sayılmaktadır. Bu uzunluğun ve köklülüğün sonucunda günümüze kadar gelebilen elliden fazla varyant olmuştur. Manas Destanı hakkında sayısız çalışma yapılmış; kimi zaman irdelenmiş kimi zaman ise içindeki motifler, sosyokültürel özellikler açısından incelenmiştir. Bu destanın *Manas*, *Semetey*, *Seytek*, *Alımsarık* ve *Kulunsarık* olmak üzere beş dairesi mevcuttur. Türklük bilinci açısından S. Orozbekov'un varyantı, diğerleriyle kıyaslandığında öne çıkmaktadır. Aynı zamanda Manas'ın doğuşu, bu varyantta daha çok işlenmektedir.

Bu çalışmada elliden fazla varyanttan Orozbekov'un üzerinde çalışıp, Abdülkadir İnan'ın derlediği metnin *Manas'ın Doğuşu* adlı bölümü ile yine Orozbekov'un özgün metni incelenecektir. Diğer varyantlara göre değişiklik gösterebilmektedir. Göstergebilimsel çözümleme; anlatının iç dünyasındaki Manas'a göre yapılacak, destanın anlatıcısı dikkate alınmayacaktır.

Çağdaş eleştiri kuramlarından biri olan göstergebilim, metni daha açık ve anlaşılır hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Bu yöntem, metnin içinde geçen her kelimenin bir anlam evreni mevcut olduğundan, metnin incelenmesi ve hatta içindeki yapının daha anlaşılır olması açısından önemlidir. Özellikle bu yöntemi tarihî metinlere uygulamak, ufuk açıcı olacaktır.

Çözümleme yaparken izleyeceğimiz yol; Manas Destanı'nın sınırlanmış bölümündeki göstergebilimsel öğeleri ayrıştırmak, kullanılan kelimelerden hareketle destanın anlam evrenine girmektir. Bu ayrıştırmayı göstergebilimin önde gelen isimlerinin metotlarıyla gerçekleştireceğiz. Metotlardan ilki, Greimas'ın *eyleyenler modeli* olacaktır. Greimas, metnin yapısını incelerken ilk işin metni kesitlere ayırmak olduğunu söyler. Kesitler daha sonra anlamsal ve yapısal düzlemde yorumlanacaktır.

Göstergebilim ve kavramları hakkında bilgi verildikten sonra destanlardaki kahramanların doğuşları hakkında bilgiler verilecek, bazı sözcükler irdelenecektir. Destanın tümüyle ilgili anlatı izlenceleri mevcut olsa da biz Manas'ın doğuşunu karakterler açısından irdelenmeye değer bulduk. Manas'ın

doğuşunun Kırgız coğrafyasına getirdikleri ve götördükleri çalışmamızda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Destan anlatıcısının metnin doğuş yapısını inşa ederken bıraktığı anlam boşluklarını irdelemek ve metni farklı okumaya çalışmak, makalemizin bir diğer amacıdır.

1. Kuramsal Çerçeve ve Giriş Gözlemleri

1.1. Destan Türü ve Manas Destanı

Destan kelimesi, “Kahramanlık öykülerine verilen ad” ve “Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlar ile ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope” olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr, 21.09.2019). Destan türü, Türkoloji'nin en çok üzerinde durduğu ve incelediği alanlardan birisidir. Çünkü destanlar, bir sözlü edebiyat ürünü olarak kültürün taşıyıcısı konumundadırlar. Gelenek ve göreneklere açık bir şekilde içinde barındıran destanlar, oldukça zengin ve incelenmeye değer metin türleridir. Genellikle bir toplumun savaşı, kültürü, geçiş dönemleri ve varoluş mücadelesi üzerinde duran bu tür, yüzyıllardır varolan kültür unsurlarını içerisinde barındırmaktadır. Özkul Çobanoğlu, *destan* terimine ve bu terimle ifade edilen örneklerin çeşitliliğine dikkat çekmektedir. Aynı zamanda destanların kendi içerisinde çeşitlendiğini ve farklı isimlerle anılması gerektiğini de söylemektedir. Çobanoğlu'nun destan tanımı şöyledir:

Yeryüzünün ve kâinatın oluşumuna, kaostan kozmosa dönüşüm sürecine dair geleneksel dünya görüşlerinin ilk verileri olarak tanımlanabilecek olan mitlerden sonra ve çoğunlukla onların gölgesini ve çizgilerini bir çerçeve olarak taşıyan gerek kahramanların ve gerekse olayların akışıyla birlikte tarihe ait zamanlarda oluşmuş olayların hikâyesi inancıyla sözlü kültür ortamında ve yüz yüze bir iletişim bağlamında teatral çizgilere sahip bir biçimde anlatılıp nakledilen en geniş anlamıyla kahramanlık ana teması taşıyan eserdir (Çobanoğlu, 2003, s. 15).

Millî destan türünün örneklerinden biri olan Manas Destanı, yukarıda da bahsedildiği gibi bir öneme sahiptir ve bu yüzden araştırmamızın konusu olmuştur. Manas'ın doğuşunu incelemek ve konuya göstergebilimsel bir çerçeve çizmek, bu alan için önem taşımaktadır. Çünkü destanlar, içerik itibarıyla birer kahramanlık öyküsüdür. Bu kahramanlar genellikle olağanüstü şartlarda ve olağanüstü şekillerde doğmaktadırlar. Doğuş, neredeyse destanın tüm gidişatını belirlemektedir. Bu bağlamda Manas, olağanüstü doğuş temasıyla dikkat çekmektedir. Manas'ın dünyaya gelmesinde yönlendiriciler ve gelenekler de büyük önem taşırlar. Çalışmamızın uygulama bölümüne geçmeden önce çalışmanın teorik zeminini oluşturan göstergebilimi kuramını incelemek yerinde olacaktır.

1.2. Kuramsal Çerçeve

Edebî dilin incelenmesi ve aynı zamanda okurun bir sanatsal metinden ne derece anladığı, tarihten günümüze dek irdelenmiştir. Geçmişte oluşturulmuş metinlerle birlikte Antik Çağ'dan bugüne sanat eserleri, anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Platon, Aristo gibi büyük düşünürler bu konu üzerinde düşünmüşlerdir.

Göstergebilim, metnin anlamlandırılmasını bilimsel bir metot hâlinde gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda metne duyuşal betiler ile değil de bir fenbilimi titizliği içinde bakmaktadır. Eski çağlardan 19. yüzyıla kadar düşünürler, çeşitli sorularına farklı şekillerde yanıtlar bulmaya çalışmışlardır. Buldukları yanıtlar ile çeşitli edebiyat metinleri üzerinde yorumlama yapmışlar; metnin yapısını incelemişlerdir. Bunun yanı sıra sorularının cevaplarını metnin içinde değil de yazarın dünyasında aramaktadırlar. Moran'a göre ise sanatçı, sanatı ya duygu anlatımı olarak düşünüp sanatçıyı merkeze alır ya da sanat, dış dünyayı yansıtır diyerek edebiyatı açıklamak için tarihe, sosyolojiye ve politikaya yönelmektedir (Moran, 1994, s. 12).

Göstergebilim (*semiotics*), bir metni dilbilimsel ve anlabilimsel olarak derinlemesine inceleyen çağdaş bir eleştiri kuramıdır. Bu eleştiri kuramı, metnin yapısını ve anlam düzeyini daha iyi belirlemek açısından geliştirilmiştir. Mehmet Rifat, göstergebilimin doğal diller dışındaki dizgelerin anlamsal yapısını araştıran bir bilim dalı olduğunu düşünür (Rifat, 1990, s. 23). Saussure, bu kuramı ortaya atmadan önce dilbilim çerçevesinde eksiklik hissettiğini belirtmiştir. Rus biçimcilerin benimsediği “Yapısalcılık” kavramı da kaynağını Saussure'den almaktadır. Kendisinin dilbilim için öne sürdüğü görüşler o zamana kadar benzeri olmayan görüşler olmuştur. Kendisinin görüşleri günümüzde hâlen kullanılmaktadır. Alanına ilgiyle yaklaşan Saussure'ün görüşleri şu şekildedir: “Dil bir sistemdir ve sistem içerisindeki tek tek birimlerin kendi başına anlamı yoktur. İnsan için önemli olan sözlü dil yetisi değil bir dil kurma, ayrı ayrı göstergelerden örülü bir dizge yaratma yetisidir” (Saussure, 1998, s. 39).

İlerleyen yıllarda Saussure ile Peirce de bu anlamda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Onun görüşleri daha çok mantık çerçevesine dayanır. Daha sonra Propp ve Greimas, göstergebilim alanında ufuk açarlar. V. Propp, masallar üzerine çalışmalarını sürdürür ve masalların temel yapısının kişinin eylemleri olduğunu öne sürer. Greimas'ın bu bilim adamları içinde ayrı bir yeri vardır. O, göstergebilimini özerk bir bilim hâline getirmiştir. Greimas'ın eleştiri biçiminde nesneler arası karşıtlık/özdeşlik bağıntısı bulunur. Bu iki düzlem de gösteren ve gösterilenle şekillenir. Greimas, hikâye içinde eylem gerçekleştiren her özneyi isimlendirmiş, bir kuram çerçevesinde metotlarıyla çözümlemeye çalışmıştır. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak, çevresel verilerden yararlanarak salt metne ulaşmaya çalışır. Türk dilbilimcilerinden Mehmet Rifat, Greimas ve bazen de Rus biçimcilerine dayanarak metinleri kesitlere ayırıp tahlil eder. Greimas'ın başlı

başına bir okul olduğunu düşünür (Erkman, 2005, s. 26). Tahsin Yücel ise *Yapısalcılık* adlı kitabında Vladimir Propp için şöyle der:

Rus halk masallarında otuz bir işlev saptayıp kişilerin bu işlevlere göre eylem alanlarıyla tanımladıklarını kesinledikten sonra söz konusu masalları yedi tür kişi içeren bir anlatı olarak tanımlar.(...) Greimas ise işi eyleyen sorunu olarak ele almaktadır (Yücel, 2005, s. 108).

Bu söyleme göre eylemi gerçekleştiren kişi, hikâyeyi de şekillendirecektir. Greimas, Propp'un metodunun sonuçlarını geliştirir. Göstergebilim, metnin doğru yorumlanması için bir mucize niteliğinde olmuştur. Edebî metin, teorik bir zemine oturtulmuştur. Böylece metnin anlam evreni, sadece genel bir gözlem ile değil ayrıntılı biçimde analizler çerçevesinde incelenmiştir. Biz, çalışmamızda Greimas'ın metodik yaklaşımından yararlanacağız.

2. Yöntem ve Metnin Çözümlemesi

Manas Destanı'nın anlam evrenine ulaşmayı çabalayan bu çalışmada doküman incelemesi yapılmış ve çalışmamıza en uygun varyantlar bulunmuştur. Göstergebilimsel inceleme açısından metnin anlaşılabilir özellikte olması çalışmamızda bize kolaylık sağlayacaktır. Belirlenmiş bölüm aralığı kendi içerisinde incelendikten sonra kesitlere ayrılmıştır. Greimas'ın çözümleme yöntemine göre ilk yapılması gereken, metni daha iyi kavrayabilmek için metnin kesitlere ayrılmasıdır. Bu kesitleri bir olayın başlangıcı-sonu ya da tiyatro perdesinin kapanması gibi düşünebiliriz. Çalışmamızda izleyeceğimiz yollar ve kesitler, bir edime bağlı olarak gelişecektir. Durum incelemesinde *edim*, göstergebilimin tabanını oluşturmaktadır. Her anlatı metni bir başlangıç durumunu, bir bitiş durumunu ve birinci durumdan ikinci duruma geçişi sağlayan dönüştürücü edimi gerektirir.

3. Manas'ın Doğuşu ve Göstergeler

3.1. Manas Destanı'nın Adı Üzerine

Okurun destan (epic) ile ilgili ilk izleniminin oluşmasında başlığın büyük etkisi mevcuttur. Destan, bunun yanında metnin türü olarak da okuyucu üzerinde etkilidir. *Destan* kavramıyla birlikte okur, izlenimini ve anlam evrenini bu kurallara göre ayarlamaktadır.

Türkçeye *destan* olarak geçen kelimenin kökeni Farsça *déstān*'dır. Destanlar, bir milletin tarihî geçmişini anlatırken sadece bunu yapmakla kalmaz aynı zamanda bir milletin ya da bir toplumun kültürünü, örf ve adetlerini de yansıtır. Bunların dışında toplumların renk kullanımından giyinme ve yeme-içme alışkanlıklarına kadar geniş bir kapsamda okuyucuyu bilgilendirebilir. Günümüzde destan kavramı, bilinen tarihî devirlerde toplumların başlarından geçmiş büyük bir savaşı, afeti ve milleti zor durumdan kurtaran kahramanın hayatını anlatan epik eserler ile saz şairlerinin, sosyal, tarihî ve mizahî konularda söyledikleri

manzumeler olarak anlaşılabilir (Kaya, 2006, s. 105). İnceleyeceğimiz metnin başlığının epik türde olması, okuyucuya bir kahramanlık mesajı vermektedir ve destan kavramı, okuyucunun ilk göstergesini bulmasında etkili olmaktadır. Köprülü'ye göre bu destana daha sonradan Nogay ve Kalmuk halklarının menkıbeleri de girmektedir (Köprülü, 2004, s. 184). Bu hususta Manas, destan özelliklerinin tümünü bünyesinde barındırmaktadır.

Destan kavramının çağrışım alanına baktığımız zaman aşağıdaki şemayı görebiliriz:

Şekil 1

Okurun ilk görevi, destanın adını okuduğunda başlayacaktır. Çağrışım alanı, okuyucunun başlığı okumasından itibaren oluşmaktadır ve okurun beklentisini düzenlemektedir. Metnin tümü (izlem) oluşurken, bu ad dikkate alındığında Manas'ın doğuşunun irdelenmesi çalışmamız açısından gerekli olacaktır. Yazınsal metinlerin fiktif olması nedeniyle bir muamma olması okuyucunun aklında var olsa da okur, çağrışım alanından yararlanır ve düş gücünü buna göre hazırlar. Çağrışım alanının aynı zamanda bir gösterge olduğu da söylenebilir.

3.2. Manas'ın Dünyaya Gelişinde Yüzey Yapı ve Unsurlar

Giriş, gelişme ve sonuç gözlemlerini daha iyi anlamak ve kahramanımızın doğuşuna hakim olmak için metni tamamıyla yansıtmak sağlıklı olacaktır. Manas'ın dünyaya gelişi, Abdülkadir İnan'ın hazırladığı metinde şu şekilde kısaltılarak anlatılmıştır:

Cakıp'ın büyük derdi çocuğunun yokluğu idi. Bir gün bu derdini şöyle anlatıyordu: 'Her cinsten hayvan sahibi oldum. Mal mülkümde beş paralık haram yok. Fakat elimden tutup ölümünden sonra 'Vay babacığım!' diye ağlayacak, yüzünü parçalayacak bir evladım yok. Ne talihsiz, bahtı kötü adam imişim!' diye gözyaşlarını tutamadı, hıçkırığa hıçkırığa ağlamakta devam etti.

Büyük hatun Çıyırđı kocasının ağladığını görüp ‘Sana ne oldu? Ne sırrın var? Söylesene!’ diye sordu. Cakıp dedi: ‘Seninle evlendiğim, tam on dört yıl oldu. Sen belini sağlam bağlamadın, bir çocuk doğurmadın. Mezarlı yerleri, yatırıları ziyaret edip elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin. Çocuksuz kadın, dul kadın, kısır kadın, odun olmaktan başka bir faydası olmayan meyvesiz ağaçtır.’ dedi. Bu sözlerle karşı ne diyeceğini bilemeyen Çıyırđı kadın odasına gidip başını yastığa koyup ağladı ve nihayet uyudu.

Yanında yatan Cakıp biraz sonra uyanıp Çıyırđı'yı da uyandırıp gördüğünü düşünüyü anlattı. Yine Cakıp'ın ikinci karısı Bakdevlet de bir düş gördüğünü ve düşleri yordurmak için düşün ziyafet yapmak gerektiğini söyledi.

Cakıp gördüğü rüyayı tabir ettirmek için ziyafet hazırlattı. Atlar, develer, koyunlar kesti. Ulu toy kıldı. Bayyegit adlı bir ihtiyar Cakıp ve Bakdevlet Hatun'un gördükleri düşün manasını açıkladı. Bu rüyaya göre ‘Çıyırđı Hatun bir erkek, bir kız doğuracak. Bakdevlet Hatun da ikiz erkek çocuk anası olacak.’ dedi. Cakıp bu tabirleri duyar duymaz sevincinden ağladı.

Bu ziyafetten bir müddet sonra Çıyırđı Hatun her türlü yemekten tiksinti duyarak hiçbir şey yemez oldu. ‘Pars yüreği yemek istiyorum.’ diye tutturdu. Aradılar, taradılar, nihayet bir avcının öldürdüğü parsın yüreğini bulup yedirdiler.

Çıyırđı Hatun dokuz ay sonra bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bakdevlet Hatun ise ikiz erkek çocuk anası oldu. Cakıp Bey'in sevincine payan yoktu (İnan, 1992, s. 6).

Manas'ın doğuşunun anlatımında ilk sözceden itibaren Cakıp'ın bir şikayeti mevcuttur. Bu şikayet durumu okuyucuya aktarılırken zaman ve uzamdan bahsedilmemektedir. Sadece uzun zamandır çocuk sahibi olmadığı anlatılır. Biz zaman ve mekân hakkındaki bilgiyi, metnin geri kalanından (diğer kesitlerden) biliyoruz. Bunun haricinde metinde bulunan olağanüstü göstergeler de bize metin hakkında çok şey söylemektedir. Zaten başlıca bir olağanüstü gösterge sayılan Manas'ın doğumu, ayrıntılarıyla ele alınmalıdır. İnan'ın ele aldığı metinde olağanüstü göstergelere dikkat çekmek gerekirse Manas'ın kahramanlığının daha başlamadan ebeveynlerinde bir olağanüstülük yarattığını söyleyebiliriz. Cakıp, on dört yıldır çocuk sahibi olamadığından dert yanmaktadır. Bunu yaparken de özellikle “her türlü mala ve mülke” sahip olduğunu vurgular. Cakıp'ın sözlerindeki bu vurgulardan biz bu on dört yılın, toprak kurup daha çok zenginleşmek için kendilerine ve halklarına ayırdıkları vakit olduğunu anlamaktayız. Çıyırđı'nın yıllardır çocuk sahibi olamaması, okurun gözünde zaten bir soru işareti oluşturmaktadır. Manas'ın doğumunun anlatı izlencesinde olay, anne (Ö1) ile baba (Ö2) arasındaki tartışma ile başlar. Bu tartışma edimi de gerçekleştirecektir.

Bunun yanı sıra Cakıp Han'ın Çıyırđı Hatun'u ibadetlerini yerine getirmedeği ve ilahî güce başvurmadığı için suçladığını da görmekteyiz:

Sen belini sağlam bağlamadın, bir çocuk doğurmadın. Mezarlı yerleri, yatırları ziyaret edip elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin. Çocuksuz kadın dul kadın, kısır kadın, odun olmaktan başka bir faydası olmayan meyvesiz ağaçtır (İnan, 1992, s. 13).

Bu söylencede kutlu yerler, elma ve pınarlar göze çarpmaktadır. Göstergebilimsel açıdan bakacak olursak elma, Adem ve Havva’dan beri cinselliği ve doğurganlığı sembolize etmektedir. İlk büyük günah olmasının da Manas’ın doğuşuna etkisi olmaktadır. Aynı zamanda akan su, ırmak ya da herhangi bir dinamik (hareketli) su, yine kadının doğurganlığı ve bereketi ile ilgilidir. Dikkat çeken bir nokta ise Kırgızcada *Çıyır* kelimesinin “patika” anlamına gelmesidir. Patikalar, meyve ve verim açısından zayıftır. *Çıyır* adının buradan geldiği düşünülmektedir. Metnin bu bağlamında bazı zıtlıklara başvurulur. Aynı zamanda *Çıyır*ı; evliyalara gitmemiş, elmalıkta (yerlerde) yatmamıştır. Yani *Çıyır*ı, geleneklere ve inanışlara uygun hareket etmemiştir. Cakıp Han, metin içerisinde bundan şikayetçidir. Tarihî çağlardan itibaren Anadolu sahasında kadınların doğurganlığı, *bereket* olarak algılanmıştır. Şüphesiz Kırgız sahasında da aynısı mevcuttur ve bu zıtlıklar Altay sahası için de geçerlidir. Kadın ve ağaç imgeleri arasında bağlantı kurulmaktadır ve çocuksuz kadın, meyvesiz bir ağaca benzetilmektedir.

Kısırlık	Doğurganlık
Verimsiz	Elverişli
Huzursuzluk	Refah

Şekil 2

Naciye Yıldız’ın Radloff’tan derlediği varyantta ise Manas, elinde kan ile doğar. Bu kanlı doğuşa A. İnan, “Büyük kahramanlar elinde kan tutup doğarlar.” (İnan, 1954, s. 86) yorumunu getirmiştir. Fuzuli Bayat’a göre de olağanüstü kahramanların tıpkı sıradan bir insan gibi dünyaya gelmesi, aynı fiziksel ve ruhsal özellikleri taşıması mümkün değildir (Bayat, 2013, s.148). Naciye Yıldız ise kan ile doğan kahramanların sadece kurtarıcılık özelliği ile değil, kan dökücülerin de kan ile doğduğu yorumunu getirmiştir (Yıldız, 1954, s. 342). Daha sonra Manas daha bebeklikte küremeye başlamaktadır ve kâfirleri yeneceğini söylemektedir. Manas’ın elinde kan ile doğumu şu şekilde gerçekleşir:

Anadan canı düştüğünde
Koyun bağı gibi kara kan
Sağ elinde bulunan,
Göz kapağı yüksek, kaşı alçak
Gözü kızıl, yüzü sarı
Kanlı doğan Er Manas (Yıldız, 1954, s. 17)

Manas'ın doğum izleğinde kan ve yağ vardır. (Bu kan ve yağ, çoğu varyantta yer almamaktadır.) Kan, şüphesiz kahramanlık göstergesidir. Bunun da etkisiyle Manas'ın neredeyse tüm hayatı er meydanında geçmiş, hayatını bir milletin varoluş mücadelesine harcamıştır. Diğer elindeki yağ ise yine bolluk, bereket göstergesidir. Manas, halkını aç bırakmaz ve onları refaha kavuşturur. Manas'ın hayatında ve savaşlarında *kan* ve *yağ* göstergeleri etkili olmuştur. Bu doğum ilişkilerinin niteliğine bakacak olursak:

Yağ	Kan
Bolluk, Bereket,	Savaş, Mücadele, Erlik
Refah, esenlik, tokluk	Düşman için esensizlik, acı ve kasvet

Şekil 3

Bunun dışında Manas'ın doğumunda dikkat edilmesi gereken diğer göstergeler rüya ve duadır. Manas'ın doğuşu, Cakıp'ın duasından sonra bir rüya ile haber edilir.

Rafloff'un varyantına baktığımızda Cakıp Han'ın duasının şu şekilde verildiğini görürüz:

Ey Huda Taala yar olsa!
 Çırçı'nın kurağında
 Erkek bala var olsa
 Bunun belini sağlam boğdursam
 Bu Çırçı'dan erkek bala doğurtsam (Yıldız, 1954, s. 17).

Cakıp'ın Çıyırdı'ya siteminden sonra anlatıya yeni bir eylem girmiştir. Cakıp ve Bakdöölöt'ün düş görmesinden sonra Manas'ın doğuşu başlamıştır ve anlatıya¹ gelen bir *esenlik* söz konusudur. Bu rüya ile birlikte aile içindeki kasvetli hava dağılır. Metin incelemesinde mutlak değişim, bir göstergenin anlatıya girişi ile olur. Okuyucunun metni daha iyi yorumlamasını sağlamak açısından edimi göstermek önemlidir. Mehmet Rifat bu konuyu şöyle özetlemektedir:

Her insanın hem kendi kendisiyle, hem bir başka insanla, hem de dünyayla, değişik düzlemlerde kurduğu ilişkileri en yalından en karmaşığa uzanan bir görünüm içinde sunabilecek anlatılar, yaratıldıkları an, yine insanlar tarafından, ama bu kez başka bir konumdaki, başka bir açıdaki, başka bir statüdeki insanlar tarafından algılanmaya, dolayısıyla kavranmaya başlar. Böylece, çözümleme, kavrama, yorumlama, açıklama, eleştiri, vb. sözcüklerle adlandırılan yeni bir üretim süreci devreye girer. (Rifat, 2009, s. 21).

¹ *Anlatı* kavramını, “gerçek ya da hayalî olayların değişik gösterge dizgeleri aracılığıyla anlatılması” olarak kullanıyoruz.

Anlatıdaki edimi ve değişimi şu şekilde gösterebiliriz:

<u>Cakıp'ın huzursuzluğu > Düş görülmesi/yorumu> Cakıp'ın mutluluğu</u>		
Esensizlik	EYLEM	Esenlik

Şekil 4

Bu edim destanın tüm sahnelerinde de etkilidir. Manas'ın sadece doğumu değil yaşayışı da inişli çıkışlı olması açısından göstergebilimsel açıdan incelenmeye değer niteliktedir.

Rüya motifi, destan ve hikâyelerde birçok şeyin göstergesi sayılmaktadır. Bizim inceleyeceğimiz anlatıda da rüya görülmesi aslında bir devri başlatır: Altmış yaşına gelen Cakıp, baba olacaktır. *Rüya*, Manas Destanı içinde önemli bir yer tutmaktadır ve sadece doğuş bölümüne değil, tüm destana hâkim olacaktır. Rüya ve bunların yorumları kahramanların davranışlarına etki eden ve gelecekte haber veren bir motif olduğundan çok fazla karşımıza çıkmaktadır (Yıldız, 1954, s. 34). Manas'ın doğuşu ile birlikte Bakdöölüt Hatun da ikiz erkek çocuk sahibi olmaktadır (Bu diğer varyantlarda farklılık göstermektedir.). Bu da Manas'ın yine birlik ve bereket ile doğduğunun göstergesidir. Rüya, Manas'ın doğumu için *yardımcı eyleyen* göreviyle metne girmiştir. Belki de gerçekleşen doğumdaki en büyük etken, bu düşler olmaktadır çünkü Manas, annesinin rahmine düşene kadar olay örgüsünde hiçbir olağanüstülük göze çarpmaz. Bu motif aynı zamanda Cakıp'ın da ilahî gücüne işaret eder.

3.3. Manas'ın Dünyaya Gelişi'nin Dönüşüm Sözceleri ve Eyleyenleri

Eyleyenler	Eyleyensel Rol	Açıklama
Cakıp Han	Özne 1 (Ö1)	Manas'ın doğumunda Cakıp, eyleyenlerin ilkidir. 14 yıldır çocuk sahibi olamamıştır.
Çıyırda Hatun	Özne 2 (Ö2)	Çıyırda Hatun Manas'ın doğumunda hem özne hem de engelleyicidir. (Aşağıda engelleyici olarak yer alacaktır.) Çünkü, Cakıp Han'a göre o belini sağlam bağlamaz, elmalıkta yatmaz. İbadetlerini yerine getirmez.
Bakdöölüt Hatun	Özne 3 (Ö3)	Manas dünyaya gelirken, o da çocuk doğurmaktadır. Bu kahramanın bereketli doğumundan kaynaklanmaktadır.
Manas	Nesne 1 (N1)	Destan, Manas'ın doğumu ile şekillenecektir. Manas, ulaşılması gereken bir nesne konumundadır. Çünkü o, ülkeyi kâfirlerden kurtaracaktır ve refah sağlayacaktır.

Çocuk Sahibi Olma İsteği, Saygınlık	Gönderen 1 (G1)	Cakıp Han'ın çocuk sahibi olma isteği, Manas'ın dünyaya gelişindeki baş unsurlardandır. 14 yıldır çocuk sahibi olamayan Cakıp, yardımcı unsurlar ile birlikte hareket edecektir. Manas'ın dünyaya geliş öyküsünü bu istek ve saygınlık etkileyecektir.
Düşler, Dua	Yardımcı 1 (Y1)	Rüya ve dualar, Manas'ın dünyaya geliş için önem taşımaktadır. Cakıp Han'ın en büyük yardımcı unsuru düşleri ve ibadetleridir. Bu doğrultuda her şey gerçekleşir ve ak sakallı ile Manas müjdelenir.
Çıyırdı Hatun	Engelleyici 1(E1)	İbadetlerini yerine getirmemesi sebebiyle Manas'ın doğuşunda engel niteliği taşımaktadır.

Şekil 5

Manas Destanı'nda anlatıcı, dış öyküseldir. Yani destan içinde gerçekleşen her olay, üçüncü bir şahıs tarafından anlatılır. Biz, Greimas'ın *eyleyenler modelini* Manas'ın doğuşunda uygularken Özne 1 (Ö1) eyleyenini Cakıp olarak aldık. Çünkü Cakıp, bir çocuk için ilk adımı atandır. Aynı zamanda eyleyensel anlatıda Manas için düşte birini görevlendiren kavram veya kişi olmadığından gönderici eyleyeni bulunmamaktadır. Bu yüzden göndericiyi Cakıp Han'ın çocuk sahibi olmasına bağlayabilmekteyiz. Cakıp Han, halkına hizmet edip topraklarını zenginleştirirken çocuk sahibi olamamıştır. Ayrıca onun erkek bir çocuğa sahip olmak istemesi tesadüf değildir. Masal ve destanlarda erkek çocuk, “güç” ve “kudret” göstergesi sayılmaktadır. Manas'tan sonra oğlu Semetey de savaş meydanlarında annesi Kanıkey'in yardımlarını görür (Akyüz, 2010, s. 169).

Bu kesitte Manas'ın doğuşunun engelleyicisini Çıyırdı Hatun olarak belirleyebiliriz. Çünkü Cakıp'ın duası ve siteminin belirleyicisi olarak sorun, Çıyırdı'nın yapması gerekenleri yapmamasıdır. Destanda ve diğer varyantlarında bunun için geçerli bir sebep belirtilmemiştir. Cakıp Han'ın on dört yıl boyunca çocuk sahibi olamamasının sebebi; savaşlar, mal mülk kazanımı, halka hizmet vb. şeyler olabilir. Manas (N1), anlatının nesnesi konumundadır çünkü annesi, babası ve onların eylemleri ona ulaşmak için anlatıya sokulmuş durumdadır. Manas'ın doğuşu, destanın yüzeysel okunmasından sonra halkı için kurtuluş niteliği de taşımaktadır. Manas'a ulaşma yolunda görülen rüyalar ve Cakıp'ın Tanrı'ya duası, Yardımcı 1 (Y1) olarak anlatıya girer. Çünkü rüya da Tanrı'ya yakarış da Manas'ın ana rahmine düşmesinde etkindir. Bizim inceleyeceğimiz anlatıda Cakıp, baş kahraman olarak alınacaktır. Kesite onun gözüyle bakmak, çalışma açısından daha iyi olacaktır. Bunun için onun bildiklerine ve anlatıcı tarafından nasıl yorumlandığına bakacağız. Metindeki temel dönüşüm, Cakıp'a bağlıdır.

Anlatı izlencesindeki eyleyenler grubunun sözdizimsel anlatı yapısı olarak tanımlanabilecek temel söz gruplarını saptayabilmek için aşağıdaki değerlendirmeyi yapabiliriz.

3.3.1. Zaman ve Uzam

Destanda okuyucuya doğrudan yansıtılan bir zaman dilimi yoktur. Destanın ve Manas'ın doğuşunun Altay'da olduğu söylenmektedir. Anlatının başlangıcı Cakıp Han'ın bir gün Çıyırdı Hatun'a bağırması ile verilir. Öncesinde ise Kırgızların Çin ve Kalmuk halklarıyla olan savaşlarından bahsedilir. Bunun tarihini tahminî 11. yüzyıl olarak vermektedirler. Isık Gölü civarı da destanda çok büyük bir yer tutar. Kırgızların önemli kültür mirasına sahip olan bu coğrafya, hâlâ daha büyük önem taşımaktadır. Manas Destanı'nın varyantlarında da bu coğrafyalardan bahsedilmektedir.

Anlatıcı dış öyküsel olduğundan anlatı, zaman ve uzam gözetmemektedir. Destanların temel unsurlarından biri olan savaş, yine bu anlatıda çok büyük bir yer kaplamaktadır. Zaten Manas'ın doğuşu, düşmanlardan isminin saklanması da yine bu doğrultuda gerçekleşir. Aslında burada coğrafyanın büyük bir yeri vardır çünkü komşu ülkeler ile savaş hâlinde olan Kırgızlar için güvenlik önemlidir. Manas'ın adının saklanması ve ad alınmasında rüya yorumu değerli sayılmalıdır. Komşu milletler Manas'ı öldürmesin diye kendisine “Çoncindi (Dev Aptal)” denilmesi de anlatıda ayrıca dikkat çeken bir özellik olmaktadır. Bu yüzden *uzam*, üzerinde durulacak ayrı bir konu olmaktadır. Manas'ın doğuşu, tamamen komşu milletler ile rekabete bağlı olduğundan Kırgız topraklarının güvenliği Manas'a bağlanmaktadır. Kahramanımız topraklarını hayatı boyunca korur ve onun için savaşır. Bunu bir cümleye indirgeyecek olursak Manas'ın doğuşundan itibaren Kırgız toprakları rahat bir nefes almış ve esenlik kazanmıştır. Bunun sonucunda ise Kırgız topraklarının ve halkının güvenliği Manas'a bağlı olmaktadır. Manas'ın doğumu ile birlikte gelen toprakların korunması durumunu bir şekil ile inceleyecek olursak:

Manas'ın varlığı ≈ Kırgız halkının güvenliği ≈ Esenlik durumu

Manas'ın yokluğu ≈ Kırgızların güvensizliği ≈ Esensizlik durumu

şeklinde açıklanabilir. Öznelerin ve nesnenin konumunu da anlatıcı belirler. Yani aslında anlatıya dahil olan bir “egemenlik” motifi de vardır. Bu egemenlik kavramını, *edim* olarak değerlendirmek mümkündür. Zaman ise anlatıda bir eyleyen görevinde bulunmamaktadır. Varyantlarda ve metnin yazıya geçirilmesinde de farklılıklar bulunduğundan zaman için bir belirleyici gösterilmemektedir.

3.4. Dönüşüm Sözceleri ve Manas'ın Doğuşuna Genel Bakış

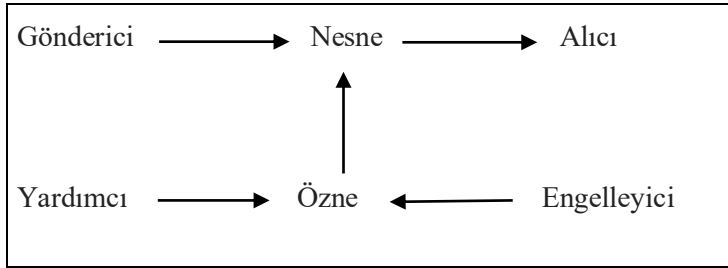
1. Başlangıç Durumu: Cakıp Han'ın çocuk sahibi olmak istemesi ve bunun için on dört yıldır bekliyor olması.

2. Temel Dönüşüm (Edim Sözceti): Cakıp'ın Çıyırđı Hatun'a sitem ederek bağırması, bağırdığı günün akşamında Cakıp'ın ve Bakdöölöt'ün düş görmesi. Bu düş yorumlatıldığında ise çocuk sahibi olacaklarını öğrenmeleri.

3. Sonuç Durumu (Bağlaşımsal Durum Sözceti): Manas'ın dünyaya gelmesi ve halkını kurtarması. Esenlik.

Bu sözcelere göre Kalmuk ve Çin halklarının sonu hazırlanmaktadır. Tüm bu olanların altında “intikam” yatmaktadır. Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi anlatının oluşabilmesi için başlangıç durumu ile bir sonuç durumunun ve bunlar arasındaki dönüşümü sağlayacak “dönüştürücü” öznenin varlığı gerekmektedir. Manas'ın doğuşunda dönüştürücü unsurlar, *rüya* ve *dua* öğeleridir. Manas, ülkesinin ve halkının kaderini değiştirdiğinden o da bir dönüştürücü durumundadır.

3.5. Eyleyenler Örnekçesi

Şekil 6. Greimas'ın Eyleyenler Örnekçesi 1 (Kıran, 2011, s. 148)

Eyleyen kelimesi, bir anlatıda fiilen gerçekleştirilmiş bir eylemi işaret eder. Sözcenin değişmesi için de herhangi bir hareket yeterli olmaktadır. Eyleyen, anlatıya etkin ya da edilgen biçimde katılabilmektedir. Greimas'ın eyleyenler modelinde “eylem” büyük bir yer kapladığından bu sadece insan değil, herhangi bir nesne de olabilmektedir.

Bu eyleyenler modeli doğrudan doğruya Özne'nin ulaşmayı amaçladığı ve Gönderen ile Gönderilen arasında bir iletişim birimi olarak konumlanan Nesne çevresinde odaklanır. Özne'nin isteğiyle Yardım eden ile Karşı çıkanın anlatıda oynayacakları rollere (yaptırımlara) göre biçimlenir (Rifat, 2009, s. 74).

Tabloyu daha iyi anlayabilmek için şemamızdaki kavramlara bakacak olursak:

Gönderici: Eksikliği duyulan nesnenin bulunması için özneyi görevlendirip anlatıyı başlatandır.

Nesne: Eksikliği duyulan, aranan şeydir.

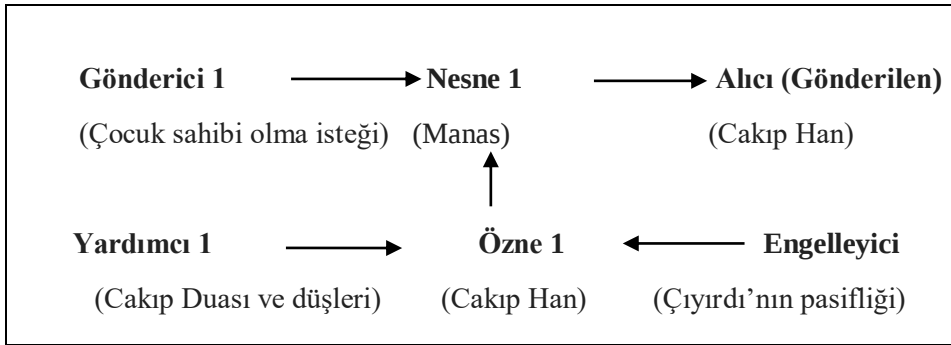
Alıcı: Öznenin elde ettiği nesneyi sonunda alan ve yaptıkları için özneyi ya ödüllendiren ya da cezalandıran eyleyen.

Yardımcı: Anlatıda özneye nesnesini bulması konusunda her türlü yardımda bulunan eyleyen.

Özne: Göndericinin, bulunmasını istediği nesneyi elde edip, alıcıya teslim eden kahraman.

Engelleyici: Öznenin nesneyi bulmasını engellemeye çalışan eyleyen.

Bu durumda Cakıp'ın çocuk sahibi olmak istemesini ve edim sözcesini şemada gösterecek olursak şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Şekil 7

Anlatı İzlenesi [Ai]: Cakıp, Manas'a ulaşmayı başarır. Bu başarı, Cakıp Han'ın halkının da kurtuluşu sayılmaktadır. Manas'ın dünyaya gelişinin anlatı izlencesinde Cakıp, Manas'a ulaşmayı başarmıştır.

$$[Ai] = (\text{Ö1} \cup \text{N1}) \longrightarrow (\text{Ö1} \cap \text{E1})$$

4. Manas'ın Dünyaya Gelişinin Başlangıç ve Sonuç Durumunun İncelemesi

Manas'ın doğumunda bazı temel kavramlara ve etkenlere başvurarak bir anlatı izlencesi oluşturduk. Temel dönüşüme baktığımızda Manas'ın yani Nesne 1 konumundaki varlığın tesadüfi bir şekilde varolmadığını görmüş olduk. Olağanüstü doğum, destanların içinde olan bir motif olsa da metnin yapısında bulunan göstergeler, metnin yeniden okunması açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında metinde yer edinmiş bazı zıtlıklar da mevcuttur. Manas dünyaya gelmeden önce ana kahraman, Cakıp Han'dır. Destanın başında

çocuksuzluğu ile *kimliksiz* kalan bir Çıyırđı Hatun (Özne 2) vardır. Bunlar, anlatının girişinde mutsuz ve esensiz konumundadır. Metnin aslında bu durum belirtilirken altmış yaşında çocuk sahibi olan Cakıp, mutlu olur ve *bereket* motifi metinde kullanılır. Göstergebilimsel bir okuma yapıldığında metinde Manas'ın olağanüstü doğuşunun tesadüf olmadığı gösterilmektedir. Aynı zamanda istediğine kavuşan Özne 1, hareketsiz durumdaki Özne 2 ile bir tartışma içinden çıkarlar. Esenlik durumu da Manas ile birlikte gelir. Rüya ve dua motifleri de göstergebilimsel göz ile bakılması gereken unsurlar içindedir. Şüphesiz Manas'ın doğuşunda en etkin roller, Cakıp'a ve de düşü gören kişilere aittir. Hatta düş ve dua gibi soyut varlıklar da büyük rol oynamaktadır. Cakıp'ın çocuk sahibi olma isteği, metinde açıkça belirtilirken Çıyırđı'nın isteği daha örtük olarak verilmektedir. Bütün bu kişilerin, varlıkların yanı sıra anlatıcı konumunda olan birinin de olduğunu unutmamak gerekmektedir. Dış kişi, metni anlatmakta ve okuyucuyu yönlendirmektedir.

Sonuç

Türk dünyası açısından büyük önem taşıyan Manas Destanı, başlangıcından sonuna kadar motifler çerçevesinde büyük önem taşımaktadır. Biz oluşturduğumuz bu çalışmada Kırgızların millî destanı olan Manas'ın doğuşunu A. J. Greimas'ın öncülüğündeki Paris Göstergebilim Okulu'nun geliştirdiği göstergebilim kuramına bağlı kalarak incelemeye çalıştık. Bunun haricinde destanın içindeki “doğuş” kavramından ve doğumun destan içerisindeki yerinden bahsettik.

Manas'ın doğuşu, destan içerisinde düşünöldüğünden daha fazla önemli olmaktadır. Çünkü kahramanın doğuşu, tüm destanı etkileyen ve sonucu da belirleyen bir göstergeler bütünüdür. Destanda anlatılan kahramanların birbirleriyle olan ilişkilerinde hem “ikili karşıtlıklar” hem de “gönderen-engelleyici” öğeleri birlikte ele alınmaktadır. Bu öğelerin sayesinde Manas'ın doğuşunu çözümlemek, okuyucunun metni bir nevi “yeniden okuma”sını sağlamaktadır. Kahramanın doğuşu aynı zamanda bir millet barışı, huzuru ve esenliği de getirmektedir. Manas'ın doğuşu sadece ailesine değil, sahip olduğu topraklara da mutluluk getirir. Manas, hayat yolculuğuna başlarken doğumu açısından birçok engelleyici ve destekleyici unsurları bünyesinde barındırmaktadır. *Kan* ve *yağ* unsurları, Manas'ın doğuşunun asıl tipolojisini belirlemektedir. Çünkü Manas doğunca hem halk doymaktadır hem de kahramanımız, düşmanları ile adilce savaşmaktadır. Bunun yanında Manas adına engel olmak isteyen birçok kişilik de destanda yerlerini alırlar. Manas'ın doğuşu, Kalmuk ve Nogay halklarını doğrudan engellemektedir. Şüphesiz bu unsurlar, ana izleğimiz olan Manas'ın doğuşunun en büyük göstergebilimsel çözümü niteliğindedir. Kahramanımızın doğuşuna bu semboller çerçevesinde ve daha önce üzerinde durulmayan bu metotla bakılması, tarafımızca gerekli ve yararlı bulunmuştur.

Çağdaş eleştiri metotlarından olan göstergebilim, metnin daha iyi irdelenebilmesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle halkbilimi alanında incelenmesi gereken birçok metin mevcuttur. Kahramanların asıl mahiyetinin belli olması için yazılan destanlara her açıdan bakılmalı ve destanlar metotlara uygun hâlde incelenmelidir. Destanlarda dikkat çeken “doğuş” teması ise yeniden okunması gereken bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Göstergebilim metodu özellikle tarihî metinlerin irdelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır ve metnin asıl mahiyetini semboller ile birlikte ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman, destanın tüm bölümlerine göstergebilim çerçevesinden bakmak gereklidir.

Çağdaş eleştiri metotlarından olan göstergebilim, metnin daha iyi irdelenebilmesi açısından önem taşımaktadır. Destanlarda dikkat çeken bu “doğuş” teması ise yeniden okunması gereken bir tema olmaktadır. Manas’ın doğuşunu irdelemek, hem çağdaş kuramlara yeni bir yöntem getirmek hem de Kırgızların geleneklerini, göreneklerini ve kültür birikimlerini daha iyi anlamak açısından yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, Ç. (2010). Manas Destanı’nda Alp Kadın Tipi. *Mukaddime Dergisi*, 1(1), ss. 169-180.
- Çobanoğlu, Ö. (2010). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erkman, F. A. (2005). *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- İnan, A. (1954). *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.
- İnan, A. (1992). *Manas Destanı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, M. (2006). Ergenekon Destanı’ndan Yararlanan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (5), ss. 105-123.
- Kıran, A. (2011). *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Köprülü, M. F. (2004). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Moran, B. (1994). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Rifat, M. (1990). *Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları*. İstanbul. Düzlem Yayınları.
- Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin ABC’si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yıldız, N. (1954). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, T. (2005). *Yapısalcılık*. İstanbul: Can Yayınları.

SULTANIN TOPRAKLARINDA ÇARIN ADAMLARI: RUS İSTİHBARAT FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE RİZE RUS VİSKONSOLOSLUĞU (1879-1914)*

*Resul TURAN***

Öz: Bu çalışmanın amacı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Rize'de faaliyete başlayan Rize Rus viskonsolosluğunu ve faaliyetlerini incelemektir. 1879 yılında açılan bu temsilcilik, Rusya'nın Osmanlı coğrafyasındaki askerî haber alma faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Bu amaçla özel olarak eğitilmiş, bölgenin kültürüne ve diline vâkıf askerî uzmanlar bölgeye konsolos ve viskonsolos olarak gönderilmiştir. Rus görevlilerin gizlilik içinde yürütmekte oldukları faaliyetler, Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiştir. Bu kişiler, görevli bulundukları süre zarfında Anadolu'da birçok askerî keşif gezileri yapmışlar ve sık sık Trabzon, Erzurum ve Van gibi çevre şehirlerdeki diğer Rus konsoloslarıyla bir araya gelmişlerdir. Gezilerinde bölgedeki yol, kale gibi askerî bakımdan önemli yerlerin yanında halkın geçim kaynakları, etnik yapısı ve genel durumu üzerine de incelemelerde bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Rize, Rusya, Konsolosluk, Karadeniz, Kafkaslar, İstihbarat.

The Tsar's Men in the Sultan's Lands: The Rize Russian Vice Consulate Amidst the Activities of Russian Intelligence (1879-1914)

Abstract: This study aims to investigate the Russian vice consulate that was opened in 1879 and its activities in Rize after the 1877-1878 Ottoman Russian War. This consulate has played an important role in Russia's military intelligence activities in the Ottoman geography. For this purpose, specially trained military experts who knew the culture and language of the region were sent to the region as consuls and vice consuls. The secret activities carried out by the Russian officials attracted the attention of the Ottoman authorities. During their tenure, these people made many military expeditions in Anatolia and frequently met with other Russian consuls in surrounding cities such as Trabzon, Erzurum, and Van. In addition to reporting on military issues, road and castle constructions in the region, they also examined the livelihoods, ethnic structure, and general situation of the local people.

Keywords: Rize, Russia, Consulate, Black Sea, Caucasus, Intelligence.

Giriş

Konsolosluklar ait oldukları devletin başka bir devletteki vatandaşlarının çıkarlarını, haklarını, ekonomik ve kültürel faaliyetlerini takip ederler ve diplomatik imtiyaza sahiptirler. Konsoloslukların önemi XVIII. yüzyıldan itibaren gelişen ticari faaliyetlerle artmış; Napolyon sonrası Avrupa'da bozulan

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 08.04.2019 - 24.12.2019

** Arş.Gör.Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize, Türkiye. resulmetu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7832-0552.

düzenin yeniden tesisi için toplanan Viyana Kongresi (1814-1815) ile yaygınlık kazanmıştır (Kocabaşoğlu, 2004, s. 19). Çalışmamızın konusu olan Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki konsolosluk faaliyetleri ise XIX. yüzyılda artmaya başlamıştır. Osmanlı coğrafyasındaki bu temsilcilikler üzerinden yürütülen faaliyetler Rus vatandaşlarının haklarını korumaya yönelik olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ndeki Rus konsoloslukların konsüler bir misyondan ziyade politik bir misyonu da bulunmaktaydı. Bu görevin temelinde Rusya'nın askerî haber alma ihtiyaçları vardı. Bu amaçla Kafkasya Askerî Bölgesi (*Kavkazskiy Voennyi Okrug*) Osmanlı coğrafyasındaki temsilcilikler üzerinden sıkı bir istihbarat ağı oluşturdu. Bu oluşumun arka planında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde İstanbul'da askerî ajan olarak görev yapmış, belgelerde adı General A.S. Zelenyi olarak geçen yetkili vardı¹. İngilizce, Almanca, Fransızca ve iyi derecede Türkçe bilen Zelenyi, 1900 yılına kadar Kafkas Askerî Bölge istihbarat biriminin başında bulundu. Bu dönemde Türkiye, İran ve Afganistan sınırlarında incelemeler yaptı. 1876 yılında Osmanlı-Sırbistan sınırının belirlenmesi için Avrupa Komisyonu'nda görev aldı. 1877-1878'de Osmanlı-İran sınırı (Bashanov, 2005, s. 668) ve özellikle Osmanlı'daki Ermeni ve Kürt nüfusu üzerine birçok incelemelerde bulundu².

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından, Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'nın Mart 1879 tarihinde Genelkurmay'a (*Glavniy Ştab*) başvurusu üzerine, mevcut Erzurum ve Van konsolosluklarının yanında Rize ve Halep'te kurulacak temsilciliklerde istihbarat birimlerinin açılması gündeme geldi. Konsolosluk için Rize'nin seçilmesinin nedeni, Doğu Karadeniz kıyısındaki en önemli liman olarak görülmesiydi. Halep'te konsolosluk açma düşüncesi ise İskenderun Limanı'nı ve İngiliz idaresine girmiş olan Kıbrıs'taki gelişmeleri takip etme ihtiyacından doğmuştu. 7 Haziran 1879 tarihinde Çar II. Aleksandr, Rus Genelkurmay subaylarını Rize ve Halep konsolosluklarındaki sekreterlik görevlerine resmî olarak atadı. Böylelikle Rize, Erzurum, Van ve Halep'teki (Suriye) konsolosluklarda ve viskonsüllüklerde askerî ajanlar konsolos ve viskonsolos olarak istihdam edildi. Halep'teki gizli askerî ajanların 1883-1889 yılları arasında Hama'da, 1889-1894 yılları arasında Şam'da ve 1894'ten sonra

¹ RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 93, list.1. RGVIA, (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv: Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi), Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı "RGVIA", "opis" karşılığı olarak "op.", "delo" karşılığı olarak "d.", listok karşılığı olarak da "list" kullanılacaktır.

² General Zelenyi'nin askerî, coğrafi ve etnisite alandaki çalışmaları için: "Obşeye Geografiçeskoy Opisaniiye Territori Sirii", Sbornik Geografiçeskkih, Topografiçeskkih i Statistiçeskkih Materialov po Azii, Vıp.IV, Sankt Peterburg 1883; Payashitelnaya Zapiska k Karte Raspredeleniya Armanskava Naseleniya v Turetskoy Armenii i Kurdistane Po Kazam i Dannim Soc. V. Cuinet "La Turquie d'Asie" 1890-1894, sostavlennoy G.Ş. gen-l. Zelenim i Podpolk. Sisoevim, 1895; Mala-Aziatskie Kurdi, Tiflis 1882; Kratki Rusko-Turetskiy Slovari, Tiflis 1912.

yeniden Hama'daki konsoloslukta istihdam edilmelerine karar verildi (Bashanov, 2013, ss. 6-7). Böylelikle 1880 yılı itibarıyla Karadeniz'de Sinop, Samsun, Giresun, Trabzon ve Rize'de; doğu bölgelerinde ise Erzurum, Van, Diyarbakır ve Halep'te Rusya'nın konsolosluk ve viskonsoloslukları bulunmaktaydı (*Kavkazskiy Kalendar na 1880*, 1879, s. 147). 1905'te Bayezid'de de bir Rus viskonsolosluğunun faaliyette olduğu görülmektedir (*Kavkazskiy Kalendar na 1907*, 1906, ss. 343-344). Bu temsilcilikler, İstanbul ve Petersburg gibi merkezlerin dışında, coğrafi yakınlıkları nedeniyle Kafkasya'daki askerî idareyle de yakın ilişkiler içerisinde olmuşlardır.

Konsoloslukların kuruluşu Karadeniz'de Batum'dan başlayarak Kars, Ardahan hattı boyunca güneye doğru uzanmaktaydı. Bu temsilciliklerdeki görevlilerin asli vazifesi, bölge hakkında bilgi toplamaktı. Askerî Konsolos Vekili Albay Gaznovri, Van'da görevli olduğu süre zarfında istihbarat amacıyla 74.000 kilometre karelik (70.000 verst) bir alanı gezerek detaylıca haritalandırmıştı (Marshall, 2006, ss. 108-110; Alekseyev, 1998, s. 203). Rusların Osmanlı coğrafyasını bu haritalandırılma çalışmalarının başlangıcı XIX. yüzyılın ortalarına kadar giderken bu faaliyetlerin düzenli bir hâl alması ise 1870'li yıllarda başlamıştır. Sadece Kafkasya bölgesinde bu faaliyetler için 1895'ten 1905'e kadar Rus bütçesinden yıllık 56.890 ruble ayrılmıştır. Bu miktar, diğer bölgelerdeki bütün istihbarat faaliyetleri için harcanandan daha fazlaydı. Bu harcamalar, Rusya'yı derinden sarsan 1905 Rus-Japon Savaşı döneminde dahi kesintiye uğramadan devam etmiştir (Derevanko, 2005, s. 86; Marshall, 2006, ss. 108-110). Rusya'nın askerî alanda bu denli etkili ve sistemli bir istihbarat mekanizmasına sahip olmasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren süregelen nitelikli askerî personel eğitimi belirleyici rol oynamıştır.

Bölgedeki temsilcilikler üzerinden yürütülen istihbarat faaliyetleri arasında haritalandırma çalışmalarının çok önemli ve öncelikli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Rusya'da İmparatorluk Bilimler Akademisi ve Bahriye Akademisi, XVIII. yüzyıldan itibaren resmî haritacılık işlerinden sorumlu kurumlar olmuştur. Bu akademiye uzmanlar, Rusların deniz savaşlarındaki becerilerini kara savaşlarında gösterememesine çözüm aramaktaydılar. Katerina dönemindeki uzmanlar, Rus ordusunda Çanakkale, Boğazlar, Ege ve Karadeniz'e dair haritaların yetersizliğine dikkat çekmekteydiler. Bu sebeple bir taraftan bu alandaki eksiklikler Ege Adaları ve çevresini gösteren haritalarla giderilmeye çalışılırken diğer taraftan da haritacılık ve topografiyle ilgili Avrupa'daki gelişmeler takip edilmekteydi. Kara ordusunda harita ve haritacılık, özellikle 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'yla daha önemli hâle geldi ve Rus yetkililer Osmanlı Devleti ile olan mücadelede mevcut deniz haritacılığının artık yeterli olmadığını görüp kara ordusundaki topografya uzmanlarına olan ihtiyacı da fark ettiler (Postnikov, 2001, ss. 83-84).

Rusya'nın haritacılık ve istihbarat faaliyetlerini ülke dışına, özellikle de Müslüman dünyaya doğru genişletme çabaları 1850'lerle birlikte hız kazanmış, fakat haber almadaki bilgi akışı henüz istenilen düzeye ulaşamamıştı. İstihbarî bilgiler, genelkurmay veya diğer kurumların Doğu'ya gönderdiği konsoloslar ve diplomatlarca sağlanmaktaydı. Bu bilgilerin elde edilişi tamamen görevli kişinin bireysel yeteneklerine bağlıydı. Bu nedenle, istenilen nitelikte bilgiye ulaşmak daima mümkün olmuyordu. Osmanlı Devleti hakkındaki bilgilerin Rus Dışişleri servislerinden alınması da çoğu zaman yeterli ve tatmin edici bilgiyi sağlamıyordu. Rus ordusu ve filosunun istihbarat yönünden eksikliği düzenli bir istihbarat ağı kurulmasını gerektirmekteydi. Buna binaen profesyonel sayılabilecek ajanlar yetiştirilmeye başlandı. Bu kişiler, resmî belgelerde *voyenıye agent* veya *agent* olarak anılan, başlıca görevleri orduya gerekli istihbaratı sağlamak olan askerî ataşelerdi³.

Haber alma faaliyetlerinin sistemli bir çerçeveye oturtulması kapsamında belli başlı konularda bilgi toplanmaktaydı. Bu konular: kara ve deniz kuvvetlerinin asker ve teçhizat sayısı, ordu ve donanmanın silah ve diğer ihtiyaçlarını tedarik yolları, askerî faaliyetler ve bu faaliyetlerin amacı, kalelerin mevcut durumları ve güçlendirilmesi, askerî teçhizatın durumu ve yeni silahlar, askerî kamplar, askerin moral durumu ve subaylar hakkında malumat, emir-komuta zincirindeki askerlerin durumu, askerî kanunlarda, üniformalarda ve silahlarda, askerî haritacılıkta ve planlarda yapılan yenilikler, askerî okullar ve çalışma yöntemleri, buralarda kullanılan araçlar, askerî faaliyetlerde demiryollarının kullanımı, ordudaki yazışmaların nasıl yapıldığı idi. Bu bilgilerin daha ayrıntılı olarak elde edilebilmesi için Rus Genelkurmayı ihtiyaç duyduğu uzman personel ihtiyacını kendi kaynaklarından karşıladı (Gokov, 2011, ss. 36-45; Alekseyev, 1998, ss. 51-60).

Uluslararası kanunlarla koruma altına alınmış olan diplomatlar, Türkçede *ülke dışılık*, *haric-ez memleket* ve İngilizcede *extraterritoriality* olarak adlandırılan, yabancı bir ülkede kendi ülkelerinin kanunlarına tabi olma ayrıcalığından yararlanmaktaydılar (Fraşirli, 1325, s. 2; Kayaoğlu, 2010, s. 2). Bu nedenle 1864'te askerî ajanlar, rahat hareket edebilmeleri ve güvenliklerinin sağlanması için Rus Dışişleri Bakanlığı kadrolarına dâhil edildiler. Rus istihbaratının faaliyet ve çalışmalarındaki bu gelişme, Rusya ve İngiltere'nin Asya üzerindeki istihbarat yarışının bir sonucuydu. Fakat yine de XIX. yüzyılın başlarında dahi Rusya'nın Doğu ülkelerinde resmî askerî ajanları yoktu. Gokov'a göre bunun en önemli sebeplerinden biri, ajanlığın özellikle Avrupa hukuku yerine şerî hukukun ve geleneklerin geçerli olduğu Müslüman ülkelerde çok tehlikeli bir iş olmasıydı. Bu kişiler, uluslararası hukuk çerçevesinde koruma altında olsalar bile Doğu ülkelerinde bu koruma pek bir geçerlilik taşımamaktaydı. Ayrıca bu

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, 2012, ss. 239-266.

tür sistemli bir yapının oluşmadığı görevlerde gönüllülük esası daha ağır basmaktaydı. Bu sebepten dolayı Rus Genelkurmayı kadrolarınca istihbarî bakımdan donanımlı, görevlendirileceği bölgenin dilini iyi bilen özel askerî istihbaratçılar yetiştirilmeye başlandı. Bu kişiler, akademik seviyede üç yıllık bir eğitimle, bilhassa Doğu hakkında donanımlı hâle gelmekteydiler. Eğitimleri süresince çalışacakları bölgelerden gelen bilgilerin toplandığı arşivlerde çalışacakları bölgeye dair bilgi sahibi olmakta, bir nevi ön hazırlık yapmaktaydılar. Eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar, saha tecrübesi kazanmaları için en az dört buçuk yıllığına Asya'ya gönderilmekteydiler. Asya'da görev yapmış tecrübeli askerler, akademide genç ajanların eğitimi için eğitmen olarak da görevlendirilmekteydiler (Gokov, 2011, ss. 45-47).

Savaş dairesi birlikleri, ajanlar ve gezginler aracılığıyla elde edilen istihbarî bilgileri askerî ve siyasi planlamaların yanında genç subayların eğitimi için de kullanılmaktaydı. Bu bilgiler askerî bilim kurulundan geçerek Rus Genelkurmay Akademisi'nde toplanmaktaydı. Bu kaynaklarla yetişen askerler, Doğu hakkında bilgi sahibi olmaktaydılar. Bu askerlerin Doğu dillerini öğrenmedeki eksikliğini gidermek amacıyla 1883'te, özellikle subaylar için, Doğu dilleri kursları açıldı. Bu kurslarda Türkçe, Tatarca, Arapça ve Farsçanın yanı sıra uluslararası hukuk ve İslam hukuku da öğretilmekteydi (Gokov, 2011, ss. 45-47; Reynolds, 2011, ss. 94-95). 1890'larda bu kursları Taşkent, Aşkabat ve Vladivostok'ta açılanlar izledi. Buralarda yetişenlerin bir kısmı tercüman olarak askerî birliklere, bir kısmı ise Türkiye, İran ve Afganistan gibi ülkelerdeki konsolosluklara askerî ajan olarak gönderildiler. Bunlar arasında imparatorluğun halklarından olan Müslümanlar da bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın sonu itibarıyla yaklaşık 14 milyon Müslüman nüfusa sahip olan Rusya, bu insan kaynağından gerektiğinde faydalanmaktaydı⁴.

Rus uzmanların görevli oldukları bölgelerde topladıkları bilgiler ve özellikle de hazırladıkları haritalar, kuşkusuz askerî faaliyetler için en önemli kaynaklar arasında yer almaktaydı. Haritaların hazırlanması da uzmanların yetişmesiyle paralel olarak zamanla daha sistemli bir hâl aldı. Uzmanlar, gerekli sahaların haritalanması esnasında coğrafya, iklim, hayvan sayısı, yerel faaliyetler, yöre halkının fiziki ve ahlaki özellikleri, yaşam tarzları ve sağlık koşulları hakkında çok geniş bilgiler edinmekteydiler. Böylece bu bilgilerin en önemli kullanım alanlarını oluşturan haritalar daha ayrıntılı hâle gelmeye başladı. Örneğin,

⁴ Örneğin; 1913 yılında İstanbul'da bulunan Rus ajanı aylık 300 Guruş'a çalışan Settar adlı bir Müslümandı. Diğer bir ajan ise Rus Duması'nda vekillik de yapmış olan aslen Nahçıvanlı Shahtahinskii'ydi. XIX. yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da sadece resmî olarak bir savaş ajanı bulunmaktaydı. İran'da bulunan Rus askerî ajanı ise resmî olarak İran ordusundaki atlı birliklerin eğitiminden sorumlu idi. Askerî ajanlar gittikleri yerlerde sadece istihbarat toplamakla kalmayıp, siyasi hayatta da yer almaktaydılar (Aleksyev, 1998, s. 43; Gokov, 2011, ss. 45-48).

XVIII. yüzyıldaki bir harita daha çok köy ve hane sayısı gibi bilgiler sunmaktayken halkın etnik özelliklerini göstermemekteydi. Kuzey Kafkasya'yı gösteren bir başka haritada ise bölge genel bir şekilde “dağlı insanların bölgesi” olarak adlandırılmaktaydı. Yine haritada farklı etnik grupların bölgesel ve kültürel özellikleri gösterilmemekteydi. Çoğunlukla ordunun güzergâhındaki arazi yapısıyla ilgili bilgi veren bu haritalar, XIX. yüzyılın ortalarına doğru daha ayrıntılı hâle getirildi ve “Abhaz kabilesi”, “Çerkez kabilesi”, “Tatar kabilesi” gibi etnik bilgilere yer verilmeye başlandı. Kafkasya Askerî Bölgesi'nin Topografya Bölümündeki 1870 yılına ait bir harita ise Çerkez, Oset, Çeçen, Dağıstanlı ve Abhazlar gibi etnik grupların farklılıklarını daha da ayrıntılı olarak göstermekte ve haklarında anahtar bilgiler içermekteydi. Rusya'da bölge üzerine yapılan çalışmaların ve bilgi birikiminin artmasıyla yapılan haritalar etnik, dinî ve kültürel farklılıkları ortaya koyacak şekilde daha ayrıntılı bilgiler içermeye başladı. Bu tür çalışmalara kaynak olması ve bölge üzerine bilgi toplanması amacıyla farklı alanlarda birçok bilimsel makalenin yayımlandığı dergiler bulunmaktaydı. Bu dergilerden biri olan ve 1889 yılında etnografi araştırmalarına yönelik kurulan *Etnografiçeskoe Obozrenie* adlı derginin temel hedefi etnisite, dünya görüşü, din, etik ve hayat tarzlarını temel alan bilimsel bir sınıflandırmanın yapılmasıydı. Bölgeler hakkındaki ayrıntılı bilgilerin toplanmasında yine buralara ait materyaller ile söz konusu bölgeler üzerine yapılan çeşitli görsel çalışmalardan yararlanılmaktaydı (Jersild, 2002, ss. 75-77).

I. Rize Rus Viskonsolosluğu

Çarlık idaresinin haber alma faaliyetleri için yetiştirdiği uzmanlarını istihdam ettiği temsilciliklerinden biri de 1879'da kurulan Rize Rus viskonsolosluğuydu. Araştırmalarımıza göre bu temsilcilik, zaman içinde bölgenin önde gelen ailelerinden Tuzcuoğulları, Türütlere ait yapılar başta olmak üzere birkaç farklı yerde hizmet vermiştir. 1908 yılında yapılan gözlem kayıtlarına göre Rize'de Valilik ve tepede üç katlı beyaz Rus viskonsolosluk binası olmak üzere iki görkemli yapı bulunmaktaydı (*The Black Sea Pilot*, 1920, s. 300). Ayrıca yönetim binasının dışında, Trabzon'da da viskonsolosluğa ait bir köşkün olduğu, 1908'de Osmanlı-Rus sınırını düzenlemek amacıyla gelen Rus yetkililerin Trabzon Rus konsolosluğunu ziyaretlerinin ardından “...Trabzon sayfiyelerinden olan ve bir saat mesafede bulunan Soğuksu nam mahaldeki Rize Rus konsolosunun köşküne vizite ifasından sonra...” ifadelerinden anlaşılmaktadır (BOA, Y.PRK.AS, 257/78).

Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u aldıktan sonra doğu sınırına bu kadar yakın bir noktada temsilcilik açması, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin takip ettiği uluslararası ılımlı politikayla yakından ilgilidir (Kurat, 2011, s. 101). Anadolu sınırlarına kadar dayanmış olan Rusya, Batum'u aldıktan sonra 1883'te Bakü-Tiflis-Batum demiryolunu faaliyete sokarak bölgeyi ticari olarak

canlandırmış, serbest liman rejiminde faaliyet gösteren Batum Limanı'nı tahkime hız vermiş ve bir süre sonra da serbest limanın kaldırılacağını ilan etmiştir. Batum, bu tarihten itibaren Rusya'nın askerî üssü hâline gelmiştir (Anderson, 1966, ss. 208-210; Jelavich, 1969, s. 44). Osmanlı sınırına bu denli yakın ve önemli bir noktanın sınır ötesinde güvenliğini sağlayacak birimlere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Rize temsilciliğinin açılışının bu tarihlere denk düşmesi dikkat çekicidir.

Rize'ye 1879'da ilk viskonsolos olarak Albay P.V. Çarkovskiy atandı. Bu viskonsolosluğun yetki alanı Bayburt, Erzincan, Sivas, Tokat ve Samsun'dan doğuda Rus sınırına kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı (Bashanov, 2013, ss. 6-8). Çarkovskiy'nin ardından, Osmanlı arşiv belgelerine göre bu göreve 1883'te Pekof adlı kişi atanmıştır (BOA, İ.HR. 291/18279). Bu kişinin tam adı, Peşkov Nikolay Nikolayeviç'tir. 1883'te Rize'ye gelmeden önce Varşova ve Kafkasya'da görev yapmış, 1887'de yarbay, nihayetinde korgeneral rütbesine kadar yükselmiştir (Bashanov, 2005, s. 183). 26 yaşında başladığı Rize'deki görevini 1886 yılına kadar sürdürmüştür. Peşkov'un göreve başladığı 1883 tarihli belge Rize Rus viskonsolosluğu hakkında Osmanlı Arşivi'nden ulaşabildiğimiz en erken tarihli bilgidir. Yine 1883'e yakın bir tarihte, Rusya Sefareti, Batum tarafını kast ederek, şehrin Rusya'ya yakın olması, Rize'den Rusya'ya, Rusya'dan da Rize'ye kaçak girişlerin önlenmesi için Rize-Trabzon arası şifreli telgraf izni istemiştir (BOA, HR.TO. 292/53).

Konsolos vekili Peşkov, 1886'da Rize'deki görevini tamamladıktan sonra, İstanbul'a dönmüştür. Burada, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hayatını kaybeden Rus askerleri için 1889 yılında yapılacak San Stefano (Yeşilköy) Anıtı'nın inşasından sorumlu askerî yetkili olarak görevlendirilmiştir (Şkarovskiy, 2014, ss. 176-179). 1897'den itibaren Bulgaristan'da görev yapmaya başlamış, 1908'de sağlık nedeniyle görevinden alınmıştır. 18 Haziran 1916'da Rus Çarı II. Nikolay'ın ele geçirilen Osmanlı topraklarında geçici askerî idarenin kurulması için atadığı ilk askerî vali olan Peşkov (Akarca, 2002, s. 121), 1917 Rus Devrimi'nin ardından görevinden alınmıştır (Bashanov, 2013, s. 183). Rize Rus viskonsolosluğu görevine 1886 yılında 31 yaşında olan Gippius Aleksandr İvanoviç,⁵ ardından ise daha önce Van'da görev yapmış olan Albay Vlademir Teofiloviç Mayevskiy atanmıştır. Mayevskiy, 1900-1914 yılları arasında bu görevde bulunmuştur (*Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*

⁵ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşına katılmış olan Gippius, subayken Kafkas Savaş Dairesinde görev yapmış ve 1883-1885 yıllarında Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. 16 Ekim 1886'dan 30 Ağustos 1890'a kadar İstanbul'da askerî ateşe olarak bulunmuştur. 1888'de üç Osmaniye nişanı ve 1891'de iki Mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiştir. Freiman, R. Otto von; *Pazhi za 185 let: Biografii i portreti Bivshiki Pazhey s 1711 po 1896 g.*, s. 677; *Vsya Rossiya, Tom perviy*, Sankt Peterburg 1895, s. 42.

1905, s. 868; Bashanov, 2005, s. 62; Mayevskiy'nin gözlemleri için bk. Mayevsky, 2007).

II. Rus Viskonsolosların Anadolu Gezileri

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Rus viskonsolosları görev alanlarının dışında kalan bölgelere birçok gezi düzenlemişlerdir. Bu faaliyetlerinde Osmanlı makamlarının dikkatini çekmemeye de özen göstermişlerdir. Viskonsolos Gippius Aleksandr İvanoviç, Rize'de göreve başlamasıyla birlikte Anadolu gezilerine ağırlık vermiştir. 1888 yılındaki gezilerinden birinde Gippius, Rize'den ayrılarak Trabzon üzerinden Rusya'ya gitme bahanesiyle yanındaki beş kişiyle birlikte Erzincan'a uğramış, şüpheli hareketlerinden Dersim'e gitme planları yaptığı anlaşılmıştır (BOA, Y.PRK.ASK. 51/37). Yol güzergâhı boyunca şahsın geçebileceği mevkilere görevliler yerleştirilmiş (BOA, DH.ŞFR. 137/86), fakat Gippius Dersim'e gitmekten vazgeçerek Trabzon'a geri dönmüştür (BOA, DH.ŞFR. nr.137/70). Gippius'un daha sonraki gezisi tercümanı, yasakçısı (muhafız) ve üç hizmetkârıyla birlikte Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Halep vilayetlerine olmuştur (BOA, DH.MKT. 1632/99). Osmanlı makamlarının yakından izlediği anlaşılan bu geziler, kuvvetle muhtemel, birer askerî keşif gezisiydi. Osmanlı arşiv belgelerinde konsolos vekili Gippius'un yanında adı "hizmetkâr" olarak geçen kişi, aslında Gippius ile birlikte 13 yıl daha Kürdistan, Ermenistan ve Suriye'de çalışmalar yapacak olan askerî harita çizim uzmanı Yarbay D.D. Gedeonov idi (Bashanov, 2005, s. 62). Gippius'un somut bir sebep olmamasına rağmen, beraberindekilerle birlikte görev alanının dışındaki sahil kesimlerine ve Anadolu'nun iç taraflarına gezi yapmasına zoraki izin verilmişti. Bu nedenle Osmanlı makamlarınca konsolos vekilinin hareketlerine dikkat edilmesi (BOA, DH.MKT. nr.1635/123) ve hangi konuları araştırdığına dair bilgi toplanması istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1641/39; BOA, DH.MKT. 1641/80). Ayrıca yanındakilerle birlikte Anadolu'ya yapacağı seyahatte Gippius'un güvenliğinin sağlanması ve gereken kolaylıkların gösterilmesi de ilgili makamlara iletilmiştir (BOA, DH.MKT. 1644/49). Bu gezisinde Gippius'a eşinin de refakat ettiği anlaşılmaktadır. Gezi güzergâhında, önce eşi ve beraberindekilerle gittiği Van'dan, bir süre sonra Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Erzurum ve Sivas'a gitmek üzere ayrılmıştır. Rus konsolosluk heyeti, Osmanlı makamlarına gezinin amacını "ahvâl-ı mahalle" vakıf olmak olarak açıklamıştır (BOA, Y.A.HUS. 229/10). Gezi rotası incelendiğinde, Osmanlı yetkilileri gezinin sebebinin "güzergâh üzerinde bulunan bölgelerde Osmanlı memurlarının Ermenilere zulüm yapıp yapmadığını görmek ve Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmak olduğu" kanaatine varmışlar ve yerel idarelerden gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir (BOA, DH.MKT. 1662/61). Gezi heyeti Erzincan ve Sivas'ta da birer gece kaldıktan sonra Mamuretü'l-Aziz vilayetine hareket etmiştir (BOA, DH.MKT. 1666/121).

Rus yetkililerinin gezilerinde Sivas vilayetine özel bir ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu ilginin temelinde Sivas şehrinin Sinop, Samsun ve Trabzon üzerinden Karadeniz kıyılarına ulaşan ana ticaret yollarının önemli bir kavşağında yer alması gelmekteydi. Bu stratejik önemi nedeniyle yerel makamlardan alınan bilgilerden, gezi esnasında konsolos vekilinin bazı yerlerin haritasını aldığı öğrenilmiştir (BOA, Y..PRK.ASK. 58/22). 1889 yılında Sivas Valisi, Dâhiliye Nezareti'ne Gippius'un Sivas'taki faaliyetlerine dair şu raporu iletilmiştir (BOA, Y..PRK.UM. 15/84):

Konsolos vekili Sivas Vilayetine bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı'ndan Tokat tarafına gitmiştir. Sivas üzerinden Mamuret-ül Aziz'e giderken, burada evde kalmak yerine yüksek bir yere kurdurduğu çadırında ikamet etmiştir. İncelemelerinde ve gezilerinde dağ yollarını kullanarak haritalar hazırlamıştır. Konsolos, özellikle Ermenilerin yaşadığı bölgeleri gezmiştir. Rusya'nın Ermeniler arasında sınıra yakın yerlere asker getirmekte olduğu bilgisini yaymıştır. Ruslar, 25 yıl önce buna benzer biçimde, bütün Rumeli arazisini gezmiş ve haritalarını çizmişlerdi. Bulgaristan İhtilali başlayınca Tuna vilayetinin hemen her yerini kendi bahçeleri gibi bildiklerinden önemli noktaları Rus orduları ele geçirmişti. Bu nedenle Divriği kaymakamlığının telgrafı üzerine dikkat çekilen bu durumun öneminin daha iyi anlatılabilmesi için kaymakamlıklara uyarılarda bulunulmuştur.

Sivas valisinin bu uyarılarından sadece bir yıl sonra, 1890'da Viskonsolos Gippius'un Tiflis'te yayımlanmış olan kitabı, muhtemelen bu geziler sonucu toplanan bilgilerle hazırlanmıştı. Gippius, *Vilayeti Sivas i Seti Putey k Zapadu ot Erzuruma (Sivas Vilayeti ve Erzurum'dan Batıya Yol Ağı)* adlı kitabında vilayetin sınırları, iklimi, coğrafyası, yolları, etnik yapısı, dinî cemaatleri ve eğitim durumu gibi konu başlıkları altında bölgeyi incelemiştir. Eserin ön sözünde yazar; 1888 ve 1889'da Sivas'a iki gezi yaptığından, bu geziler esnasında Erzincan-Sivas, Tokat-Sivas ve Sivas'tan güneye doğru uzanan yollar üzerinde incelemelerde bulunduğundan bahseder. Yollar ve bölge üzerinde sahip olduğu bilgilere rağmen Sivas vilayetine ait yeterince istatistikî bilgi toplayamadığını, bu eksikliği gidermek için, Sivas Vilayeti Salnamesi'nden yararlandığını belirtir (Gippius, 1890, s. II-III).

Bu dönemde Rusların Sivas ve çevresine özel bir ilgi duydukları açıktır. Zira Gippius'un gezisinden önce, İskenderun'dan Sivas ve Tokat'a gelen Rus Dr. Aleksandr Priki adlı şahsın önemli gördüğü yerlerin resimlerini çektiği ve haritalarını çizdiği Sivas valiliğince tespit edilmiş ve Dr. Priki'nin askerî personel olması nedeniyle kontrol altında tutulması gerekli makamlara iletilmiştir (BOA, DH.MKT. 1394/24)⁶.

⁶ 1897 yılında Sivas'a İngiliz viskonsolosu olarak görevlendirilen daha sonra Trabzon ve Van'da görev yapmış olan Francis Maunsell de Sivas'ta bulunduğu esnada Niksar

Rize viskonsolosu, yaptığı seyahatlerin yanı sıra Rusya'nın Erzurum konsolosu ve diğer Rus temsilcileriyle de sık sık görüşmekteydi. Bu görüşmelerde Trabzon, Van, Halep, Rize ve diğer bölgelerdeki konsolos ve viskonsolosların raporları toplu olarak değerlendirilmekteydi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 89, list 1-4). Bu nedenle 1890 yılında Erzurum Rus konsolosunun, Rize viskonsolosu ile görüşme talebi üzerine, daha önceki yıllarda Trabzon, Erzincan ve Kiğı'dan (Bingöl) geçerken buraların haritalarını çizen konsolosun yanına, Osmanlı makamlarınca tedbir amaçlı bir jandarma ve dört nefer zabtiye verilmiş (BOA, DH.MKT. 1751/132); yol güzergâhında kendisinin sezdirilmeden takip edilmesi ve gerekli durumlarda bilgi verilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1762/38). Rize'yi ziyaret edeceği haber alınan konsolosa izin verilmiş ancak konsolos vekili yol boyunca izlenmiştir (BOA, DH.MKT. 1753/6; BOA, DH.MKT. 1756/117). Karşılıklı ilişkilerin Rize'deki Rus temsilciliği tarafından da sürdürüldüğü görülmektedir.

Bu geziler esnasında Rus yetkililer ve yerel görevliler arasında olumsuz bazı durumlar da yaşanmaktaydı. Erzurum Rus konsolos vekili ve Rize Rus viskonsolosu, yanlarındaki üç arkadaşı ile Kavak Kapı istihkâmlarını gezmek amacıyla Han Kapı tarafından geçişlerine izin vermeyen nöbetçi eri darp etmişlerdir (BOA, BEO 3785/283864). Konsolosluk çalışanlarının faaliyetlerinin yanında bölge ile ilgili bilgilerin toplanmasında diğer insan kaynaklarından da yararlanılmaktaydı. Örneğin Erzurum'da Rus Mektebi'nde çalışan Kefsen isimli öğretmenin de harp yerlerinin harita ve resimlerini aldığı rapor edilmiştir (BOA, Y..PRK.UM..9/3)⁷.

Osmanlı makamlarınca her hareketi takip edilen Gippius, raporlarında bu durumdan yakınmaktadır. Gippius'a göre Türkiye'de devletin iç yapısını izlemek yabancılara kapalıydı. Avrupa'daki kolay seyahat imkânları Osmanlı coğrafyasında mümkün değildi. Her seyahat için merkezî idareden izin alınması gerekmekteydi. İlk izin denemesinde Osmanlı makamlarının hemen seyahati

bölgesinde yaptığı incelemeler hakkında raporlar yazmıştır. Yazısında, bölgede yaptığı faaliyetler hakkında herhangi bir açık verilmemesine, Osmanlı yetkililerinin bu tür keşiflerin işgal dönemi için bir hazırlık olduğuna inandıklarını ve bu konuda çok hassas olduklarını belirtmiştir. İngilizler Rusya'nın güneye ve doğuya inme tehlikesine karşı olarak, Karadeniz, Sivas ve Erzurum, Kürdistan Bölgesi, İran Körfezi'nin Kuzeyi ve İskenderun Körfezi'nden Erzurum ve Bitlis'i içine alana bölgelerin haritaları üzerinde çalışılmıştır. Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*, Dresden 2013.

⁷ Çarlık döneminde 1881'den 1929'a kadar aralıklarla Kafkas Eğitim Dairesi tarafından yayımlanan *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza* adlı dergide farklı bölgelerdeki Rus öğretmenler tarafından Kafkasya üzerine kaleme alınmış birçok inceleme yer almaktadır.

engellemeye kalkıştığı, sadece Rus elçiliğinin özel ricası üzerine Dâhiliye Nezaretinden verilen izin sonucu alınan pasaportun da yeterli olmadığını iddia etmektedir. Seyahat edecek kişiye vali tarafından iki-üç jandarma (zaptiye) verilmekte, bu görevliler olmadan seyahat edilememektedir. Bu uygulama nedeniyle seyahat edenin nerede konakladığı ve yaşadığı bilinmekte, küçük ya da büyük idari merkez olması fark etmeksizin, yerel polis ve idarenin ajanları tarafından sürekli izlenmekteydi. Seyahat edenin vilayet merkezine geliş gidişi, kiminle görüldüğü, ne konuştuğu adım adım merkeze bildirilmekteydi. Bu tür muamele sadece zararlı kabul edilen kişilere değil; bütün Rus, İngiliz, Alman, Fransız, Amerikan ve diğer yabancılara uygulanmaktaydı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4).

Osmanlı makamları Rus yetkililerin faaliyetlerini yakından takip ederken diğer tarafta Ruslar da özellikle Kars, Tiflis ve Batum gibi yerlerde bulunan Osmanlı yetkililerini yakından izlemekteydiler. Bu sebepten istihbarat elemanları bu yerlere yalnızca askerî ateşe olarak değil, başka kimlikler altında da gönderilmekteydiler. Örneğin Erkan-ı Harbiye kolağası Hasan Ruşeni Bey, Kars şebenderliğinde kâtip sıfatıyla istihdam edilmekteydi ve Rus makamlarının sorması durumunda “ihtiyat zabiti” olduğu söylenmesi bildirilmişti. Şebenderliklerin rutin çalışma düzeninden farklı olarak bu kişinin asli görevi Kafkasya’daki askerî durum hakkında bilgi toplamaktı. Bu nedenle Kafkasya’daki bütün Osmanlı şebenderlikleri askerî konularda, Hasan Ruşeni Bey’e karşı sorumluydular⁸. Bu açıdan Osmanlı’nın Kafkasya ve Kars’taki

⁸ Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi’den Petersburg Sefaret-i Seniyyesi ve Kafkasya’daki şebenderliklere Hasan Ruşeyni Bey’in yeni görevine mahsus bir talimat yayımlamıştır. Talimatname şöyledir: 1) Kafkasya’daki şebenderhanelerin kaffesi askerliğe müteallik her türlü istitle’atlarını doğrudan doğruya Kars şebenderliği namına kitabetine bildirecekler ve mumaileyhin bu yoldaki temenniyatını is’af etmeğe istizahatıyla suallerine cevab vermeğe çalışacaklardır. 2) Bu suretle askerliğe müteallik malumatın kaffesi katib-i mumaileyhin delaleti ve umum şebenderhanelerin himmetiyle heman mahallinde terfîk ve ta’mik olunarak cihet-i askeriyye nafi’ bir hâle sokulduktan sonra Kars katibi tarafından Hariciye Nezareti vasıtasıyla doğrudan doğruya Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’ye yazılacaktır. 3) Şebenderhanelerin askerliğe müteallik hususatı Kars şebender katibine bildirdikten ve beynlerinde ta’mik ve tedkik eyledikten sonra Hariciye Nezaretine yazsalar bile bu gibi tahriratta veyahut telgrafta (cihet-i askeriyye yazılmış) olduğu ibaresini ilave ile nezaretler beyninde fazla muhaberat vuku’una meydan bırakılmayacaktır. 4) Elhasıl Kafkasya ahval-i askeriyesinden Kars şebenderhanesi kâtipi mesul olduğundan oradaki umum şebenderhanelerin mumaileyhe muavenet etmeleri tabii ve zaruridir. 5) Kars şebenderhanesi katibinin vezaifi ziyade ve mühim olduğundan mumaileyh şebenderhanenin kitabet-i resmiyesini ifa etmeyerek yalnız vazife-i askeriyesiyle iştilal ideceğinden doğrudan doğruya Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’nin emrine tabiidir. BOA, HR.MTV. nr.57/28, (17 Ocak 1911); BOA, HR.MTV. nr.57/29, (17 Ocak 1911).

konsoloslukları, Kafkasya'daki Müslümanları Rusya'ya karşı örgütlemekteydiler (Reynolds, 2011, ss. 85-87; Swietochowski, 1988, s. 103).

Rus yetkilileri gerçekleştirdikleri gezilerinin önemli bir bölümünü Ermenilerin meskûn olduğu bölgelere yapmışlardır. Bu faaliyetlerde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Çarlık idaresine giren Batum, Osmanlı Ermenileri için de önemli bir merkezdi. Konsoloslar ve Anadolu'daki Ermeniler sık sık Batum'a gidip gelmekteydiler. Ermeniler konsoloslarla aynı güzergâhı kullanarak Batum'dan silah ve parayla Erzurum ve Van'a dönmekteydiler (BOA, DH.MKT. 1749/49). Rize ve Trabzon konsoloslarının sık sık Rus vapuruyla Batum'a gidip gelmeleri dikkat çekmeye başlamıştı (BOA, DH.MKT. nr.1762/38). Aynı zamanda viskonsolosun özellikle Erzincan ve Dersim taraflarındaki fabrika⁹ ve askerî mevkiilerin çizimlerini yaptığı, Dersim Kürtlerini ve Hristiyanları tahrik ederek açıktan açığa devlet aleyhine kışkırttığı bildirilmekteydi (BOA, Y..PRK.ASK. 66/25). Özellikle Rus konsolosların Kürtler üzerine ayrıntılı olarak incelemeler yaptıkları anlaşılmaktadır. Beyazıt'te bulunan Rus viskonsolosluğu da bölgedeki Kürt beylerin Rusya'ya bakışlarına ve bölgedeki askerî duruma dair raporlar hazırlamıştır (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 127, list. 58-61).

Rus yetkililerin para karşılığında askerler üzerinden de bilgi topladığı anlaşılmaktadır. Örneğin Rize Ahz-ı Asker Kalemî'nde Müstahdem Saadetin Çavuş, topçu neferi Mehdi ve Mülazım Halid Efendi'nin rüşvet karşılığında Rus viskonsolosluğunda kavas olarak çalışan Gümüşhaneli Süleyman'a askerî konularda bilgi verdikleri ortaya çıkmıştır (BOA, Y..PRK.ASK. 94/72). Bu olayla birlikte söz konusu kavas görevinden alınmış (BOA, BEO, 294/22039); çavuş, nefer ve mülazımın ise IV. Ordu-yı Hümayun merkezine gönderilmesine karar verilmiştir (BOA, BEO, 330/24746). Aleksandr Gippius, görev süresi bitimine kadar yaptığı keşif gezilerinde Iğdır'dan başlayıp Van üzerinden Bitlis, Diyarbakır, Muş, Erzurum, Erzincan, Tokat, Sivas ve Halep'e, buradan da İskenderun'a kadar olan 3.000 verstten daha geniş bir bölgede yaptığı gezilerde bu bölgelerin ve yolların haritalarını çizdirmiştir (Bashanov, 2005, s. 62).

Gippius'un ardından göreve başlayan Mayevskiy'nin de bu gezileri sürdürdüğü görülmektedir. Viskonsolos, "tarihî eser aramak bahanesiyle" Kayseri'den Ürgüp ve Nevşehir'e geziler düzenlemiş (BOA, DH.MKT. 2563/22), Amasya ve Çorum yoluyla Yozgat'a gelmiştir. Mayevskiy'e Alman Marksam Rihcer ve Doktor Belk eşlik etmiştir. Yozgat'ta bulundukları esnada kendilerine yakınlık gösterilmiş ve hareketleri gizlice takip edilmiştir (BOA, DH.TMIK.M.12/18). Bu gezilerden birkaç yıl önce, 1896 yılında, Kayseri'nin Sarmısaklı köyünde bir Rus arkeolog tarafından "Codex Purpureus Petropolitanus" adlı gümüş ve

⁹ Orjinal metinde "fabrika" olarak geçmesine rağmen muhtemel atölye benzeri üretim yerleri kast edilmektedir.

altınla yazılmış, MS VI. yüzyıla ait bir el yazması İncil bulunmuştur. Durumun Rus Elçiliğine bildirmesi üzerine bizzat Çar Nikola, İncil'i 10.000 ruble ödeyerek Petersburg'daki Halk Kütüphanesine getirtmiştir. Çar'ın bu hamlesi hem "Hristiyan halkların koruyucusu" unvanını hem de devlet otoritesini güçlendirmeye yönelik bir adımdı (Üre, 2004, s. 176; Berhardsson, 2005, ss. 47-53).

Osmanlı coğrafyası, özellikle de Doğu Karadeniz'de Rus gemilerinin uğradığı Sürmene ve Rize limanlarının Batum'a yakınlığı Rusların dikkatini çekmekteydi. İç kesimlere yapılan geziler, bu limanların hinterlandına doğru gerçekleştirilmekteydi (Lender, 1891, s. 85; Mockvich, 1902, s. 570).

Viskonsolos Mayevskiy, selefi Gippius gibi Şiran, Kelkit taraflarına seyahat ederken ailesiyle Gümüşhane'ye gelip şehir dışında çadırda ikamet etmiştir (BOA, BEO, 2123/159194). Bu geziden kısa bir süre sonra ya da bu gezinin devamı olması muhtemel bir gezi Bayburt'a yapılmıştır. Rize Rus viskonsolosunun ve Fransa'nın Trabzon konsolosluğunda görev yapan memurların refakatlerinde birer zaptiye ile dağlardan ve Yağmurdere'den geçerken bölgenin harita ve resimlerini aldıkları bilgisine ulaşılmıştır (BOA, DH.TMIK.M. 157/4). Özellikle yolculuk esnasında konsolosluk memurları, Gümüşhane'deki Yağmurdere-Bayburt istikametindeki ana yolun dışında kalan dağlardan, derelerden ve Santa¹⁰ yoluyla Bayburt tarafına seyahat etmişlerdir. Bu seyahati engellemek mümkün olmamıştır ancak zaptiyelerden, Rus yetkililerin harita çizimleri hâlinde müdahale etmeleri istenmiştir (BOA, BEO 2215/166090).

Viskonsolos Mayevskiy'nin 1906'dan sonra yaptığı gezilerde, İç Anadolu ve Orta Karadeniz üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Trabzon yoluyla Samsun (BOA, BEO, 2912/218368), Kastamonu ve Ankara'ya seyahat etmiş (BOA, BEO, 2917/218750); Havza ve Merzifon'da faaliyetlerde bulunmuştur (BOA, DH.TMIK.M. 230/10). Konsolosun daha sonraki durakları Alucra, Karahisar, Koyulhisar ve Hamidiye olmuş, bu hat üzerinden Erzurum'a gitmiştir (BOA, DH.TMIK.M. 228/80). Erzurum'a geçen Mayevskiy, Erzurum konsolosluğu memurlarından Miralay Şaboşenskiy ile İspir civarına seyahat etmişlerdir. Bu yolculukları dolayısıyla kendilerine refakat için verilen jandarmaları istememişlerdir (BOA, BEO, 3130/234724). Mösyö Mayevskiy'nin bu geziler sonucu elde ettiği bilgiler, Kafkas Savaş Bölgesi istihbarat birimi tarafından kitap hâline getirilerek 1910'da yayımlanmıştır (Mayevskiy, 1910). Mayevskiy'nin "Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği" adıyla yazmış olduğu kitap Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiş ve bizzat yazarından alınarak incelenmiştir (BOA, HR.SYS. 2460/92).

¹⁰ Günümüzde Gümüşhane'ye bağlı Dumanlı Köyü.

Rus uzmanların Osmanlı coğrafyası hakkında hazırladığı birçok harita ve kılavuz kitap olduğu anlaşılmaktadır. Rus zabıtları, bu faaliyetlerin yürütüldüğü merkezlerden olan Kars'ta ve sınır bölgelerinde, stratejik mevkilere ait haritalar ve bu bölgeleri tanıtan kitapçıklar hazırlamaktaydılar. Bu faaliyetler, Osmanlı Kars şebhenderliği tarafından rapor edilmekteydi (BOA, BEO nr.1847/138490). Viskonsolos ve diğer askerî personelin hazırlamış oldukları harita ve çizimler, Rus ordusu tarafından kullanılmaktaydı. Rusların bu alandaki başarısını öven Kazım Karabekir Paşa, Osmanlı ordusunun elindeki haritalarla çalışmanın ne kadar zor olduğunu belirtmiş, Kars'ın geri alınmasıyla ele geçirilen çok sayıdaki haritanın Kars çevresi ve özellikle Osmanlı sınırları geçildiğinde işlerine çok yaradığını ifade etmiştir (Karabekir, 1994, s. 86).

Osmanlı makamları, bölgede uzun yıllardır faaliyetlerini sürdüren Viskonsolos Mayevskiy hakkında 1913 yılında bir tahkikat yapmıştır. Bu tahkikatta Trabzon İskender Paşa Mahallesi'ndeki bir handa ikâmet eden Mayevskiy'nin yapmış olduğu gezilerden Osmanlı makamlarının haberdar olduğu ve hastalığı nedeniyle artık hareket etmekte zorlandığı, Rize'de viskonsolosluk görevinde 14 yıldır bulunmasına rağmen Trabzon'da 20 yıldan uzun bir süredir yaşadığı bilgisine ulaşılmıştır (BOA, DH.İD. 159/61). Erzurum ve Van konsolosluklarında da görev yapmış olan Mayevskiy (BOA, HR.SYS. 2461/18; BOA, DH.İD. 159/61) 1914 yılı raporunda Asya Türkiyesi'nde viskonsolos olarak toplam 19 yıl hizmet ettiğini belirtmektedir (RGVİA, Fond. 1300, op. 1, d. 1491, list. 32-33). Yapılan tahkikatta hareket etmekte zorlandığı rapor edilen Mayevskiy, Rize'deki görevinden sonra Kafkas ordusunda da görev yapmış ve diğer meslektaşları gibi 1917 Rus Devrimi ile görevden alınmıştır (Bashanov, 2005, s. 62).

İncelemelerimiz ışığında Rusların 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, bilhassa Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde istihbarat faaliyetlerini üst seviyelere taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin de Rusya'nın kontrolü altındaki bölgelerde etkin olmaya çalıştığı görülmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki iktidarı ele geçirdikten sonra sınır dışı faaliyetlere başlamıştır. Osmanlı Devleti, Rus sınırındaki istihbarat faaliyetlerini konsolosluklar, elçilikler ve diğer misyon ağları üzerinden; bilhassa Batum, Kars ve Tiflis gibi merkezlerde yürütmüştür. Bu kurumlara, Osmanlı ordusundaki iyi eğitilmiş kabiliyetli kişiler gönderilmiştir. Bu kişiler, *askerî ateşe* olarak değil; daha ziyade ticari temsilci olarak istihdam edilmişlerdir. Konsolosluk çalışanları olarak gösterilen bu kişilerin asıl görevi istihbari bilgi toplamaktı. Çarlık idaresi de Osmanlı diplomatlarını Kafkasya'da oldukça yakından takip etmekte, özellikle Cafer Bey adlı Osmanlı konsolosu oldukça tehlikeli biri olarak görülmekteydi. Rus yetkililer, sonraki görev yeri olan Tiflis'te de Cafer Bey'i yakından takip etmekteydiler. Cafer Bey'in Osmanlı Sultanı, Halife adına bölgede bulunduğu, müftü ve Müslüman ahali ile dinî

sohbetlerde görüştüğü, Rus yönetimi altında yaşayan Ermenilere ne kötü şartlarda yaşadıklarını anlattığı, Rusya'yı düşman olarak gösterdiği ve bölgede örgütlenme faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaması üzerine, Çarlık idaresi Cafer Bey'in bölgeden uzaklaştırılmasını istemiştir (Reynolds 2011, ss. 85-88).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla konsolosluk faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Trabzon'da bulunan Rus vatandaşlarına memleketten ayrılmaları için hazırlanmaları bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR. 442/73). Savaşın başlamasıyla tutuklanan Rize Rus viskonsolosu, Rus vapur acentesi temsilcisi ve diğer birkaç Rus vatandaşıyla birlikte vilayet merkezine aldırılmıştır (BOA, DH.ŞFR. 449/459). Tutuklanan viskonsolos, Lazistan mutasarrıflığının talebi üzerine daha sonra serbest bırakılmıştır (BOA, DH.EUM.5.Sb 4/12).

III. Rize Rus Viskonsolosluk Raporlarında Osmanlı Devleti

Rize Rus Viskonsolosluğu tarafından hazırlanan raporlar Osmanlı Devleti hakkında son derece kapsamlı bilgiler içermektedir. Yukarıda izah edilmeye çalışıldığı üzere Osmanlı coğrafyasının haritalandırılması sırasında iklim, nüfus, zirai faaliyetler vb. konularda son derece değerli bilgiler rapor hâlinde Rus makamlarına sunulmuştur. Bununla birlikte viskonsolosluğun hazırladığı raporların en önemli ve dikkat çekici konusu, Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemdeki askerî gücüyle ilgilidir.

11 Mart 1897 tarihinde, Tiflis'te bulunan Zelenyi, Rize'deki Viskonsolos Gippius'tan acilen Bayburt ve Sivas redif tümenleri ve hareket kabiliyetleri hakkında bilgi istemekteydi. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı için seferberlik ilan edildiğinde redif birliklerinin ağırlıklı olduğu orduda, Trabzon vilayetinden gönderilen redif birlikleri de yer almaktaydı. Gippius raporlarında ayrıntılı olarak Trabzon'daki asker kapasitesi, hazırlıklar ve redif birliklerinden söz etmektedir (RGVIA, Fond 450, op. 1, d 119, list. 20-21). Rapora göre, 1897 yılı itibarıyla 41.000 nüfuslu Trabzon'da 24.000 Türk, 11.000 Rum ve 6.000 Ermeni-Gregoryen yaşamaktaydı. Şehri savunma amacıyla Güzelhisar mevki, 1887'den itibaren Krup marka 9 adet altı inçlik topla donatılmış, hisara dört adet 22 santimetrelik havan topu ve dört top arabası yerleştirilmişti. Hâlihazırda top depolarında ve kışlada 140 kale topçusu mevcuttu. Kıyıda batıya doğru bulunan Telli Tabya'da ise eski usul üç havan ve iki dağ topu; Güzelhisar'dan batıya doğru kıyıda bulunan Mollas bataryasında eski usul üç havan bulunmaktaydı. Telli Tabya'nın yakınında, şehrin merkezinde "Çemlikçi" (Çömlekçi) adı verilen bölgeye Erzurum bataryaları için top depoları inşa edilmişti. Trabzon'dan sonra Karadeniz kıyı kesimindeki önemli bir merkez olan Samsun, 7.000 Türk, 6.000 Rum ve 1.000 Ermeni-Gregoryen olmak üzere 14.000 nüfusa sahipti. Kıyıdaki bataryalarda 9 funt¹¹ kalibrede 6 top

¹¹ 0,45359237 kilograma eşit ağırlık birimi.

bulunmaktaydı. Trabzon ve Samsun bataryalarının haricinde, Batum'dan Sinop'a kadar kıyı şeridinde başka istihkamat bulunmamaktaydı. Toplam 350 kişiden oluşan bu bataryalardan 280 kişilik 3 bölük Trabzon'da ve 70 kişilik 1 bölük ise Samsun'daydı. Rus sınırına yakın olan Artvin Hopa'da daimî birliklerin sayısı 450 idi; Rize'de 150 kişilik 1 bölük, Trabzon'da 470 kişilik bir tabur yer almakta; kıyı kesimi, az sayıda jandarma ve köylerdeki zaptiyelerden oluşmaktaydı. Osmanlı ordusuna alınan askerler, çoğunlukla 20-40 yaş arası Müslüman erkeklerden oluşmakta ve toplam 20 yıl hizmet etmekteydiler. Bu hizmetin 6 yılı daimî idi ve "nizam" birliklerinde geçiyordu. Bu 6 yıllık hizmetin ilk 3 yılı fiilî hizmette, geriye kalan 3 yılı da "ihtiyat" olarak adlandırılan redif hizmeti idi. 1897 yılında, 15 Şubat'a kadar, Trabzon redif birliklerinin 12.000 olan sayısına rağmen 8.000 asker toplanabilmisti. 26-27 Şubat'ta Türk şirketi "Mahsusa" tarafından İstanbul üzerinden olmak üzere Yunanistan sınırlarına 6.000 redif ve 750 denizci er taşınmış, bu askerler yeni mühimmat ve cephaneyle donatılmıştı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 119, list. 26-28). Ayrıca Rize'den Rodos'a 70 gönüllü ve 18 at; Trabzon'dan ise silahsız olarak 250 gönüllü, 400 redif gönderilmişti (RGVİA, Fond 450, "Turtisiya" op. 1, d. 119, list. 32).

Rize'den Viskonsolos Gippius'un İstanbul'daki askerî ajan General Kalnin'e gönderdiği rapor; 1895-1897 arasında Osmanlı'daki redif birliklerine dair gözlemleri, ordu düzeni ve Karadeniz sahil kesiminden toplanan redif asker sayısı hakkında bilgiler vermektedir. Raporunda redif erlerin yanında toplanan atlara da dikkat çeken Gippius'a göre toplam 4.640 at talep edilen Trabzon'da sadece 610 at toplanabilmisti. Seferberliğin 29'uncu günü Trabzon'da toplanan asker sayıları aşağıda şu şekilde verilmiştir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 117, list. 27-29).

Trabzon	746	Samsun	750
Maçka	750	Çarşamba	750
Sürmene	746	Ünye	750
Büyükliman	750	Fatsa	750
Rize	750	Giresun	750
Of	710	Ordu	750
Mapavri (Çayeli)	641	Tirebolu	750
Arhavi	673	Görece	750

Rus konsolosların üzerinde durdukları en önemli gelişmelerden biri de, tabiri caizse Rusya'nın bütün dengesini alt üst eden Bağdat Demiryolu projesiydi. 1900 yılında hazırladığı raporunda Albay A.I. Gippius Almanya'nın Anadolu'daki yayılması ve Alman mallarının Anadolu'ya akışına dikkat çekmekte; Rusya'nın Anadolu ve geri kalan Osmanlı coğrafyasıyla ticaretinin çok az olduğundan, sadece gaz yağı ihracatında başarılı olduklarından, bu işin geleceğinin de pek parlak gözükmediğinden bahsetmektedir. Bu açıdan Rusya'nın Asya Türkiyesi'nde yapılacak demiryolu projesine ya sermayedar ya

da bizzat işi yapacak şirket olarak girmesinin Rusya'nın yararına olacağını savunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ni bir dev adama (bolşim çelovekom) benzeten Gippius, "...zayıf idarecileri ve satılmış memurlarıyla devletin bütün birimleriyle çürüdüğünü..." belirtmekteydi. Bu durum nedeniyle Alman planları için devletin ideal bir uygulama alanı hâline geldiğini, Almanların daha da ileri giderek Asya Türkiye'sinde 10-15 milyon kişilik bir Alman kolonisi yerleştirilmesini planladıklarını, bu açıdan herhangi bir milletin demiryolu imtiyazını almasının Türkiye'yi ele geçirmesiyle aynı anlama geleceğini ileri sürmekteydi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4).

İstanbul'daki toplumsal ayrıma da dikkat çeken Gippius'a göre buradaki Hristiyan Türkler, Türkiye'yi hor görmekte ve toplumla muhatap olmaktan kaçınmaktaydılar. Kıyı kesimlerdeki şehirlerde ise durum tamamen farklılaşmakta, şehirdeki Müslüman ve Hristiyan kesimler bir arada yaşamaktaydılar. Bu açıdan Türkiye'yi sık sık ziyaret eden yabancılar sadece belli yerleri ziyaret etmekte ve gerçek hayatı görememekteydiler. Fakat misyonerler, Avrupalı ve Amerikalı konsoloslar ve Duyûn-ı Umumiye memurları ise sık sık seyahat etmeleri nedeniyle Türkiye'nin iç bölgelerini tanımaktaydılar. Bu görevlilerin toplumu yakından tanımalarına rağmen mevcut kitaplarda Türkiye'nin toplumsal hayatı hakkında hiçbir şey söylememekte, yeni kitaplarda "hasta adam" sözü ve devlet kadrolarındaki çürüme gibi bilinen şeyler sürekli tekrar edilmekteydi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 5-8).

Viskonsolos Gippius, Kıbrıs Konvansiyonu'nu Türkiye'nin İngiltere himayesine girişinin bir kanıtı olarak kabul etmektedir. Fakat bu durum İngiltere'den değil, artık *Osmanlı'nın çürümüş idaresinden* kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Kıbrıs Konvansiyonu'ndan sonra İngilizler tarafından Anadolu için Sivas'ta ikamet etmek üzere bir genel konsolos, Kürdistan, Trabzon ve Sivas için birer konsolos atanmıştı. Bunlardan Kürdistan için atanan konsolos Erzurum vilayetinde, Trabzon ve Sivas için atanan konsolos ise Trabzon vilayetinde ikâmet etmekteydi. Fakat bu süreç artık sona ermiş, Türkiye İngiliz himayesinden kurtulmuş, kendi millî çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 5-8).

Osmanlı'da yeni yetişen idarecilerle eskiler arasındaki fark üzerinde duran Gippius'a göre eski tip valiler zaman zaman kendi çıkarlarını devlet çıkarlarıyla bir tutmaktaydılar. Gippius Müslüman, gayrimüslim ve Avrupalılar arasında tanınan, saygı duyulan belirli Osmanlı valilerini şu şekilde sıralamaktadır:

Ali Bey	Trabzon Valisi
Kadri Bey	Trabzon Valisi
Halil Bey	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Şemseddin Bey	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Tahir Paşa	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Ferid Paşa	Konya Valisi
Tevfik Paşa	Ankara Valisi
Mustafa Paşa "Fosfor Paşa"	Eski Savaş Bakanı (Bahriye Nazırı)-Erzurum Valisi
Semih Paşa	Erzurum Kumandanı Muhtar Paşa'dan önce- Erzurum Valisi
Rauf Paşa	Erzurum Valisi
Ataullah Paşa	Bağdat Valisi

Gippius, kişisel tecrübelerinden yola çıkarak hazırladığı listedeki bu valilerle bizzat tanıştığını ve ortak çalışma yaptığını belirtmektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 12-14). Daha düşük rütbelerde ise Eski Lazistan Valisi Nasuhi Bey, eski Beyazıt Valisi Cabbar Bey ve hâlihazırdaki Samsun Mutasarrıfı Hamid Bey de bizzat tanıdığı kişilerdendi. Valilerin dışında bölgedeki kaymakamlar üzerine de ayrıntılı araştırma yapmış olan Gippius, kazaların başındaki kaymakamların halk tarafından haklı olarak kınandığını belirtmektedir. Gippius'a göre bölgede görev yapan kaymakamlar yerel güçler karşısında etkisiz kalmakta, yerel halk arasında beylerin otoritesi sürmekteydi. Gippius'un ifadesiyle "...bu beylerin elleri hem vilayete hem de İstanbul'a kadar uzanmaktaydı". Gippius, konuyu netleştirmek adına biri Van vilayetinde (Erciş), diğeri Trabzon vilayetinde (Palathane) çalışmış, bizzat tanıdığı iki kaymakamdan bahseder. İlk kaymakam, bölgedeki Kürtlerle mücadele ederek devlete vergi vermelerini sağlamaya çalışmış; fakat Kürtlerin düzenlediği suikastla yaralanmıştı. Palathane kaymakamı ise çalışma şartları nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Kaymakam içinde bulunduğu durumu Gippius'a, "Bize, okulda kanuna itaat etmemiz ve ona göre davranmamız söyleniyor, burada ise beylerden birine itaat etmem gerekiyor" sözleriyle açıklamıştır (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Osmanlı toplumunu yakından tanıdığı anlaşılan Viskonsolos Gippius, Türkiye'deki sorunların kaynağının din olduğu algısına karşı çıkarak dinin aslında bir rahatlama sağladığını belirtmektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28). Osmanlı coğrafyasındaki düzensizliklere rağmen bireysel gelişimin daimî olarak arttığına dikkat çekmektedir. Bu gelişmeyi eğitimin yayılmasına bağlamakta, toplumun en alt tabakasındaki kişilerin bile idareci kadrolar için aday olarak 10-15 yıldır eğitime başlandığını ifade etmektedir. Bu düzende bütün kaymakamlar, İstanbul'da eğitim görmekteyken sadece

nahiyelerin idaresinden sorumlu “müdür” adı verilen görevlilerin eğitimlerinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu sorunların çözümü amacıyla Van vilayeti gibi bazı vilayetlerde gerçekleştirilen proje nahiye girişimlerine rağmen bu görevlerde hâlâ eğitimi olmayan, sadece okuryazar kişiler bulunmaktaydı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 15-16).

Gippius, Osmanlı idari mekanizmasında başlayan bu değişim hareketlerini Avrupa ruhuyla yapılan reformlara değil, çok daha öncesinde başlamış olan *Türk Hristiyanların*¹² devlet hizmetine alınmasına bağlamaktadır. Bu süreci ilk, Hristiyanların mahkemeler ve emniyette çalışmaya başlamasına ve 1895 reformlarıyla Hristiyan ve Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı sancaklarda vali yardımcısı, mutasarrıf ve kaymakam olarak devlet hizmetine girmesine dayandırmaktadır. Fakat bu makamların artık Hristiyan Türkleri cezbetmediğini de eklemektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 16-17).

Rus viskonsolosun bölgedeki idarecilerle sıkı ilişkiler kurduğu ve haklarında genel bilgiler topladığı anlaşılmaktadır. Toplanan bilgilerde idarecilerin etnik kökenleri üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu kişilerin isimleri ve kökenleri şöyle sıralanmıştır: IV. Kolordu Komandanı Zeki Paşa Çerkez; IV. Kolordu VIII. Tümen eski Kumandanı Şemsi Paşa Gürcü; hâlihazırdaki IV. Kolordu VIII. Tümen Kumandanı Süleyman Paşa safkan Slav; XIV. Redif Trabzon Tümeni Kumandanı Sami Paşa ise Arnavut. Osmanlı idarecilerinin geldikleri etnik kökenleri araştırmış olan Gippius, bu kişileri ve milletlerini şöyle listelemiştir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 19-20):

Ali Bey	Çerkez
Kadri Bey	Türk
Halil Bey	Türk değil? galiba Çerkez
Şemseddin Bey	Türk-Osman değil
Tahir Paşa	Safkan Slav
Ferid Paşa	Arnavut
Tevfik Paşa	Türk
Mustafa Paşa “Fosfor Paşa”	Türk
Semih Paşa	Türk
Rauf Paşa	Çerkez
Ataullah Paşa	Arap

Bölgedeki askerî hareketliliği takip eden Rus konsoloslar, bölgedeki asker ve silah sevkiyatına dair ulaştıkları bilgileri Rus makamlarına iletmekteydiler. Mayevskiý’nin raporuna göre Trabzon üzerinden Erzurum tarafına nakledilecek birliklere dair Trabzon’daki halkın hiçbir malumatı bulunmamaktaydı. Subaylar, bu tür bilgileri yasak olması nedeniyle kimseyle paylaşmamakta, hem yazılı hem de sözlü beyanlarında bu konuya dair bilgi vermekten kaçınmaktaydılar. Mayevskiý, bu durumun askerî ajanların zaten çok zor olan

¹² “Türk Hristiyan” kavramıyla Osmanlı tebaası Hristiyanlar kastedilmektedir.

görevlerini her geçen gün daha da zorlaştırdığını belirtmektedir. Bölgeye getirilen silah sayısı, makineli tüfekler, atlar, silah sandıkları, mermiler, yüklenen sandıklar vb. hakkında en doğru ve kesin bilgilere sahip olmalarına rağmen Erzurum'a sevk edilen askerlerin üniformaları üzerinde alay ve tabur numarasının ayırt edilmesine izin veren herhangi bir özel işaret bulunmaması, Rus görevlilerin işlerini zorlaştırmaktaydı. Uzun süredir Trabzon'da kalan Mayevskiy, tüm çabalarına rağmen bu konuda gerekli bilgileri alabileceği kişiler bulamamasından yakınmaktadır (RGVIA, Fond. 1300, op. 1, d. 1491, list. 32-33). Mayevskiy'nin Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'na 1914 yılında gönderdiği rapor Osmanlı Devleti hakkında ilginç görüşler içermektedir. Mayevskiy, Rusya'nın Türklerden değil, Avrupa'dan ve özellikle İngilizlerden korkması gerektiğini savunmaktadır. XIX. yüzyılda Ruslar ve Avrupalılar tarafından İstanbul ve Çanakkale Boğazları için yapılan mücadelenin Rusya'ya zarar verdiğini; Kırım Savaşı'nda Karadeniz filosunu, 1878'de ise savaşta elde ettikleri avantajları kaybettiklerini; 27 yıl sonra Rus-Japon Savaşı'nda ise İngiltere'nin Japonya'ya desteği nedeniyle Rus filosunun tamamının kaybedilmesine Avrupa'nın sevindiğini belirtmektedir. Bu görüşlerinin ardından ise Osmanlı Devleti hakkında şu cümleleri sarf etmektedir (Bashanov, 2013, ss. 265-266):

Söz konusu ağır tarih dersleri, nihayet Orta Doğu'da Rusya ile Türkiye'nin çıkarlarının gelecekte benzer olacağı sonucuna varmamızı sağlamaktadır. Türklerin elinden alacak hiçbir şeyimiz yoktur. Aynı şekilde Türkiye de kendi topraklarını Kafkasya'ya doğru genişletmek arzusunda değildir. Ordusu şimdikinden birkaç kat daha güçlü olsa dahi Türkiye; Erivan, Kars, hatta Batum gibi toprakları hiçbir zaman elde etmek istemeyecektir. Çünkü Türkler, Hristiyan nüfusun olduğu bölgelerin Türkiye için kötülükten başka bir şey getirmediğini anlamışlardır. Bu öyle bir kötülüktür ki, Türkler buna katlanmak zorundadırlar. Bu kötülüğü artırmak, Türkiye'nin zaten zor olan durumunu daha da zorlaştırmak anlamına gelmektedir. Orta Doğu'yu tanıyanlar için yukarıda söylediklerimi kanıtlamak, çok basit ve aksiyomların ispatları kadar gereksizdir.

IV. Rusların Gözüyle Osmanlı Coğrafyasında Demiryolu Yapımı

Rus konsolosluk raporlarında Osmanlı-Almanya yakınlaşması ve iş birliği üzerinde ayrıntılı şekilde durulmaktadır. Rus yetkililerin endişeyle izlediği bu yakınlaşma, Rus çıkarları için ciddi bir tehdit olarak görülmekteydi. Almanya'nın 20 milyon Alman'ı Anadolu'da iskân etme planı (Diğer bir raporda bu sayı 10-15 milyon olarak verilmektedir. RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4), ve Bağdat Demiryolu, Rusya'nın bölgedeki "fetihlerinin önüne set çekiyor" idi. Bu yakınlaşmalara rağmen Türk tarafında Alman nüfuzuna girmek gibi bir düşünce bulunmamaktaydı. Rus çıkarlarının bölgedeki etkinliğini göstermesi bakımından, Osmanlı coğrafyasında yapılan demiryolu

projelerinde Ruslar yer almamış, Türklerin imtiyaz verdiği ülkeler ve yaptıkları hatlar şöyle verilmiştir:

1. İngiliz Sermayesi:

- a) Mersin-Adana; 67 km
- b) Smirna (İzmir)-Aydın-Dinar; hatlarıyla toplam 515 km
- c) Smirna-Kasaba-Alaşehir; hatlarıyla toplam 846 km

2. Fransız Sermayesi:

- a) Alaşehir-Afyon Karahisar; 250 km uzunluğundaki hat, 1893'te İngilizlerden satın alındı, *Cassaba et Prolongements* adıyla Smirna (İzmir) -Kasaba-Alaşehir hattı Fransız şirketin idaresine girdi.
- b) Beyrut-Şam; 250 km

3. Türk Sermayesi:

- a) Haydarpaşa-İzmit; 95 km.

4. Belçika Sermayesi

- a) Mudanya-Bursa; 41 km 280 metre

5. Alman Sermayesi

- a) İzmit-Eskişehir; 224 km
- b) Eskişehir-Ankara; 263 km
- c) Eskişehir-Konya; 434 km

6. Konya'dan Bağdat'a 1.600 km uzunluğunda olacak şekilde projelendirilen hattın %60'ını Almanların, %40'ının ise çoğunluğunu Fransızların oluşturacağı karma bir sermaye ile 350 milyon Alman markı olacak şekilde dışarıdan yapılması planlanmaktaydı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Asya Türkiyesi'nde döşenen bütün demiryollarında Alman sermayesi 176 milyon, Fransız sermayesi 157 milyon, İngiliz sermayesi 92 milyon olmak üzere toplamda yabancı sermaye 425 milyon franktı. Konsolos vekilinin elinde Belçika sermayesi hakkında net bir bilgi bulunmamaktaydı. Hâlihazırda Asya Türkiyesi'ndeki demiryolu işletmelerinin %41'i Alman, %37'si Fransız ve %22'si İngiliz sermayesine aitti. Fakat bu hatların neredeyse tamamını gezmiş olan viskonsolosa göre söz konusu ülkelerden bu demiryollarında çalışan çok az kişi vardı, teknik elemanlar ise çoğunlukla Osmanlı tebaası Rum ve Ermenilerdi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Anadolu genelindeki ticaretin genel durumunu özetleyen Gippius, Alman mallarının Anadolu'ya yayılmasına dikkat çekmektedir. Buna göre 1888'de 2

Alman gemisi 1.614 ton; 1890 yılında 29 gemi, 32.912 ton; 1891’de 47 gemi, 56.995 ton ve 1892’de 64 gemi, 79.898 ton yükü İzmir limanına ulaşmıştı. Alman ticareti karayolu ticaretinde de yükselirken, İngiliz ticareti sabit kalmıştı. İstanbul’daki İngiliz konsolosun 1893 yılı raporuna göre son 2-3 yıldır İstanbul’da her türlü makine ve silah ticareti yapan Alman ihracat-ticaret şirketi kurulmuştu (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 40-45).

Viskonsolos Gippius, Anadolu’nun Avrupa devletlerine pazar olarak yakınlığı nedeniyle Rusya’dan ziyade Avrupa’ya daha dönük olduğunu belirtmektedir. Karadeniz kıyılarının Rusya’ya yakın olmasına rağmen Anadolu’dan Rus limanlarına olan mesafe ve Rus üretim merkezlerinden buralara olan karayolu ulaşımı mesafesi hesaba katıldığında Avusturya, Almanya, Fransa, hatta İngiltere, Rusya’dan daha yakın kalmaktaydı. Aynı zamanda Rusya’nın henüz genç olan sanayisi iç pazar için üretim yaparken, dış pazarda gelişmiş Avrupa ile rekabette zorlanabilirdi. Ermenistan ve Kürdistan’daki bölgelere Samsun ve Trabzon üzerinden malların ulaşması da, Avrupa malları karşısında zor görünmekteydi. Bu ticaretle, istisna olarak sadece Rus gaz yağı bu bölgelere ulaşabilmekteydi. Avrupalılar tarafından pazar olarak bölünmüş olan İran’da ise Rus malları sadece kuzey bölgelerinde hâkimdi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 48-51). Bu nedenle Rusya’nın Anadolu’da ticari olarak yayılabilmesi için Rusların dillendirdiği Karadeniz kıyı şeridine doğru demiryolu hattının yapılması gerekmektedir. Böylelikle Karadeniz limanlarına ihraç edilecek Rus malları bu hat üzerinden Osmanlı pazarına taşınabilecekti (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 59-60). Karadeniz kıyı şeridine yapılacak bir demiryolu Rus çıkarları için olumlu karşılanırken, Anadolu’da yapılacak bir demiryolu zararlı görülmekte; özellikle de merkezden Güney Kafkasya’ya uzanacak bir İstanbul-Ankara-Sivas-Erzincan-Erzurum demiryolu hattının yapılması, Ruslarca “en kötü” felaket senaryosu olarak görülmekteydi. Bu açıdan Gippius, Karadeniz limanlarına doğru iç kesimlerden geçecek bir demiryolunun Türkler için yararlı olmamasına rağmen özellikle Trabzon’dan Erzurum’a ve Samsun’dan Sivas’a kadar olan hatların, kendilerinin lehine olduğunu savunmaktaydı. Bu hatlardan ilki Ruslara Erzurum mevkiinin arka bölgesine kadar yol açabilecek, ikincisi ise Erzurum’un İstanbul ile bağlantısını sağlayabilecekti (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-3).

Gippius’un raporundan Bağdat Demiryolu Projesi’nin Rusların uykusunu kaçırdığı anlaşılmaktadır. Projeyi yakından takip eden Rus yetkililer demiryolunun güzergâhı için iki seçenek vermektedir. Bu seçeneklerden yenisi, Alman Anadolu demiryolu şirketi tarafından seçilmiş olan Konya’dan başlayan hattı. Önceki ise kuzey demiryolu olan Ankara’dan başlayan hattı ve her iki hat da Diyarbakır’da buluşmaktaydı. Gippius, kuzey varyasyonun Ankara’dan Sivas’a kadar olan ana operasyon istikametinde olması nedeniyle savaş durumunda Ruslar için zararlı olacağını düşünmekteydi. Güney seçeneği ise

askerî açıdan Rusları etkilememektedir. Bu hat Almanya için üretim anlamı taşıırken, Türkiye için İran Körfezi'nde İngiltere'ye karşı istihkâm görevi gören ikinci dereceden askerî bir önem taşımaktaydı. Anadolu'nun İngiltere için ifade ettiği öneme de değinen Gippius, Almanya'nın etkisinin artmaya başlamasıyla İngiltere bölgeden çekilmiş gibi görünse de, bu bölgenin İngiltere için hiçbir zaman değerini kaybetmeyeceğini ve İngiltere'nin Mezopotamya'yı kendine siper yaptığını belirtmektedir. İngiltere'nin siyasi çıkarları açısından Rusya'nın Anadolu'daki varlığı kabul edilemez görülmektedir. Almanya açısından ise Rusya; Türk-Alman sanayi ve ticari ilişkileri için zararlıydı. Rusya açısından ise Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzu engellenmeliydi. Bu amaçla Gippius'un madde madde hazırladığı planına göre öncelikle, Türk hazinesinden Alman demiryolu alımı engellenmeli; ikinci olarak Türkiye, koruyucu gümrük politikasında desteklenmeli; Rus sermayesinin Türkiye'ye akması için çalışılmalıydı. Bu tür girişimlere bir örnek olması için Kerkük'teki petrol üretimi Rus kontrolüne alınmalı ve tekel hâline getirilmeliydi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-3).

Anadolu'da demiryolu hattı, askerî üsler ve tahkimat yapılması Türkiye'nin bölgedeki gücünü artıracığından Rus çıkarlarıyla ters düşmekteydi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, İstanbul'dan IV. Ordu'ya Karadeniz limanları Samsun, Giresun, Tirebolu, Trabzon ve Rize üzerinden sevkiyat yapılmış ve buralardan da karayoluyla taşınmıştı. 1877'de Türklerin diğer bir ulaşım hattı ise "Konstantinopolskii Trakt" olarak adlandırılan İstanbul-Ankara-Yozgat-Sivas-Erzincan-Erzurum karayolu idi. Osmanlı idaresinin karadan ulaşımına yönelmesinde bir etken de Rus donanmasının Karadeniz'deki etkinliğini artırmasıydı. Bu nedenle ilk olarak 1888'den itibaren İzmir-Dinar, 1893'te İzmit-Eskişehir-Ankara, 1896'dan itibaren Eskişehir-Konya, 1897'de İzmir-Eskişehir-Ankara demiryolları açılmıştı. Bu hatların dışında, askerî açıdan pek önem taşımamakla birlikte 1886'da Mersin-Adana, 1891'da ise Mudanya-Bursa hatları hizmete girmişti (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 63-65).

Anadolu coğrafyasını askerî açıdan ele alan Viskonsolos Gippius'un tamamıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na göre strateji belirlediği ve bu savaştan aldıkları derslere göre hareket ettiği göze çarpmaktadır. Gen. Ley. Zelenyi'nin yaptığı çalışmalardan da yararlanan viskonsolos, Kafkasya'da genişleyen Rus sınırları ve ulaşım olanaklarıyla Erzurum'a olası bir askerî harekâtta, Rus ve Osmanlı ordularının durumunu ele almaktaydı. Buna göre Türk ve Rus taraflarının mevcut demiryollarıyla, 1877'de Tiflis'ten Erzurum'a Rus ordusu için yürüyüş mesafesi 544 verst, Osmanlı ordusu için bu mesafe İzmit'ten 1294 verst idi. 1893-1898 arası dönemde Ağstafa'dan Erzurum'a yürüyüş mesafesi 456 verst, Ankara'dan ise 825 verst idi. Rusların Kars demiryolunu yapmasıyla birlikte Kars'tan Erzurum'a yürüyüş mesafesi 198 verste inmişti. Bu bilgilerden

görülebileceği üzere 1877'de Rus ordusu Erzurum'a ulaşma konusunda daha avantajlıydı. 1893'te İzmit-Ankara hattının yapılması ve ardından Rusların Kars demiryolunu inşa etmesi, Rusların ulaşımındaki üstünlüklerini perçinledi. Bu şartlar altında Türklerin Ankara'dan Sivas'a kadar demiryolunu uzatmaları durumunda, Ruslar üstünlüklerini yeniden kaybedeceklerdi. Bu hat yapıldığında Erzurum'dan Kars'a yürüyüş mesafesi 198 verst, Sivas'tan ise 439 verst olacak; sonrasında hattın Ankara'dan Sivas'a yapılması da Rusları fazlasıyla zora sokacaktı. Ankara-Sivas hattının yapılmasına karşı çıkan Gippius, Rus çıkarlarına vereceği zarar nedeniyle hattın Erzurum'a uzatılması durumunu konuşmak bile istememektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 66-68).

Asya Türkiyesi'nde Rusya'nın kara sınırlarından Erzurum, Van ve daha da ileriye (Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır) kadar yapılacak olan demiryolu hatları, savaş döneminde Türklere büyük avantaj ve Erzurum'a hızlı bir şekilde asker toplanmasını sağlayacaktı. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sınırına yakın bu gelişme ve İstanbul ile Erzurum'un askerî üslerle doğrudan bağlantısının sağlanması Rus çıkarlarına ters düşmekteydi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 68). Alman demiryolu projesi, Ruslara ciddi bir tehdit altında olduklarını hissettirmiş ve onları yeni bir strateji izlemeye yöneltmiştir. Bu amaçla Ruslar, tek çare olarak Alman sermayesi yerine, Türk sermayesinin bölgede ikame etmeyi savunmuştur. Bu amaçla gerekirse bizzat verecekleri borçla Türk hükûmetince Alman demiryollarının satın alınmasını savunmuşlardır (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 86-87).

Sonuç Yerine

Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli bir sisteme oturtmaya çalıştığı haber alma faaliyetlerinde, Osmanlı coğrafyasında hizmete giren konsolosluklar ve viskonsolosluklar önemli görevler üstlenmiştir. Rus Genelkurmayında birkaç dil bilen, çalışma bölgesine dair coğrafya, kültür, hukuk alanında donanımlı uzmanlar Rus Dış İşleri kadrolarına getirilerek bu temsilciliklerde görev almışlardır. Çarlık idaresinin bu uzmanları ilk istihdam ettiği temsilciliklerden biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından Rize'de hizmete giren Rize Rus viskonsolosluğu idi. Rize'nin küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen hem Rus sınırına yakınlığı hem de Karadeniz ve Doğu bölgelerine olan hâkimiyeti bu seçimde etkili olmuştur. Bu temsilcilik üzerinden Karadeniz, İç Anadolu, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri özellikle Kürt ve Ermeni nüfusu, askerî savunma durumu ve coğrafya açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu raporlar birkaç yıl içinde kitap hâline getirilerek Osmanlı coğrafyasına dair ihtiyaç duyulan bilgilerin temininde kullanılmıştır. Bu durum Rusya'nın güneye inme politikasının sahadaki en somut yansımaları olarak görülebilir. Bu girişimler sonucu Rus Genelkurmayında Osmanlı coğrafyasına dair birçok konuda rapor hazırlanmıştır. Genel olarak bu çalışmalar, Rusya'nın I. Dünya Savaşı

döneminde Osmanlı coğrafyasında gerçekleştirdiği işgallerin ön hazırlıkları olmuştur. Özellikle uzmanlarca üzerinde ayrıntılı çalışmaların yapıldığı yol ve geçitler, Rus ordusunca savaş döneminde kullanılmıştır. Basmakalıp Avrupa tarzı düşüncelerin aksine, Osmanlı'nın son döneminde donanımlı bir idareci kadrosunun yetişmeye başladığı fakat Osmanlı taşrasındaki yerel güçler karşısında çaresiz kaldıkları da bu raporlar üzerinden anlaşılmaktadır. Rus uzmanlar, Osmanlı kaymakam ve valileriyle kurdukları yakın ilişkiler aracılığıyla Anadolu coğrafyasına ve Osmanlı bürokrasisine dair önemli malumatlar elde etmişlerdir. Çalışma sistemi olarak Rus uzmanlar, Osmanlı coğrafyasını kendi aralarında taksim etmişlerdir. Kendilerine ait bölgelerdeki her türlü gelişmeden haberdar olmaya çalışmışlar ve gelişmeleri ortak değerlendirme adına diğer bölgelerdeki temsilcilerle zaman zaman bir araya gelmişlerdir. Bu uzmanlar faaliyetlerini doğrudan elçilik üzerinden Rus Genelkurmayına iletilmelerinin yanında, coğrafi yakınlık nedeniyle Kafkasya Askerî Bölgesi'ne karşı da sorumlu olmuşlardır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

Babıâli Evrak Odası (BEO) 2215/166090; 3785/283864; 2123/159194; 2912/218368; 2917/218750; 294/22039; 3130/234724; 330/24746; 1847/138490.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.5.Sb) 4/12.

Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH.İD) 159/61.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 1394/24; 1632/99; 1635/123; 1641/39; 1641/80; 1644/49; 1662/61; 1666/121; 1749/49; 1751/132; 1753/6; 1756/117; 1762/38; 1762/38; 2563/22.

Dahiliye Nezâreti şifre Kalemi (DH.ŞFR) 137/70; 137/86; 442/73; 449/459.

Hariciye Nezâreti Evrakı Evrakı. Mütenevvid Kısmı (HR.MTV) 57/28; 57/29.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS) 2460/92; 2461/18.

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO) 292/53.

İrade Hariciye (İ.HR) 291/18279.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.) 58/22; 66/25; 94/72; 257/78; 51/37.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM) 15/84; 9/3.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 229/10.

RGVİA (Rossiyskiy Gosudarstvenny Voenno-İstoriçeskiy Arhiv)

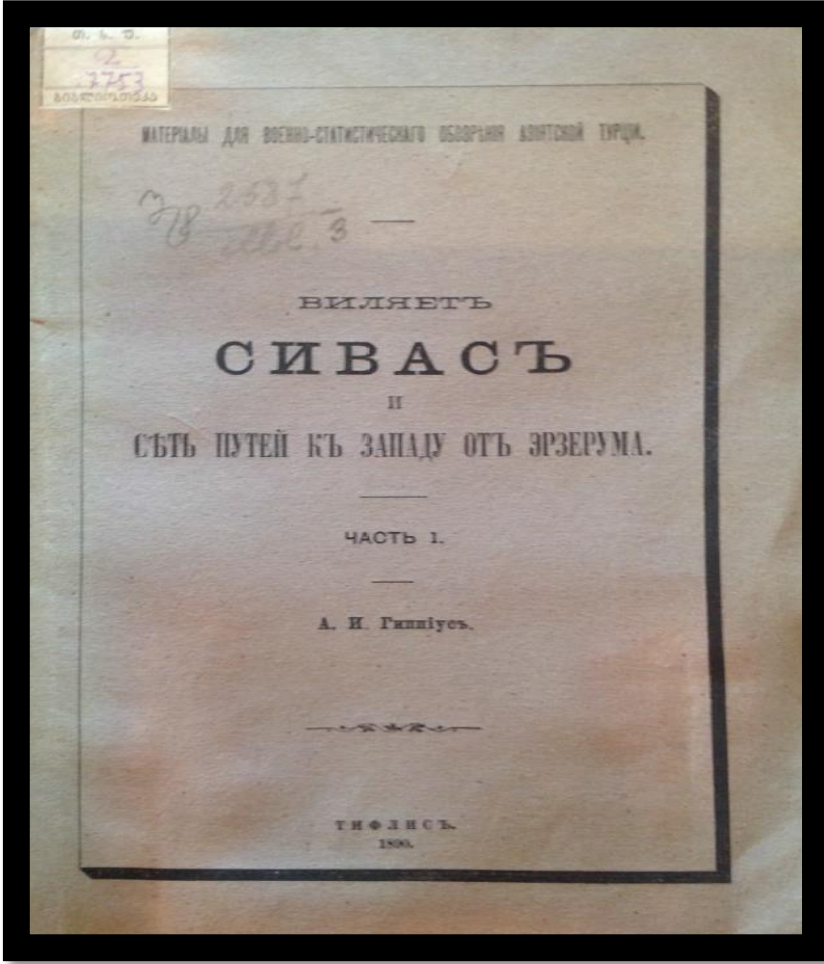
RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 89; Fond 450, op. 1, d. 12822; Fond 450, op. 1, d. 127; Fond. 1300, op. 1, d. 1491; Fond 450, op. 1, d. 119; Fond 450, op. 1, d. 117.

B. Basılı Eserler

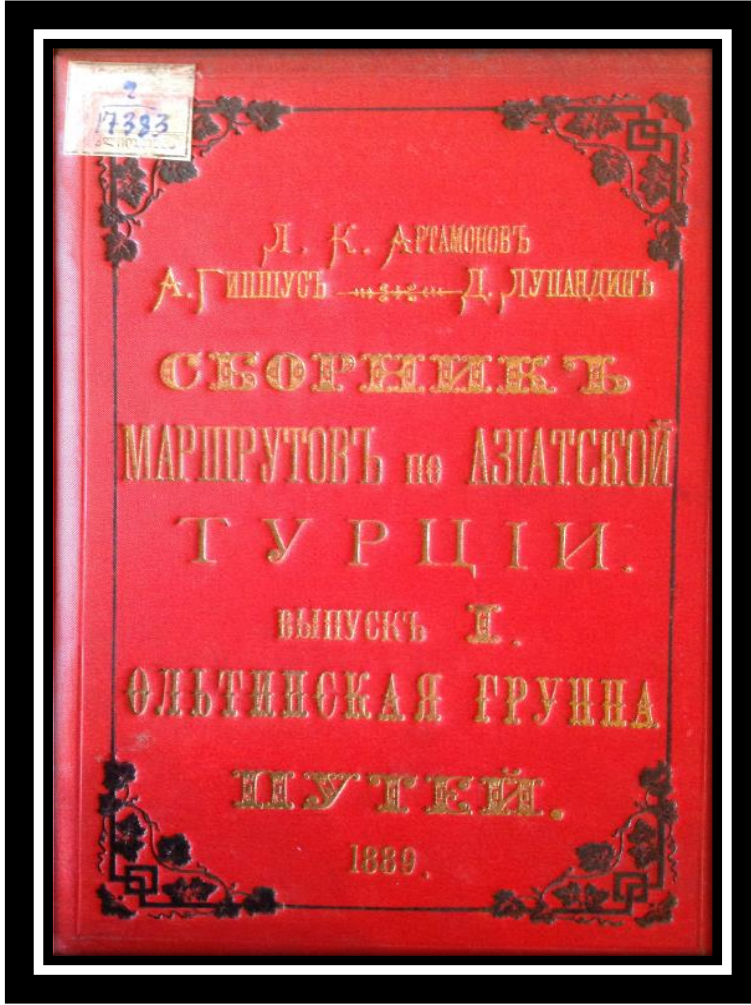
- Akarca, H. D. (2002). *The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During the First World War: 1915-1917* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Alekseyev, M. (1998). *Vayennaya Razvedka Rossii: ot Rurika do Nikolaya II*, Tom II., Moskva.
- Anderson, M. S. (1966). *The Eastern Question, 1774-1923*. New York.
- Bashanov, M. K. (2005). *Ruskie Voyennoye Vostokovedi, Biobibliograficheski Slovar' do 1917 g. Bibliograficeskiy Slovar*. Moskva.
- Bashanov, M. (2013). *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)* (İ. Kemaloğlu (Kamalov), çev.). Ankara.
- Berhardsson, M. (2005). *Reclaiming a Plundered Past: Archaeology and Nation Building in Modern Iraq*. Austin.
- Collier, P. (2013). Covert Mapping the Ottoman Empire: The Career of Francis Maunsell. *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*. Dresden.
- Derevanko, İ. V. (2005). «*Belle patna*» *Russko-Yaponskoy Voynı*. Moskva.
- Fraşirli, M. (1325). *İmtiyazat-ı Ecnebiyeyenin Tatbikat-ı Hâzırası*. Samsun.
- Gippius, A. I. (1890). *Vilayeti Sivas i Seti Putey K Zapadu ot Erzuruma* (C. I). Tiflis.
- Gokov, O. A. (2011). Osobennosti Voennoy Razvedki Rossii na Musulmanskom Vostoke (1856-1890). *Canadian-American Slavic Studies*, 45(1), ss. 36-75.
- Jelavich, B. (July, 1969). Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886. *The Slavonic and East European Review*, XLIV(103), ss. 44-66.
- Jersild, A. (2002). *Orientalism and Empire: Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*. Londra.
- Kavkazskiy Kalendar na 1880 god. (1879). Tiflis.
- Kavkazskiy Kalendar na 1907 god. (1906). Tiflis.
- Kavkazskiy Kalendar na 1910 god. (1905). Tiflis.
- Kayaoğlu, T. (2010). *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*. Newyork.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kratki Rusko-Turetski Slovari. (1912). Tiflis.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919*. Ankara: TTK.
- Lender, N. N. (1891). *Bosfor i Konstantinopol: Anatolskoe Poberezhie, Po Ruskomu Yugu, Oçerk i Kartinki, c Kartoyu Çernova Morya*. Petersburg: Tip. A.S. Suvorina.
- Mala-Aziatskie Kurdi. (1882). Tiflis.

- Marshall, A. (2006). *The Russian General Staff and Asia, 1800-1917*. New York.
- Mayevskiy, V. T. (1910). *Rekognostirovka putey na Çernomorskom Poberezhniye Aziatskoy Turtsii 1906 goda, vı Rayone Rize-İneboli i k Yugu ot Etovo Rayona*. Tiflis: Razvedyvatelnoye Otdelne Shtaba Kavkazkago Voyennago Okruga.
- Mockvich, G.G, (1902). *İlyustranniy Prakticheski Putevoditel Po Kavkazu*, Odesa: L. Nitche.
- Payashitel'naya Zapiska k Karte Raspredeleniya Armanskava Naseleniya v Turetskoy Armenii i Kurdistanı Po Kazam i Dannum Soc. V. (1895). Cuinet "La Turquie d'Asie" 1890-1894, sostavlennoy G.Ş. gen-l. Zelenım i Podpolk, Sısoevım.
- Postnikov, A. V. (2001). From Charting to Mapping: Russian Military Mapping of Corfu in the Early Nineteenth Century. *Imago Mundi*, 53, ss. 83-96.
- Reynolds, M. A. (2011). *Shattering Empires, The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*. New York.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. N. Mert, (Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şkarovskiy, M. V. (2014). Russkie Tserkovnle Obşçin na Territorii Turtsi (Osmanskoy İmperi), v XVIII-XX vekah. *Vestnik Çerkovnoy İstori*, 1/2, (33/34). Moskva.
- The Black Sea Pilot: The Dardanelles, Sea of Marmara, Bosphorus and Sea of Azov* (1. bs.). (1920). Washington: United States Hidrographic Office.
- Üre, P. (2004). *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)*. (Basılmamış Doktora Tezi). London School of Economic and Political Science, London.
- Voyenniy Agent. (1890-1907). *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: v 86 t. (82 t. I 4 dop.)*. Sankt Peterburg.
- Yıldız, G. (2012). Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, ss. 239-266.
- Zelenyi, A. (1883). Obşeye Geografiçeskoy Opisaniye Territori Sirii. *Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, Vıp. IV, Sankt Peterburg.

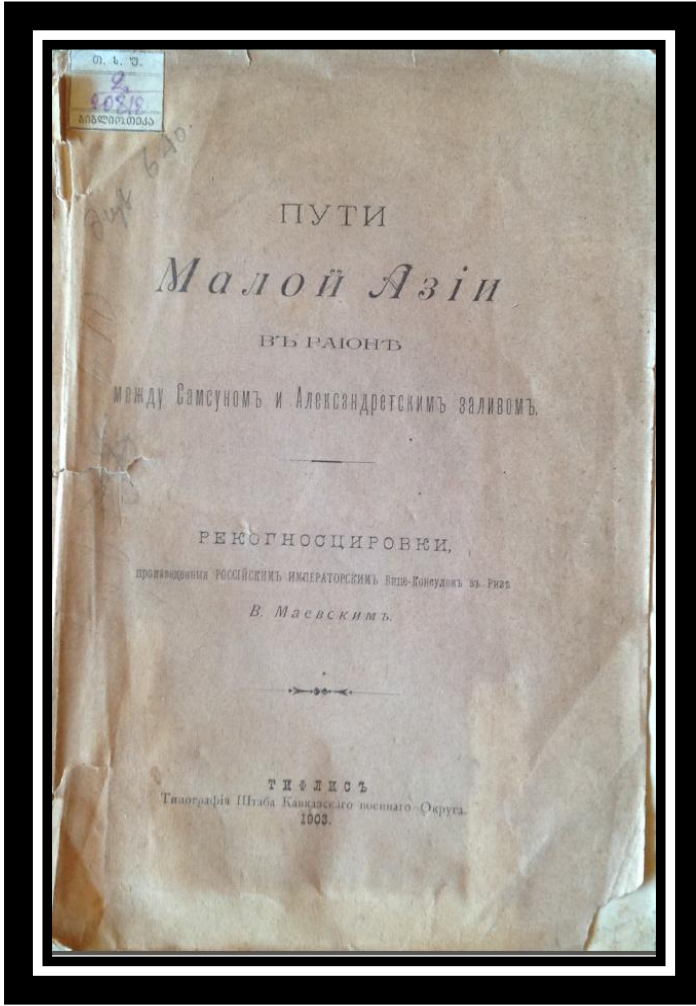
Ek. Rize Rus visonsoloslarının hazırladığı veya hazırlanmasında katkı sağladıkları Anadolu hakkındaki bazı yayın ve haritalar

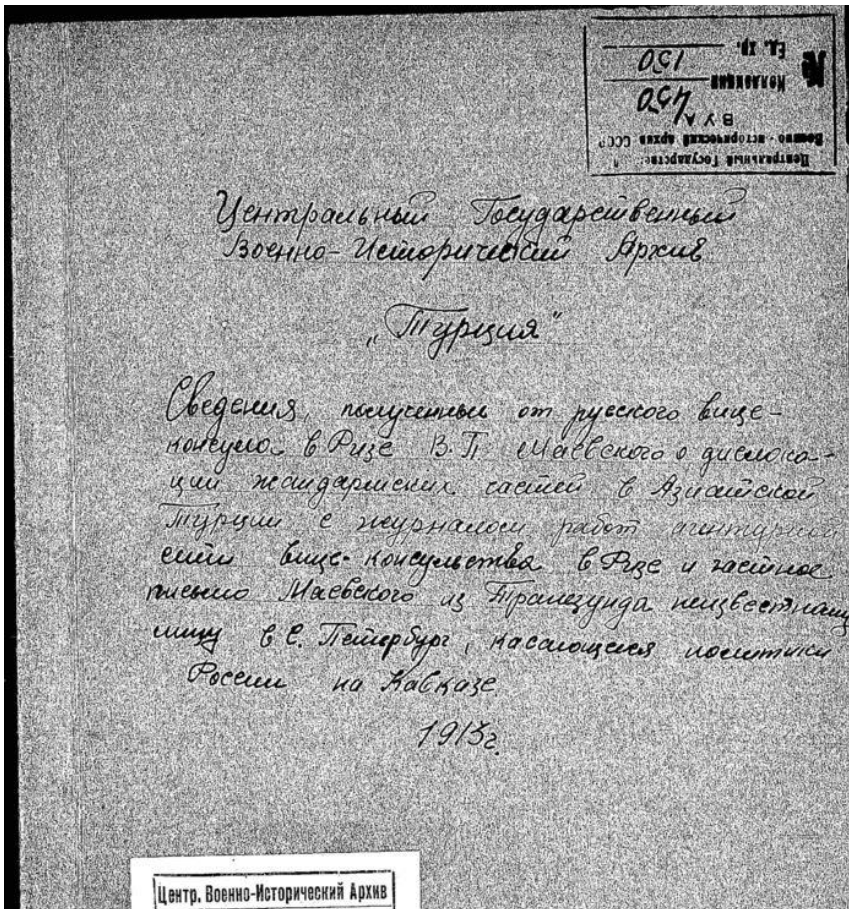
Фотограф 1. Gippius Aleksandr İvanoviç, *Sivas Vilayeti ve Erzurum'dan Batı'ya Yol Ağı*, Tiflis 1890.

Fotoğraf 2. L.K. Artamonov, A. Gippius, D. Lupandin; *Asya Türkiyesi'ndeki Yollar Derlemesi, Sayı I, Oltu Bölümü Yolları*, 1889.

Fotoğraf 3. V. Mayevskiy, *Küçük Asya*’ya, Samsun ve İskenderun Körfezi Arasındaki Bölgeye Seyahat, Tiflis, 1903.

Fotoğraf 4. Rize Viskonsolusu Mayevskiy'nin Anadolu'daki Jandarma birliklerine dair raporu (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 150).

Harita 1. Trabzon'dan Erzurum'a olan yol güzergahı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 583)

ORTAÇAĞ’IN ÖLÜMCÜL SİLAHI ÇARH VE ONUN “GİZEMLİ” UÇLARI*

*Alptekin YAVAŞ***

Öz: İslam Medeniyetinde askeri endüstri alanındaki mekanik mühendislik uygulamalarına büyük önem veriliyordu. Anadolu öncesi ve özellikle Osmanlı dönemi risalelerinde zengin bir ok terminolojisi dikkati çeker. Ancak öncesinde ve sonrasında oldukça ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz bu konu Anadolu Ortaçağı’nda tamamen bilinmezliğe dönüşür. Bu konuda İbn Erenboğa, Tarsusî gibi Ortaçağ mühendislerinin anlatımları ve çizimleri günümüze ulaşmıştır. Bu mühendislik risalelerinden arrade, çarh, zemberek gibi fırlatma makinelerinin isimlerini öğrenebiliyoruz. İbn Bîbî’nin Selçuknâmesi’nde arrade, çarh ve zemberek sıklıkla anılır. Bunlardan batı literatüründe crossbow ve Arap kaynaklarında *kavs-al rijl* (ayak yayı) olarak anılan çarh, kundaklı yay sınıfından bir silahtır. Zemberek ile aynı anlamdadır. Memluk dönemi ok risalelerinde atlı süvarilerin kullanabileceği türünün adı kavs ar-rikab’tır. Ancak çarhın makaralı (bocurgatlı) bir sistemi gerektiren tipinin atlı süvarilere çok da uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Temel olarak “crossbow” türünden bir alet olan çarh/çark, atlı “ayak yay”larından farklı bir alettir. Arrade ise mancınık sınıfından bir alettir. Genellikle taş güller fırlatır. Uzun mesafelere taşlar atabilen arradenin Mübarekşah’ın askeri risalesinde geçen *Mancınık-ı endâz*, *Arrâde-i endâz* veya *Neft-i endâz* gibi tabirlerine bakılırsa farklı tipleri vardır. Söz konusu makinelerin uçlarına ilişkin bilinenler çok sınırlıdır. Özellikle İslami dönem için bu konu tamamen bilinmezliğini korur. Anadolu Selçuklu dönemine ait kazılarda ele geçen uçların (temrenler) bir kısmının bu tip savaş aletleri için olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalede söz konusu aletlerin özellikleri ve bu aletlere ait Samsat, Kubad-abad gibi Ortaçağ ören yerlerinde bulunmuş uçlar (temrenler) konu edilecektir.

Anahtar kelimeler: Çarh, zemberek, Selçuklu, Kubadabad, temren, uç.

The Medieval Deadly Weapon Crossbow and its “Mysterious” Bolts

Abstract: Islamic civilizations paid a great importance to mechanical engineering applications in the field of military technology. Pre-Anatolian and especially Ottoman pamphlets contain a rich collection of archery terminology. This issue sank into oblivion, however, during the Medieval Anatolian era,

* Makale Geliş ve Kabul Tarihleri: 25.01.2019 - 11.12.2019

Bu çalışmanın bir bölümünü teşkil eden bir bildiri “20. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum”unda (02-05 Kasım 2016-Sakarya) sunulmuş, ancak basılı olarak yayınlanmamıştır. Ayrıca bu çalışma, “Samsat Temrenleri: Kronoloji, Tipoloji, Terminoloji ve Metalürjik Bir Değerlendirme” isimli ve 114K791 numaralı TÜBİTAK 1001 projesinin sonuçlarının bir bölümünden teşkil edilmiştir.

** Doç.Dr., Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale, Türkiye. alptekinyavas@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3081-4462.

despite the array of publications in the anterior and posterior periods. On this account, the narrative and drawings of medieval engineers such as İbn Erenboğa and Tarsusî have survived. Through these engineering treatises, we became accustomed to the terminology of throwing machine such as arrade, carh, zemberek. In İbn Bibî's *Selcukname*, arrade, carh and zemberek are often mentioned. The Carh known as crossbow in western literature and *kavs-al rijl* in Arab literature, is a weapon belonging to the category of the sort of swaddle bow. It was used as a synonym to zemberek. In the arrow treatises of the Mamluk period used by the cavalry, it was called *kavs-ar-rikab*. However, it seems that this roller (capstan) type of the carh is not suitable for cavalry. In actual fact, the carh, as a type of crossbow, is a different weapon from the mounted 'tension spring' one. Arrade is a type of catapult weapon that usually throws stone balls. Arrade that could throw stones over a long distance was of different types as attested by the expression *Mancınık-ı endâz*, *Arrâde-i endâz* or *Neft-i endâz* found in the Mübareksah's military treatise. The information we have about the barbs of these machines is very limited. Especially for the Islamic period, this issue remains completely unknown. It is understood that some of the barbs (temren) uncovered by excavations dating from the period of Anatolian Seljuks belong to these weapons. This paper will discuss the specificities of these weapon and of their discovered in the medieval ruins as Samsat and Kubadabad.

Keywords: Type of crossbows, zemberek, Seljuks, Kubadabad, arrowhead, bolt.

Kazılarda bulunan ok uçları (temren)¹ arasında bir grup, klasik bir yayla atılabilecek uçlardan daha ağır olmasıyla dikkati çeker. Kuşkusuz bunlar için daha güçlü yaylara ihtiyaç vardı. Antikiteden Orta Çağ'a, demir yaylı olup tek kişinin kullandığı basit tipten, taş veya demir gülle atabilen büyük mancınıklara kadar çok geniş bir silah alan yazını (literatür) bu kundaklı yaylar kümesi içinde yer alır. Bu silahların seri mermi atabilmesi, hedefte ağır yaralar açabilmesi, sadece antipersonel olmayıp kale gibi mimari hedeflerde de olumlu sonuçlar vermesi, bunların zamanla en etkili savaş aletleri olmasına yol açmıştır. Bu aletler ateşli silahların arkaik arbeküs tipi tüfeği icat edilene kadar savaşın doğrudan seyrini değiştirmiştir. Zaman içinde o kadar korku salarlar ki kilise tarafından şeytan icadı olduğu düşünülüp yasaklanmıştır. Ancak bütün Orta Çağ boyunca bu konuda yazılan onlarca savaş kitabı, bu aletlerin, hükümdarların ve devrin silahşorlarının üzerinde en fazla kafa yordukları, onu modernize etmek veya düşman eline geçmiş bu konudaki mahrem bilgileri elde etmek hususunda

¹ Okun ucundaki yaralayıcı kısma, Türk okçuluk alan yazınında temren/demren denir (Bu konuda ayrıntılı açıklama yazarın yakın tarihte yayımlanacak olan "Orta Çağ Temrenleri: Anadolu Orta Çağı'nın 9-13. Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme" isimli kitabında bulunabilir). Bu çalışmanın metin kısmında kundaklı yaylara özgü uçlar, bir tür ismi anlamında "uç" şeklinde isimlendirilmiş, tarihî süreç içinde bu uçların aldıkları özel isimler çalışmanın sonundaki tabloda (Şekil 1) ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

en çok emek sarf ettikleri silah olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu konuda oldukça geniş bir alan yazınla karşılaşabiliyoruz.

Etimoloji

Bu silahlar; Avrupa'da "crossbow, arbalet, ballista", bizde "tatar yayı" gibi isimlerle bilinirdi (Şekil 1). Bilinen en eski okçuluk risalesinin yazarı Taybuga (öl.1394), Selahaddin Eyyubi döneminin ünlü mühendislerinden Tarsusî'ye atfen *kavs el ricl*'in (ayak yayı) kullanımını anlatır. Ünlü Memluk silahşoru bu aletin gelişmiş bir örneğinin *kavs er-rikâb* (üzengili yay) olduğunu Kuzey Afrika'da buna *lagsah* İran'da ikisine birden *çarh* veya *zenburak* (küçük eşek arısı) denildiğini, bunların ağır uçları olduğunu belirtir (Latham ve Paterson, 1970, s. 18). Onun ilerleyen sayfalarda bahsettiği *kavs el-bunduq*'un ise bir tür misket-kurşun uca sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Hayyam el- Nişaburî'nin *Noruznâme* isimli eseri (11. yy) bu konuyla ilgili en erken kaynaklardan olup bu aletin *çarh/nim çarh* (yarım çarh) gibi tipleri olduğunu belirtir (Khorasani, 2013, ss. 66-67). Mavrikos, Bizans'ta bu aletin isimlerinden birinin *solenarion* olduğunu söyler (Dennis, 2011, s. 180). Bu silah Avrupa'nın birçok yerinde *muschetta* ismiyle de bilinirdi (Huuri, 1941, s. 94). D. Nicolle, (2003, s. 20), *solenarion*'ın sadece kılavuz uçuşu yapıldığını *cheriomaggana*'nın crossbow'un arkaik tipi olduğunu, ancak *melalai toxcobalistra* veya *meta trochhilion*'un ballista sınıfından olduğunu belirtir. *Tarih-i Cihanguşa*'da bu aletin oku için *tir-i carh* tabiri kullanılır (Atabek Ata Melik Cüveynî, 1998, s. 365). Ancak bu konuda en tafsilatlı bilgiyi Selahaddin Eyyubi'ye sunulan meşhur *Tabsıra*'nın yazarı Mardi Ali bin et-Tarsusî verir. 12. yy. da yaşamış ve dönemin en önemli savaş mühendislerinden biri olduğu anlaşılan Tarsusî, diğer kuşatma aletlerinin ve silahlarının yanı sıra çarh, zenburek, kavs el-ricl gibi aletleri de eserinde tanıtmış, bunlarla ilgili çizimlerle (Şekil 3-4) açıklamalara yer vermiştir (Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsusî, 2004; Boudot-Lamotte, 1968). 14. yüzyıldan El-Hull-Taurah bu aletlerde kullanılan oklardan bahseder. Bunların kısa olanına *husbân* denildiğini daha sonra yeni bir kullanımla buna *muvalad* denilmeye başlandığını belirten Taurah, bunlara ait bütün kısa okların *kavs-el husbân* veya *kavs husbâniyah* adıyla anıldığını ifade eder (Huuri, 1941, s. 104). Taurah'tan alıntıyı sürdüren Huuri, metinde geçen *bunduq* tabirinin bütün metal misket mermi/gülle için kullanıldığını belirtir. *Husbân*'la ilgili en erken bilgi Tabarî'(1879, s. 114) de yer alır. Arap tarihçi 739'da Horasanlıların Araplara *husbân* oklarıyla saldırdığından bahseder. Huuri, onu destekleyen bir görüşle bu aletin Araplar arasında yaygınlaşmasının "Büyük Turan işgali" sırasında gerçekleştiğinden bahseder (Huuri, 1941, s. 111). 750-800 arasında yaşayan Müslüm el Velid Araplar arasında *husbân*'dan bahsedildiğinden aktarır (Huuri, 1941, s. 104). Farsçada kısa oklara *navak* veya *tir-i navak* denirdi. Nitekim El-Baladurî'den nakille, 637 yılında Perslerin *el kavs el navakiyan* denilen ve çift kat zırhı dahi vurabilecek bir aletleri olduğu rivayet edilir (Huuri,

1941, s. 113). Taurah, husbân için iki farklı tür olduğunu *usfûr* denilenin kısa, *dudani*'nin ise orta boy oklar olduğunu belirtirken, *asâfir*'in aynı anda birden fazla kısa ok atan, *garânig*'in ise aynı anda hem kısa hem uzun ok atan sisteme verilen isim olduğunu belirtir. Ömer Hayyam çarh denilen aletin üç tür yayı olduğunu, bu yaylara özgü de kısa, orta, uzun okları olduğunu söyler (Khorasani, 2013, s. 66). 13. yüzyılda Sa'di Bust'an ilk kez bu aletin temreninden özel bir isimle bahseder: *Peykân-e Tir-i Tatar*. David Nicole, (2003, s. 20) Bizanslıların 949'da Araplardan Girit'i kurtarmak için gerçekleştirdiği seferde kullandıkları büyük crossbow'ların uçlarının *muaz* (toplu, şişman anlamında) isimli olduğunu söyler. Nicole, Bizanslıların 11. yüzyılda geliştirdiğini söylediği *tzaga/tzarch* isimli aletin İslam dünyasının bilhassa kuşatma aleti olarak nam salmış "zenburak" isimli aletten geliştirildiğini belirtir. Yazar, zenburak'tan daha hafif olan çarh'ın ise Rusya ve Balkanlarda kullanılan *samostrel* isimli aletlerin gelişimini etkilemiş olabileceğini ifade eder. Tarihçi Alexander zenburak'ın başparmak büyüklüğünde (kalınlığında) ve dört yüzü olan (kenarlı) ucu demirden, her nereye düşerse delen, arka arkaya zırlı iki adamı delebilecek, hatta kale duvarlarını delebilecek bir oku olduğunu söyler (Reinaud, 1848, s. 21). Burada açıkça Avrupalıların *quarrel* dediği uç tarif edilmektedir. Taybuga *kavs-er-rikab* dediği üzengili çarhların temrenlerine *nabl kavs er-ricl* denildiğini, bu temrenlerin takıldığı uçların 30-48 cm. uzunluğunda olduğunu; ancak kısa mesafe atışları için bunun iki parmak daha kısa olması gerektiğini ifade eder. Taybuga'ya göre, kısa mesafe atışları için *bazlah* adını verdiği kovanlı (soketli) ucun kullanılması gerekir. Ayrıca *akkar* adını verdiği daha güçlü bir çarh türü olduğunu belirtir.

Çarh basit iki bölümden oluşur (Şekil 2): İlki *magra* veya *mağrat* denilen okun yerleştirildiği kısım, *miftâh* denilen anahtar kısmı ve sinir yayın olduğu *vator* isimli kısım. Bu isimleri öğrendiğimiz Arap tarihçi İbn Hüdail ayak yayı dediği ve ayağın takılarak gerildiği tipin ucundaki halkalı kısmına *rikap* veya üzengi, kemere takılan ve oradan güç alınarak çekilen halkalı kısmına *gabbâd* denildiğini belirtir (Huuri, 1941, ss. 97-98).

Köken

Kundaklı yayların dağılım alanı olarak genellikle Çin ve Akdeniz coğrafyası gösterilir. Çin'de ilk kez MÖ 1100-250 arası arasında ortaya çıkan bu silah, oradan Hint, Doğu Sibirya ve Japonya'ya yayılır. Mole van Heron Roma döneminde göğüs zırhının azalmasına sebep olan bu silahın MS 400'de yeni ismiyle ortaya çıkışının aşamalı bir şekilde Orta Çağ boyunca sürdüğünü belirtir. Ancak "el balistası" denilen bu silah hiçbir şekilde kullanışlı değildir. Çin'de ise tam tersine çok tesirli bir silaha dönüşür. Silahın Avrupa'daki gelişimi dalgalıdır ama 1100'ler civarında Rusya, Mısır ve muhtemelen tüm İslam topraklarında hızla yayılır. Bunun Arap dünyasında ortaya çıkışı ise 7.

yüzyılda Türkler eliyle olur (Huuri, 1941, ss. 110-111). Bu silahın arkaik tipleri bir yana bırakılırsa klasik biçiminin 13. yüzyıl öncesinde Avrupa'da bulunmadığı, Moğol işgaliyle bölgeye yayıldığını ifade eden D. Bachrach, "crossbow" denilen aletin I. Haçlı seferinden sonra Avrupa'ya girdiğini belirtir. İngiltere'de düzenli üretimine 1204 yılında başladığını belirten yazar, bu yüzyılda crossbow'ların insan kuvvetiyle ve makaralı olarak atılan iki tipi olduğunu, bunlardan *balistae ad unum* isimli olanının, ayağın üzengiye takılmasıyla kullanıldığını belirtirken, gelişmiş bir versiyonunun *balistae ad duos pedes* adlı çift ayaklı tip olduğunu, makaralı tipe ise *balistae ad turnum* (büyük balista) denildiğini ifade eder. Bachrach, Batı dünyasında makaralı tipin 1240'tan önce görülmediğini, buna karşın Selahaddin adına 1190'da yazılmış Tarsusî risalesinde makaralı tipin zikredildiğini, bu yüzden bu silahın Müslümanlardan alınmış olabileceğini, bu teknoloji transferinin de Majorca'nın Aragonlular tarafından fethi sırasında yaşanmış olabileceğini iddia eder (Bachrach, 2004, s. 104).

El-Hull Taurah, Pers veya Turan'ın bazı bölgelerinde Avrupa ve Çin'den farklı bir çarhın geliştirildiğini belirtir. O, Kadisiye Savaşı'nda (637) Sasanilerin bu silahı kullandığını, sonraki yıllarda da İslam Halifesinin kuvvetlerinin arasında bu silahın yaygınlaştığını belirtir. Nitekim Tabarî'de *kavs al-ricl* tabiriyle karşılaşabilmekteyiz (Tabarî, 1879, s. 114). Endülüslü İbn Hûdail (öl.890) bu silah hakkında şunları belirtir: "Arap el yayı süvari için daha uygun çünkü daha kullanışlı ve çevik, fakat Frankların ayak yayı piyadelere daha uygun, çünkü sürekli ve daha güçlü çekilebilir. Böylelikle kuşatma ve gemilerde özellikle kullanışlıdır. Bunun dezavantajı hava şartlarından etkilenir ve omza yüze sıçrayabilir." (Huuri, 1941, s. 116). Mısır askerî tarih yazarı El Hull Taurah, aletin en önemli dezavantajının tendon ve kolon/direğin yüksek sürtünmesi sebebiyle ortaya çıktığını, her zaman iyi çalışmayan, kaprisli, geri sıçraması olan, menzili belirsiz, taktik açıdan oldukça ağır (taşınması zor) atıcının hedefi için tahkimatı aramasını gerektiren bir silah olduğunu belirtir (Huuri, 1941, s. 117). 12. yy. savaş ustası ve eğitmeni Tarsusî, çarhın kötü atış kabiliyetini artırmak için yeni öneriler sunar. Bunlardan biri çoklu ok fırlatan bir düzeneğe sahip *çarh-ı kaman*'dır (Nicoll, 2003, s. 24). Moğollar, Bağdat kuşatmasında (1250) Çin'den tatar yayı kullanıcıları getirmiştir. Ancak Moğolların Avrupalı çarhtan memnun olmadığını P. Carpini'nin, Moğolların 1252 Rusya seferindeki notlarından anlayabiliyoruz (Huuri, 1941, s. 117). M. Reinaud, bu aletten (zenburek) İslam dünyasında ilk kez Selahaddin Eyyubî'nin Tire (1187) ve St. Jean Acre (1189) kuşatmaları sırasında bahsedildiğini belirtir (Reinaud, 1848, s. 21). Şurası kesin ki bu tarihlerde askerî teknik ve silah teçhizatı alanında İslam dünyası cephesinde önemli atılımlar vardır. Nitekim Orta Çağ savaş eğitmeni Mardî et-Tarsûsî (öl.1193) ünlü eseri *Tabsıratu Arbâb Erbâbi'l-el bâb fî Keyfiyyeti'n-Necât Fi'l-Hurûb*'u 1187 tarihinde kaleme almış ve Selahaddin

Eyyubi'ye sunmuştur. Selahaddin'in de bu yeni bilgileri kullanmakta gecikmediği anlaşıyor.

Firdevsi'de geçmiş olmasına bakılırsa 9.yy.dan beri bilinen çarh ve zenburak, Anadolu Selçukluları tarafından ilk kez 13.yy.dan itibaren kullanılmaya başlanır. Bunlardan zenburak'ın sadece kuşatmalarla ilgili olaylar sırasında zikredilmiş olması yukarıdaki yorumları doğrular. Çarh ile ilgili en önemli kayıt İbn Bîbî'de yer alır. Burada, Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın Kilikya Ermeni kralından her yıl 500 çarkçıyı savaş hizmetinde görmek istediği belirtilir (İbn Bîbî, 1996, c. II, s. 352). Bu veri, bir savaş yükümlülüğü olarak çarhın ve çarh birliğinin zikredilerek öneminin vurgulanması açısından önemlidir. Bu veri, anılan tarihlerde henüz çarh birliğinin Selçuklu ordusunda teşekkül etmediğini göstermesi açısından da önemlidir. Bir Orta Çağ kroniğinde, 1240-1260 tarihleri arasında Suriye'deki Saphet Kalesi garnizonunda fırlatma makineleri için 300 mühendis ve çalışanın bulundurulduğunun belirtilmesi (Finó, 1972, s. 39) Orta Çağ'da bu türlü fırlatma aletler için ne miktarda kadro çalıştırılmasının anlaşılması açısından bilgi vericidir.

Bu silahın gelişmiş örneklerinin çelik kirişli olduğunu ifade eder. A. N. Medvedev, Rusya'da 10. Yüzyıldan bu yana avcılık için bu silahın kullanıldığını, Rus kroniklerinden alıntı yaparak 1453 İstanbul fethinde Osmanlı ordusunda kundaklı yaylardan ayırmak için diğer yaylara el yayı denildiğini belirtir. Medvedev, bu yayın Avrupa'da 12-14. yüzyıl arasında yaygınlaştığını, deliciliğinin yüksek olmasına rağmen ağır çalışması, yağmur yediğinde kullanılamaması ve menzilin yetersizliği nedeniyle Rusya'da çok az yayılabilirdiğini, 14-15. yüzyıllarda ise piyade askerinin silahı olarak yaygınlaştığını belirtir. D. Anuchin'den alıntı yapan yazar, çarhın Batı Avrupa'ya Araplardan, oraya da Perslerden geldiğini belirtirken aynı tarihlerde yine Perslerden Rus coğrafyasına da yayıldığını ifade eder (Medvedev, 1966, s. 65).

Çarhların (Uçları) Temrenleri

Bu aletlere ait uçların isimleri hakkında değişik veriler vardır. Arapça *husbân* veya Farsça *navak* gibi isimlerle anılan temren türü bazen *tir-i çarh* veya *peykân-e tîr-i tatar* isimleriyle anılır. Tabarî, 739'da Horosan'da Araplara karşı *husbân* denilen kısa oklarla saldırı düzenlendiğini belirtir (1879, s. 114). 750-800 arasında yaşayan Müslim el-Velid Arapların arasında *husbân* isimli bir oktan bahsedildiğini belirtir (Huuri, 1941, s. 106). Taurah, *usfûr* (kısa çarh oku), *dudâni* (orta boy çarh oku) gibi farklı boyda çarh oku isimlerini bildirir. Batı alan yazınında ise bazen tüm "crossbow" temrenine bazen de münhasıran dörtgen kesitli çarh temrenine *quarrel* ismi verilir (Gallwey, 1903, s. 19, not 1).

Taybuga'nın risalesinde, kısa mesafe atışları için kullanılacak kovanlı (soketli) çarh ucuna *bazlah* isminin verildiğini, bunun demir olup 3 dirhem (9,2 gr.)

ağırlığında olduğunu ifade eder. Taybuga bu ucun ve ağırlığın rikab (üzengili) tipe uygun olduğunu belirtir. Taybuga risalesinde *akkar* denilen daha büyük ölçülerdeki çarh için kullanılacak ucun 3,5 dirhem (11 gr.) olması gerektiğini bunların iğneli olduğunu ve sinir bağ ile gövdeye sıkıca tutturulduğu belirtilirken, kovanlı olandan daha etkili olduğunu çünkü kovanlının daima boyun kısmından kırıldığını ifade eder (Latham ve Paterson, 1970, s. 29). Medvedev, Ukrayna-Novgorod'da bulunmuş 130 örneğe göre çarh uçlarının ortalama 18-30 gr. olduğunu, buna karşın 30-50 gr. arasında hatta 200 gr. bulan örnekler olduğunu belirtir (Medvedev, 1966, s. 66).

Bu silahların büyük temrenlerinin ağırlığı zaman zaman 200-400 gr. bulabilmekteydi. 19. yy. sonunda crossbow tiplerini inceleyen Gallwey bunlara ait uçları da on iki farklı tipe ayırmıştır. Bunlardan ilk yedi grup askerî amaçlı uçlar olup 6 numaralı olanı, ucundaki çaputun nefte batırılmasıyla gemilere yangın çıkarmak için atılırdı. 8 numaralı olan geyiğe atılan, 9 ve 10 numaralı ucu çatallı olanlar büyük kuşlara, 11 ve 12 numaralı olanlar ise ucu küt ve demirden olmayan kuş avı için kullanılan temrenlerdi (Gallwey, 1903, s. 18, Fig.10). Savaşlara mahsus olanların dörtgen kesitli, av için olanlar ucu çatallı, av oyunlarına mahsus uçlar ise küt biçimliydi. Gallwey, bu uçların ortalama (Savaş için olanlar kastediliyor.) 42 gr. ağırlığında ve 1,5 cm. genişliğinde ve 7,6 cm uzunluğunda olduğunu belirtir (Gallwey, 1903, ss. 17, 126). R. Payne-Gallwey'nin 1903 tarihli kitabında, on iki farklı "crossbow" ucu olduğunu, bunlardan spor için olanlarının 63-70 gr., daha hafif olanlarının 35-42 gr. arasında olduğunu belirtir (Gallwey, 1903, s. 16). El yayı (klasik yay) temrenleriyle çarh uçlarının ağırlıklarının ayrımı konusunda net olmayan bilgiler vardır. Bu konudaki en net bilgi Taybuga'nın belirttiği, temrenin okun $1/7$ ağırlığında olması gerektiğine ait veridir. Osmanlı okçuluk risalesi *Telhis-i Rumât*'ta bu oranın $1/8$ olması gerektiği² eski okçu risalelerinde ise $1/7$ olduğu ifade edilir (Mustafa Kanî Bey, 2010, s. 131). El-Hanefî'l-Aksarayî'nin (öl.1348) *Nihayet as-su'l vel-Umniye fî ta'lim a'mâl al-Furusiye* isimli eserinde ok ağırlıklarına ilişkin önemli bilgiler vardır. Burada çeşitli sertlikteki yaylara ilişkin oklar zikredilir. Bu ok ağırlıklarını Taybuga'nın ifade ettiği $1/7$ oranına uyguladığımızda 3,1-6,2 gr. arasında değişen temren ağırlıkları tespit edilmektedir (Şekil 5-6) (Latham ve Paterson, 1965, ss. 253-261). Ancak burada, dönemin ağırlıklarının bugüne yansıtılmasındaki hata payları da göz önünde bulundurulmalıdır. Taybuga'nın risalesinde *akkar* denilen çarh türü ok ağırlığını 10,5 dirhem (300-350 gr.) olarak bildirmesine bakılırsa (Latham ve Paterson, 1970, s. 30) bunun ucunun 20-25 gr. olduğu ortaya çıkar. Ü. Yücel Topkapı Sarayı'ndaki Osmanlı oklarını incelediği eserinde, Türk oklarında ucun, okun ağırlığını ve durumunu büyük ölçüde etkilediğini, 35-40 gr.lık tirkeş

² Söz konusu Osmanlı ok risalesinde Telhis'in, 14.yy.ın meşhur Memluk dönemi ok risalesinin yazarı Taybuga'ya (öl.1394) atf yapıldığı anlaşıyor.

(savaş) oklarında ağırlıkları bazen 16-17 gramı bulan temrenler kullanıldığını belirtir (Yücel, 1999, s. 300). Osmanlı dönemi için 10-12 gr, ortalama klasik yayla atılacak temren için uygun bir ağırlık olsa da Selçuklu dönemi ve diğer Orta Çağ yay örneklerinin biraz daha ağır olduğu da düşünüldüğünde, temrenin de ağırlığının buna bağlı olarak daha fazla olabileceği düşünülebilir. Bu ağırlığı üst sınır olarak belirlersek tek kişinin elle kullanabileceği bir Orta Çağ çarhı ucu için ağırlığın 19 gramdan başlayıp, diğer modellere göre artabileceği anlaşılmaktadır.

Bunların formları dörtgen tipteki klasik yay uçlarından farklı değildir. Ancak bu uçların daha az çekiç iziyle daha kolay ve hızlı üretilmiş olduğu, bu hâliyle murabba denilen dörtgen kesitli klasik yaylarla atılan uçlardan farklı üretildiği görülür. Bir başka farklılık iğneden ağız kısma geçişte bilezik bölümünün oluşturulmamasıdır. Ağzın dört köşesi kimi örneklerde pahlı biçimde tertiplenmiş, bu ince kanallar ağzın uç kısmında birleşerek sivri ucu teşkil etmiştir. Ele geçen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Samsat çarh uçlarının tamamının Gallwey'in askerî nitelikli dediği tipte olduğu, av veya spor için kullanılan uçlar olmadığı anlaşılmıştır (Gallwey, 1903, s. 17). Tespit ettiğimiz diğer Orta Çağ Anadolu örnekleri de askerî nitelikli uçlardır. Bu örneklerden Kubad-Abad Sarayı 66 gr., Adıyaman müzesinde tespit etme şansı bulduğumuz Perre kazılarına ait örnek 37 gr. iken Horis kaleden bulunan örnek ise tam 125 gramdır. Bu veriler çarh veya zemberek denilen silahın tek bir formu olmadığını ortaya koymaktadır. Fatımiler *kavs el ricl* ve *kavs el rikab*'ı 9. yy. sonunda kullanmaya başlamıştır. Aynı zaman diliminde daha fazla önem kazanmış olan *kavs el lavvab* isimli silahın ucu 9 kiloydu (Nicoll, 2003, s. 21). 949'da Araplar tarafından kullanıldığı belirtilen bir çarh ucuna 'toplı' manasına gelen *muaz* isminin verildiğini öğreniyoruz (Nicoll, 2003, s. 21). Bazı kayıtlar çarhın ağırlığı konusunda bilgi verir. Zengiler'in Diyarbakır kuşatmasında yakalanan düşman çarhçıların başparmaklarının kestirildiğini, bu cezalandırma sırasında çarhlarının boyunlarına asılması istenmesine bakılırsa (Nicoll, 2003, s. 22) bu aletler, boyna asılabilecek ağırlıkta ve tek kişinin kullanabileceği silahlardı. Tarihi kayıtlar bugün kazılardan elde edilmiş uçlardan hangisinin hangi tür kundaklı yayda kullanılmış olabileceğini ortaya koymuyor. Ancak bazı ipuçları var. Örneğin Khoniates'in Historia'sında "Surları yaylı ve zenberekli okçularla doldurdular." derken tek kişinin kullandığı bir silahtan bahsediliyor olmalıdır. 19-37 gr. arasındaki çarh uçlarının tek kişinin kullanmasına uygun tatar yayı-crossbow türü bir alet; bundan daha ağır uçların ise makaralı/bocurgatlı tipte kundaklı yaylara mahsus uçlar olabileceğini söyleyebiliriz. Makaralı tiptekilerin içinde de onlarca farklı tipte silah olduğu anlaşılmaktadır. Bazılarının kalelere kurulup birden fazla oku aynı anda atan silahlar olduğu açıktır. Bu silahlar 66 gr., 125 gr. ve daha ağır uçları atmaya uygun silahlardı.

Bu ağır uçların hedefi neydi? Selçuklu ve diğer Orta Çağ anlatımlarında çarh ve arrade tabirleri genellikle kuşatma ve/veya savunma anlatımları sırasında geçer (İbn Bîbî, 1996, c. I, ss. 156, 184, 203; Kerîmüddîn Mahmûd-ı Aksarâyî, 2000, ss. 139, 242). Bunların bazıları çok sayıda oku aynı anda atabilen kabiliyette, muhtemelen, büyük bir çarhçı grubunun birlikte kumanda edebildiği silahlardı. Peki, bunlar sadece düşman askerine mi atılıyordu? Filistin'deki Haçlı Kalesi Arsuf'daki ele geçen iğneli çarh uçlarından bazılarında ağız kısmına kendire benzeyen bir ip sarılı olduğu tespit edilmiştir (Foto 4) (Raphael ve Tepper, 2005, Fig. 8A-B). K. Raphael, bunun neft benzeri yanıcı maddeye batırılarak kale kapılarına veya surlara yangın çıkartmak amaçlı atılmış olabileceğini ileri sürer. Nitekim *Zafername*'de geçen bir kuşatma çiziminde kale kapılarına saldıran çarh kullanan askerler resmedilmiştir (Şekil 11). Hiç kuşku yok ki bu kadar ağır uçlar bir düşman askerine atmak için oldukça lükstür. Bu uçların kale kapısı gibi daha büyük hedeflere atıldığı rahatlıkla söylenebilir. Bunun dışında, *Tarih-i Cihanguşa*'da I. Keykubat'ın Yassıçimen Savaşı hazırlıkları sırasında "Siperlere ok ve neft atan çarklar yerleştirildi." denilmesi (Atabek Ata Melik Cüveynî, 1999, s. 370) bu uçların meydan savaşlarında da kullanıldığını gösteriyor.

Morfoloji ve Tipoloji

Anadolu-Orta Çağı'na ait ören yerlerinde bulunmuş çarh uçlarına bakıldığında morfolojik özellikleri konusunda genel olarak şunlar söylenebilir: Bu uçlar genel olarak iki gruba ayrılmaktadır: kovanlı ve iğneli tip. Kovanlı tip uzun silindirik bir boyun ve uca doğru sivrileşmiş konik ağızlı iken iğneliler, dörtgen (çoğunlukla kare) kesitli, bazen köşeleri pahlı uca doğru konik bir forma sahiptir. İğneli tiplerin ağız formları genel olarak 1,1-5,5 cm. ölçülerinde iken bu ölçüler ağırlığın artmasına paralel olarak boy lehine artmaktadır (örneğin Horis kale örneği ağız boyu 6,5 cm.). Kovanlı tip ise ortalama 1,5-2 cm ağız, 1 cm. çapında kovan ölçüsü ile karşımıza çıkar. Medvedev, Rusya'daki örnekleri kovanlı ve iğneli olmasına göre ikiye ayırırken, eşkenar dörtgen, kare, dairesel ve üçgen biçimindeki uçların arasında bir kural olarak da iğneli örneklerden daha masif, dairesel veya kare biçimli olduğunu ifade eder (Medvedev, 1966, s. 66). Tipoloji konusunda en mufassal tipolojiyi 19. yüzyılın meşhur "crossbow" ustası ve yazarı R. Payne-Gallwey yapar (Şekil 9). Ortalama 42 gr. ağırlığındaki uçları 12 farklı gruba ayıran yazar, bunlardan ilk yedisinin askerî uç, birinin yangın, diğerlerinin de av için kullanıldığını belirtir. Askerî tiptekilerin genel olarak konik biçimli ve dörtgen kesitli iken ava mahsus olanların V biçimli veya dairesel formlu olduğunu ifade eder. Gallwey, başlangıçta *quarrel* tabirinin sadece dört köşeli uçlar için kullanıldığını, ancak tüm uçlar için genel bir tabire dönüştüğünü belirtir (Gallwey, 1903, s. 18). Gallwey'in resimlerini yayımladığı çarh, tek kişinin kullandığı, başlangıçta elle daha sonra tek veya iki ayakla çekilen üzengili forma dönüşüp oradan makaralı

bir sistemle gelişen bir Orta Çağ silahıdır. Bu, ortalama 19-37 gr. arasındaki uçların atıldığı Orta Çağ silahının gelişmiş bir türü olmalı (Şekil 7, Foto 1-3). Orta Çağ'a ait çarh uçları arasında sadece savaş amaçlı kullanılabilecek uçlar ele geçmiştir. Pallwey'in bahsettiği av veya eğitim maksatlı uçlara henüz rastlanılmamıştır. Anadolu, Suriye, Filistin, Balkanlar ve Avrupa ören yerlerindeki Orta Çağ dönemine ait yayınlara geçmiş ve bizim tespit edebildiğimiz kovanlı ve iğneli tipte çarh ucu örnekleri şu şekilde gruplanabilir³:

A. Kovanlı Tipte Çarh Uçlarının Görüldüğü Ören Yerleri: Boğazkale-Çorum (Böhlendorf-Arslan, 2012, s. 361, Abb. 10/6), Amorium-Afyon (İnce, 2010, s. 19), Djadovo-Bulgaristan (Borisov, 1989, s. 120, Fig.137), Selânik-Yunanistan (Antonaras, 2016, ss. 49-50, Fig.28), Stalać-Belgrad (Minić ve Vukadin, 2007, s. 116, Fig. Sl.73/1-6), Corinth-Yunanistan (Davidson, 1952, s. 1560), Pergamon-İzmir (Gaitzsch, 2005, Fig.Levha 14/1,2,4,5,9), Olynthus-Makedonya (Robinson, 1941, Fig.Pl.123, 1983), Taman Bölgesi-Rusya (Chkhaidze, 2008, Fig.1), Nif-Balıcaoluk-İzmir (Baykan, 2017, s. 26, Resim 8), Gevale-Konya (Aygör, 2017, s. 20, Resim 6), Karacahisar-Eskişehir (Altınsapan, Demirel, Yılmaz vd., 2015, s. 11, Tip 5B), Vadum-Iacop-İsrail (Raphael, 2008, Fig.3), Metropolis-İzmir (Arslan, Aybek ve Durak, 2017, s. 70, Fig.10), Oxfordshire-İngiltere (Wadge, 2008, Fig.5-6), Czchów Kalesi-Çek Cumhuriyeti (Szpunar ve Glinianowicz, 2006, ss. 144, 146-147, Tab.3-5), Torestky-Kazan (Valiulina, 2009, s. 23).

B. İğneli Tipte Çarh Uçlarının Görüldüğü Ören Yerleri: Zeytinlibahçe-Urfa (Dell'Era, 2012, s. 400, Fig.7/a-d), Olynthus-Makedonya (Robinson, 1941, Pl.123), Al-Marqab-Suriye (Török, Barkóczy, Kovács vd., 2017, Fig.14), Montfort-Filistin (Bashford, 1927, s. 35, Fig.53/o), Arsuf- Apollonia-Filistin (Raphael ve Tepper, 2005, Fig.8A-B), Kinet Höyük-Hatay (Redford, İkrâm, Parr ve Beach, 2001, Fig.45/2), Karacahisar-Eskişehir (Altınsapan Demirel, Yılmaz vd., 2015, s. 11, Tip 4), Horis Kale-Adıyaman, Perre-Adıyaman, Kubad-Abad Sarayı-Konya, Samsat-Adıyaman.

Orta Çağ'da bu uçların üretimlerine ilişkin İngiliz kaynaklarında ilginç verilerle karşılaşırız. D. Bachrach, Kral III. Henry, John ve I. Edward dönemi resmî kayıtlarına dayanan çalışmasında çarh uçlarının gün-gün üretim miktarları ve bunlara ödenen ücretleri açıklar. Yazar, garnizonların, *St. Briavel Kalesi* gibi üretim merkezlerine bazen 1 milyonu bulan sayılarda quarrel (dörtgen) uç siparişi geldiğini (Bachrach, 2004, s. 87), ücret olarak örneğin 1278'de 1000 quarel için 13 şilin ödendiğini ifade eder (Bachrach, 2004, s. 117). İngiltere *Gloucestershire*'daki 1256 tarihli *St Briavel Kalesinde* gerçekleştirilen kazılarda

³ Anadolu-Orta Çağ temrenleri arasında hiç kuşkusuz bu önerilenler dışında spesifik örnekler bulunabilir. Buradaki tipoloji önerisi ana tipleri içermektedir.

25.000 "quarrel" tipi çarh ucu bulunmuştur (Starley ve Rachel, 2015, ss. 61-68). Bu büyük üretim örneklerinin Orta Çağ'da birçok örneği vardır. Bugün Filistin'deki Memluk/Haçlı Kalesi *Arsuf*'ta bulunmuş 1200 demir temren arasında çarh uçları büyük gruplardan biridir (Raphael ve Tepper, 2005, s. 95, Fig.8A). Kolias, IV. Leon'dan alıntı yaparak Himerios seferi sırasında (911-912) Selânik'in *fabricae sagittariae concordiensis*'inden Nikopolis ve Peloponesos'a 200.000 ok temin edildiğini aktarır (Kolias, 1988, s. 226). Nitekim Selânik'teki kazılarda çok sayıda örnek bulunmuştur (Antonaras, 2016, ss. 49-50, Fig. 28). Adıyaman-Samsat'taki kazılarda bulunan 12.200 adetlik büyük temren koleksiyonun önemli miktarı çarh uçlarıdır (Özgüç, 2009, s. 12). Yine Filistin'deki Haçlı-Memluk Kalesi *Arsuf*'ta bulunmuş 1243 temrenin önemli miktarı çarh ucudur (Raphael ve Tepper, 2005, ss. 85-100). Bir başka Haçlı kalesi *Vadum Iacop*'ta bulunmuş 1000 temrenin arasında da önemli sayıda çarh ucu vardır (Raphael, 2008, s. 264, Fig. 3). Bu tip üretime son örnek Fatih döneminde Gelibolu kalesinde karşımıza çıkar. Buradaki 1462 tarihli tahrir defterlerinde "... Cemaat-i Zenberek okın yonucılar ki ulûfe yimezler asılta iki nefermiş yılda 7200 zenberek okın virirlermiş şimdiki halde birisünün oğlu erişmiş üç nefer olmuşlar ol sebebden yılda 10.800 zenberek okın virecek oldılar bu mücebece deftere sebt olındı bunlar dahi avârizdan emîn dururlar ellerinde pâdişâhımızın hükm-i hümâyûnu vardır" denilerek zenberek oku yapıcısı üç gayrimüslim Rum reaya'ya, kişi başına yılda 3600 (yılda toplam 10.800) zenberek oku yapmaları karşılığında avâriz vergisinden muaf oldukları belirtilir (Altuğ, 2016, ss. 260-261, not 37). Bu veri Samsat, Arsuf, St Briavel gibi büyük üretimlerin yapıldığı Orta Çağ dönemi geleneğinin aynı şekilde Osmanlı döneminde sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

Kaynakça

- Altınsapan, E., Demirel, G. Z., Yılmaz, Y. H. ve Gerengi, A. (2015). 2011-2014 Kazıları Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi. *ASOS Journal*, 10, ss. 621-633.
- Altuğ, U. (2016). Fatih Sultan Mehmed Döneminde Gelibolu Sancağındaki Kaleler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 20, ss. 249-263.
- Antonaras, A. (2016). *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki, Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence*. Mainz: Byzanz wischen Orient und Okzident, Band 2.
- Arslan, B., Aybek, S. ve Durak, E. (2017). Metropolis'te Bulunan Ok Uçları. *MASROP Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, 9, ss. 54-73.
- Atabek Ata Melik Cüveynî. (1999). *Tarih-i Cihangüşa* (M. Öztürk, Çev.). Ankara.
- Aygör, E. (2017). Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ok Uçlarının Değerlendirilmesi. *MASROP Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, 11(16), ss. 7-24.
- Bachrach, D. S. (2004). Crossbows for the king: the crossbow during the Reigns of John and Henry III of England. *Technology and Culture*, 45(1), ss. 102-119.

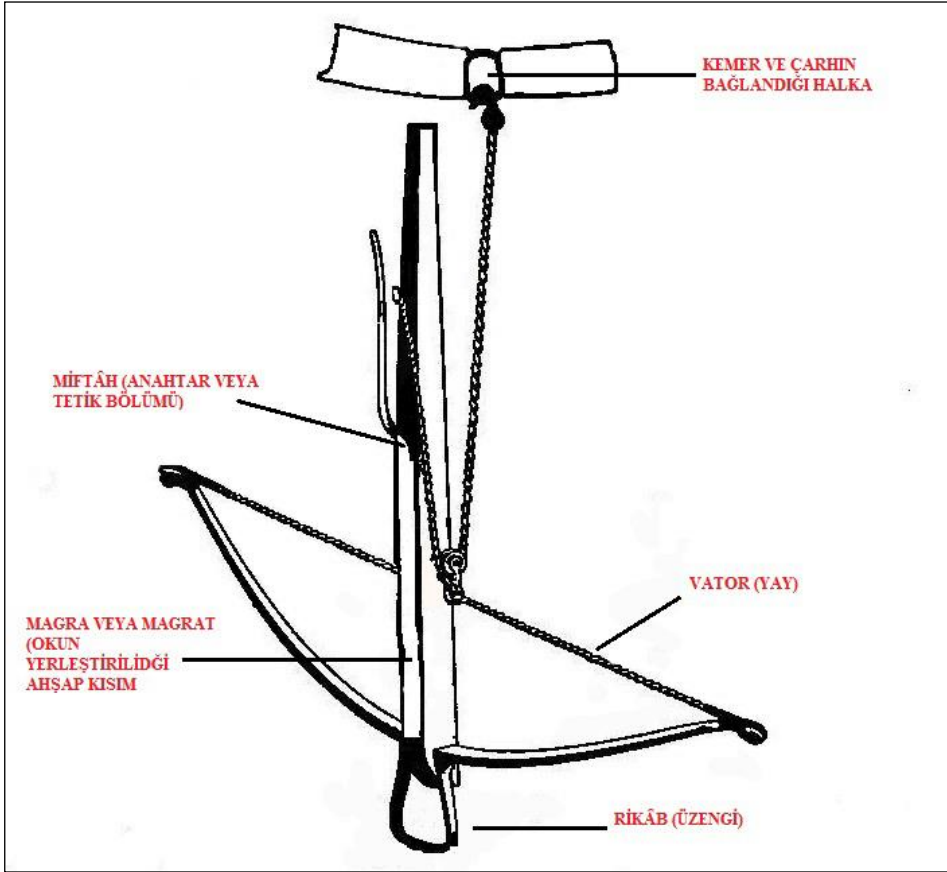
- Bashford, D. (1927). The Exploration of a Crusader Fortress (Montfort) in Paletsine. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 22(9), ss. 5-46.
- Baykan, D. (2017). Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk'ta Bulunan Ok Uçları. *MASROP Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, 9(12), ss. 18-40.
- Borisov, B. D. (1989). *Djadovo, Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition 1, Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*. A. Fol vd. (Ed.). Tokai.
- Boudot-Lamotte, A. (1968). *Contribution à l'étude de l'Archerie Musulmane: Principalement d'après le Manuscrit d'Oxford Bodléienne Huntington*. Damas: Institut Français de Damas.
- Böhlendorf-Arslan, B. (2012). Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricc, (Ed.). *Byzas 15 - Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts* içinde (ss. 351-368).
- Chkhaidze, V.N. (2008). Nakonechnik Arbaletnoy Strely iz Tamani. *Osporskiye Chteniya*, IX, ss. 311-313. Kerch.
- Davidson, G.R. (1952). *The Minor Object, Corinth Results of Excavations XII*. New Jersey.
- Dell'era, F. (2012). Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricc, (Ed.). *Byzas 15 - Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts* içinde (ss. 393-406).
- Dennis, G.T. (2011). *Bizans Kültüründe Strateji Sanatı* (V. Atmaca, Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Finó, J. F. (1972). Machines de jet médiévales. *Gladius*, 10, ss. 25-43.
- Gaitzsch, W. (2005). Eisenfunde Aus Pergamon Geräte, Werkzeuge Und Waffen, *Pergamenische Forschungen*, 14. Berlin.
- Gallwey, R.P. (1903). *The Book of the Crossbow*. New York.
- Huuri, K. (1941). *Zur Geschichte Des Mittelalterlichen Geschützwesens Aus Orientalischen Quellen*, *Studia Orientalia*, Editut Societas Orientalis Fennica. Helsingforsiae.
- İbn Bîbî. (1996). *El-Evâmirü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye* (C. I-II) (M. Öztürk, Çev.). Ankara.
- İnce, N. (2010). *Anadolu'nun Bizans Kenti Amorium'da Savaşın İzleri (Metal Savaş Aletleri)*. (Basılmamış Lisans Tezi). Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale.
- Kerîmüddîn Mahmûd-ı Aksarâyî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: T.T.K Yayınları.
- Khorasani, M. M. (2013). *Persian Archery and Swordsmanship: Historical Martial Arts of Iran*. Frankfurt.
- Kitab al Makhzun fi Cami-el-funun*. 17 Ocak 2019 tarihinde http://warfare.uphero.com/Renaissance/Arabe2824-Kitab_almakhzun-1470htm adresinden erişildi.
- Kolias, T. G. (1988). *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17). Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Latham, J. D. ve Paterson, W. F. (1965). An Analysis of Arrow-Weights in an Islamic Military Manual. *Journal of Semitic Studies*, 10, ss. 253-261

- Latham, J. D. ve Paterson, W. F. (1970). *Saracen Archery*. London.
- Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsusî. (2004). *Tabsiratü Erbâbi 'l-Elbâb fî Keyfiyyeti 'n-Necât fî 'l-Hurûb*. F. Sezgin (Ed.). Frankfurt: Facsimile Editions.
- Medvedev, A.F. (1966). *Ruchnoe Metatel'noe Oruzhie: Luk i Strely, Samostrel*, (C. VIII-XIV). Moskva.
- Minić, D. ve Vukadin, O. (2007). *Srednjovekovni Stalać, Medieval Stalać*, Arheološki Institut Monografije. Belgrad.
- Mustafa Kanî Bey. (2010). *Telhîs-i Resailat-ı Rumat (Okçuluk Kitabı)*, K. Yavuz ve M. Canatar (Yay. Haz.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Nicolle, D. (2003). *The First Crusade 1096-99: Conquest of the Holy Land (132)*. Osprey Publishing.
- Özgüç, N. (2009). *Samsat*. Ankara: TTK Yayınları.
- Raphael, K. (2008). A Thousand arrowheads from the Crusader fortress at Vadum Iacob. S. Bar (Ed.). *In the Hill-Country, and in the Shephelah, and in the Arabah, Studies and Reseraches Presented to Adam Zertal in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-Country Survey* içinde (ss. 259-269). Jerusalem.
- Raphael, K. ve Tepper, Y. (2005). The Archaeological Evidence from the Mamluk Siege of Arsuf. *Mamluk Studies Review*, 9, ss. 85-100.
- Redford, S., Ikram, S., Parr, E. M. ve Beach, T. (2001). Excavations at Medieval Kinet, Turkey: a Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 38, ss. 58-138.
- Reinaud, J. P. (1848). *De l'art Militaire Chez les Arabes au Moyen Âge*. Paris.
- Robinson, D. M. (1941). *Excavations at Olynthus: Metal and Minor Miscellaneous Finds: an Original Contribution to Greek Life* (Bölüm X). Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Starley, D. ve Rachel, S.C. (2015). Wars of The Roses: Battlefield Arrowheads under the Microscope. *Historical Metallurgy*, 48/1-2, ss. 61-68.
- Szpunar, A. ve Glinianowicz, M. (2006). Uzbrojenie Późnośredniowieczne z Zambu w Czchowie w Małopolsce. *Acta Militaria Mediaevalia*, II, ss. 137-188.
- Tabarî (Muhammed b. Garîr al-Tabarî). (1879). *Kitab' ahhbâr al-rusul wa-l-mulûk*. M.J. de Goeje (Ed.). Leiden.
- Török, B., Barkóczy, P., Kovács, A., Major, B. ve Vágner, Z. (2017). Arrowheads and Chainmail Fragments from the Crusader Al-Marqab Citadel (Syria): First Archeometallurgical Approach. *Materials and Manufacturing Processes*, 32(7-8), ss. 1-10.
- Valiulina, S. I. (2009). Arrow-Heads of Torezk Settlement. *Humanities Science Series*, 151(2-1), ss. 16-23.
- Wadge, R. (2008). Mediaval Arrowheads From Oxfordshire. *Oxoniensia*, 73, ss. 1-18.

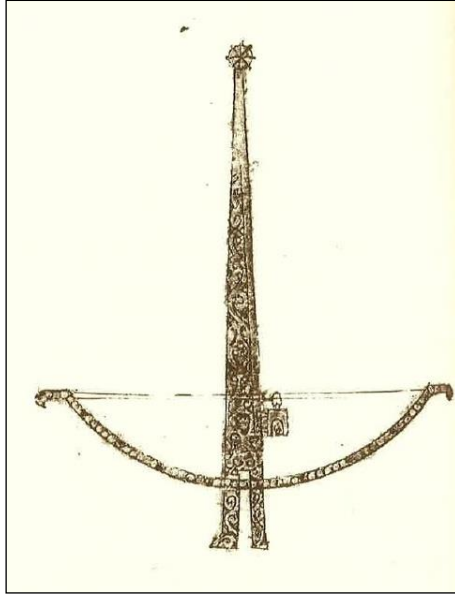
Ek. Şekil ve Fotoğraflar

YAYINLAR	ARBALET / TEMRENİ	MANCINIK	ARRADE
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Husbân (Çarh oku) Arapça		
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Navâk (Çarh oku) Farsça		
OMER HAYYAM EL-NİŞABURİ (1102)	Çarh/Nim Çarh	Kaskancır	
ABDULLAH TEMİZKAN	Demir Kundaklı Yay		
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Uşfûr (Kısa Çarh Oku)		Arrâde-i endâz
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Dûdâni (Orta Boyda Çarh Oku)		
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Asâfir (Aynı Anda Birden Fazla Kısa Ok Atar)		
EL-HULL-TAURAH (14 yy)	Garânig (Aynı Anda Kısa-Uzun Ok Atar)		
RALP PAYNE GALLEWEY (19 yy)	Arbalista ad Unum Pedem (Latince Gavs el-Rikab)		
RALP PAYNE GALLEWEY (19 yy)	Arbalista ad Duos Pedes (Latince Gavs el-Ricl)		
MAVRİKOS (6 yy)	Solenarion (Arbaletin Bizans'taki İsimlerinden)		
RALP PAYNE GALLEWEY (19 yy)	Quarrel (Dörtgen Bigimli Crossbow Ucu)		
İBNİ BİBİ (13 yy)	Çarh, Tir-i Çarh, Zenberek, Zembürek	Keskencir	Kavsül'l-Ziyâr
3.YY.LATİN-ARAP SÖZLÜĞÜ (ŞİPERALLA)	Gavs Aqqarah (Çelik Yaylı Çarh?)		
TAYBUGA EL-YUNUNİ (14 yy)	Gavs ar-Rikâb (Tek Üzengili Çarh)		
TARİH-İ CİHANGUŞA (14 yy.)	Tir-i Çarh		
K.HUURİ	Gavs al-Çarh, Gavs-al Ricl		
EL HULL-TAURAH (14 yy)	Gavs al Husbân (Çarh)		
EL HULL-TAURAH (14 yy)	Gavs Murakabah 'alâl Magrâ (Çarh)		
SA'Dİ BUSTÂN (13 yy.)	Peykân-e Tir-i Tatar (Tatar Oku Temreni)		
NİZAMİ-İ ARUZİ (12 yy.)	Kemân-ı Gurûhe		
NİZAMİ-İ ARUZİ (12 yy.)	Chahâr/Çehâr		
TAYBUGA EL-YUNUNİ (14 yy)	Lagsah (K.Afrıkada Çarh'ın ismi) 14.yy		
DAVİD NİCOLLE	Muaz (İri Çarh Ucu)(949 Girit seferde geçiyor)	Kavs al Lavvab	
DAVİD NİCOLLE	Tzangra/Tzarch (11yy. Avr. Çarh'ın İsmi)		
DAVİD NİCOLLE	Samostrel (Rusya 13-14 yy çarh ismi)		
DAVİD NİCOLLE	Kaman-i Zenburak		
DAVİD NİCOLLE	Yanta (gd.Asya'da Kargı Fırılattan Çarh)		
M.M. KHOROSANI	Kamân-e Tir-e Nâvak		
FAHR-İ MÜDEBBİR (13 yy)	Zanburak, Çarh, Nim-çarh	Mancinik-ı Arus	Mancinik-ı Div
K.HUURİ	Muschetta (Avrupa'da Çarh'ın İsmi)		
MARDİ ALİ B.MARDU ET- TARSUSİ (12 yy)	Gavs al-Ricl	el-Arabi, el-Farisi	el-Efteng, er-Rumi
K.HUURİ	μνζ (Bizans'ta Çarh'ın ismi)		
K.HUURİ	Ravut (Arapça Çarh atışına verilen isim)		
K.HUURİ	Andâhtan (Farsça Çarh atışına verilen isim)		
K.HUURİ	Râmil-çarh (Çarh kullanan kişi -Arapça)		
K.HUURİ	Çarh-Andâz (Çarh kullanan kişi-Farsça)		
İBN ERENBÖGA EZ-ZEREKÂŞ (14.yy)		Kavs el-Aggar	Karabugra, Keskencir

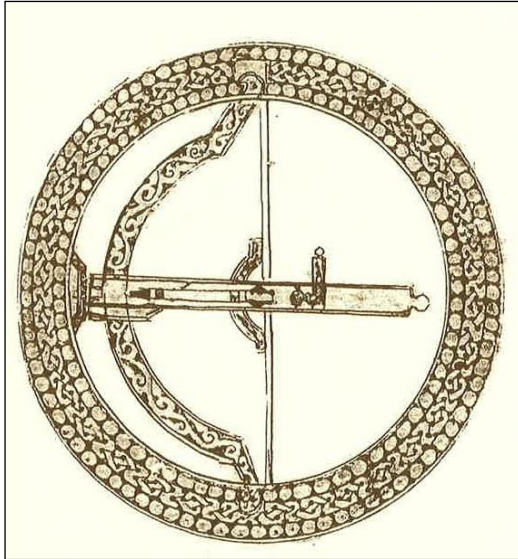
Şekil 1. Çarh, diğer kundaklı yaylar ve onların uçlarına ilişkin isimler

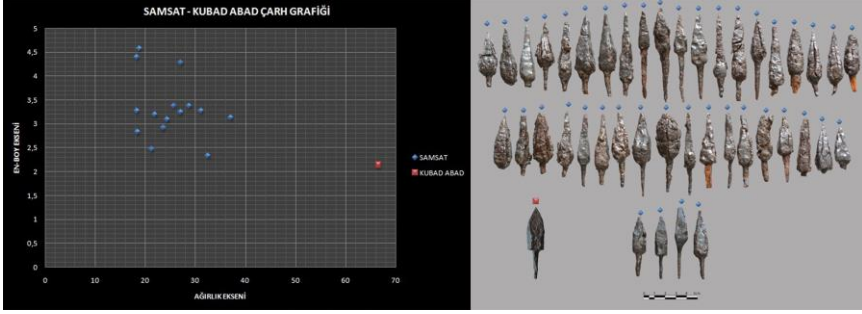
Şekil 2. Çarhın bölümleri (Gallwey, 1903, s. 70, Fig. 30'dan işlenerek)

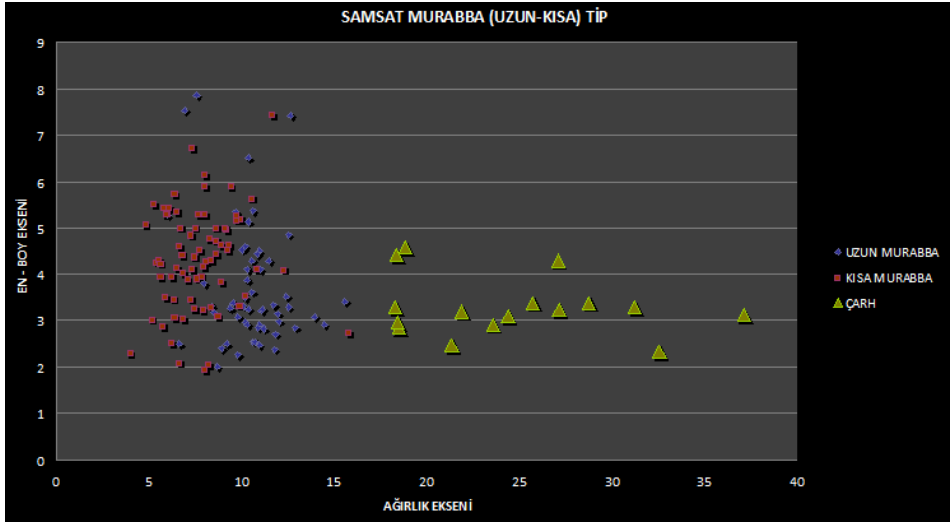
Şekil 3. Tarsusî'nin Tabsıra'sında yer alan bir çarh çizimi (Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsusî, 2004, s. 179)

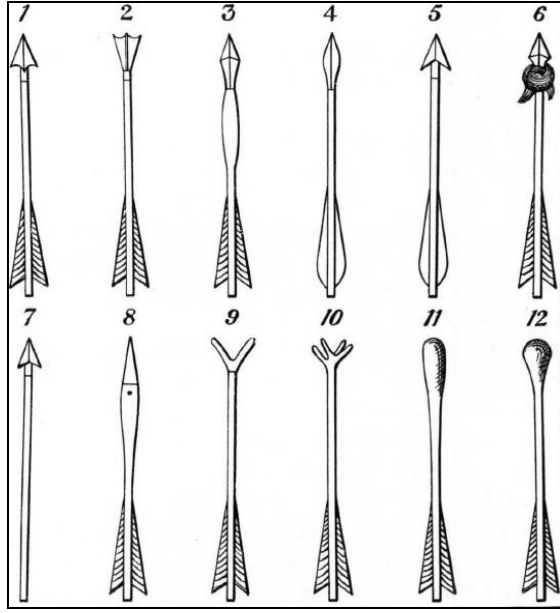
Şekil 4. Tarsusî'nin Tabsıra'sında yer alan bir burç üzerine yerleştirilmiş büyük yay (Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsusî, 2004, s. 226)

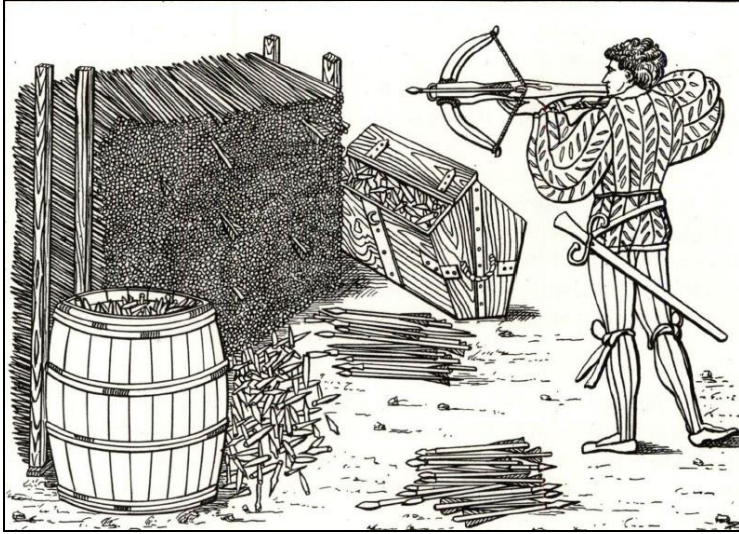
Şekil 5. Çarh temrenlerinin en-boy/ağırlık grafiği ve ölçüleri

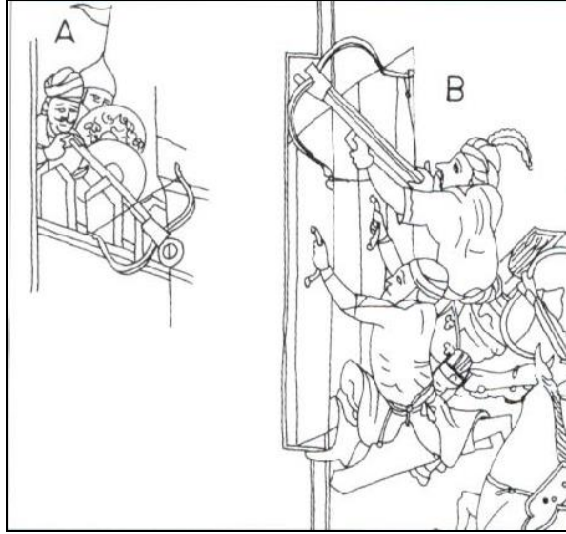
Şekil 6. Klasik yayla atılan temrenlerin ve çarh uçlarının ağırlık ve en-boy eksenlerini gösteren tablo

Şekil 9. Gallwey' deki (1903, s. 18, Fig.10) farklı çarh uç tipleri

Şekil 10. İmparator Maximilian'ın (15. yy.) cephanesindeki çarh yayı, gövdesi ve uçlarının deposunun temsili çizimi (Gallwey, 1903, s. 16, Fig.9)

Şekil 11. Timur'un İzmir kuşatmasını temsil eden çizimde farklı çarh türleri (Zafername'den aktaran Nicolle, 2003, s. 24)

Şekil 12. 14. yy. Mamluk askerî metni *Kitab al Makhzun fi Cami-el-funun*'daki atlı ve yaya askerlerin kullandıkları farklı tipteki çarhların çizimi (<http://warfare.uphero.com>).

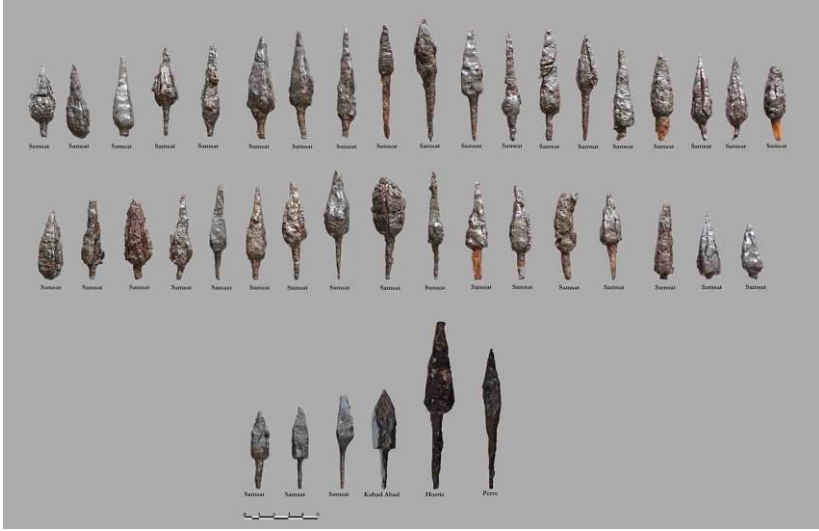

Foto 1. Anadolu Orta Çağı'na ait Kubad-Abad Sarayı-Konya-Beyşehir (Selçuklu), Samsat Höyük-Adıyaman (Selçuklu-Haçlı-Eyyubî), Horis Kale-Adıyaman(Orta Çağ) Perre Adıyaman (Ortaçağ) kazılarında bulunmuş Çarh oklarına ait uçlar.

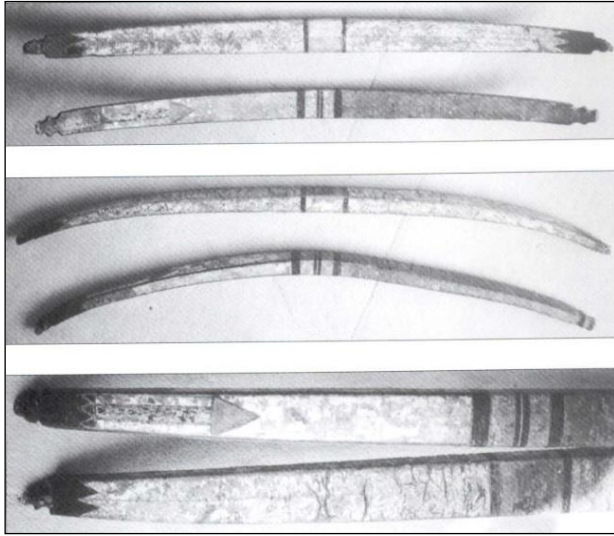

Foto 2. Şam kalesinde bulunmuş Memluk dönemine ait çarh yaylarının magra kısmı (Nicolle, 2003, s. 45)

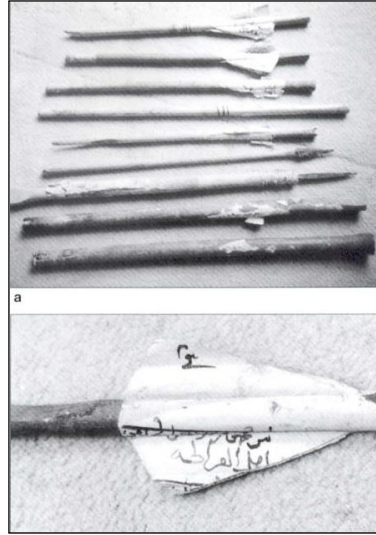

Foto 3 a, b. Suriye-Şam kalesinde bulunmuş Orta Çağ'dan kalma çarh okları ve uçları (Nicolle, 2003, s. 45)

Foto 4. Gövde kısmı kendir türü bir iple sarılarak yanıcı maddeler marifetiyle yakılarak atılan çarh uçlarına bir örnek. Filistin-Arsuf Kalesi çarh ucunun gövdesinde ip kalıntıları tespit edilebilmektedir (Raphael ve Tepper, 2005, Fig. 8B-C).

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve yerel nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere gönderilen yazılardan Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere yazar adı gizlenerek iki alan uzmanına gönderilir. Hiçbir şekilde yazarlar hakem adlarını, hakemler yazar adlarını göremez. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştiri, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Hakem raporları iki yıl süreyle saklanır. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara

Tel: + 90.312.2977182 / 2976771

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, <http://dergipark.gov.tr/turkiyat> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir.

Yazarların görev yaptığı kurum, unvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi makalelerinin ilk sayfasında, altta belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletisine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildiriler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle ve 11 punto yazı karakteriyle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 10 punto yazı karakteriyle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, koyu ve italik yazılmalı. Yazar görev yaptığı kurum, unvan, e-posta bilgilerini ve ORCID numarasını makalenin ilk sayfasında, sayfa altında belirtmelidir.

Öz/Abstract: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir öze yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizceden farklı bir dilde hazırlanmış makalelerde sırasıyla Türkçe, İngilizce ve üçüncü dilde hazırlanmış özler yer almalıdır. Özler içerik yönünden birbirinin aynı olmalı, 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özün hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar kelime verilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır ve 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5cm, yüksekliği 23,5cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından üst 2,6cm, alt 1,8cm, sağ ve soldan 2'şer cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır. Paragraf aralarında boşluk bırakmak için öncesi ve sonrasına 6nk aralık verilmelidir.

Alt Başlıklar: İkinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Üçüncü düzey ve daha alt düzeydeki başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar APA kaynak gösterme sistemine göre yapılmalıdır. Kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişinin adı, soyadı, görüşme tarih ve yeri bilgilerini içermelidir. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Kaynakça Örnekleri:

Makale Örneği

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

Kitap Örneği

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Haz.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Çeviri Kitap

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yabancı Dilde Kitap

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Editörlü Kitaptan Bir Bölüm

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.

Yüksek Lisans, Doktora Tez Örneği

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Elektronik Kaynak Örneği

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam adresinden erişildi.

Alıntılar: Beş satır ve daha az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre girinti bırakılarak, blok halinde, 10 puntuyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntuyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşımalıdır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını (16,5cm-23,5cm) aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve “konu” her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi’nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu’na uygun olması gerekir.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

HACETTEPE UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH STUDIES

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD), is a referred journal published semi annually since 2004, by the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal covers theoretic and/or practical studies on historical, social, cultural, economic, political aspects related to Turkish Studies as well as contemporary issues in an interdisciplinary approach.

Evaluation

Articles received, upon approval of the Editorial Board are sent to two experts for independent anonymous blind review. They are accepted and published based on the two positive reviews. In case one of the reviews is negative, a third expert assesses the article. The authors acknowledge the criticism of experts and reply accordingly. Reports are kept for a period of two years. Articles whether published or not are not returned to the author. The authors bear the full responsibility for the opinions they express.

General Rules

Contact: Authors should use the following address for their communication with the Journal:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2977182 / 2976771
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Important Points to be Considered by the Authors

The articles should be sent to the address <http://dergipark.gov.tr/turkiyat>. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The type fonts (PC –compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

Articles sent to HUTAD should not been previously published or sent to another journal.

Title: Not longer than 12 words, the title should be written in bold and capital letters. The translation in English should be accurate and placed above the English abstract in bold and small letters with capitalised initials.

Author's Name: The name and the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles.

Abstract: It should be between 100 and 200 words and prepared in a manner that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form and chart. Two abstracts should be written in both Turkish and English for each article; however, if the articles have been prepared in a different language other than these languages, there should be a third abstract in the relevant language. The abstracts should have the same content.

Key words: At least 5, at most 10 key words should follow the abstract, written in Turkish, English or a third language if relevant.

Article Text: The texts should have width 16,5 cm and height 23,5 cm written single-spaced and with 11 point letter size. The indent should be 2cm and page numbers begin in the second page (considering the title page as the first page). The texts should not be longer than 10.000 words typed in MS Word program and Times New Roman font or another typeface similar to it. At the beginning of the paragraphs the tab key and between the paragraphs the enter key should not be used.

Citation/Bibliography: References and quotations follow the APA system. Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85), not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. Interviews include the persons' name and surname and the date and place the interview was held. When electronic source material is used, the date accessed should definitely be indicated.

For Article

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

For Books

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Ed.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Translated Books

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Trans.). İstanbul: Ayrıntı Publishing.

Books in a Foreign Language

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Part from Edited Books

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) (ss. 639-757). Cambridge.

For Master and PhD Thesis

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Unpublished Master Thesis, Hacettepe University, Ankara.

Elektronik Sources

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, retrieved: 23 July 2012
tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=

Quotations: Three-lined or less quotations should be given in the text using inverted commas. Longer quotations should be indented 1cm on both sides in a block that is single-spaced and 10-point letter type.

Footnote: General clarifications apart from quotations are given in numbered footnotes. The footnotes should be written in letter point size 10 and appear on the relevant page.

Tables and Graphics: Each table should have be numbered and bear a name title. The explanation for symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the relevant text sections.

Pictures to be published should be either professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the ‘topic’ should be clearly pointed out following each graphic. Their last digitalised two-coloured-white/black- and colourful pictures’ resolution should be 300dpi whereas line drawings should be 800-1200 dpi. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish, but upon Editorial Board approval, articles in Turkic Languages, and English, French, German and Russian are published up to one third of the journal. Articles written in Turkish ought to be follow the rules of the Turkish Language Association's Dictionary.

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. Articles or part of them cannot be reproduced without the written permission of the publisher. Third parties can quote articles, pictures and shapes provided that they will give full reference. Permission for the copy of the pictures, tables, and shapes are the exclusive right of the author.